

आयुर्वेदकल्पतरुः

ग्रन्थः शरीरः ।

आविष्कर्ता

वेद्य पण्डित राम चन्द्रशास्त्री विंजवडेकर

रामचन्द्र-औषधीभवनान्वितः । पुण्यपत्तनम् ।

आयुर्वेदकल्पतरु' - १

पुण्यपत्तनस्यायुर्वेदविद्यालयमना यापक-पण्डितरामचन्द्रशास्त्री किजवडेकरेण प्रतिसंस्कृतः

दुष्टिषण्या च परिष्कृत

महामहोपाध्यायेन्दुविरचितशशिलेखारयव्याख्यया समेतश्च

श्रीमद्भागवतविरचितः

अष्टाङ्गराङ्गहः ।

तस्य

शारीरस्थानम्

मलसन्नाधि, शशिलेखाटीका, दुष्टिषणी, शारीरपरिणिष्टम्,

अष्टाङ्गहंशशारीरम्, शारीरकोष्ठकानि, शारीरचिन्ताणि,

मूत्र शब्द-विषयसूच्य, विषयमवेग, निवेदनम्,

त्यादिभिः सवलितम् ।

०

संपादकः

वैद्य पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किजवडेकर

१९३८

चित्रशाला मुद्रणालयः-पुण्यपत्तनम् -

पुराणप्रतिष्ठानम्

१ वैद्य पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर पूना २

२ चित्रशाला मुद्रणालयः १०२६ सदाशिव पूना २

३ वैद्य ए. स. काशीकर आयुर्वेदार्थि पूना २

४ चित्रशाला दुकान नंबर ८१ काळवादेवीरोड न्यू हनुमानगल्ली मुंबई नं. २

[अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणानुवाद-परिवर्तनादीनामाधिकाराः स्वायत्ताः रक्षिताः]

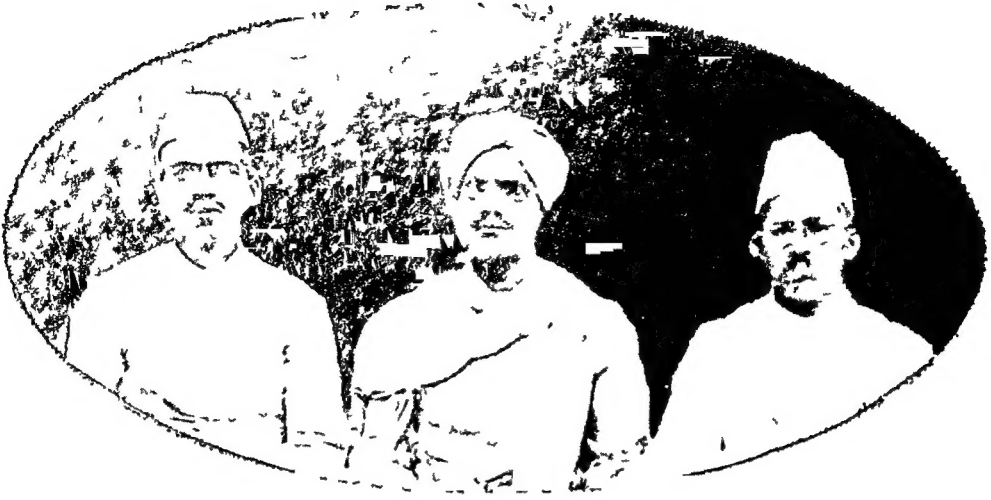
मुद्रक प्रकाशकश्च

शंकर नरहर जोशी चित्रशाला प्रेस पूना २

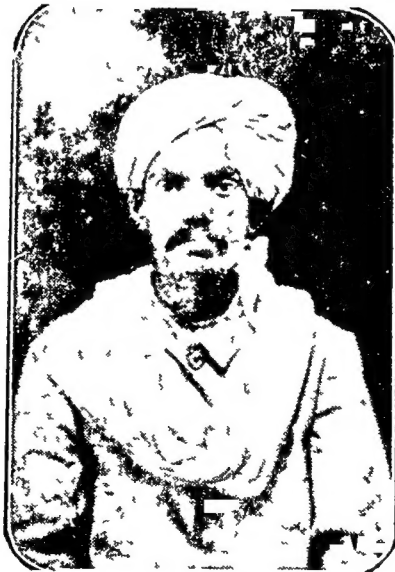

संपादकाः तत्सहायकाश्च ।

वैद्य हरिशास्त्री पराजपे, वैद्य पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किजवडेकर, वैद्य गणेशशास्त्री मुळये,
आयुर्विद्याविशारद (संपादका) आयुर्विद्याविशारद

वैद्य ए स काशीकर शास्त्री,
आयुर्वेदतीर्थ (नगर)

संपादकीयं निवेदनम् ।

शरीर सर्वथा सर्व सर्वदा वेद यो भिषक् ।

आयुर्वेद स कात्स्न्येन वेद लोकमुखनदम् ॥

—चरक शा ६-१९

अयि ! वाचकमहाशया ! चरकदर्शकृतायुर्वेदसर्वस्यान् पण्डितप्रकाशान् तत्रभवत किञ्चिदित् सादरमोवेदयामि । विदितमेवेद समेषामायुर्वेदपण्डिततल्लजानां, यत् सूत्रादिपट्टस्थान परिक्रमित श्रीमद्भाग्यदाचार्यप्रणीत, सुप्रसिद्ध च निखिलेऽस्मिन् भारतभूविभागे, अष्टाङ्गसङ्ग्रह-
हारग्रन्थरत्नममूल्यमत्यन्तनुपकारि चायुर्वेदाध्यैत्र्यापकसमुदायस्येति । अमूल्यस्यास्य ग्रन्थ-
रत्नस्य बहो कालात् पूर्वं मुद्रितस्यापि समयेऽस्मिन् सुदुर्लभतया अध्येतादयो नितरां किञ्चिन्ती-
त्यतस्तेषां क्लेशपरिभाजनेनोपकारसविधानाय सङ्ग्रहमेव किञ्चिदित् सस्कृत्य पुनर्मुद्रापयितु-
मात्तरयति चेत् इति महानय प्रमोदः ।

सङ्ग्रहोऽयं क्रमशः सूत्रादिस्थानपरिक्रमितोऽपि विषयशो विभज्यमानः प्रथमं सूत्रस्थान-
मेवोपस्थापयेदप्यायुर्वेदा येतृणां प्रथमं शरीरस्थानमेवाध्ययनयोग्यं मन्त्रान् प्रथमं शरीर-
स्थानमेव मुद्रापयितुमुद्युक्तोऽस्मि ।

स्थानेऽस्मिन्—

(१) संपूर्ण सङ्ग्रहाधिकारीस्थानं समयोग्यम् ।

(२) इन्दुविरचितशशिलेखाख्यटीका सयोजिता ।

(३) अष्टाङ्गहृदय सटिप्पणमायोजितम् ।

(४) शरीरस्थानान् तर्भूतानां विषयाणां यथावत्त्वगमाय सूत्रमुखेन तदथाविष्करणं,
शरीरावयवानां शवविशलेषणादिलभ्यानां पाथम्येन साक्षादवलोकनं, चित्रकोष्ठनिरिक्षणं,
चेति व्यवहारप्रसिद्धसाधनत्रयमध्ये प्रथमतृतीययोः सम्प्रमाणं सुविशदं च निरूपणं कृतम् ।

(५) सर्वथा चरकसुश्रुतमूलकस्यास्य सङ्ग्रहस्य प्रतिसूत्रं चरकसुश्रुतवचनसाक्षात्कार-
मर्मज्ञानाय चरकसुश्रुतवचनानि प्रयत्नेन समासाद्य प्रसूतिं शरीरविकृतिविज्ञानात्मकस्यास्य
ग्रन्थस्य अन्ते सङ्ग्रहसूत्रनिदेशपूर्वकं समयोज्यन्त । यतो ह्यध्यापका मूलभूतचरकसुश्रुतवचनानां
सञ्जातस्मृतयो विनैवायासमध्येतृणां चित्तं ग्रन्थार्थान् सुस्पष्टमानयेयुः ।

(६) सङ्ग्रहग्रन्थस्यास्य प्रकरणत्वात् चरकसुश्रुतोऽस्यैव वचनानामत्रानन्त-
र्भावेऽपि विद्वांसम्वलुर्कितचरकसुश्रुताद्याकरग्रन्था ज्ञानरुद्धा अध्यापकमहाभागा अनन्त-
र्भूतान्यपि तानि तानि वचनानि समुचिते पुनस्तत्स्थानेषु सयोजयेदुरेव । तथाऽध्ययनार्थापनपद्धति-
पर्यालोचनया तास्तानशान् सङ्ग्रहशरीराब्दहिर्भूतानपि विषयसौन्दर्यान्वितान्तमुपादेयानवबुध्य
पृथगेवाध्याय सूत्रस्थानादिनिदेशपूर्वकं ग्रन्थादौ प्रादशयम् ।

(७) अधीतसङ्ग्रहशरीराणां विद्यार्थिना कौतुकायाष्टाङ्गहृदयशरीरतस्य सङ्ग्रह-
स्यमूलवचनप्रदर्शनीं टिप्पणीं चात्र सयोजिता ।

(८) कालेऽस्मिन् अस्य सङ्ग्रहग्रन्थस्य पठनपाठनादिपरिपाटी प्रायेण व्यलुप्यतेति पर-
म्पराविशुद्धं तत्पुस्तकमपि सुदुर्लभतामेवावासीत् । यत् किञ्चित् नितरां जिज्ञासवोऽपि बहवः ।

(९) सङ्ग्रहेऽस्मिन् सौलभ्येन विषयप्रतिपत्त्यै शारीरपरिशिष्टम्, विस्तृता विषयसूची, सूत्रसूची, पारिभाषिकशब्दसङ्ग्रह इति प्रकरणचतुष्टयमारचय्ययोजयम् ।

(१०) ग्रन्थादौ च समग्रग्रन्थसारबोधकं ग्रन्थप्रवेशयोग्यतापाठकं विषयप्रवेशाभिधं नूतनमेव प्रकरण पाठकानां ज्ञातित्ववबोधाय न्ययोजयम् ।

इत्थं दशभिः काण्डैः समलङ्कृतोऽयं सङ्ग्रहशारीरस्थानाख्यो ग्रन्थ पाठकानां छात्राणां चोपयोगाय भूयादिति सर्वेषामेव भवतां महदिदं प्रमोदस्थानमिति चरितार्थं प्रयायं मे प्रयत्नः ।

एतत्पुस्तकस्य परिशोधनाय विभिन्नदेशीयानि त्रिचतुराण्यादर्शपुस्तकानि सङ्गृह्य तदनुसारेण पाठान्तराण्यपि प्रतिपुटं सङ्ग्रहेऽस्मिन् प्रादर्शयन्त ।

परिशोधनाय सङ्गृहीतेषु पुस्तकेषु

[१] कर्वीरपुरनिवासिना राजवैद्यजगतापवैद्यानामायुर्वेदपुस्तकभाण्डाराख्यं मूल मात्रं हस्तलिखितमेकम् ।

[२] मोहमयीनिवासिना वैद्यवर गोपालशास्त्रिणा गोडबोले इत्युपाख्यानां मूलमात्रमतिवि प्राचीनं हस्तलिखितं पुस्तकमपरम् ।

[३] आकाशचन्द्रवसुभूमिते (१८१०) शकसंवत्सरे नासिकक्षेत्रात् तर्ते इत्युपनामक-सखारामतनुजगणेशशास्त्रिभिर्देवधरकुलोत्पन्नाभिषेककृष्णशास्त्रिणः सहायेन परिशोध्य (प्रकाशितं) मुद्रितं मूलमात्रमपरं पुस्तकम् ।

[४] बहोः कालात्प्राक् त्रिचुरपुरात् सम्बुद्ध प्रकाशितामिन्दुविरचितशशिलेखाख्याख्य-योपेतमितरत्पुस्तकम् । इत्थमादर्शकोशचतुष्टयप्रदानेन सङ्ग्रहस्य पुनस्संस्करणे सहायभूतानां तेषां तेषां महाशयानामनन्तान् धन्यवादान् सादरमर्पयामि ।

किञ्चिदिदं तत्रभवतो विपश्चिदपश्चिमान् विशेषेणावेदयामि ग्रन्थेऽस्मिन् पुरुषसाधारणा दोषाः बहुलमुपलभ्येरन्नपि वाचकमहाशयैर्भवद्भिरतांस्तान् दोषानेकत्र सङ्कलय्य निवेदितस्य मे तेषां संशोधनं सुकरमिति नास्मिन् पुस्तके तेषां निर्हरणे यत्नो मया विहितः । परं ग्रन्थस्यास्यागामिभागे एतद्भागस्थान् वाचकमहाशयैः प्रदर्शयमानान् सकलानपि दोषान् संशोध्य शारीरस्थानत्रुटिपूरणीति नाम्ना काश्चिन्छुद्धाशुद्धपत्रिकां संयोज्य वाचक-महाशयानां मनोरथपूरणेनात्मकृतेः पौष्कल्यमापादयिष्ये ।

किञ्चास्मन्निवेदनमूरीकृत्य ग्रन्थस्यास्यामुखं (Introduction) विरचितवता डॉक्टर- G. D. आपटेमहाशयानां ब्रीफ्-फोर्बर्ड्-लेखक रा. वि. पटवर्धनमहाभागानामायुर्वेदसेव-कानां च, तथा विषयप्रवेशलेखकानां वैद्यवरगणेशशास्त्रिमुख्येमहाभागानां, कोष्ठकादिविनिर्माणे सहायभूतानां वैद्यवर ह. वा. पराज्जपेमहाभागानां च, तथा एतद्ग्रन्थसंशोधने प्रारम्भा-दामुद्रणमात्मभावनया स्वकीयश्रमापरिगणनेनोपकृतवता वैद्यवर-ए. स. काशकिर (बाबूशास्त्री) महोदयानां च सर्वदा सर्वथा अयं जनः कृतज्ञ इति क्रियासमाभिहारणे तान् निवेदयति ।

सूत्रसूची-पारिभाषिकशब्दसङ्ग्रहकर्तृणामायुर्वेदभिषक्पदवीभाजां 'विष्णु दत्तात्रेय रानडे,' 'दत्तात्रेय महादेव मुख्ये' इत्येतेषामस्माद्विप्रच्छात्राणामस्मत्कृताः परस्सहस्रमाशिषस्समुल्लसन्तुतराम् ।

सर्वथा आयुर्वेदमहामण्डलेन स्वकीयप्रतिज्ञानुसारेण ग्रन्थोऽयमायुर्वेदविशारद-परीक्षायाः पाठ्यतया स्थापनीय इति तत्रभवद्विस्सर्वैरपि महामण्डलस्य नोदनेन सफलयितव्यो मेऽयं प्रयत्न इति समेषां तत्रभवता विदुषां वशंवदः

ता. ३०-१२-३८

किंजवडेकरोपाहो रामचंद्रशास्त्री

An Introduction

to

Ashtang Sangraha.

(Its merit and valuation)

To the historians the Aryan civilisation is as yet on the limits of horizon and as such a riddle as well. Various true valuable from it to this day prompt them to say that the Aryan civilisation if not superior was equal to the present one. This is achieved in western countries throughout the last 2000 year. There are, however, several missing links and therefore the superficial students declare with impunity that the Aryan civilisation is but a mere stepping stone to the present edifice. Germans who in their general study the Aryan Civilisation are left in suspense. The chief reason is that the present workers have a great faith in the efficacy of instrumental aid in solving every problem whether physical or psychical. They refuse to admit that there is something as Metaphysics and do not think on this basis.

It is almost beyond doubt that the oldest Aryans probably lacked in the present day instrumental aids but this is no proof to say that they did lack in straightforward thinking on the basis of clinical findings and arriving at certain propositions which have stood the testimony of time. The works of Charaka and Sushruta are the main fountain-heads of the present day Ayurvedic teachings. Both of them record with great respect that the Atharvaveda is the chief source of their teachings. Going into the details one can easily say that either Charaka or Sushruta, according to the current thoughts of their days found it necessary to rearrange Ayurvedic principles from the manner as laid down in Atharvaveda. Coming to later times we find that Vagbhata (A S) gave still another turn to the arrangement. Deleting a good deal of the psychiatry and Metaphysics from Charaka and Sushruta Vagbhata (A S) described Ayurvedic principles in a more gross form and arranged his chapters in a concise but comprehensive manner. Thus the book could be used as a text both for the beginners and those that could not or did not wish to soar high in the mysticism of the Art of Healing. It can be used even to this day as a text book for the budding practitioner, who has to be grounded in the basic tenets of both Medicine and Surgery. After a preliminary study of this book the student can specialize in

one of the branches,—medicine or surgery—by having recourse to Charaka or Sushruta. From this point of view—the present need of teaching separate subjects of the Healing Art Ashtang sangraha is preeminently suited to achieve the end. The Old Sambhita as it stands, however explicit, is rather concise from the point of present needs.

The present need of changing the time honoured method of teaching Aryan Medicine is certainly a pressing one. It is a decisive outcome of the rapid inventions of instrumental aids and a consequent increasing materialistic point of view in every walk of life. The inventive genius of the western people have made them discard their own time-honoured Hippocratic or Galenic points of view in the domain of Medical Science. It is no wonder that the East closely associated with West for the last few centuries is looking to its own old lore with a similar eye. But unfortunately the East is neither inventing something new, nor re-searching the old treasures and keeping apace with the West. Researching is easier but then sentiment should not be allowed to run high in the domain of physical sciences. It would be a great credit to us if we can darn the old but very useful garment with the new thread.

I have been striving for the last several years to make the Vaidyas realise the intensive utility of this book in present times. Its conciseness can be extended by a number of additions, but before that, it was quite necessary to show by references from other Ayurvedic books, that the conciseness of the Astangasangraha is comprehensive as well. It is a labourious but highly useful task and my friend Pt Ramchandra Shastri Kinjawadekar grasped the idea in time and has carried it out pretty early and with some distinction as well.

Not only that he has analysed Ashtang-sangraha thoroughly, but he has also given profuse cross references from Charak, Sushruta and Ashtang-Hridaya. This would help the teacher enormously. As yet there has never been published such a neat, nice, profusely illustrated edition of Ashtang-Sangraha and I doubt if there would be one for many years to come. Not only teachers but research workers would be very grateful to the editor for the spade work that he has done. With such an edition by the side and a peculiar line of thought in the head, a research worker would be able to unravel the tenets of Aryan medicine which have been a riddle even to the indefatigable workers either in the East or West. The editor has spared no pains to dig out and properly align all the relevant references in the form of tables, pictures etc. The peculiar line of thought mentioned above could not be possibly encompassed in this short note. However, if this work appeals to the

public thirst of 'understanding' Aryan medicine, later on a work elucidating that line of thought could be laid before the public

This understanding of Aryan Medicine or as a matter of fact any medical system extant anywhere in the world is chiefly based on the pharmacology of the 'Materia Medica' utilised. No Medical System differs so far as the manipulation or hand-work is concerned as for instance in surgery, mid-wifery or such other branches. The angle of vision varies greatly in explaining how the life-process retaliates when brought into association with any substance. Owing to the quality of the resultant action the substance is termed as food medicine or poison. It is this angle of vision that has given birth in almost all countries and ages to different 'pathis' which can be termed into three main groups viz Allopathy Antipathy and Homeopathy. The present routine royally protected system is not now real allopathy as designated by Hahnemann the founder or rather the greatest propagator of Homeopathy. It is the bounden duty of every follower of Aryan Medical system to accept all the current manipulative work and find out which of the above pathis and to what extent it inculcates Ashtang Sangraha with its clear-cut passages offers help to the unbiased student to find this line of thought. Thus the utility of this unique work can never be set aside.

Whether Ashtanga sangraha is a recent or remote work one need not waste time over that question so long as one admits that it is a work pre-eminently suited to satisfy even the present day need of teaching Aryan medicine piecemeal-by subjects. I hope that my own idea of bringing to the forefront this old nucleus, materialised by my friend, Pt Ramchandra Shastri will be sufficiently and fully followed up by the ardent students of Aryan Medicine. The medical upto-date literature of West shows that sooner or later they would have to inculcate psychiatry in the medical curriculum and lessen their intense reliance on instrumental aids. Signs are already evident in Western Medicine that the followers of that system would have to seriously consider in the interests of Humanity some peculiar premises as 'Suppression of Disease' and some others which are a part of the backbone of Aryan Medicine. It is high time that the would-be followers of Aryan Medicine without being irrational about the new instrumental aids keep themselves alive to the fact that the old medical literature is pregnant with something highly valuable. Even now a spec of most valuable radium has to be obtained out of tons of seemingly worthless earth. It is labour and not idleness that enlivens life.

786 Sadashiv Poona 2 }
25th December 1938 }

G D Apte,
M B B S

A brief foreword.

(Ramchandra V Patwardhan, B A , LL B , Ayurved Sevak)

At the persistent request of my friend Pandit Ramchandra Shastri Kinjawadekar I have prevailed upon myself to write a brief foreword to the present portion of the **Magnum Opus** which he is endeavouring to accomplish with all the means at his disposal. The part which he has now presented to the public and particularly to the students of Ayurvedic medicine relates to Saina (or human embryology and anatomy) which forms an indispensable introduction to Ayurvedic Physiology. The work is written by **Vagbhat** one of the most eminent of ancient physicians, who calls himself son of Sinhagupta. The author is popularly known as **Vridha Vagbhata** or **Vagbhata I** whose work the Ayurvedists honour as being one of the three enduring pillars which the ancient Ayurvedic lore is known to rest upon. The two remaining pillars are the work of Atreya Punarvasu which is better known under the name of its redactor **Charaka**, and the work of **Susruta**. The former is a veritable cyclopædia of the science, practice and philosophy of Ayurveda, while the latter or the work of Susruta is a compendium of Ayurvedic Surgery and mid-wifery. The treatment of the subject by Charaka is not suited to beginners. It is discursive and at the first sight appears so disconnected that the beginner finds himself at sea. Vagbhata has introduced a distinct method and clearly perceivable system in his work. Though Vagbhata has adopted the teachings and doctrines of both Charaka and Susruta as his basis, he has given such a clear-cut treatment to his subject that the student comprehends it readily and is always able to rely upon the knowledge thus acquired without suspicion and fear. It may safely be said that Vagbhata has cleared the way where formerly there were mazes and pitfalls which only a close study could remove. This is one of the reasons why Vagbhat I was studied with so much confidence that by common consent he has been granted a place of honour as a great master along with the imperishable names of Charaka and Susruta. It would be a disaster if modern students neglected to follow in the footsteps of Vagbhat I.

Vagbhata has no doubt ushered a good many improvements in the technique as well as the theory of Ayurved. He has also formulated a

number of recipes of his own so that his addition to the Ayurvedic lore has been both original and useful. In that part which is styled *Sarira* he unlike *Susruta* has placed embryology in the beginning which to a modern reader would appear more appropriate. But in his osteology he has followed the more ancient school which differs from *Susruta* by including the teeth, the sockets, the nails etc. in their counting of bones so as to make them conform to the number laid down by the commentators on the *Vedas*. The School which *Susruta* represented was the school of surgeons who had given the subject a more scientific turn so they had to discard not less than 60 of the so called bones. The most difficult portion of the anatomy of *Susruta* is his distinction of the *Snayus* from *Peshis*, and his division of the *Siras* with four classes and *Vagbhata* it may be said to his credit has followed the eminent surgeon with so much accuracy and intelligence which hardly any subsequent author has shown. I have therefore, no hesitation in saying that if this invaluable work is not studied in the first instance the works of *Charaka* and *Susruta* would cease to be properly understood.

The style of *Vriddha Vagbhata* is not rough and rambling, or archaic like that of *Charaka*. It is polished but not so terse and poetic as that of *Ashtang Hridaya*. *Vriddha Vagbhata* is not a compiler merely he has in a number of places put forth his own views or differed from his predecessors.

It cannot be stated with certainty the date or the period when *Vagbhata* flourished. His reference to the *S'aka* Kings and to the kingdom of *Sind* which at the time was not overrun by the Moslems points to a period when the *Baudhas* and *Vedic Hindus* had evolved a tolerant spirit, and we may therefore place him in the 4th or 5th century A. C. at the latest, and we should be prepared to accept a date which is even prior to the period suggested.

Now a few words about the present edition of this eminent work which *Pandit Ramchandra Shastri* has by a stroke of good fortune felt the need of publishing. The strenuous labours of the editor are too prominent to be exaggerated. He has spared no pains to make it entirely useful as a book of reference. Each passage in the work is printed as a separate clause and numbered to facilitate reference and comparative study. Notes have been added in Sanskrit where the text or the commentary appeared difficult to be understood by the modern student. In the celebrated commentator has left nothing to

be desired, but we are now separated from the time of Indu by a vast difference of time and social conditions which have created new difficulties which did not then exist.

But the most laudable but none the less laborious part of the edition is the work of finding cross references to the parallel passage in Charaka and Susruta. It is not possible to realize the vast amount of pains, patience and perseverance which this tortuous task must have exacted from the editor. He had to trace every passage in Vagbhata to its source in the scattered discourses of Charaka and Susruta, and such a hunting campaign for each reference must really have been very trying and exhausting. But the success thus achieved has elevated the edition to such a position as can scarcely be rivalled at least for some generations to come. Thus the three prime pillars of Ayurveda have been co-ordinated for the Ayurvedic students whose best regards the editor so rightly deserves

विषयप्रवेशः ।

०००

मस्ताव ।

अस्मत्परमसुखं तत्त्वं महारिमि एषि तरामर्चद
॥ श्रीवि १५६५५ इत्येतं साम्प्रतं सर्वोर्गे ममुपेतस्यो
ष्टागमप्रहस्य यायातध्वन विषयविनादीकरणममभ्या
धोर या च नवीनायि-रणी समार र्चतदति हि नाम
प्रभा-स्त्रदमित्यत्र नामि विगये-लोऽपि ।

आयुर्धेदस्य घृहृत्त्रयी

विदितमयद् मम रामायुर्वदपुरीणानां यथा
वेदातै-वपनि १५, मक्षसुनाणि अगपती म । वद्रीता
यति प्रधानरवीना देवायम्, तथैवायुर्वदऽपि चरक
मुभुत, अष्टागमप्रहमेति प्रेषानत्रये दृष्टव्ययोपद्
प्रविद्धमिति । तस्या घृहृत्त्रयस्य चरकमुभुतायाके
रन्थानांर्या, मप्रहस्य प्रकरणस्यानय इति ॥ सुविन्द
मय । आयुर्वदनायमिवाभ्याये काय-राय-राय
तक-नां राय्ययना म । ममुपेतस्योक्तिप्रारसुर्वद
महादधिपत्य ॥ य सयात्मना संमृष्ट एव वग्नोय वृता
हनी समहस्यार्यद ॥ सुधीजेन रीया सुप्रधितार्ये ।

आफामय एवप्रथयोमद

चरकमुभुतायाकाप्रमयाभ्यामनय काममायुर्वद
करवदरयसुखस्य या जातुं १५५५, विमतेन नवी
नेनाष्टागमप्रहामिधेन प्रकरणप्रथेनाति न यग-यम् ।
यत मन्ति तगति द्विविधा विचारिधनस्तेहदुद्रया,
मभ्यमनुदया मदपुद्वयश्चति । तत्र ता ३३५५ कथ
चरकमुभुतायाकाप्रमय हृतकाया अयेमुमयापि
मभ्यमदमतीना छात्राणा वराकाणां महोदधिमतोकर
प्रैधाययनाक्षमाणां का गति ? किंयात काकारप्रया
सामान्यनश्ममान पाधिसाधने कथमभ्यापिन प्रति
तनाभिवाये ॥ अध्ययनववापदृणामासु भया भयन् ।
अतो मभ्यमदमतीनां छात्राणां हृते सत्रप्रथ प्रकरण
म यापेक्षा यतत एव ।

एव समा १५५५ महोदधिना वाग्भटायाय ।
प्राचीनानि सवाण्ययायुर्वदत राण्याकरस्यानयािनि
मर-रास्यानाविस्ताराक्षपुनरप-दियजित, हनुविगा
पद्यक यत्रयमात्रनियधन विनि दृढार्यनयाना प्रद
ज्ञाना प्रकाराक, स्वा यत रायिरोधानां भूषिष्ट विनि
यतको युगानुसूयमदभो एागसप्रहोऽय विभागेन हृत ।
अत एतेन ५५५५ येनायुवदरायनच्छात्रा काम
पसुपट तास्मत्तस्यहन्तो धययादान्त्र यप्रणेत्रे वाग्भ
टायायाय पितर तीयेव न, किं प्रगाभाविपणा अपि
चरकादिप्र यायवहाय प्रथममष्टागसप्रहमय सादरं
पठति । यो हि कटुर्वापचापराजनीयस्य रोगस्य
सयात्मना प्रतीकाराय सदाकर्तव्यं ए-यं चत् सर्वऽपि
रागिगमनय हृहृत्पती भवितुं वाञ्छति । अथवा

दुरारोहगिरिकुहरादिषु प्रयोन मभ्यामायतो मधु
मवायरा अयकस्मादागयीयायक एव ममुप-य
मार् ममु मृहृन्त्य- ॥ एयं रीत्या-पुर्वादाप्रमययो
अरकमुभुतम गितयाप्र ययो वाग्भटा गितस्य प्रकरण
प्रथम्य च प्रणालि सुतरां विराज- । सयविधा
अध्यधीतिन वाग्भटप्रथमगादी प्ररणप्रथतया
पत्न्याऽऽरोह-मंगात चरकमुभुता पन्ति । अ-
भर्तागमप्रह प्रकरणप्रथ चरकमुभुता त्याप-प्रथा
विति भद सुभ्य- १५५५भामत ।

सुष्टमृहृदयत्र

अष्टागमप्रहोद्विष्टो षागहृदयामिनि प्रथितपर गका
प्रथ सयननयवततां समुपगत । तत्र कर्षाचनापा
तन प्रक्षकाणां यदि भय-मति पद्यमयमष्टागद्वय
मेराष्टागसप्रहस्यान ययनायामिति चरक-त मा-
विचाररम गेयय ५५५५ । सातापाग प्रकरण
प्रथमयाभिपिका राय सयात्मना षागसप्रह एव
वि १५५५ आयुर्वदनामति ॥ यत-तम- सयात्रपरि
पूर्णाऽय्य ५५५५प्रथ ॥ अष्टागद्वययपि ५५५५प्रथ
गयातभवति तयावि तस्य मप्रहस्य च मिधा जन्म
जनकसर्वेषा परोपति । सुष्टममिदमत-प्रथ ५५५५प्रथ
एाचनक्षमाणाम् । यथा वागिर्नायिध्याप-रो श्रीमता
भट्टाजीदीक्षितन ययाकरणमिद-तर्कासुदी प्राणा
विष्ट तदनु च तदध्ययनाधिकारमयतये मध्य
विद्वान्तरासुदी एषुमिद्वान्तर्कासुदीति तद्वत
सारगभित प्रकरणप्रथद्वयमाधिरभूत् । इमा
मय च सगिगमनु हृत्वाष्टागमप्रहध्ययनाधिकार
सवसये तद्वतेभारगभितोऽष्टागहृदयेय ययनामध्य
प्रकरणप्रथ भाविरभूत् । अष्टागहृदयप्रथेद्वयप्र
थाशान्तिम भाग सुष्टमं वाधितम् । यथा—

अष्टागयैद्यकमहोदधिमन्यनेन

योऽष्टागसप्रहमहाभृत-राशिरास ।

तस्मादनरूपफलमत्पसमुपमाना

प्रीत्यर्थमेतदुदित पृथगेव तन्त्रम् ।

एतत्पठन्त-एवोपशक्त

सुभ्यस्तकमाभिपगप्रकथ्य

अ ६ उ अ ४ ८०, ८३

अनया दिशा समहृदययोर्भेदे स्पष्टे च
मिथ सयधे च पर्यालाधित समहमेनार्थे व्याकरणे
मभ्यासिदा तर्कासुदीवदध्यामद्वयमिद मदधिपणा
कृत एव प्रणीत प्रक-रति सुस्पष्टं भवति । अत
सर्वरपि आयुर्वदाध्यनूभि काय काप कासुदी तर्क
सांख्याधययनप्रगतभगिणी समह एव अध्येतव्यो न
हृदयमिति ।

संग्रहस्य शशिलेखा व्याख्या ।

तस्यास्य सर्वजनोपयोगिनः प्रकरणग्रंथस्य सार-
गर्भितस्य भावावबोधक्षमाऽद्यत्वे केवलमेकैव शशि-
लेखाभिधाना महामहोपाध्यायेन इदुना विरचिता
व्याख्या वरीवर्ति । इदो. प्राकृतना. संग्रहव्याख्या अनेका
अवर्तन्त, परं ताभिर्वाहटस्थोक्तयो विपसमर्चिता इव
सजातमालिन्यो मूलादपि दुरवगाहार्था सपन्ना ।
इति हेतोर्महामनीषिणा इदुना तदोपनिरामाय
शशिलेखा व्याख्या प्रणीतेति-

दुर्व्याख्याविषसुप्तस्य वाहटस्यास्मदुक्तयः ।
सन्तु संवित्तिदायिन्यः सदागमपरिष्कृताः ।

अ सं. सू १।१

इति संग्रहप्रथमपद्यशशिलेखोक्तपद्याज्ज्ञायते । यथा
हि श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये भगवच्छ्रीशकराचार्य
चरणैरभ्यधायि 'तद्विद गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थ-
सारसंग्रहभूतं दुर्ज्ञेयार्थं तदर्थविष्करणायानेकैर्विद्वत्-
पदपदार्थवाक्यार्थन्यायमपि अत्यतविरुद्धानेकार्थत्वेन
लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याह विवेकतोऽर्थनिर्धार-
णार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि'- गी शा भा
१-१ इत्यादिप्रबंधेन स्वात्मन. प्राकालिनाना भग-
वद्गीतासु विरचितानां दुर्व्याख्याना समुल्लेख. कृतो
दृश्यते । तथैव 'दुर्व्याख्येत्यादि' पद्येन इदुनाऽऽत्मन
प्राकालीनाना संग्रहोपरि रचिताना दुर्व्याख्याना
संज्ञाव. सुस्पष्टतया समुल्लिख्यते । एतेन इदु. संग्रह-
कर्तुर्वाग्भटस्य साक्षाच्छिष्यैवासीदित्येतत्केपाचिन्मत-
मपि कटाक्षितं भवति ।

अष्टाङ्गसंग्रहस्य रचना ।

श्रीमता वाग्भटाचार्येण निर्मितोऽयमष्टाङ्गसंग्रहः
सूत्र-शारीर-निदान-चिकित्सा-कल्पोत्तरस्थानैर्विभ-
क्तस्तथापि निखिलायुर्वेदशास्त्रस्य प्रवेशद्वार-
तया प्रथम पङ्क्तिरामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकरमहोदयैः
शारीरस्थानमेव प्रकटी क्रियते इत्येतत्समुचितमेव ।

शारीरस्थानम् ।

अस्मिन् शारीरस्थाने सन्ति द्वादशाध्याया. प्रसूति-
शारीर-विकृतिविज्ञानात्मकैश्चिभि. स्कंधैर्विभक्ताः ।
तत्रादिऽमेऽध्यायचतुष्टये प्रसूतितन्त्रम्, द्वितीयेऽध्याय
चतुष्टयेऽङ्गविभागादिप्रकृतिविभागान्तं शारीरम्,
तृतीयेऽध्यायचतुष्टये रिष्टरूप विकृतिविज्ञानं च समुप-
वर्णितम् । यद्यपि शारीरस्थाने शरीरवर्णनात्मके
प्रसूतितन्त्रस्य रिष्टरूपविकृतिविज्ञानस्य च प्रयोजन
नातीव सदृश्यते, तथापि शरीरस्य विवेचनं तदुत्पात्तित
एव क्रियमाणं सत्साकल्येन परिज्ञातं भवेत् । तथा च
तस्य मरणकालवर्तिन्यवस्था किदशी भवतीत्येतस्मिन्नपि
परिज्ञाते सर्वावश्योपेतस्य शरीरस्य यथार्थतो ज्ञान
भवेदिति निश्चित्य प्रथमकर्त्रा प्रसूतितन्त्रं, रिष्टरूपविकृति-
विज्ञानमित्येतद्द्वयमपि शारीरस्थान एव समुपवर्णि-
तम् । स्पष्टं चेत्तत्—

इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ।

शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ।

इति शारीरगद्विवृतिप्रसङ्गेनोदाहृतेन ; शारीर-
स्थानान्तिमपद्येन । एवमुपोदातत्वेन सामान्यत एत-
दागवहिर्भूताशान्विलिरय - न्कधत्रयोपेतस्य शारीर-
स्थानस्य संक्षेपतो विवेचनं कुर्मः-

(१) प्रसूतितन्त्रम् ।

चतुरध्यायात्मकमिदं प्रकरणम् । अत्र प्रथमेऽ-
ध्याये उदाहयार्था स्त्रीपुंसौ, दपत्योः सगमकालः,
शुक्रार्तवयो. प्रकृतविकृतस्वरूप, तच्चिकित्सा, ऋतु-
भतीनियमाः, पुसवनविधिः, गर्भिणीपरिचर्या, गर्भ-
स्वरूपमित्यादयो विषया वर्णिताः ।

आतर्कविचारः ।

अत्रार्तवविचारे क्रियमाणे रक्तमेवार्तवमिति स्पष्टतया
कथयित्वा तस्य पुराणनवीनमिति भेदद्वयेन वर्णनं
कृतम् । मासेनोपचितमार्तवं पुराणमित्यभिधीयते । तद्वि-
मासात्मकेन कालेन गर्भाशये धमनीभ्यां संचयं प्राप्नो-
ति । मासान्ते च दिनत्रयं यावद्गर्भाशयतः गर्भकोष्ठे
प्राप्य योनिमुखेन वहिस्त्वतीति च स्पष्टतया वर्णितम् ।
एतत्पुराणार्तव गर्भोत्पादनासमर्थम् । नवीनार्तवमेव
गर्भापेयोगे ।

गर्भसंभवकालः ।

प्रातिमासिकार्तवत्वात्परं सामान्यतः पुनरार्त-
वत्त्वावधि गर्भसंभवकालः । तथापि ऋतुमत्याश्च-
तुर्थदिनात्प्रभृति षोडशदिनं यावद्वगिष्टा द्वादश-
निशा एव गर्भोत्पत्तेरभ्यर्हिताः, तथापि आदिमरात्रि-
त्रयपेक्षया उत्तरा नव रात्रय एव यथोत्तरं
प्रशस्ततरा इति संग्रहकारस्य मतम् । षोडशरात्रात्परं-
सायकालीनपद्मसंकोचवद्गर्भाशयः सकोचमायाति ।
तेन ततः प्रभृति गर्भस्यासंभवो भवितुमर्हति इति
आचार्याणां मतम् ।

जननोद्भ्रियचिकित्सायामुत्तरवस्तेः प्राधान्यम्

विकृतशुक्रार्तवयो स्त्रीपुंसयोश्चित् काले
संगमोऽपि शुक्रार्तवदोषादपत्यमार्गागर्भाशयादिविकृ-
तेर्वा गर्भासंभवोऽन्ये वेदनाजका विकारा वा भवन्ति ।
तत्र उत्तरवस्तिप्रधाना चिकित्सा कर्तव्या । तद्विषयका
योन्यादिषु घृततैलपिचुधारणधूपनादयश्चिकित्सा-
प्रकारास्तत्संबन्धीनीतराणि द्रव्याण्युत्तरवस्ति-
त्रादिचिकित्सासाधनानि चायुर्वेदे सप्रपञ्चं प्रोक्तानि ।

गर्भनिदाने दाक्ष्यम् ।

गर्भनिदानप्रसङ्गे वैद्येन तल्लक्षणसदृशलक्षणानां
रक्तपुल्मोदरादिविकाराणां भेदास्तत्तल्लक्षणैस्तयोरुपश-
यानुपशयाभ्यां वा परीक्षणीया । नो चेत् गर्भगर्भिण्यो-
र्भेहतीहानि. संपद्यते इत्ययं विषयोऽपि विशदीकृतः ।

एवमादिभिर्भूयोभिर्विषयैः प्रथमोऽयमध्यायः
परिसमापितः ।

द्वितीयाध्याये प्रतिपाद्याशा

द्वितीयाध्याये गभास्यमार्तिनिरूपिता । तत्र गर्भात्यतिप्रकारा, अनेकापत्योत्पत्तिकारण, मद्यो गृहातगभाया लक्षण, गभपातकार, गभपापणो पयोगिन शारीरा अवयवा, गर्भिण्या द्विद्वयत्व, गभपापणनम, विवृतमर्भाचिकाणांनि, गर्भा पचातकरा भावा, गर्भिणीविकारे चिकित्सा इत्यादयो निपया प्रतिपादिता ।

तत्राऽऽर्द्धा गर्भात्यतिप्रकार संवध्य तस्य प्राति मार्मिकी वृद्धि चरायुताति च समवद्मयकार । गर्भस्य प्रतिमाभिकवृद्धि च लभसङ्गन द्रव्यवशेषोपतस्य गभस्य निपकात्यवृद्धि वषज्ज ह्येदार्थापोषणं भवति ततो वृद्धता प्राप्तस्य तस्य मातुराहारस्या नाभिनाट्या समात्ता पापणम् । एततोपशक्यन प्रमङ्गन मातृ दय, धमन्य, गभास्य, अपरा, गभ नाट्या गभद्वय, इत्याद्यवयवानामपि प्रमणालेप्य वतत ।

तृतीयेऽध्याये

गभधारणानातसुताभिधानत्वं यावत् स्त्रिया नियमा उक्ता । तत्र प्राय प्राकृतावस्थाया एव निय माना समुत्पत्ता । प्रकृतगर्भिणीपरिचया, नृदत्तमव प्रकृतमृत्तिरा उपा पोष्यता विषयान् समवचन्यस्य । नानावचन सृत्तिकागारन्यस्य, प्रवाहणनियमा, प्रकृतगभसमभय, अपराभग, मधुलूह यानिभरा ण्या चिकित्सा वर्तिता ।

चतुर्थेऽध्याये ।

परिहारा यासवमानाया गर्भिण्या पुनरुद्ग नाभिविकारे चिकित्सा गभपाय, गभपात, उपविष्ट कम्, नागादरम्, हीनगर्भो मृतगर्भ मृदगभश्च तान् हेतुलक्षणचिकित्सापूजक यणयित्वा तत्प्रयुक्ता गृहादायतादीन् गर्भिण्युपशान् चिकित्सासाहिता नवयत् । तथैव मृतगर्भिण्या उन्मेषादनूपकं जीवमर्भाद्विरणमपि कथितम् ।

प्रसूतितन्त्रोपसहार ।

एव चतुर्भिर्ध्यायै समग्र प्रमत्तितत्र वणयाञ्च कार महाभानापी वाग्भटाजाय । विनासुत्तरदिशता त्मक सृत्रसमयमपि विषयमङ्कित प्रयकारेण पर कौशलं त्रीदयते । यद्यपि मातृतिरुपाश्रालप्रभु तितनमतपक्षया पावराशरीर न्यत । तथापि भारतीयमरुतभापाया कनाप्यपूर्ण वहनमसुचाय केा अत्य । नयनात्मकेन सृत्रविरचनप्रययनन सर्वोपि चिन्या यमपणमानविशारम प्रति निजवा सुस्पष्टतया सुस्पष्टहिता दृश्यत इति महाकाराल भारतीयसमृद्धभा गमयनपदनाम् । निचास्मि नसूतिन न ग्राहपापणं तद्विकृतिनिर्वत नादि कौमारमत्यल्पपरानामधेय बालतंत्र नामानम

एवम । तस्याष्टाग चिकित्साशास्त्र एव परिगणनात् प्रसूतितन्त्रापक्षया भिन्नमपराधिपानं वतत । अत एव श्रीमता चाग्भटेन उत्तरस्थाने तत्पत्रमेव प्रतिपाद्य प्रसूतितन्त्रे कवलं तर्गिदश एव दृष्टो दृश्यत । अत कौमारभृत्याजिनामुभिस्तत्तत्रैव (उत्तर स्थाने) द्रष्टव्यम् । तथाच मृत्तगभवणनमप्रमाणा न्यचिकित्सा सुपत्वा तस्य अनिहरणप्रकारोपयोगीनि शस्त्रयन्त्रादीनि विस्तारो नैवात्र समुदाहृतम् । सूत्रस्थाने नान्यतत्र विभागो एव वर्णितः । तथाच प्रसूतितन्त्रात पानिनीपचकमार्तिचिकित्सापि पृथगात्र तत्र प्राप्ता, तत्त एवावयवन्त्या, इत्यादिभि कारण प्रसूतितन्त्रमिदं नमानता मप्रहीतमिति भावः । शारीरस्थानं यद्यपि शारीरवणनपरमेव, तथापि “ मृत्ति विगण यत्र कायगिरा मार इति सूत्रस्यानात्मनिश्चानास्मिन् स्थाने पि चिकित्सा स्थाने यान समुपवर्णिता दृश्यत । नागादोपनिष्टका नकारण निश्चानायाप्राप्तं स्यात् । पुराकाल आधुन्यदनाञ्च नमयवमृतराणां स्त्रीणां एवो इति नामासीत् । नामान्यत परिचारिकायमकर्त्रीभ्य इमा सृत्यो जिभिन्ना एवाम गिति भाति ।

(७) शारीरम्

अथास्य स्थानस्य पदमप्रमत्तपदमाध्याय यावत् चतुर्ध्यायसु समग्र शारीरं मुनिरूपितप्रायम् ।

तत्रैतस्य पुनरयं प्रविभागा-

विभाग	सूत्राणि
१ त्वच	२४०-२६४
२ कण्ठ	२६५-३०५
३ दाया	} अ स ख ग १९ २७४
४ धातु	
५ मला	
६ उर्दीद्रियाणि	२७५
७ उर्दीद्रियाधिष्ठानानि	२७७
८ कर्मद्रियाणि	२७८
९ अर्ताचियम्	२८०
१० आदाया	२८१-२८२
११ प्राणायतनानि	३०१
१२ कण्ठरा	३०३
१३ जालानि	३०४
१४ कृचा	३०५
१५ रजव	३०६
१६ सावय	३०७
१७ अरिस्थघाता	३०८
१८ सीमन्ता	३०९
१९ अस्थीनि	३१०-३१४
२० अस्थिसंघय	३१५-३२०
२१ स्नायव	३२१-३२७
२२ पेश्व	३२८-३३४

२३ सिरा:	३५४-३८०
२४ धमन्यः	३८३-३८९
२५ स्तोतांसि	३९१-४२२
२६ अग्नयः	४२५-४२८
२७ मर्माणि	४६३-५४१
२८ केशश्मश्रुलोमानि	३३६
२९ प्रकृतिभेदाः	५४२-५८५
३० विकृतिभेदाः (रिष्टरूपाः)	५८९-७८६

एवं त्रिशत्संख्याकैरवयवैः शरीरं वर्ण्यते । तत्र दोष-
धातुमलानां सूत्रस्थाने सविशेषं साङ्गोपाङ्गविवेचनं
कृत्वा इतरेषां शरीरावयवानां व्याकरणमस्मिन् भागे
क्रियते । शरीरविभागेऽस्मिन् पञ्चमपष्टसप्तमाध्याया
अङ्गसिरामर्मव्याकृतिपरा वाग्भटेन सौश्रुतधोरण्या
एव विरचिता । अतः ' शरीरे सुश्रुतं श्रेष्ठं । '
इत्याभाणकोक्तिरस्मिन् ग्रन्थेऽपि यथायथ परिपालिता
दृश्यते । यत्र वाग्भटस्य चरकसुश्रुतहारीतकृष्णात्रेयाणां
सर्वेषामपि मतेषु समैवाभिहितं तत्र तत्तन्नामोल्ले-
खपूर्वकं तत्तन्मतोपन्यासमेव करोति । त्वचः, धातुपो-
षणक्रमः, द्विविधरिष्टलक्षणमित्यादिस्थलानि
निदर्शनार्थमवलोकनीयानि ।

शरीरा अवयवाः

शरीरमिदं त्रिंशदवयवोपेतं षड्भिरवयवैर्वि-
भज्यते । तत्र शरीरमध्यः (अन्तराधिः) सर्वाङ्गेषु प्रधा-
नम् । पञ्चदशकोष्ठाङ्गानामाश्रयत्वात् । बाहू, साक्षिणीति
चतस्रः शाखाः, पष्ठं पुनः शिरः सर्वगात्रेषु मूलम् ।
अत्रान्तराधौ-१ उदरम् २ उरः ३ द्वे पार्श्वे ४ जघनम्
५ पृष्ठमेकम् ६ श्रोणिश्चेति षड्भागाः । तत्रापि पश्चा-
त्पृष्ठवशेन पुरतश्च रोमराज्या वामदक्षिणभेदेन द्वादश
विभागा भवन्ति । यथा दक्षिणपार्श्वं वामपार्श्वं,
वामस्तनं, दक्षिणस्तनं, वामवृक्षः, दक्षिणवृक्षः इत्या-
दयः । एवमादीन् प्रत्यङ्गभेदान् स्वीकृत्यैव सिरामर्मणां
विभागास्तत्र क्रियन्ते ।

कोष्ठाङ्गानि तदुपाङ्गानि च

अस्मिन् अन्तराधावेव सप्त आशया वर्णिताः । यथा-
रक्ताशयः, पित्ताशयः, कफाशयः, आमाशयः, पक्वा-
शयः (मलाशयः), वाताशयः, मूत्राशयः, स्त्रीणाम-
ध्मो गर्भाशयः इति । एष्वशयेषु हृदयं, नाभिः, क्लोमः,
यकृतः, प्लीहा, वृक्काः, उण्डुकम्, उत्तरगुदम्, अधरगुदम्,
क्षुद्रान्त्रम्, स्थूलान्त्रम्, वपावहनं चेमानि कोष्ठाङ्गा-
न्युपवद्धानि सन्ति । तत्र उण्डुकं नाम पक्वाशयाश्रिता
पुरीषधरा कला । अत्र पुरीषशब्दं किष्टमूत्रयोस्साधा-
रणः । पुरीषधरया कलया उण्डुकस्थमलविभागात्पर-
मूत्रं (द्रवावस्थो मलः) किष्टं (घनो मलः) पृथग्भ-
वति । ततः किष्टं बृहदन्त्रमार्गेण उत्तरगुदं
याति, उत्तरगुदं नाम यत्र पुरीषमवतिष्ठते ।
स स्थूलान्त्रस्य चरमो भागः । मलाशय इति यावत् ।
अधरगुदं नाम वलित्रयात्मकं गुदम् । वपावहनं नाम-
' भेदस्थानं तैलवार्तिकीति ख्यातम् ' इति चक्र-

पीणः (च. शा. अ. ७-१०) । भेदो-
वर्तेस्थानम्- ' स्थानं तु तस्या पटलं वर्तन्ति यत्पट-
लं कोष्ठगतं नराणाम् ' इतीदृटीकायाम् (सं उ
अ ३१) । पटपञ्चाशत्प्रत्यङ्गानि पटस्त्रेणैवूपनिबद्धानि
चरके गदितानि (च. शा. ७-११) तत्र द्वे उरौ (कक्ष-
शिरोपार्श्वयोर्निम्नभागौ) । द्वे सूक्ष्मयोः (वदनान्ते
ओष्ठप्रान्तां) इत्यादीनि, तानि तत्रैवावगन्तव्यानि ।

सिरा धमन्यः स्तोतांसि च ।

अष्टाङ्गसंग्रहशारीरे पृष्ठाध्याये सिराः, धमन्यः,
स्तोतांसि, अग्नयः, धातुपोषणक्रमश्चेत्येतेषां विषयाणां
प्रपञ्चो वाग्भटेनाकारि । तत्र सिराधमनीम्बोतद्वर्णः
के अवयवा निर्दिश्यन्ते तदवलोकयामः-

अष्टाङ्गसंग्रहशारीरस्थानेऽथ प्रदर्शितरीत्या
सिराधमनीविषये वचनानि समुपलभ्यन्ते ।

१ दश मूलसिरा हृदयप्रतिवद्धास्सर्वाङ्ग-
प्रत्यङ्गेष्वोजो नयन्ति । तत्प्रतिवद्धा हि
शरीरचेष्टाः सू ३५५

२ सिराधमनीमुखानां त्वणुशो विभज्य-
मानानां ... ..

इदं शरीरं गवाक्षितमाततं च सू ३३४

३ तासां हि मुखानि केशश्मश्रुलोमानि ।
तत्प्रतिवद्धान्यतस्तानि ताभिराप्यायन्ते ।
सू ३३७

४ ताभिः (धमनीभिः) कायोऽयमाराम
इव जलहारिणीभिः केदार इव कुल्याभि-
रुपस्तिष्ठति ।
सू. ३८४

५ तत् (सिरा) प्रतिवद्धा हि शरीरे
चेष्टाः सू ३३५

६ तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपञ्चा
अग्राभिः (धमनीभिः) शब्दरूपरसगंधा
गृह्णन्ते सू ३८८

७ द्वे सिरौ रसवेदिन्यौ, द्वे गंधवे-
दिन्यौ सू ३७२-३७३

८ ताः सिराः स्पर्शं च गृह्णन्ति ... ..
लेपादिवार्यं त्वचि विपक्रमन्तर्नयन्ति
सू ३३७

१० द्वे द्वे धमन्यौ वातपित्तकफरक्तर-
सान् वहतः सू ३८८

एभिर्वचनैः सिराधमन्यश्च वातपित्तकफरक्तरसा-
न्वहन्ति ज्ञानं च गृह्णन्ति इति आपाततोऽवलोकनेऽपि
दृश्यते । अत्र इदं एवमाह-

१ सिराः नातिस्थूलाः रज्ज्वाकारा अन्त-
रक्षुषिराः वातादि वातपित्तकफरक्तरस-

वहा] वहा धमन्यस्तु तद्विशेषा एव ।
[सू. ३३५ टीका]

२ सिराधमनीना मुखानि सर्वत्र प्रसृ-
तानि [सू. ३३७ टीका]

३ धमन्यो विशिष्टा सिरा एव [सू. ३८३
टीका]

धमिर्वचन धमन्य सिराश्च ॥३८३॥ इति वदन्ति,
ज्ञान च गृह्णीत इति समुच्यते । अन्यच्च-
तत्र स्त्रोतसामेव विशेषा सिराधमन्य
[सू. १८४१७]

इत्यनेन सिराधमन्यो ज्ञाताविशेषत्वमपि
श्रूयते । तेन निराधमनीलातासि एकत्रैव सहोष्वा-
रितानि भवति तदा तेषां को भेदः ? इति प्रश्न पुरतः
तिष्ठति । तत्र सर्वेषां सार्पियात् वहनसमग्न एकरूप-
त्वेऽपि तस्य भेदोऽपि स्पष्टं प्रकाशते यथा- सिरासु
सरणम् (सू. ॥३८॥ सिरा), धमनीषु धमानम् (धमा-
नः धमय) स्त्रोतसु ज्वरम् (ज्वरः जललातासि) इति ।
तत्र सरणं नाम जलनलिकाया यथा जलस्य निर्नि-
ष्पन्द सरणं भवति तथैव सिरासु वातादे सरणम् ।
धमनं नाम ससर्पं वातादे गमनम् । ज्वरं नाम
अपक्वघटात् सखिलस्यैव वातादीनां स्रवः । एव
सर्पियावहनार्था सामान्यमपि सिराधमनादौ सर-
णादिनातिस्विक युत्पत्त्या नियो भेदः स्पष्टो भवति ।
तथा च सिरायधप्रकरणे शास्त्रासिरायधे सिराय-
धाम्नाक् वेधस्थानापरि येष कतप्य इत्युक्तं सुश्रुतं
(सू. शा. ८) । तथा च सपद्विचिकित्सायामपि
नालासु वृष्टे द्वास्तोपरि घर्णीयात् इत्युक्तम् । तत्रो-
भयत्राऽपि दूषितरक्तस्य सिराद्वारा हृदयमभिप्रपन्नस्य
निरोधनमेव हेतुः । एतेन सिराभि वातादि कोष्ठे
नीयत इति सिध्यति । इत्यस्या सिराया स्य दनस्य क्वाप्य-
नुपलभ्यमानत्वात् इयं सिरैव इति निश्चयनं वक्तुं
शक्यते । तस्मिन्ना हृदयाच्छास्त्रासु वातादिवहा या-
स्य दमाना सिरास्ता धमय इति निर्दिष्टादम् ।
एव ज्ञातसामपि सिराधमन्यपेक्षया सूक्ष्मत्वात् ज्वर-
कमत्वाच्च भेदः उच्यते ।

अरुणा नीला गौरी रोहिणीत्यादि-
रान्दानामर्था ।

अष्टाङ्गसङ्ग्रहोऽयं सर्वात्मना चरकमुद्रुता चरक-
प्रयागपुत्री येन समर्थिताऽपि कचित्पचि मूलेभाषा
ततः प्रतायमानां सवह्नमभादिदोषानपि दूरी-
कराति । उत्पत्तद्वह्नमटन—

विनिगूढाथतस्वाना भ्रदेशाना प्रकाशक-
स्वान्यत-प्रविरोधाना भूयिष्ठ विनिवर्तक ।
अ स सू सू १६

प्रादाद्यानि भूयास्तुदाहराणि चरकमुद्रुतयार्वा-
तते । तेष्वन्यतमेव मुद्राहरणं प्रयत्नो-मुद्रुतसारीरे
सप्तमाध्याये 'वातवाहि य सिरा एकस्मिन् सक्थिन्
पञ्चविंशति, एतेनतरसक्थिन्वाहू च ध्यास्यातो-
प्य एव विभाग शेषाणामपि । विरोपतस्तु पित्त-
वाहिन्यो नेत्रयोदरा वर्णयोर्द्वे एव रक्तवहा कफ-
वहाश्च, (सू. शा. ७७) । एव वातपित्तकफ-
वाहिनी सिरा उक्त्वाऽनुप-भव—

नहि वात सिरा काश्चिन्न पित्त केवल तथा ।
रुग्भाणवा वह्न्येता अतः सर्ववहा सिरा
(सू. शा. ७१६)

आपाततो विलास्यमान साश्रुतप्रयोग्य परस्पर-
विरुद्ध इव आभाति । परं वस्तुतो विचार्यमाणे
सिराभि वहन्तो दोषा रक्ताश्रया एव वहन्ति । न
केवलम् । इदमाकृतं भगवान् सुश्रुत- नहि वात
सिरा काश्चित् इत्यादिना प्रयत्नेन यणयाश्चकारा आ-
पात प्रेक्षकाणां भासमानत्वात् अविराधपेरिजिहीषमा-
णेन वाग्भटनशारास्थाने- तासा यथास्वं तुयान्नात्रि
भागेन पञ्चसप्तत्याधिकं वातमानेऽस्ति वदति । एव
विभाग पित्तक्षेप्यमुद्रुतैश्चपि " (असं शा. ३७७)
इति वदता सोऽयं स्वतः अविरोधं तिरश्च-
त्वाङ्कित । अर्थात्-अस्मिन्नापाततो भासमाने विरोधे
परित्त 'तत्र ॥ वातवहा' इत्यादिना साश्रुतप्रयत्ने
अनुपलभ्यमाना सिराणाम् ॥ नीला, गौरी, रोहिणी
इत्यादीनां विशेषणवाचकानां रान्दानां सक्तितरपि
सुस्पष्टं प्रकाशतोऽमुद्रुतोऽधमन्यध्याये वर्णिता धमय
सिरावदेव ज्ञानं गृह्णीत, कमस्तु प्रेरयति, वातपित्त-
कफनाशितरस्ता वहतीति बौद्धयमेति दिक् ।

सप्तमेऽध्याये

सुश्रुतधोरण्या भम ॥ विचार कृत । तत्र समण-
स्थानं, प्रमा, ममप्रकारं, भासादिभ्रममविद्यस्य
लक्षणाणि चिकित्सा च सप्त प्रोहारा इत्यादिना
समणा पुनरपि वर्गीकरणमित्यादयो विषया
वर्णिता । शास्त्रचिकित्सकस्य नितान्तं भ्रमविषयक-
ज्ञानमपि रिहाय्यम् । एतेन प्रतिममननेन शरीरस्य
सम्यक् साराभित ज्ञानं भवति च समशास्त्र-
वाच्यतन्त्रे यतस्वी भवति । अनया दृष्ट्या विचारे कृते
सति तत्त्वसम्पादक परिकल्पितानि समचित्राणि
तत्कोष्ठकानि च समविद्याधेयं सुवह्नपुत्रुरिति
न सुदो विश्वासः ।

अष्टमेऽध्याये

वातादिप्रकृतिभेदानां विवेचनमभिनवया-
शया यकारेण कृतमस्ति । आयुर्वेदशरीर-
प्रकृतिभेदायात्योऽयं महामृत्यो विषय । आतवका-
लिकदोषप्रकृतिनिमित्तेन अष्टाना प्रकृतीनां समु-
पात्तमवाति । एतच्च गुणदेशजात्यादेभिरपि

विशिष्टाः प्रकृतयो जायन्ते इत्यादयोऽस्तीवसाधारण-जनोपयोगिनो व्यावहारिका विषया. ग्रन्थकारेण विवेचिताः ।

(३) विकृतिविज्ञानम् ।

शारीरस्थानस्य तृतीयो विभागो विकृतिविज्ञानम् । तत्र चत्वार अध्यायाः सन्ति । शारीरस्थानेऽस्य प्रयोजनं प्रागेव वर्णितम् । अस्मिन्भागेऽष्टानां वर्ण-प्रभा ॥८॥-मूत्र-त्वक्-सिरावलादीनामुपचयापचयरूपाणां विवेचनं कृतम् । अत्र विकृताङ्गविज्ञानीयः प्रथमोऽध्यायः, विकृतेहाविज्ञानीयो द्वितीयोऽध्यायः, विकृतव्याधिविज्ञानीयस्तृतीयोऽध्यायः, विकृतदृतादिविज्ञानीयश्चतुर्थोऽध्याय इति प्रत्यध्यायं रिष्टरूप-विकृतेवैविध्येनापुनरुक्त्या च रिष्टवर्णनं कृतम् । अन्तिमेऽध्याये प्रसङ्गात् स्वभाश्रयाणि रिष्टान्यपि कथितानि ।

एव शारीरस्थानस्य प्रथमाध्यायप्रभृति द्वादशाध्यायान्तं विषयसमालोचनं संक्षेपतोऽस्माभिरकारि ।

(४) शारीरस्थानपरिशिष्टविभागः

एतावता वाम्भटीयशारीरस्थानान्तं पातिविषयाणां विमर्शं विधाय सम्प्रति सम्पादकमहाभागैः विषय-परिपूर्तये सयोजितं परिशिष्टविभागमवलोकयामः

अस्मिन्विभागे सर्वभूतचिन्ताशारीरम्, गर्भोत्पत्तिः, शारीरे केचन विशिष्टा अवयवाः अष्टाङ्गशारीरम्, अष्टाङ्गसङ्ग्रहशारीरभूतमष्टाङ्गहृदयशारीरं सटिप्पणम्, धातुपोषणक्रमपरिशिष्टम्, शारीरकोष्ठकानि, विषय-सूची, चित्राणि, सूत्रसूची, पारिभाषिकशब्दसङ्ग्रह-श्चेति एकादश प्रकरणानि वर्तन्ते । तत्रादौ प्राथमिके प्रकरणचतुष्टये सङ्ग्रहशारीरे प्रायोऽनन्तर्भूता विषया सङ्गृहीताः । विशेषतस्तु-नेत्रम्, गुदम्, वस्तिः, हृदयम्, फुफुसः, क्लोमः, इत्यादीनां सङ्ग्रह-सुन्यक्तया कृतो दृश्यते ।

आयुर्वेदस्य प्रकरणग्रन्थरचनायामष्टाङ्गसङ्ग्रह-शारीरस्थानाङ्गभूतं शारीरपरिशिष्टमिदं विषयदृष्ट्याऽऽयुर्वेदाध्ययन-पद्धतिं चिन्तकानामतीव उपकारकं भवेत् । सङ्ग्रहशारीरस्थानमेतच्छारीरपरिशिष्ट-चेत्युभयस्य अपि सम्मतेष्वभ्यस्ते सकलमन्यायु-र्वेदीयशारीरमध्येतृणां करवदरसमानं भवेदित्यत्र नो न संशयः । सुखेन विषयविशदीकरणदृष्ट्याऽन्यदेकं नवीनं साधनमत्र पारिदृश्यते यन्महता परिश्रमेण विनिर्मितानि शारीरकोष्ठकानि नाम । इमानि सर्वमपि शारीरगतं विषयजातमनायासेनैव साङ्गो-पाङ्गं लीलया पुरतः स्थापयन्ति । तानि, यथा— (१) पञ्चविंशतितत्त्वानि, (२) त्वचः, (३) कलाः, (४) अस्थिसंख्याविवरणम्, (५) अस्थिसंख्या (६) (स्नायवः, (७) पेश्यः, (८) सिराः, (९) धमन्यः,

(१०) श्रोताणि, (११) मर्माणि (१२) इष्टशरीरप्रमाणम् (१३) इष्टशरीरलक्षणम् इति । तत्तद्विषयगतोपादेयविषयसदन्तरेभिनवरेखाविन्यासादिसमलंकृतैरतः कोष्ठकैर्न केवलं विद्यार्थिनोऽपि तु तद्व्यापका अपि संपादकस्याधर्मणा एवोति मन्ये ।

अस्थिविवरणकोष्ठकेऽस्थिगणनाप्रसंगेन चरक-सुश्रुतमतोपन्यासेन सह विषयपरिपूर्तिदृष्ट्या प्रत्यक्ष-शारीरगता तत्तदस्थिसंख्या सुस्पष्टं प्रदर्शिता । तेनायुर्वेदीयशारीरस्य अवविशसनादिमावनैरवगते प्रत्यक्षशारीरे क. यवधः, किं साम्यं, किंच वैषम्य-मित्येते विषयाः सममेव स्फुटीभवन्ति । एतत्कोष्ठ-कावलोकनेनैव सपद्यन्ता साकल्येन स यथा शारीर-विज्ञातं भवते ।

प्राचीनायुर्वेदीयानां गणनया पृथगधिकृत-तत्रयपरिमितान्यस्थीनि दृश्यन्ते । तान्येव सुश्रुतः शतत्रयमितानि व्रते । परं प्रत्यक्षशारीरात् केवलं पञ्चदशशतपरिमितान्यस्थिन्येव उपलभ्यमाने । आपा-ततो विचार्यमाणे सुश्रुत-प्रत्यक्षशारीरयोर्महद्वि-वैषम्यमवभासेत । तथापि सूक्ष्मेक्षिकया विचारिते नातीवभेदो द्वयोरपि त्रययोः । प्रत्यक्षशारीर-दृशा समुपलब्धसंख्या सुश्रुतप्रदर्शितास्थिसंख्यायाः सादृश्यं मनागिव मन्यते । नैतन्न विदितं ताद्विधानाम् । सुश्रुतेन यद्यपि शतत्रयपरिमितान्य-स्थीनि कथितानि, तथापि तत्र प्रत्यक्षशारीरास्थि-गणनायामगणितातान्यन्येकोन्यस्थीनि समुपलभ्यन्ते तर्णरुचकास्थिसंख्यानि । प्रत्यक्षशारीरे अपरि-गणितानामेतेषामस्थानामन्तर्भावः कृतश्चेदाहत्यास्थि-संख्या, सौश्रुतास्थिसंख्यासमकक्षता यायात् । किंच प्रत्यक्षशारीरदृष्टाऽस्थिसंख्या दशोत्तरद्वि-शतपरिमितान्यस्थिसंख्येव दत्त । सुश्रुतस्याप्यभिप्रेतं । चरकः पुनर्द्विशतमितानस्थिसंख्येनाह । एतेन प्रत्यक्षदृष्टशारीरसमकक्षतामेव चरकसुश्रुतादीनां शारीरं गच्छेदिति परिज्ञायते । प्रत्यक्षशारीरे याऽस्थि-संख्या प्रदर्शिता सा कठिनास्थनामेव न तर्णास्या-दनिाम् । अस्थिसधिविवरणे चरकसुश्रुताभ्यामपि सैव गणना समादतेति दृश्यते । अनर्थेव दिशा चरकसंग्रह-प्रोक्ता पृथगधिकृतत्रयपरिमितास्थिसंख्या न ख-दन्तोऽल्लखलाद्यभिवर्धिता । सुश्रुते तु तेषां परिगणना-भावादेव चरकोक्तास्थिसंख्यातोऽल्पत्वं दृश्यते । नखदन्तोऽल्लखलादीनामस्थना संयुक्ते कृते सौश्रुत्यस्थि-संख्याऽपि चरकसमकक्षता गच्छेत् । एवमन्यदप्युहनी-यम् । एतादृशि अभ्यासितृणामतिशयलाभजनकानि कोष्ठकानि कोष्ठकसंग्रहे बहूनि दृश्यन् ।

एतादृशपरमोपादेयबोधकराणि मर्मं योतआमा-दीनि कोष्ठकानि संति । अष्टागसंग्रहे इष्टशरीरावयवानां यामपरिणाहादयः प्रदर्शिताः । तद्विषयकं सुविस्तृतं कोष्ठकमप्यत्र विनिर्मितं दृश्यते । सांप्रतिकमहा-

कलालालदिषु विद्यार्थिरेषु च या विद्यार्थिनां शरीर
परीक्षा काले काले मिते तत्रैत कोष्ठकनर्दितायुर्वेद
पद्धतेरन्य तभाव परीक्षकैरवरुमेव विधय इति नो
मतम् ।

अनयैव सर या अयैरपि काष्ठकैरायुर्वेदजगति
महाविचारसरंभ उत्प नो भवत् । अत सपाठकाना
प्रस्तावतरय कृति सर्वरपि समादत्तयेति मसू ४० ।

अय कश्चिदायुर्वेदीयपुस्तकसु प्राय काष्ठकटिगोचर
विनापोऽस्मि पुस्तके दृश्यते यत् अयूत चत्वारिंशत्स
खण्डकाना तत्तत्पदाराकृतिस्वरूपस्थानादिनिश्चयाका
ना चित्राणां नूतन प्रकाशिकार । संहृतभाषाविशुद्धा
अल्पमश्रुताना वा एतदग्रथस्थविधिचित्रसमुच्चयं
काष्ठकसाहित्येनाभ्युपयुर्वेदीयशरीराभित्तमना-
यासनैव सपाठयेयुरिति म यामह ।

संसादकस्य सवागपूर्ण संपादनम्
अयि पाठकमहाभागा । एतावता विषयमन्देशेन
एतद्ग्रंथसंपादनस्य महती सर्वांग-परिपूर्णता उपपुन ता
च स्पष्टं प्रकाश्यते । तस्या शब्द १४१ पाणिप्करण
काममपूर्णमेव भवदिति तदधिगमाय एतद्ग्रंथपरिदी
एनमव श्रेयस्कर भवादिति साम्रहं निबदयाम ।
तथा च शरीरपरिशिष्टाद्विभूता ग्रंथपरिपूत
नितान्तमुपयोगि य सूत्रसूची पारिभाषिकशब्दसूची,
विस्तृता विषयसूची मंत्रविभाग, सूत्रार्थबोधकानि
सूत्रशीपकाणित्याद्या नैकविधा सुविधा संपादक
महाभागै परिकल्पितास्ताभिय सत्यमस्य ग्रंथस्य
महाम् ४० । नतगुणिता सजातेति द्रष्टीयानस्माक
विश्वास । इत्थमवाच्यतिष्ठान् समग्रभागा संपादयेत्
धीधर्चतरे पठित रामचन्द्रशास्त्री किमप्यङ्करमहा
भागस्य सामर्थ्यं प्रदद्यादित्यास्तास्य विराम

५०१ रास्तापेठ पुणं २

।

गणेश श्रोधर मुल्ये आयुर्विद्या-विशारद ।

वैद्यवराणामभिप्रायाः ।

वैद्यभूषणेत्यादिभिः शङ्कितानामार्यवैद्यसम्पादकानामखिलमहाराष्ट्र-
ल्लामानां राष्ट्रकार्यधुरीणानां नैकविद्यायुर्वेदीयग्रन्थप्रणतृणां
गणेशशास्त्री जोशी इत्याख्यानम्
अभिप्राय ।

सजात चैतदतीत प्रमोदास्पदमायुर्वेदविदां यच्छीमद्भाग्यवानां प्रणीत आयुर्वेदानानिधिरागसप्रह
नाम्ना भारतेषु प्रसिद्धो ग्रंथराजोऽयं मुद्रापितो विदुषां नयनपथगोचरो भवति । अयं हि ग्रंथराज पठितप्रती
रायुर्वेदविद्भिः पुण्यपत्तनस्थाष्टागायुर्वेदविद्यालयप्राध्यापकैर्यायव्याकरणादिशास्त्रपरगते ष रामचन्द्रशास्त्री
किंजल्केरुदमहाशयमहता प्रयत्नेन दीपकालाभ्यमनेन च ननु नवीन एवार्चित इति प्रतिभाति । प्रथम
तावद्व्यागसप्रहं राज एव विषयप्रधानपद्धत्या विरचितो बागमन्वाच्य । तस्मिन्नापि प्रकरणश नतदर्शजात
मेरीहृत्य पुन प्रकरणविभजनेनायुर्वेदस्य पार जिगमिषूणां सुहृदा नीरिव सहायता गत । प्रयस्यास्य शारार
स्वानामनी नागोऽयं प्रसिद्धिमायत । प्रथममेव शारारस्थानगतानां सर्वा विषयाणां विस्तृता सूची दृष्टिपथ
मायाति । केवल सूचीपठेनानपि सर्वया विषयाणामनुक मेणेव स्मरण भवति । ततश्च चतुर्णामध्यायाणामेक
प्रमुनितत्र नामप्रकरण कृत्वा प्रथम समग्रकरणे कृतानि सूत्राणि । श्रीम महामहोपाध्यायैर्दुविरचितशशिलेपादिक
सहितानि यथाक्रम लिखितानि । सर्ववामपि सूत्राणां शिरसि क्रमाकनिदर्शपुरस्सर तात्पर्यनिर्देश वाक्यमाप्त ।
येन सूत्रगतोऽथा विज्ञायते सम्पण । समग्रगतानां ऋतिनवाक्यानामथविज्ञानाय दिव्यपथपि प्रदत्ता शास्त्रि
मन्त्राशय । यस्या चायग्रथस्थानि प्रमाणानि विषयस्पष्टीकरणाय स्थान स्थाने तत्तद्ग्रंथेभ्य समुद्गतानि । प्रथ
मनास्त्रापरिऽपि विशेषो यद्व्यागसप्रहंररेणाक्त न मात्रामात्रमप्यत्र किंचिद्व्यागमयार्जितम् इति [अ स सू
सू १] मूत्र मनपिकृत्य समग्रकरणे प्रणीतस्य मूत्रवाक्यस्यागमो नाम चरकमुत्तमप्रयो यत्र यत्र
प्रमाणमस्ति तस्य तस्य सूत्रस्य तत्तत्स्थानस्थितोऽङ्ग कमेग तत्तत्प्रकरणा ते निश्चित ।

पाठकमहाभागा ! प्रतिसंस्कर्त्रा रामचंद्रेण कियान् प्रयास कृतोऽस्मिन् विषये तदधिगम्यताम् । अष्टाङ्गसङ्ग्रहकारेण ग्रंथविरचनाकाले यद्यन्मनसि कृत्वा ग्रंथलेखनं कृतं तदंतिकमेव गतेन संस्कर्त्रा संस्करणमिदं कृतमिति मन्ये । शारीरस्थानस्य ग्रीणि प्रकरणानि कृतानि । प्रसूतितंत्रमध्यायचतुष्टयात्मकम् । शारीरमध्याय-चतुष्टयात्मकम् । चतुरभ्यायात्मकं, विकृतिविज्ञानशारीरमिति च । सममेव शारीरस्थानगतानामष्टाग-हृदयस्थानामपि सूत्राणां सङ्ग्रहस्थमूलवचनप्रदर्शिन्या टिप्पण्या युतं परिशिष्टं निविष्टम् । पूर्वाचार्याणामद्ययावत् प्रसिद्धेषु ग्रंथेषु शारीरविज्ञापकानि चित्राणि प्रतिमा वा न केनापि मुद्रिता । अस्मिन् ग्रंथे शास्त्रिमहाशयै-र्महता प्रयत्नेन आयुर्वेदशारीरग्रंथस्थानां शारीरविषयाणां तास्ता सजाः परिगृह्य शारीरावयवविशेषाणां प्रतिमासु निर्दिष्टा । तेन आयुर्वेदाध्येतृणामभ्यापकानां च शारीरविषयज्ञानार्थं परं सहायो भवेत् । महता परिश्रमेण द्रव्यव्ययेन च संपादितोऽयं ग्रंथः प० रामचंद्रेण इति धन्यवादान् दत्त्वा पाठगाला-ध्यापकैर्विद्यार्थिभिश्च केतन्योऽयमित्यर्थये ।

आर्यवैद्यकार्यालय २७ शुक्रवार पेट
पुण्यपत्तनम् }

विदुषामनुग्राह्य
गणेशशास्त्री जोशी

पुण्यपत्तनालङ्काराणामायुर्वेदाचार्याणामस्मद्गुरुचरणानां श्रीमतां पाण्डुरङ्गा-
शास्त्रिमहाभागानां देशपाण्डे इत्युपाह्वानामभिप्रायः ।

प्रमोदतेतरा मे चेतोऽयं श्रीमद्भिः किञ्जवडेकरोपाहं रामचंद्रशास्त्रिभिः स्वीयया टिप्पण्योपबृंहितस्य महामहोपाध्यायैर्दुमहोदयानां टंक्या सहितस्याष्टागसंग्रहाख्यस्य श्रीमद्वाग्भट्टकृतेरनन्यसाधारणस्य वेद्यकग्रंथस्य शारीरस्थानाख्यं प्रकरणमेकं संपादयित्वा प्राकाशयता नीतमिति । केभ्यश्चिद्वर्षेभ्यः प्राट्मुद्रापित आग्नीदयं ग्रंथश्चिचुरनरेशैः । परन्तु वर्षद्वयादारभ्य दुर्लभप्रायोऽयं समजनि । निखिलभारतीयायुर्वेदविद्यापीठेन आयुर्वेदविशारदपरीक्षायै नियुक्तोऽयं यं दुर्लभत्वाभिज्ञासितोऽभ्यासक्रमात् । यावच्च न प्रसिद्धिभिर्नात्र तावन्नियुज्येतेत्यपि तेनोद्धोषितमस्ति । अतो भवत्यावश्यकता ग्रंथस्यास्य प्रसिद्धीकरणस्य ।

न तु केवलमायुर्वेदविद्यापीठपरीक्षादिदिक्षणा छात्राणां कृत एव भवत्यावश्यकताऽस्य ग्रंथस्य । अपि तु स्वीयेनैव ग्रंथमहिम्ना प्रकाशनार्थं प्रचोदिता पण्डितवरेण्या किञ्जवडेकरशास्त्रिणः । कोऽसावस्य महिमेति चेदवलोक्यताम् । चरकसुश्रुतयोर्मतानि संगृह्यैव प्रायशः सर्वतन्त्राणि सहस्रक्रियतेऽष्टागसङ्ग्रह इति [अ.सं. सू. सू. ८] ग्रंथकर्तुर्वाग्भट्टोक्तोर्जायते । कोऽसावस्य हेतुरिति चेच्चरकादिनिर्दिष्टानामविस्तारितानां वा विषयाणां सुश्रुतादिभिः वर्णितत्वात्, तैर्वाऽवर्णितानां विषयाणां चरकादिभिः वर्णितत्वादुभयादिभिः कथितानां विषयाणां चाधिजिगीषूणामावश्यकत्वाच्चरकसुश्रुतग्रन्थयोश्चास्यानविस्तररूपपुनरुक्तादिदोषबाहुल्येन छात्राणां संभ्रातिसम्भावः ।

ननु वाग्भट्टनाम्ना बहुभ्यः शतकेभ्यः आरभ्यैव प्रचलितस्याष्टागहृदयस्याध्ययनं प्रचलत्येव । तस्य च पुनरातिसंक्षिप्तत्वाध्ययनसौकर्यमपि । चरकसुश्रुतयोः पुनरप्यावश्यकता संग्रहं पठित्वापि भवेत् तात्त्विकवर्णन-परत्वात्, का तर्हि भवत्यावश्यकता विस्तृततरस्य, हृदय एव वर्णितविषयैर्निबद्धस्य पुनरप्याष्टागसंग्रहाध्ययनस्य । तदर्थं तस्य प्रकाशनस्य चेति चेन्न । अष्टागहृदयस्य चरकसुश्रुतासम्मतमतप्रतिपादकत्वात्संग्रहेऽपि च प्रायशो निखिलमपि चरकायं सौश्रुतं विषयं संगृह्यापि तन्त्रातरायाविषयाधिक्यस्य संगृहीतत्वाच्च चरकसुश्रुतयोरपि परस्परविरोधस्य स्वोक्तिविरोधस्य च परिहृतत्वाच्च । तथा हि । स्त्रीपुरुषयोर्विवाहयोग्यवयववर्णने हृदयं पठति । “ पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगतेति । ” (अ. ह. सू. १०) सुश्रुतविरुद्धमेतत्प्रतिपादनम् । “ अयास्मै पंचविंशतिवर्षायां द्वादशवर्षा पत्नीमावहेत् . । ” (सु. शा. १०-५४) इति सुश्रुतोक्तेः । चरके यद्यपि स्पष्टतया न वर्णितोऽयं दृश्यते विषयस्तथापि पुरुषस्य विंशतिर्विवाहवयवः कुतो हृदयकर्त्रा संगृहीतमिति न कथयितुं शक्यते । संग्रहेणात्र स्पष्टतया सौश्रुतं मतमनूदितम् । यथा—“ तस्या षोडशवर्षायां पंचविंश-तिवर्षं पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेतेति ” (अ. स. शा. सू. ३), चरके तृतीये मासि दौर्हृदं वर्णितं, सुश्रुते

चतुर्थे च । (च शा ४।१५) (सु शा ३।१८) । सप्तहकारैश्चर्याय मतं संश्लेषाणि “ अये तु पञ्च
न्यासप्रवृत्त्यापचमान्मासाद्दोहदकालमाहुः । ” (अ स शा सू ९१) इत्यन्यतन्त्राण्यवगणनमधिकं न दत्तम् ।
एवमादीनां बहूनां विशेषाणां कृते भवत्यावश्यकताऽष्टागसम्बन्धस्य ।

सप्तहहृदययोर्विमर्शनेन उभयोः प्रययोर्द्वौ घृथप्रचयेतायौ भावेतुमर्हत इति तु विचारकः समधिरोहति
विषयविशेषः । परंतु अत्र विस्तारभात्या करिष्यत तस्य विवेचनम् यस्मिन् नमो ।

पाण्डितप्रवरैः किञ्चिद्वेदकरशास्त्रिभिः प्रस्तुतप्रयत्नकारानेनानेकप्रकारकं वैशिष्ट्यं सत्ताधितम् । स्थाने
स्थाने दत्ता इन्द्रीकोपबृद्धिर्वा विस्तृता टिप्पणीइत्येको विशेषः । सद्यःशारीरे कृन् कौष्ठके स्पर्शकरणमिति
द्वितीयो विशेषः । आकृतिविज्ञानार्थं चित्रितानि चित्राणीति तृतीयो विशेषः । शारीरस्थानं तावत् न सति-
शारीरं विकृतिविज्ञानमित्यनेन त्रिधा विभज्य प्रतिप्रकरणात्ते सूत्राणां सद्यःकमे । चरकसुत्रोक्तमदर्भसूत्राका-
निर्दिष्टा इति चतुर्था विशेषः । अनेन सदर्भसूत्रसूचककर्माकर्षिष्यमेकं विषयाशं वा गृहीत्वा सावस्थेन त्रयाणां
तत्तत्कारणानां मते साधमन्यत्तत्तत्कारणानां मतान्यपि युगपदुलभ्यन्ते । शारीरमधिष्ठित्य प्रथमं लिखितुकामस्य बाढ-
मयं सदायो भवत् । न केवलमित्यम् । अपि तु हृदयस्यापि नूतनतया सूत्राणि विभज्य तुलनासौकर्यायै हवत-
प्रतया स्थानां ते तानि सटिप्पणानि मुद्रापितानीति पञ्चमो विशेषः । निखिलस्य स्थानस्य विस्तृता विषयसूची
स्थानारम्भे सूत्रसूचा पारिभाषिकं च नूतनसूची च स्थानान्तं इत्यपरे त्रयो विशेषा एव विशेषाष्टकविशिष्टोऽ-
यमष्टागसप्तन्यथो विद्वच्छ्रेष्ठानां दृष्टिं दृष्टिं नयेदिति प्रत्येयम् ।

व्याकराकाव्यमीमांसादिशास्त्रेषु कृताभ्यासा उत्तीर्णपरीक्षा सशोधितप्रयासं भवन्ति
रामचन्द्रशास्त्रिणः । पञ्चपवर्षेभ्यः प्राञ्चरान्तेकं वैद्यकाभ्ययनार्थमपि ते कानिचिद्दिनानि प्रत्यहमागतवन्तः ।
तदाप्रभृति मन्ये तेषां मनसि वैद्यकविषयेऽपि सशोधनपुरःसरान् प्रयत्नां नुर्धामित्यायातम् । मनसि
बीजारोपणे सङ्कलिते सत्याफलप्राप्ते प्रयत्नाः पराकाष्ठां नेतव्या इति वृत्त्या समाधितोऽयं प्रयत्नस्तैरिति
सुतरां भोक्तृभ्यो मदीयं स्वात्मम् ।

अवशिष्टमिदानीं निशापनं विद्यापीठस्यैव भिषग्बालीमङ्गलायमानस्य विद्वत्समूहस्य, यदाश्रयाहोऽर्थं
नूलो प्रयोऽष्टागसप्रहारस्य अतः शारीरस्थानं तावत् भवन्तं कृपया सत्त्वरं क्षीणीयु इति । किञ्चिद्वेदकरमहो-
दया अप्यवशिष्टं प्रथमचिन्तनयैव वैशिष्ट्याष्टकमुक्त्या पठत्या च प्रसिद्धिमानयथेयुरिति शम् ।

६३७ शुक्रवारभाग पुण्यपत्तनम् २
पौषशुक्ल तृतीयया सहिता
१८६० शकाब्दा

पांडुरंग हरि देशपांडे,
आधुवेदाचार्य

पुण्यपत्तनस्यायुर्देविद्यालयप्रदाना यापक-पाण्डितेराभवद्वशास्त्रिकिञ्चिदेकरेण प्रतिसंस्कृत

दृष्टिपण्या च परिष्कृतं

महामहोपाध्यायेन्दुविरचितशशिलेखाल्पव्याख्यया समेतश्च

श्रीमद्भागवतविरचितः

अष्टाङ्गराङ्गहः ।

शारीरस्थानस्य विस्तृता विषयसूची

(१) प्रसूतितन्त्रम् ।

विषय	पृ	विषय	पृ
१ प्रविगा	३	३४ कुणपरतसि चिक्विस्मा	"
२ उद्वाहयाग्या वथा	"	३५ ग्रन्थिरेनमि चिक्विस्मा	"
३ इत्या मङ्गमफाल	४	३६ पूषरेतसि चिक्विस्मा	"
४ वीषवत्सुनोरपत्ता निदानम्	"	३७ मृत्रपुरीषरेतसि चिक्विस्मा	"
५ गमस्य रागाधाना तत्त्व वारग	"	३८ ग्रन्थातवे निक्विस्मा	"
६ पुनरावृत्ति	"	३९ कुणपपूषातवे चिक्विस्मा	"
७ पुनरस्य स्थानानि	"	४० शुक्रातवनापु मासाद्या चिक्विस्मा	"
८ पुनप्रवृत्ति	"	४१ ऋतुबाल	"
९ गमापानयोग्य पुनरस्य	"	४२ ऋतुमत्या लक्षणम्	"
१० आतवच्छेदम्	"	४३ ज्वावतीने धोनिमयो नादि	"
११ दुष्टातवच्छेद	"	४४ आतवच्छेदे बालारणम्	"
१२ दुष्टातवचिक्विस्मा	"	४५ ऋतुमत्या निषया	"
१३ आतवाम्रहृत्तिलचिक्विस्मा च	"	४६ ऋतुमत्या अतुषलिनिक्रमम्	"
१४ रक्तपुनरावृत्ति चिक्विस्मा च	"	४७ अभिक्वितापत्त्योत्पत्ति	"
१५ दुष्टातवन य वातोदर तत्र चिक्विस्मा च	"	४८ स्नानातिशिरात्रमुपेक्षा	"
१६ अलु निरापुषि गमभ्रम	"	४९ पुण्यशनाद म्म्यादियुग्मासु रात्रिषु सविशेत्	"
१७ कात्पनिना मनोशे नाना भताहरणपुदि	"	५० पुण्यशनाद म्म्यादियुग्मासु दुहिन्नकाम	"
१८ रक्षमा शरीरापहरणशक्ति	"	मेविशन्	"
१९ आ उपपूवजो रक्षोमि शरीरापहरणनिषय	"	५१ प्रशस्तरात्रिपूतरात्ररा रात्रय प्रशस्ततरा	"
२० पुद्गातवच्छेदम्	"	५२ मीपुमगमभरणोपपत्ति	"
२१ स्त्रीपुमयो रन पुनरावृत्ति	"	५३ आहारवर्गाच्युनस्य मूनाभिन्ने दुरपत्यता	"
२२ गमापत्तिप्राक्कालीन शुक्रातवयोरा वायनम्	"	५४ क्वापत्यताया वारणम्	"
२३ गमाम्मवर्गस्य दुष्टपुनरस्य लक्षणम्	"	५५ पुत्रीयो विधि	"
२४ व ध्यातवच्छेद तत्त्वामाया वविचार	"	५६ पुत्रीयविधानात्पद दम्पत्योदया	"
२५ दुष्टशुक्रातवयोचिक्विस्मा	"	५७ शय्याधिराहणे मन्त्र	"
२६ वानियन्त्राये चिक्विस्मा	"	५८ संवेशनप्रकारस्तदुत्तरकृत्य न	"
२७ पैत्तिपुनरप चिक्विस्मा	"	५९ मेयुनायोम्यी मीपुमो	"
३ पैमिपुनरप चिक्विस्मा	"	६० युग्मपार्श्वगनमीमेवननिषेध	"
३१ वातजातवगोप चिक्विस्मा	"	६१ पुसवनबाल	"
३२ पित्तजातवगोप चिक्विस्मा	"	६२ पुसवनवधि	"
३३ वैमिनातवदोषे चिक्विस्मा	"	६३ गर्भस्थापनोपपद्य	"
	"	६४ गर्भिणीपरिचारवाणीना लक्षणम्	"

वि.	पृ.	वि.	पृ.
६५ पुनरुपगमनकाल	"	(अष्टौ कृत्वाः)	
६६ गर्भस्य वर्णविशेषे हेतवः	"	११० द्विप्रकृत्याख्यनपुसकापत्योत्पत्तिकारणम् (१)	"
६७ गर्भस्य मत्त्वविशेषकारणानि	"	१११ वातेन्द्रियाख्यनपुसकोत्पत्तिकारणम् (२)	"
६९ दीर्घादीर्घकालिकार्तवस्थिते प्रयोजकम्	११	११२ सस्कारवाह्यकृबोत्पत्तिकारणम्	१७
७० शुद्धशुक्रार्तवयोनिपातादेव गर्भग्रहणम्	"	११३ सस्कारवाह्यस्य बलधानम् (३)	"
७१ कालेऽनुष्ठितस्य पुसवनस्य सार्थकता	"	११४ आसेम्यकृबोत्पत्तिकारणम् (४)	"
७२ पुसवनादिविधीना जाताना पुत्राणा वर्णनम्	"	११५ वक्रध्वजाख्यकृबोत्पत्तिकारणम् (५)	"
७३ महागुणपुत्रोत्पत्ति	"	११६ सौगन्धिककृबोत्पत्तिकारणम् (६)	"
७४ विशिष्टपुरुषसमागमादेव गर्भोत्पत्ति	"	११७ ईर्ष्यारतिकृबोत्पत्तिकारणम् (७)	"
गर्भावक्रान्तिर्द्वितीयोऽध्यायः ।		११८ वातपण्डकाख्यकृबोत्पत्तिकारणम् (८)	"
७५ प्रतिज्ञा	१२	११९ अगत शोणितगर्भाशयदुष्टौ गर्भस्य विकृतिः	"
७६ गर्भोत्पत्तिप्रकार	"	१२० कृत्स्नारम्भकबीजे दुष्टवन्ध्योत्पत्ति	"
७७ कार्याणा कारणानुविधायित्वम्	"	१२१ गर्भाशयस्थस्त्रीबीजे किञ्चित्प्रदुष्टे पूतिप्रजोत्पत्ति	१८
७८ विभिन्नलिङ्गापत्योत्पत्तिकारणम्	"	१२२ वार्तोत्पत्तिकारणम्	"
७९ अनेकापत्योत्पत्तिकारणम्	"	१२३ शुक्राख्यबीजस्य किञ्चिद्भागो प्रदुष्टे वन्ध्य-पूति-	
८० विधोनिविकृताकाराणामपत्याना समुत्पत्तौ	"	प्रवृत्तमुखानामुत्पत्ति	"
कारणम्	"	१२४ सात्त्विकसत्त्वजावयवविकृतोरौपदेशिक फलम्	"
८१ सद्योगृहीतगर्भाया लक्षणानि	१३	१२५ जडभूकवधिरादीना समुत्पत्तौ कारणम्	"
८२ व्यक्तगर्भाया लक्षणानि	"	१२६ खलतिपालितमश्रुहीनतादीना समुत्पत्तौ	
८३ जरायोरुत्पत्ति	"	कारणम्	"
८४ गर्भिण्या पीनकपोलपयोधरतादि	"	१२७ कुष्ठकिलाससदन्तत्वादीना समुत्पत्तौ	
८५ स्तन्योत्पत्तिकारणम्	"	कारणम्	"
८६ अपत्यप्रकृत्युत्पत्ति.	"	१२८ जात्यन्धापत्यादीना समुत्पत्तिकारणम्	"
८७ विशिष्टलिङ्गापत्योत्पत्तौ कारणम्	"	१२९ गर्भिण्या गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यो रक्षणम्	"
८८ स्त्रीपुमनपुसकत्वसम्पादका भावा	१४	१३० गर्भिण्या बलक्षयकारणानि	१९
८९ तृतीयमासात्प्रभृति गर्भे वेदनादिसम्भव	"	१३१ गर्भोपघातकरा भावा.	"
९० गर्भिण्या द्विहृदयत्वम्	"	१३२ गर्भिणीनियमास्ताद्विघातेऽत्याहितं च	"
९१ गर्भिण्या दौहृदकाल	"	१३३ गर्भिणीविकारे उपक्रम	"
९२ गर्भिण्या दौहृदपूरणकाल	"	१३४ आत्ययिके व्याधावन्तर्वत्नीरक्षणे यत्न	१९
९३ दौहृदविमाननाद्यानि	"	१३५ गर्भिण्या रक्षणे प्रयोजनम्	२०
९४ दौहृदस्य यथावत्परिपूते फलम्	"	१३६ गर्भस्थारोदने हेतु.	"
९५ चतुर्थे गर्भस्याङ्गप्रत्यङ्गविभागस्तत्स्यैर्यं च	"	गर्भोपचरणीयस्तृतीयोऽध्याय	
९६ पञ्चमे मासे मन प्रबोधो मासशोणितोपचयश्च	"	१३७ प्रतिज्ञा	"
९७ षष्ठे मासे केशरोमाद्यभिव्यक्तिर्वलवणोपचयश्च	१५	१३८ गर्भिण्या प्रथममासप्रभृत्या पञ्चमान्मासास्ते-	
९८ सप्तमे मासि सर्वाङ्गपूर्णता	"	वर्नीयानि	"
अष्टमे मासि मातृगर्भयोस्तेजोविनेमय	"	१३९ द्वितीये मासे सेवनीयम्	"
९९ अष्टमे मासे गर्भगर्भिण्योर्व्यापत्तिकाल	"	१४० तृतीये मासे सेवनीयम्	"
१०० अष्टमे प्रसवेन गर्भमरणमिति मतम्	"	१४१ चतुर्थे मासे सेवनीयम्	"
१०१ अष्टममासिकगर्भप्रसवप्रतिषेधोपाया	"	१४२ पञ्चममासे सेवनीयम्	"
१०२ गर्भस्य प्राकृतवैकृतौ प्रसवकालौ	"	१४३ षष्ठसप्तममासयो सेवनीयम्	"
१०३ गर्भकोष्ठे गर्भावस्थानरीति	"	१४४ सप्तममामीया गर्भस्य स्थितिस्तथा गर्भिण्या	
१०४ गर्भस्य मातृपरतन्त्रता	"	पीटा च	"
१०५ गर्भस्य पोषणम्	"	१४५ सप्तममासिकगर्भोपद्रवे सेवनीयानि	"
१०६ जठरस्थगर्भस्य स्थूलमलानामसम्भव	१६	१४६ अष्टमे मासे सेवनीयानि	२१
१०७ प्राकृतिगर्भनिष्क्रमणम्	"	१४७ नवमे मासे करणीयानि गर्भिणीकृत्यानि	"
१०८ गर्भस्थापत्याना लिङ्गविशेषेऽभिज्ञानानि	"	१४८ प्रथममामादारभ्य कृताना कर्मणा फलम्	"
१०९ गर्भिण्या वेगविधारणादेना वातकोपाद्रभस्य	"	१४९ गर्भिण्या. स्नानोदकसस्कारा	"
स्थापद	"		

वि	ट	वि	ट
१५० श्रुतिवागारव ॥ १५५	"	१८६ उप ॥ १५५५ वायव्य नागोदरगमय	"
१५१ श्रुतिवागारे गमिण्या प्रवत्	"	लक्ष्मणम्	"
१५२ आसप्रमनवाया लक्ष्मणानि	"	१८७ उपविष्टनागोदरयो प्रसवका	"
१५३ उपमिन ॥ १५५५ वा ॥ १५५५	२२	१८८ वातहेतुकवाग्मिण नागोदरयालक्ष्मणानि	"
१५४ आनीप्रादुमानोदर ॥ १५५५	"	१८९ पिष्टहेतुवयोपविष्ट नागोदरयो लक्ष्मणानि	"
१५५ गमरयापेमुत्ती ॥ १५५५	"	१९० व ॥ १५५५ योपविष्ट नागोदरयो लक्ष्मणानि	"
१५६ अपामुत्तगमलक्ष्मणम्	"	१९१ उपविष्टनागोदरयो सामा वा चिकित्सा	"
१५७ गमपरिवृत्ति ॥ १५५५	"	१९२ वानजनिनोपविष्टनागोदरयो चिकित्सा	"
१५८ गमपरिवर्तनार्थं गमिण्या मुमन्त्र कण्ठन	"	१९३ पिष्टजनितापविष्टनागोदरयो चिकित्सा	"
वन्धनमिषय यमदोष याम	"	१९४ वन्धननोपविष्टनागोदरयो चिकित्सा	२८
१५९ मुमन्त्रनपदमन्त्रस्य निराल	"	१९५ गमपृष्ठी मत्पानम्	"
१६० गमपरिवृत्ति ॥ १५५५	"	१९६ लीनगमभ्युत्थनम्	"
१६१ गमप्रसवमन्त्र	"	१९७ लीनगमचिकित्सा	"
१६२ अनागमाया वैदनाया गमस्य वन्धनमन्त्राद्वे	"	१९८ उन्मत्तविवर्धनचिकित्सा	"
निषय	२३	१९९ उन्मत्तविवर्धनाय उप	"
१६३ प्रवाह निषय	"	२०० मूत्रगर्भहेतव	"
१६४ प्रवाहमा ॥ १५५५ गमिण्या हर्षोपादनाय श्रुत्वा	"	२०१ मूत्रगर्भाया लक्ष्मणम्	"
१६५ मन्त्रे निषय	"	२०२ मूत्रगमभ्युत्थनम्	२९
१६६ अपरापातने उपचारा	"	२०३ मू ॥ १५५५ स्थानानि ॥	"
१६७ प्र ॥ १५५५ मन्त्रे निषय	२४	२०४ अमापृष्ठी मन्त्राद्यम्	"
१६८ योनिप्रद चिकित्सा	"	२०५ मूत्रगर्भोत्पत्तिपेक्षाया दाप	"
१६९ जातमात्रस्य वाग्व्यस्य उपचारा	"	२०६ मन्त्रनगमभ्युत्थनापि जन या भयम्	"
१७० मूत्रिकाया उपचारा	"	२०७ मन्त्रे योनिना मन्त्रम्	"
१७१ योनिना मन्त्रमन्त्रम्	२५	२०८ गमभ्युत्थय वैविध्यम्	"
१७२ योनिना मन्त्रे मन्त्रमन्त्रम् वा	"	२०९ मूत्रगर्भोत्पत्ति	"
१७३ योनिना मन्त्रे मन्त्रमन्त्रम्	"	२१० मन्त्रमन्त्रे मन्त्रे मन्त्रम्	"
१७४ अमापृष्ठी मन्त्रम्	"	२११ प्राणसंगम मन्त्रमन्त्रमन्त्रम्	"
१७५ गमभ्युत्थय वैविध्यम्	"	२१२ मूत्रगर्भोदर ॥ विधि	३०
१७६ प्रतिष्ठा	"	२१३ मू ॥ १५५५ मन्त्रम्	"
१७७ परिहाया वायव्यमानाया गमिण्या पुष्पश	"	२१४ मन्त्रम् ॥ १५५५ मन्त्रमन्त्रम्	"
नागो चिकित्सा	"	२१५ मन्त्र मन्त्रो ॥ मू ॥ १५५५	"
१७८ पूर्वोक्तविधिना मन्त्रम्	"	२१६ मन्त्र मन्त्रो ॥ १५५५ वाया उपचारा	"
१७९ अतिशयान्ताधिकित्सा	"	२१७ वल्लितलविधि	"
१८० गौणित्यतिरिद्धते वरिणश्रुतौ चिकित्सा	२६	२१८ मूत्रगमिण्या जीवमन्त्रनिष्पादनम्	३१
१८१ विमाम यावन्मन्त्रो गमस्य अमापृष्ठी	"	२१९ मन्त्रोत्पत्ति आन्ति मन्त्रमाम यावन्चिकित्सा	"
१८२ आमामो पुष्पदर्शन चिकित्सापञ्चम	"	मन्त्र	"
१८३ आमामो पुष्पदर्शने चिकित्सा	"	२२० मन्त्रमामप्रवृत्ति गमरयाप्यायना यागा	"
१८४ गमरयापृष्ठी पुष्पत्वस्य वा वारणानि	"	प्रसूतितन्त्रियाणि चरकसुश्रुतस्थानि	"
१८५ उपविष्ट मन्त्रलक्ष्मणम्	२७	मूत्रवचनानि	३२

(२) शारीरम् ।

अङ्गविभाग	पञ्चमाऽध्याय	५ आवागलक्ष्मणम्	"
१ प्रतिष्ठा	३५	६ वायोऽलक्ष्मणम्	"
२ अङ्गानि प्रत्यङ्गानि च	"	७ अग्निलक्ष्मणम्	"
३ महाभूतेभ्याऽङ्गनिवृत्ति	"	८ तल्लक्ष्मणम्	"
४ प्राणिना साकृन्मासाकृन्त्यस्य कार ॥ १५५५	"	९ पृथिव्या लक्ष्मणम्	"

वि	पृ	वि	पृ
१०१ रनायवन्तेषु स्थानानि च		१४१ मूषगता सिरा	
१०२ नासा ता स्नायव	४२	१४२ मूषासिरास्व यथनीया सिरा	
१०३ अन्तराधिगता स्नायव		१४३ ष्वेक्षस्मि सविष्णु गत सिरा	
१०४ मूषगता स्नायव		१४४ वेक्षस्मिन्सर्वस्य यथनीया सिरा	॥
१०५ स्नायूना चातुर्विध्यम्	,	१४५ श्रोण्य ताना सिरा	॥
१०६ स्नायूना रक्षणस्य प्रयोजनम्		तत्र अव्यधनीया	
१०७ लूटारोपिद्धरणे स्नायूना मध्यगजानस्या		१४६ पाथगता सिरा	
वर्धकत्वम्		तत्र अव्यधनीया	
१०८ पेक्षस्तामा स्थानानि च		१४७ पृष्ठगता सिरा	
१०९ श्वासागता पक्ष्य		तत्र अव्यधनीया	
११० अन्तराधिगता पक्ष्य		१४८ उदर ता सिरा	
१११ मूषगता पेक्ष्य		तत्र अव्यधनीया	
११२ स्त्रीणामधिका पक्ष्यस्तामा स्थानानि च		१४९ बक्षोगता सिरा	
११३ योनिर्लक्षण तद्वता पेक्ष्य	४३	तत्र अव्यधनीया	
११४ पक्षीना स्वरूप काय च		१५० नासा ता सिरा	,
११५ सिराधमनीमुद्राणा सख्यानम्		तत्र अव्यधनीया	
११६ वेक्षस्मिन्सर्वस्य स्नायव	,	१५१ हस्तगता सिरा	
११७ सिराधमनीना बायाणि	,	तत्र अव्यधनीया	
११८ श्रोतसा मध्यगता	॥	१५२ जिह्वागता सिरा	
११९ हृदयस्य द्वयाधिगम्यस्थूलभावस्य वणनोपमहार		तत्र अव्यधनीया	
१२० श्वासागता स्नायव		१५३ नासागता सिरा	
१२१ शरीरगताना मरुत्तकानां सपित्तमूत्रवहा		तत्र अव्यधनीया	
मेनोमज्जा परिमाणम्		१५४ नेत्रलग्ना ता सिरा	
१२२ पुनरस्य परिमाणम्	,	तत्र अव्यधनीया	
१२३ मस्ति शीतलो परिमाणम्		१५५ कण्ठागता सिरा	
१२४ रजस्य परिमाणम्	४४	तत्र अव्यधनीया	
१२५ स्तनस्य परिमाणम्		१५६ शिरोगता सिरा	
१२६ रजस्य सप्तधा समुत्पात		तत्र अव्यधनीया	
१२७ रसादाना परिमाणे विशेष		१५७ वातरक्त-पित्तरक्त-कफरक्त-ज्वरकण्डा	
१२८ मूतामूताना शरीरभावाना परिमाणम्		सिरा	४६
१२९ रसादाना परिमाणविषय धा व तदाया ॥		१५८ वातरक्तवहसिरालक्षणम्	
मतम्		१५९ पित्तरक्तवहसिरालक्षणम्	
१३० मन्त्रेषामेवावयवाना परिमाणमभेदात् नयता		१६० कफरक्तवहसिरालक्षणम्	,
१३१ यमचारितवानुवचाल्यनुक्ताना परिमाणाना		१६१ समगमश्चिप्रातरक्तवाहि या सिराया लक्ष्यम्	,
अनुवचिकम् । धाया व्यास मणम्		१६२ जुह्वरक्तवाह या सिराया लक्षणम्	,
१३२ मेनामज्जा गृहीतन अस्तर । यथाश्रम		१६३ धमनाना सरया	
वधमाश्रया प्राप्ति		१६४ धमनानामधुषाण	
१३३ सवायवयोपतस्य शरीरस्य धाया ज्ञानस्य		१६५ धमनानामधिष्ठानम्	,
प्रमाणम्	,	१६६ नाभ्या चित्तपन प्राणापनवर्तनम्	॥
सिराविभाग पष्ठोऽध्याय		१६७ नाभिप्रतिवद्वाना धमनानामधुषाणस्तिवक्त्र	
१३४ प्रतिष्ठा	४४	प्रसार	,
१३५ दश मूलमिरा	,	१६८ ऊर्ध्वगाना धमनाना प्रतानानि काय च	
१३६ मिरा ॥ माहृत्य मख्या	४५	१६९ अधोगाना धमनाना प्रतानानि काय च	४७
१३७ शास्त्रागता सिरा	,	१७० त्रियम्गाभिनीना धमनाना प्रतानानि	॥
१३८ शास्त्रासिरास्व यथनीया सिरा	॥	१७१ क्षीपुमयानाश्चानि साधारणानि श्रोतासि	,
१३९ अन्तराधिगता सिरा	॥	१७२ शी ॥ अधिकानि श्रोतासि	,
१४० अन्तराधिसिरास्व यथनीया सिरा		१७३ आन्तराणि श्रोतासि	॥

वि.	पृ.	वि.	पृ.
३३८ समदोषप्रकृतेर्लक्षणम्	॥	३५६ बलवृद्धिकरा भावा	॥
९३९ नित्यातुरा प्रकृतय	॥	३५७ देहस्थितान्यष्टौ साराणि	॥
३४० नित्यातुराणा चिकित्सा	॥	३५८ केवलशरीरोपचयापचयाभ्या बलाबलकल्पना	॥
३४१ मानसदोषप्रकृतय	॥	न कार्या	॥
३४२ जात्यादिविशेषेण सप्त प्रकृतय	॥	३५९ सकलसारसपदुपेतस्य गुणा	॥
३४३ प्रकृतीनामपरिसंख्येयत्वम्	६२	३६० असारमध्यामसारयोगुणा	॥
३४४ सत्त्वादिभेदादनूकमेद	॥	३६१ शरीरावयवानामुत्सेधविस्तारायामपरिणाहा	६४
३४५ वयसंज्ञैविध्यम्	॥	३६२ समप्रमाणशरीरलक्षणम्	॥
३४६ बाल्यम्	॥	३६३ अवयवपरिमाणस्य चातुर्विध्यम्	॥
३४७ मध्य वय	॥	३६४ ह्रस्वदीर्घादिभेदेनाष्टौ शरीराणि	॥
३४८ वृद्ध वय	॥	३६५ दृष्टशरीरलक्षणम्	॥
३४९ वात्याथवस्थाविषये भेदान्तरोपन्यास	॥	३६६ दीर्घायुर्लक्षणम्	६५
३५० वात्यादीना रुमाद्व्यक्तेषु व्यपगम	॥	३६७ सात्त्विकराजसतामसाना लक्षणम्	॥
३५१ वर्षशतजीविनो मनुष्या	॥	३६८ पुण्यायुर्वृद्धिकरा भावा	॥
३५२ कर्मविशेषादयसो न्यूनाधिकभाव	६३	चतुर्धाध्यायप्रभृत्यष्टमाध्याय यावदस्मत्संस्कृताष्टाङ्ग	
३५३ न्यूनाधिकजीविताना वयसंस्था विभाग	॥	सहस्रसूत्रक्रमेण यथायथ चरकसुश्रुतयोर्मूलवचनसंग्रह	६५-६७
३५४ अपुण्यवशादायुष्यैकैकवत्सरस्य न्हासः	॥	धातुपोषणक्रम परिशिष्टम्	६८-७२
३५५ बलस्य त्रैविध्यम्	६३		

(३) विकृतिविज्ञानम्

विकृताङ्गविज्ञानीयो नवमोऽध्याय			
१ प्रतिज्ञा	७५	२४ शरीधरापृष्ठगत रिष्टम्	॥
२ रिष्टलक्षणम्	॥	२५ हनुगत रिष्टम्	॥
३ प्राकृता वर्णा	॥	२६ मन्दवृषणाश्रय रिष्टम्	॥
४ विकृता वर्णा	॥	२७ मूत्राश्रय रिष्टम्	॥
५ रिष्टरूपा वर्णा	॥	२८ प्रसुतरक्ताश्रय रिष्टम्	॥
६ ग्लान्युपचयादीना प्रकृतिभेदोक्ताना च भावाना रिष्टत्वं	॥	२९ अङ्गलाघवगौरवगत रिष्टम्	॥
७ खाद्याना पञ्चभूताना अथा	॥	३० स्वराश्रित रिष्टम्	॥
८ रिष्टरूपा छाया	॥	३१ वायुगत रिष्टम्	७७
९ सुखस्वरूपा अथा	॥	३२ उष्णवासगत रिष्टम्	॥
१० सप्त प्रभा	॥	३३ अङ्गुलिगत रिष्टम्	॥
११ शोभना प्रभा	॥	३४ स्वभावातीतशब्दाश्रय रिष्टम्	॥
१२ अशुभा प्रभा	७६	३५ गन्धाश्रय रिष्टम्	॥
१३ प्रभाच्छायायोर्भेदक लक्षणम्	॥	३६ यूकामक्षिकादिशरीरत्यागाश्रय रिष्टम्	॥
१४ अक्षिकुमारिकादर्शनप्रयुक्त रिष्टम्	॥	३७ उष्णैत्यादिगत रिष्टम्	॥
१५ विगीहता प्रतिच्छाया	॥	३८ शरीरगतमहाभूतयोगातिथोगाश्रय रिष्टम्	॥
१६ लज्जान्त्रयाणि रिष्टानि	॥	३९ कालपक्वाना लक्षणम्	॥
१७ केशगोमाश्रय रिष्टानि	॥	४० षण्मासायुर्वोधक रिष्टम्	॥
१८ नयनाश्रयाणि रिष्टम्	॥	४१ पित्तान्मरणसूचक रिष्टम्	॥
१९ नानिकाश्रयाणि रिष्टानि	॥	४२ मासायुर्वोधक रिष्टम्	॥
२० ओष्ठाश्रय रिष्टम्	॥	४३ पद्मिनिरात्रायु सूचक रिष्टम्	॥
२१ दन्ताश्रय रिष्टम्	॥	४४ पक्षायु सूचक रिष्टम्	॥
२२ निव्हाश्रय रिष्टम्	॥	४५ प्रेतीभावसूचक रिष्टम्	॥
२३ गण्डोष्णान्वाश्रय रिष्टम्	॥	४६ मामायु सूचक रिष्टम्	॥
	॥	४७ म्वरबलवर्णाद्याश्रय रिष्टम्	॥
	॥	४८ आत्ममरणभाषणाद्याश्रय रिष्टम्	॥

वि	पृ	वि	पृ
४९ ऊज्ज्वलासादानि रिष्टानि	,	८८ मनारमा ॥ प्रद्वये रिष्टम्	"
५० शीतपित्कादीनि रिष्टानि	"	८९ पृष्ठे पि भिषग्भर ॥ न कस्येकं विनि स्तम्भ	,
५१ कृष्ण ॥ तत्तच्छुद्धायासमानय रिष्टम्	"	९० परासोभूतानुवाचक्रियावैकल्यम्	"
विश्रुतेहाविश्रानीयो दशमोऽध्याय		९१ रिष्टारिष्टाने चरकमतम्	"
५२ प्रतिश	७८	९२ रि ॥ रि ट्ठाने सुत्रमतम्	,
५३ आकाशादिगण रिष्टम्	"	९३ कृष्णात्रेयमेन रिष्टाना द्वेवि यम्	"
५४ अन्तर्धत्वाघनवल्गुने रिष्टम्	"	९४ रि ट्ठविज्ञानप्रयोगनम्	"
५५ मवाचभावेऽपि तच्छब्दवर्णादौ रिष्टम्	"	विश्रुतानाधि विज्ञानाधि एकादशोऽध्याय	
५६ कणनिपीडनस्वरामय रि ट्ठम्	"	९५ प्रतिश	८०
५७ गन्धरसपदार्थविषयाश्च रिष्टम्	,	९६ हेत्वादिभिरतिमात्रैर्व्याध्युद्भवे रिष्टम्	"
५८ दीपगंधानामा ॥ अथ रिष्टम्	"	९७ याधितमुखकरचरदन्तोदराभ्यामी रिष्टानि	"
५९ रसाशय रिष्टम्	,	९८ चक्षुर्नासिनाश्रयाणि रिष्टानि	"
६० अहानय रिष्टम्	"	९९ शुक्लवर्णवहुमिर वज्रपात्रेऽप्यहान्तयो रिष्टानि	"
६१ अकस्मादतीव्रपदार्थानि ट्ठम्	"	१०० मुखोत्प्रेषणरूपस्तौ कुक्ष्युरसो शुले च रिष्टम्	"
६२ जिह्वा मुख-नेत्र-मूत्राशय रिष्टम्	"	११ मुखान्नालपीतलोहितकम्भानि मि रिष्टम्	,
६३ पादपथ च्युता सत्त्वार्थ रिष्टम्	"	१०२ शीवावर्ध जिह्वाशोष के शस्य ॥ ५५ वरुणाणि रिष्टानि	,
६४ हिताग्नेवापामपि बलक्षये रिष्टम्	"	१०३ आमानयपरिकर्षितात्तु ॥ अकस्मादभयाणि रिष्टानि	"
६५ वि भूजा पल्लवाहुत्वाभय रिष्टम्	"	१०४ पक्षाशयोत्पन्नपरिकर्षिकात् ॥ अतिमात्र ॥ ५५ वरुणाणि रिष्टानि	"
६६ अ पात्राणि त्वेऽपि कफप्रवृद्धौ प्रदीपशास्त्रे च रिष्टम्	"	१०५ सङ्गानाद्युत्पन्न कण्ठे शुक्लकशब्दे रिष्टम्	,
६७ आसनि आसत्पन्दाशय रिष्टम्	"	१०६ वृष्णाभिर्बुद्धिहृत् ॥ ७५ रिष्टम्	,
६८ प्राणाऽकाकुञ्चनपूर्वक शिरोविक्षये रिष्टम्	"	१०७ सप्त ॥ योऽह मातिसाध्याराध्मानातीसाध्यावो रिष्टम्	"
६९ उत्थाप्यमानस्य मूर्च्छाया रिष्टम्	"	१०८ त वरीति	"
७० मुहुर्वा ॥ ५५ वरुणाणि त्वेऽपि कफप्रवृद्धौ प्रदीपशास्त्रे च रिष्टम्	"	१०९ अवरिष्टानि	"
७१ अयनासनायसद्वस्तुजिह्वाया रिष्टम्	"	११० रक्तपित्तरिष्टानि	,
७२ अहस्यहसनीधलेहनाशय रि ट्ठम्	"	१११ कासशासि दानि	८१
७३ उत्प्रेषणेनपुष्काराशय रिष्टम्	"	११२ राजय मरिष्टानि	"
७४ कृष्णपीतादिच्छायाभिद्रवणे रिष्टम्	"	११३ छर्दिरिष्टानि	"
७५ मिष मेघनादिद्रवे रिष्टम्	"	११४ वृष्णारिष्टानि	"
७६ नावाललाटद्वयेषु प्रसवे शैत्ये च रिष्टम्	७९	११५ मन्त्रव्यवहारेष्टानि	"
७७ अज्यातिष्टवानकान्वादौ रिष्टम्	"	११६ अशोरिष्टानि	"
७८ बलिमुग्मिर्बलानामभय रिष्टम्	"	११७ अतीसारिष्टानि	"
७९ निर्निमित्त मेघाद्योमादिलाभे रिष्टम्	"	११८ अन्तरीरिष्टानि	"
८० ॥ ५५ वरुणाणि त्वेऽपि कफप्रवृद्धौ प्रदीपशास्त्रे च रिष्टम्	"	११९ प्रमेहारे दानि	"
८१ भक्तिगीलादीनामहेतुक निवृत्तौ रिष्टम्	"	१२० प्रमेहपित्कारिष्टानि	"
८२ मत्तवर्णितक यमोहे रिष्टम्	"	१२१ कुम्भारे दानि	"
८३ केरुद्रुज्जनर्पदनाया अशाने रिष्टम्	"	१२२ अरिष्टानि	"
८४ क ठामयादौ आहारस्य क ठामया रिष्टम्	"	१२३ पा दुषे रिष्टानि	"
८५ श्रयाना प्रातिफ्रुष्ये रिष्टम्	"	१२४ शोषारे दानि	"
८६ सतत निद्रायामनिद्राया वा रिष्टम्	"	१२५ मुखहस्तपादाना शोषे, शोष वा रिष्टम्	"
८७ अशुभिवचनपूर्व, चर ॥ ५५ वरुणाणि त्वेऽपि कफप्रवृद्धौ प्रदीपशास्त्रे च रिष्टम्	"	१२६ अतिशयितोदरशोषयो रिष्टम्	८२

वि.	पृ.	वि.	पृ.
१२७ विसर्परिष्टानि	"	१६७ व्याधिविशेषेण छेदभेदन्तप्रवर्तनादि	"
१२८ कुष्ठरिष्टानि	"	शब्दानां प्रागस्त्यम्	"
१२९ वातरोगरिष्टानि	"	१६८ स्थिरादिशब्दानां धन्यवादिनां शब्दानां च	"
१३० वातरक्तरीष्टानि	"	प्रागस्त्यम्	"
१३१ सद्योजीवितहरा विकारा.	"	१६९ चिकित्साप्रतिषेधका. शब्दा	"
१३२ क्षीणे आतुरे वातान्धाध्यादयोऽष्टौ असाध्या.	"	१७० दिग्वृक्षदेशविशेषेषु चिकित्साप्रतिषेधका.	"
१३३ त्रिपक्षाशुष्कस्य रुग्णस्य लक्षणम्	"	शब्दा.	८६
१३४ वाताधीलरिष्टानि	"	१७१ चिकित्साप्रतिषेधक दर्शनम्	"
१३५ सुमूर्धूलक्षणानि	"	१७२ आतुरगृहप्रवधे रिष्टम्	"
१३६ श्लेष्मज्वररिष्टम्	"	१७३ चिकित्सायां प्रतिकूलानि गृह्यक्षत्राणि	"
१३७ मसुरिकारिष्टम्	"	१७४ केत्वादिभिर्जन्मार्थाभिभवः	"
१३८ विस्फोटकरिष्टम्	"	१७५ गृह्यदारादिषु चिकित्सायां प्रतिकूलानि	"
१३९ सुमूर्धूलक्षणानि	"	लक्षणानि	"
१४० असाध्यव्रणा.	"	(स्वमप्रकरणम्)	
१४१ भगदररिष्टम्	८३	१७६ शुभाशुभरेतु सप्तविध स्वप्न.	"
१४२ सुमूर्धूलक्षणानि	"	१७७ अफला सफला निष्फलाश्च स्वप्नाः	"
१४३ आत्रेयमतेन रिष्टलक्षणम्	"	१७८ रात्रे पूर्वपरभागविशेषेण फलविशेषः	"
दूतादिविज्ञानियो द्वादशोऽध्याय.		१७९ महत्फलजनकस्वप्नोपायाः	८७
१४४ प्रतिक्षा	"	१८० ज्वरजनक स्वप्न	"
१४५ अध्यायप्रयोजनम्	"	१८१ रक्तपित्तजनका स्वप्न	"
१४६ अशुभदूतदर्शनम्	"	१८२ यक्ष्मजनका स्वप्न	"
१४७ अशुभदूतवेधादि	"	१८३ शुष्मजनका स्वप्न	"
१४८ अशुभदूतस्य भाषादि	८४	१८४ शिरच्छेदजनका स्वप्न	"
१४९ अशुभदूतस्य चेष्टितम्	"	१८५ कुष्ठजनका स्वप्न	"
१५० दूतागमनस्य प्रशस्तौ देशकालौ	"	१८६ प्रमेहजनका स्वप्न.	"
१५१ दूतागमने शुभाशुभो देश.	"	१८७ उन्मादजनका स्वप्न	"
१५२ दूतागमनेऽशुभा वेला	"	१८८ अपस्मारजनका स्वप्नः	"
१५३ दूतागमने अशुभ वैधचेष्टितम्	"	१८९ नेत्ररोगजनका स्वप्न.	"
१५४ दूतस्याशुभचेष्टितम्	"	१९० नेत्रविनाशजनका स्वप्न	"
१५५ अशुभमातुरसंश्रय दूतवाक्यम्	"	१९१ छर्दिजनका स्वप्नः	"
१५६ वैधस्य प्रयाणे राति	"	१९२ स्वस्यातुरयोरिष्टफला. स्वप्न.	"
१५७ अष्टोत्तरशत मङ्गलानि	"	१९३ स्वप्नानां संप्राप्ति	"
१५८ प्रस्थानादिषु वामा पक्षिणा.	८५	१९४ शुभफलप्रद. स्वप्न	८८
१५९ दक्षिणा प्राणिन.	"	१९५ प्रशस्ता. स्वप्ना	"
१६० प्रवेगे पशुपक्षिणामवस्थानम्	"	१९६ अप्रशस्त. स्वप्न	"
१६१ प्रस्थानादिषु श्वसृगालयोरवस्थानम्	"	१९७ पित्रादीनां तुष्टानां दर्शनं भाषणं च स्वप्ने	"
१६२ प्रस्थानादिषु मृगविहङ्गयोरवस्थानम्	"	हितम्	"
१६३ प्रस्थानादिषु दर्शनीया. प्राणिन.	"	१९८ स्वमदर्शने चिकित्सा	"
१६४ कीर्तने एव प्रस्थानादिषु शिवा. प्राणिन	"	१९९ आरोग्यलक्षणम्	"
१६५ प्रस्थानादिषु ऋक्षवानरयो. कीर्तनमनिष्टम्	"	२०० शारीरस्थानशब्दविवृति.	"
१६६ प्रस्थानादिषु सर्वथा अशिवाः प्राणिन.	"		

शारीरपरिशिष्टसूची ।

(१) सर्वभूतचिन्ताशारीरम्	९१
(२) गर्भोत्पत्ति	९२
(३) शारीरे केचन विशिष्टावयवा ९३-९६	
१ गुदम्	९३
२ वस्ति	
३ विन्धो	"
४ कुप्पुम	९४
५ हृदयम्	"
६ ह्रौम	,
७ शिर	९५
८ नैनम्	
(४) अष्टाङ्गशारीरम्	९६
(५) अष्टाङ्गहृदयशारीरम्	९८-११३
१ गर्भोत्पत्ति	९८
२ गर्भे यापत्	१ १
३ अङ्गविभाग	१०२
४ मर्मविभाग	१०६
५ विवृतिविज्ञानाय	१ ८
६ दूतादिविज्ञानाय	१११
(६) शारीरकोष्ठकानि	११४-१३१
१ पञ्चविंशतितत्त्वानि	११४
२ त्वचा विभाग	
३ कलाना विभाग	११५
४ अस्थिसंस्थाविवरणम्	११६-११७
५ अस्थिसंघय	११८
६ स्नायुविवरणम्	११९
७ पेशीविवरणम्	१२०
८ सिरासंस्थाविवरणम्	१२१-१२२
९ व्ययनायाव्ययधनयिा सिरा	१२२-१२३
१ खोताविवरणम्	१२४-१२५
११ मर्मविवरणम्	१२६-१२८
१२ धमनाविवरणम्	१२८
१३ इष्टशारिरात्मनाम्	१२९-१३०
१४ इष्टशारिरल्पणम्	१३१
१५ सूक्ष्मपूजा	१-१०
१६ पारिभाषिकशब्दसंग्रह	११-१७

चित्रकदम्बाना सूची ।

चित्रम्	पृष्ठाङ्क
१ भगवान् वन्तरि (मुखचित्रम्)	
२ सपादस्तत्सहायकाश्च (प्रथमचित्रम्)	
३ यमौ गर्भौ	१२
४ अपरागर्भनाटासहितो गभ	१५
५ गर्भिण्या न्युन्मासणम्	२१
६ नि शल्यो गर्भाशयो योनिप्रवेश	२८
७ गर्भाशयाणि सृता अपरा	,
प्रसवोत्तरमपरसाहतो गर्भाशयश्च	,
८ गर्भिण्या पुष्पदर्शनादौ चित्रित्वा	२५
९ सूडगभाणा केचनप्रकारा	२९
१० सप्त आशया इत्यादि कष्टागानि च	३९
११ कफाशय मासय नेत्र च	"
१२ अस्थिरकात्मम् (पाथतो दृष्टम्)	४१
१३ (पुरतो दृष्टम्)	
१४ वक्ष पक्षर पृष्ठवन्तश्च	
१५ अस्थिसंघय	४४
१६ ,	
१७ ,	
१८ क्रिया कर्तार समूलोदन्तश्च	
१९ इनायव	४७
२० ब्रीधुस्यो मात्यानि खोतासि	४८
२१ श्लेष्मवहानि खोतासि	४९
२२ महाखोतस्तदुपाहानि च	४९
२३ ममशारीरम्	५३
२४ ,	५४
२५ ,	५६
२६ अङ्गप्रसङ्गानि	६४
२७ श्लेष्मौ गविन्यौ वस्तिश्च	९३

अष्टांगरात्रिहेशारीरस्थाने आगमभगणानि ।

(अङ्कनमध्यायानाम्)

चरके

सुश्रुतः

प्रथमोऽध्यायः ।

च. चि. २ पा. १; ४; ३०; १३	सु. शा. १०, ४, २, ३
च. नि. ३	सु. सू. ३५, १४
च. वि. ५	सु. नि. ७
च. शा. ८, २, ३, ४	सु. चि. १४
	सु. उ. ४२

द्वितीयोऽध्यायः ।

च. शा. ४, २, ३, ६, ८	सु. शा. १, २, ३, ४
च. चि. १५, ३०	सु. सू. १४
च. नि. ३	

तृतीयोऽध्यायः ।

च. शा. ८	सु. शा. १०
	सु. नि. ९

चतुर्थोऽध्यायः ।

च. शा. ८, २	सु. शा. १०, ८
च. चि. २८	सु. नि. ८
	सु. चि. १५

पञ्चमोऽध्यायः ।

च. शा. ७, १, ४, ३, ६, ८	सु. शा. ५, १, ३, ४, ९
च. सू. १, ८, ३०, ७, २९	सु. सू. ३५, १५
च. चि. १५	सु. उ. १
च. वि. ५	सु. नि. १०

षष्ठोऽध्यायः ।

च. सू. ३०, २८, १७, २७, १५	सु. शा. ७, ९, १०
च. शा. ७	सु. सू. २१, १४, १५, ४६, ३५
च. वि. ५, ६	सु. नि. १
च. चि. १५, ८, ३	

सप्तमोऽध्यायः ।

च शा ७	सु. शा ६
च चि. २६	सु. सू २५, २६
च सि ९	
च सू २९	

अष्टमोऽध्यायः ।

च वि. ८, ३	सु शा ४
च चि २६, १	सु सू ३५
च शा ६, ४	
च. सू १७, ७, १, ६, ७, ११, २१, ८	
च इ १	

नवमोऽध्याय ।

च इ १, ७, ३, ८, २, ११, ९, १२, ६	सु सू ३२, ३१, ३०, २९, २८
च चि ४	

दशमोऽध्याय ।

च इ ४, ११, ५, १२, ७, ८, ३, २	सु सू ३०, ३१, ३२, २८
------------------------------	----------------------

एकादशोऽध्यायः ।

च इ ५, १, ३, ९, ११, १०, ६, ७,	सु सू ३१, २८, ३३
८, १२	सु उ ४०
च नि २, ४	सु नि ६, १
च चि ४, २०, २२, १४, १९, ५,	
१८, २१, २९	
च सू १७	

द्वादशोऽध्याय ।

च इ १२, ५, ४	सु सू. २९, १०, ३२
च शा. ८	

संस्मृचनम्—एतदध्यायगतानां सूत्राणां निदेशो अन्ये एव यथास्थानं कृतो वर्तते । तत्र
पूर्वावलोकनीयः ।

अष्टांगसंग्रहशारीरस्थाने अनन्तभूताश्वरयसुश्रुतग्रन्थांशाः

चरके शारीरस्थानम् (१)

प्रथमोऽध्यायः १-१५, २४, ३१-६२, ७०-१५६
द्वितीयोऽध्यायः १-७, ११, १३, १६, १७, २२,
२४-२७, ३०-४८
तृतीयोऽध्यायः १-११, १५, १६, २०, २२, २४-३३
चतुर्थोऽध्यायः १-५, ८, १३, २६-२९, ३३, ३५,
५७-६१.
पंचमोऽध्यायः १-३, ५-२६
षष्ठोऽध्यायः १-३. ५-६-२१, २६-३४
सप्तमोऽध्यायः १-३, ११, १६, २०.
अष्टमोऽध्यायः १-३ १८, ४५

चरके इन्द्रियस्थानम् (२)

प्रथमोऽध्यायः १-४, १५-१७, १९, २०, २३, २७-३०
द्वितीयोऽध्यायः १-४, ६-९, ११, १४, १५,
१७-२०, २३.
चतुर्थोऽध्यायः १-६, १२, १५, १६, १८, १९, २५, २६, २७
पञ्चमोऽध्यायः ३, ६, ७, १२, १८, १९, २४, २६,
२७, २९-३४, ४७.
षष्ठोऽध्यायः १-५, १२, १६, १७, २०-२३, २५
सप्तमोऽध्यायः १-२, ८-११, २०, २४, २७, २८,
३१, ३२.
नवमोऽध्यायः १-४, १६, १७, २०, २३, २४.
दशमोऽध्यायः १-३, ६, १४-१५, १८-२०
एकादशोऽध्यायः १-२, ८, ११, १६-१८, २१, २३,
२६, २७, २९
द्वादशोऽध्यायः १-२, २२-२५, २८, ३४, ३५,
४०-६१, ६५-६७, ८९, ९०.

सुश्रुते शारीरस्थानम् (३)

प्रथमोऽध्यायः १-३, ६; ७, १२-१५, १७, १८,
२१, २२.
द्वितीयोऽध्यायः १-२, १६, १९; २४, ३३, ३७,
४०-४९, ५५-५८.
तृतीयोऽध्यायः १-४, २२-२९, ३२, ३५
चतुर्थोऽध्यायः १-२, २५-३०, ३३-६१, ८०, ९८-९९
पञ्चमोऽध्यायः १-२, २१, २३, ४१-४२, ४५-५१,
५४
षष्ठोऽध्यायः १८, २२, ३०, ३४, ३६-४०, ४३
सप्तमोऽध्यायः ७-१७, १९, २३
अष्टमोऽध्यायः १-११, १३-२६
नवमोऽध्यायः ११, १३,
दशमोऽध्यायः ६६-७०

सुश्रुते सूत्रस्थानान्तर्भूतमिन्द्रियस्थानम् (४)

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः १-४, ७, ९-१०, २०, २१,
एकोनविंशतितमोऽध्यायः ७-८, १४, १५, २३, २६,
३८-४१, ४६, ४९-५१, ५३-६६
त्रिंशत्तमोऽध्यायः ११-१७, २१-२३
एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ४, १८, २१, २७, २९, ३०
द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ५-७
त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ३, ८, १३-१५, १७-१९, २२,
२५, २६,

प्रसूतितन्त्रम् ।

पुण्यपत्तनस्यायुर्वेदविद्यालयप्रधानायापर-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिञ्जवडेनरेण प्रतिसंस्कृतं.

दृष्टिष्यया च परिष्कृत

महामहोपाध्ययेन्दुविरचितशशिलेनारव्यव्याख्यया समेतश्च

श्रीमद्वाग्भटविरचितः

अष्टाङ्गसङ्ग्रहः

शरीरस्थाने

पुत्रकाभीय प्रथमोऽध्याय

(उपोद्घात)

[illegible]

प्रतिभा

१-अथात पुत्रकामिदमध्याय व्याख्यारथाम ।

इतिह स्माहुरात्रेयाण्या मह ५५ ॥ १

१-अथेत्यादि च पूर्ववद्वाच्यम् । पुन वामय न इति पुनरामा, तस्या हित पुन्रवामाय तत्प्राप्त्युपायप्रश्न कृत्याध्याय पुनरामाय ॥ याग्याभ्याम् ?

२ योग्यायादाह

२-अथ एतेषु उमान्न विनातिवप व यामनुय
गोत्रा तु यामिजनामसञ्चारिणोऽनुपप्रसूता रूप शील
लक्षणयप तामनूनामविनष्ट तादृशनामानपवेना-
स्तर्त्ता मृदुमरोगानृतिमकपिरामपिद्वलामहीनाधि
काङ्क्षी ह्यदन्तय रदन्ती नाममरमुजगमरिदच हृक्षपक्षि
नक्षत्रा लनप्यमी रणर नामान्यनुब्रह्म तीमनधामनि-
धामनि चन विधिनाद्ब्रह्म ॥ २

३-अथपि महान् । एकविंशतिवय पुमान् कथामासीत् ।
नालोकद्विज विविताददेर स्वाकुयातिरिति सवय । किंभूता
कथामितयाह—अनुभवाग्रामि यादि । पुन्य । इष्टैव
गच्छत्य मापारणमर्थै वर्तन् । नात्र ७ वमिष्टादिक्वपि
नामपूवय लते नात्र ७ प्रसिद्धः । अभिजन कुलम् ।
अत्र नृपयग्य म६ २२याय । मा६ य नात्र विस्तृता
तिमि प्रकृतासाय्यापथ्ये पुमान् प्रत्यवयु वते । तथा
वमिष्ट कुल मारारी रोग कषयैक्यातिनीरत्न, तत्र या
प्रयत्ना ता तथा मातिगयै रूपातिमि मयगाम् । लक्षणाणि
पुमानि लव नात्र ७ प्रसिद्धाणि । नाशानानि नापि
भूत्वा विनष्टानि द तांतिन यस्या मा तथाक्ता । गृध्र
कीमला गराश्च म्भवेन ७ । तथाऽऽरागा प्रकृति स्वभावा
यस्या मा तथाविधान् । वपिना र्पातलाहिता । पिह्ला अन्ध
णन्दिता । ता यस्या नाशानि बाहुययतागुलिप्र ६ १ानि
अ याक्षाप उवा ॥ पुनानि नाप्यपिधानि तथा इय ममासा
द्वात्रिंशर्षा द्वात्रिंश वयानि यस्यास्ताम् । तथा अमरादिता
मरिहता श ॥ सप्तम्याक्षुमाल्दभाप्रभृती यमरनामानि । गो
धानश्वप्रीप्रभृतानि रागायमानि । गगायमुनासरस्वती
प्रभृतीनि मरितायमानि । मेरुमलयपि ध्यप्रभृतीन्वचलना
मानि । मधुकिर्लिङ्गिवाग्दरीगमाप्रभृतीनि वधनामानि ।
हनीरन्वावाग्दरीवाकिन्माप्रभृतीनि पक्षिनामानि । रोहि
दारवनामिषाप्रभृतीनि नष्टप्रयामानि । अ त्या २२व १ ।
लादय , तथा प्रतिश्र प्रसिष्या यानि नामानि तद्वर्जिताम् ।
एव ३ या ७ । सौशेधिन । सत्यपि यथोक्ताविराध कृत्तित

५. आ यस्प्रेक्ष्य मा ।—ख ६. तामनिषामानि—क ख

मीषण नामाकोमलमस्थ्यावल्यादि विभर्ति तामपि ।
अनिन्द्यामन्येनापि केनचिलोकादिष्टेन प्रकारेणागर्हणी-
याम् २

३ दपत्यो सगमकाल ।

३-तस्या षोडशवर्षाया पञ्चविंशतिवर्ष. पुरुषः
पुत्रार्थं प्रयतेत ॥ ३

३-नस्यामनन्तरोक्तायामङ्गनाया कालेन षोडशवर्षाया
सत्या पुमान् पञ्चविंशतिवर्षो वक्ष्यमाणेन विधिना पुत्रार्थं
प्रयतेत ३

४ वीर्यवत्सुतोत्पत्तौ निदानम् ।

४ तदा हि तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वितमपत्यं
जनयतः ॥ ४

४-यतस्तौ दम्पती तदेति षोडशे पञ्चविंशे च वर्षे लब्धा-
त्मवीर्यातिशयौ सन्तौ वीर्यवन्त वलारोग्यादिसपन्न पुत्र
जनयत ४

५ गर्भस्य रोगाद्याक्रान्तत्वे कारणम् ।

५-ऊनपञ्चविंशतिवर्षेणोनशोडशवर्षायामाहितो
गर्भं कुक्षिस्थ एव विनाशमाप्नुयादल्पावुर्वला-
रोग्यविभवो वा स्याद्विकलेन्द्रियो वा । ऋतावाद्ये च
रान्नित्रये तथा दुष्टे शुक्रार्तव इति ॥ ५

५-ऊनषोडशवर्षाया वा आहितो गर्भं ऊनपञ्चविंशति-
वर्षेण वाप्याहित कारणसामग्र्यनपेक्षया कदाचिन्मातृ-
कुक्षावेव नश्यति कदाचिद्विकलेन्द्रियो वा भवति । इन्द्रिये-
णैकेन द्वाभ्या वा हीनो भवतीत्यर्थः । न केवल दम्पत्यो-
रूनवर्षतया गर्भस्यैवविधता, यावत् पूर्णयोरपि माता-
पित्रोर्मातुराद्ये पुष्पदर्शनादारभ्य ऋतो रान्नित्रये आहार-
विहारादिना वातादिदुष्टे शुक्रार्तवे चैवविधतैव ५

६ शुक्रोत्पत्तिः ।

६-तत्राऽऽहारस्य सम्यक्परिणतस्य क्रमान्मज्जान-
मनुप्राप्तस्य सार. शुक्रसंज्ञां लभते ॥ ६

६-शुक्रार्तव किमुच्यते कथं च तद् गर्भजन्माद्युपकरोति
उपघातश्च तस्य कथं भवतीत्याह—तत्राहारस्येत्यादि—
आहारस्य चतुर्विधस्य सम्यग्यथावत् परिणतस्य जठरा-
ग्निना धात्वभिपरिपाकपरम्परावशाच्च क्रमान्मज्जान मज्ज-
स्वभाव प्राप्तस्य य. सार. स शुक्रसंज्ञा लभते ६

७ शुक्रस्य स्थानानि ।

७-तत्तु क्षीर इव सर्पिरिक्षुरस इव गुडः शरीरे
शुक्रधरां कलामाश्रित्यास्तुतं सर्वाङ्गं व्यापितया स्थितम् ।
विशेषतश्च मज्जमुष्कस्तनेषु ॥ ७

७-तच्च शुक्र व्यापकमपि मज्जप्रभृतिषु विशेषतः स्थित
शरीरे या शुक्रधरा नाम कला वक्ष्यमाणलक्षणा
तामाश्रित्यास्तुतं सत् सर्वाङ्गव्यापित्वेन स्थित भवति ।
दृष्टान्तो यथा-क्षीरे सर्पिर्धृतम् । यथा चक्षुरसं गुडः ।
व्याप्य स्थितमपि तदवस्थाया न दृश्यते क्रियासंस्का-
राद्विशेषाच्च पश्चादभिव्यज्यते, तथैव शरीरे शुक्राभिति

दृष्टान्तः । क्षीरादो च सर्पिरादेरस्तित्वमनुमानलब्धं यदिह
समुत्पद्यते । तत्र चेत् कथं सिकताभ्यो लोकस्तेन न गृह्णी-
यात् । अथवा कार्यकारणमात्रं वा दृष्टान्तः ७

टिप्पणी वक्ष्यमाणेति-अ स जा. ५

८ शुक्रप्रवृत्तिः ।

८-हर्षोदीरितं तु सवदनेन हृदयावेगात् पिण्डी-
भूतमङ्गादङ्गात् प्रवर्तते ॥ ८

८-तच्च शुक्र सर्वाङ्गव्यापि सदङ्गनासयोगे हर्षेणोदीरित
प्रेरितमङ्गादङ्गाद् बहिः प्रवर्तते ८

९ गर्भावानयोग्य शुक्रम् ।

९-तत् सौम्यं स्निग्धं गुरु शुक्लं मधुगन्धिं मधुरं
पिच्छिलं बहु बहलं घृततैलक्षौद्रान्यतमवर्णं च शुक्रं
गर्भाधानयोग्यं भवति ॥ ९

९-किंभूतः ? सघट्टनेन वगावेगेन हृदयावेगात् पिण्डीभूत-
मेकत्वं यात वातादिभिरनुपहतं सौम्यस्निग्धादिगुणयुक्तं
सदं गर्भाधानयोग्यं भवति । सौम्यं सोमगुणभूयिष्ठं मधुगन्धिं
माक्षिकगन्धिं । बहलं नातिघनम् । तथा घृतवर्णं तैलवर्णं
वा । क्षौद्रवर्णं वा क्षौद्रं च कपिलं विद्यात् । एतद्विपरीतं
गर्भाधानयोग्यम् । इति शुक्रस्य स्वरूपमुक्तम् आर्तवस्या-
त्रोच्यते ९

१० आर्तवलक्षणम् ।

१०-तथा रक्तमेव च स्त्रीणां मासे मासे गर्भकोष्ठ-
मनुप्राप्य त्र्यहं प्रवर्तमानमार्तवमित्याहुः ॥ १०

१०-तथा रक्तमित्यादि-रक्तमेव सर्वस्य धातुत्वेन जायते ।
तदेव विशिष्टं सदार्तवमित्याचार्या आहुः । किंभूतः ? मासे-
मासे त्र्यहं बहिः प्रवर्तमानम् । किं कृत्वा ? गर्भकोष्ठं
योपितो गर्भस्थानं सर्वतः शरीरात् प्राप्य । बहिः प्रवर्त-
मानत्वं तस्योपलक्षणम् । न तु तदेवार्तवं यत् प्रवर्तते एव
केवलम् । ऋतौ भवतीत्यार्तवम् । ऋतुश्च निपिकस्य
बीजस्य फलप्रसवानुगुणः कालः । तस्मिंश्चर्तौ प्रथमं त्र्यहं
बहिर्दुष्टमवश्यं प्रवर्तते १०

११ दुष्टार्तवसंज्ञा ।

११-अतिप्रसङ्गेनानृतानृतौ वा तदेवास्तृदरं प्रदरं
व्यापदं च रक्तयोनिः संज्ञा लभते ॥ ११

११-तदेवातिप्रसङ्गेनानृतकाल एव प्रवर्तमानमनृतौ वाति-
प्रसङ्गेन प्रवर्तमानमलमस्तृदरादिसंज्ञा लभते । एतल्लक्षणं
चोत्तरत्र वक्ष्यते ऋतोस्तु लक्षणं क्षामप्रसन्नवदनामित्यत्रैव
वक्ष्यते (शा १ ४२) ११

१२ दुष्टार्तवचिकित्सा ।

१२-तत्साधने रक्तपित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं
चेक्षेत ॥ १२

१२-तत्साधनेति-तत्साधनेऽतिप्रसक्तं रक्तचिकित्सिताय
रक्तपित्तचिकित्सितं गुह्यरोगप्रतिषेधं चेक्षेत । तेनैतदुक्तं
भवति-तथाविधस्य निदानादिवशात् कदाचिद्रक्तपित्ता

भवति कथानिधानिरोगोक्ता यन्मप्रवर्त्तता । अत एव च
तेषां विनाय विनायाच्चिन्त्येतेनमुक्ताभिर्ते १२

१३ आतंवाप्रवृत्तिं तच्चित्मा ॥

१३-पातकफावृत्तमाग्राणा त्वप्रवर्तमान पित्तस्य
रूपाचरत् ॥ १२

१३-तथा तदेवार्थं यदान्ति प्राप्तस्यि कालेवाते मणा
आशुत कमागणा यापिता नैव प्रवर्तेते । तथाविधमप्रवत
मानं पितृहराहारा मि पात्रेव १३

१४ रक्तज्वरम् ॥ तच्चिगविस्मा ॥

१४-तद्धि पदमानम तपतमानं मधुममधुम वा
नीराहित वातान्यासयमानाया यापितो गर्भं
सिद्धानि न्यायदु गुल्मीभवति । तत्र गुल्मचिकित्सित
मीक्षत ॥ १४

१४-यत्तत्तत्क बहिर्गतमानमर्तमहान्तातीमनि। क गुण
माहृत येन लभ वा वधते तद्विमान या वातलान्याहारा ।
यामेव तस्या गभल्लिहानि स्तन्व्य गुणाणि प्रवर्ण
गुमीभवाति । तत्वे गु मत्व प्राप्ताति। तदाश्रया गुमाभूत
त्रिक्रियाये गुदगिराकस्मितमीश्वत । तत्र १२ रक्तगुमय
पृथग् त्रिकस्मितमुक्तम् । एव रक्तगुमा नि क्तादि
क्तयोनिना भवति १४

द्वि० ११—गुल्म-विशेष-लक्षणम्-अ ॥ वि १६

१५ दुष्टातवज्जय वातोदर तन्निनिःश्वसः ।

१५—कदाचिद्वा गर्भं ह्य वातादर भयति तद्वातो
पराभगैरपराभयति ॥ १५

१५—यदाचिदा शुभवन विना रक्तशु मलक्षणर्वक्ष्य
मार्णविरहित गम ॥२॥भात्रैव वातोन्मत्तवा प्राप्नोति ।
मदानोपमहेतुमि शम्यति १७

१६ असृङ्निरोधेऽपि गर्भभ्रमः ।

१६—तदेव क०॥चिदातय मौर्भ्यदृष्ट ॥तमभिराहा
रविहारस्तमितमनुप०यमयो र गभाधिष्ठितमिव
वधयति । यन तामगर्भा गर्भिणीमाहमूढा ॥ १६

१६—यशस्विता सौम्यादिभिः कृद् तन्नुपद्रव पाप्मादि
 यममुप३ (वर्धयति)। येन हेतुना मूढा याथातथ्यपरिगणन
 बहिष्कृता अगर्भांश्च योषित गाभर्णामाहुः १६

१७ द्वापयनिध । मंसृणनाशे जनाना भूताहरणबुद्धि ।

१७—ततो विपरीतं च ॥ वा प्रयुक्ते स्ते गर्भं
शरीरमपश्य तो भूतहृतमित्यन्तः प्रवृत्ते ॥ १७

१७—ततः सन्तर सौम्यानिहनुविपरिते वावनालीयन
माधुभिषया वा प्रयुक्ते स्वधर्मवोपधनिरपेक्षया वा प्रवृत्त
रत्ते गम दुर्द्विषयित प्रत्यक्षेणापश्य तो भूतराहतामिति
वदत्यथा एव तपामगत्वम् १७

१८ रज्ज्मा शरीरापह्ण । शक्ति ।

१८—यस्मात्प्रभवत्योजसोऽपहरण रक्षोभिर्न त
 शरीरापहरणमनिष्टत्वात् साधवा । इत्यत्राकृत्योर्हि प्रवृ

अथपराधि । न च दृश्यत कस्यचिदमानुषैर्दहापर ॥ १८

१८—रथ्याभिराजमाऽहत् । सभाय्यन न तु शरीराप
हरणम् । ननु कथं न सभाय्यत रत्वाह—अनिष्टत्वात् ।
अथानाशक्ति—राक्षोऽपि कर्त्तातिनिष्ठ न प्रवर्तत इष्टपि
वा अनश्वानां न प्रवर्तते । काम्यचारात्कथायां प्रवृत्तेरपि
लुब्धिरात् । न चत्यानि—न ह्येव कर्त्तातिनिष्ठ यन्मानुषं
रथोभि कर्त्तातिनिष्ठपदार कृत इति १८

१९ आक्षपपूर्वतां रक्षोमि क्षारापहरणनिषध ।

१९—यदि च दृष्टमपि समुल्लङ्घ्य केचिन्तिशक्ति
युक्ता गर्भस्य शरीराक्षये प्रवत ते तदा कथमिव प्राप्ता
यमरास्तज्जननीमुपेक्षन् ॥ १९

१९—अथ कश्चि व भ्याम् यथापूर्व न प्रमथना तु
 दृश्यत तं यमाह—यदि चेत्यादि—यदि हि तस्य यत्नस्य
 युक्ता मातुरसि दारिद्र्यकारणं समया अष्टेषां दण्डपहार
 प्रवर्गस्य किमात मातृगणवर्धमाप्तं १००००
 त मातृरसमुपयत । अतोऽमानास्य गमनं काराग
 हरणं भूतानामनिष्टमञ्जत्ता वा तत्राति । एतच्चाचार्य
 स्वाम्यभवमात्रप्रदर्शनमिति कृत्या गृह्यत । अथथा
 दारिद्र्यवद्भाजसि पयनयुक्ता किमुक्तं प्रत्यसि ॥ १९

२० पुढातवलभुणम् ।

२०—आतर्व पुन शशरधिरलक्षारमायम धीत च
विर नमान शुद्धमाहु ॥ २०

२०-तद्यान तरोक्तावर्तव गशरधिराभिमश मनायाया
गुदमिन्याहु । नदि गम।धानयास्थ भवाति । धात मद्र्वा
दिरज्यमानापसरथ २०

२१ स्वापुसयः रजः शुक्रादीनां बालः ।

२१—यथा च बालस्य जर्णस्य वा तरो पुष्पफल
पुष्पफलस्य वा तद्विषयस्य गन्धो नोपलभ्यते, तथैव
नोनयोऽन्तर्गतातीतसत्तिवषस्य पुंश्च शुक्ररोमादयो
यौपितश्चोन्नतान्तातीतपञ्चापाया रजस्तन्मादय
इति ॥ २१

२१—प्रस्तुतगुण तथा रोमाण्य ऊनपाश्वर्यपथ पुनो
नोपलभ्य त । यथा बालस्य तरा पु ५५८ ३ । यथा वा
तद्विषय बाण्यैव पुष्पकस्य गथा । अस्त्यपि मत्तया
यक्तभावा नोपलभ्यते । देवा लवणात् व्यक्त भवत्येतत् ।
अतीतमप्रतिवधस्यापि पुनः शुक्रान्यो नोपलभ्य त । यथा
जानस्य तरा पुष्पकल तद्विषय वा पुष्पकस्य गथाऽ
तिज्ञानस्यति । अननेव नयेन योपत आतवस्तयान्ना
वाच्यम् । आदिगन्धेन रोगादीना परिग्रहः १

२२ गर्भोत्पत्तिप्राधालीन शुक्रातंवयाराध्यायनम्।

२२—अथ बुद्ध-प्राप्तवमरोग मिथोऽनुरक्त मिथुन
मुपलेह्य विधिवत् सशोभ्यास्थापनानुवासान्भ्या
मुपाचरत् । विदोषतस्तु धृतक्षीरवद्भिन्मधुरोपधसत्कार

१ स्फुरि । त-य ११ तद्व्यप्रवर्गमानं स-य, तत्प्रमानं म-य १२^२ तु वायस्यानि -य य १३
नारूपे-य १४ स गुणमेवाद-य य

पुरुष, तैलेन नारी पित्तलैश्च मौंसै । एव हि समान-
गुणतया शुक्रार्तवमाप्यायते ॥ २२

२२ अथेत्यादि सुबोधम् । प्रगस्तेषु तिथिमुहूर्तनक्षत्रेषु
सदपत्यलाभाय मिथुनमुपनेत्यार्तवाम्भ्ये काले शुक्रशुक्रार्तव-
त्वाद्युक्त मिथुन जायापती आस्थापनानुवासनाभ्यामुपा-
चरेदिति सवन्ध । किं कृत्वा ? आह-पूर्वमुपस्तेषु पश्चाच्छ-
स्तेन विधानेन सञ्जीव्याति । पुरुष तु विशेषाद् घृतादि-
भिरुपाचरेत् । मधुरस्कन्धनिदिष्टेरोपवात्रमस्कारैश्चाप-
चरेत् । उपचर्यमाणस्य बहुद्विवसोपयोगिनायु अरिरेडति-
शय स मधुरौषधस्कार । नारी तु विशेषेण तैलादिभिः ।
पित्तलानि मासान्यानूपमस्त्वजानि तानि कफपित्तलानि
भवन्त्येव । एव हि घृताद्युपचारेण पुंसः शुक्रमाप्यायते
सदृशगुणत्वात् । तथा तैलाद्युपयोगेन रक्तमाप्यायते २२

२३ गर्भासमवकासस्य दुष्टशुक्रस्य लक्षणम् ।

२३ वातपित्तश्ले मकुणपगन्धिग्रन्थिग्रन्थिणीमत्र-
पुरीपरेतासि त्ववीजानि भवन्ति ॥ २३

२३-तत्र ग्रन्थिशुद्धान्याहारादिहेतुकवातादिदोषादे-
तासि तान्यवीजानि भवान्ते गर्भाय न भवन्तीत्यर्थः २३

२४ प्रातिस्विक वातादिभिर्दुष्टस्य शुक्रस्य लक्षणानि ।

२४-तत्र तनु रुक्ष फेनिलमरुणमर्पं विच्छिन्न
सर्जं चिराच्च निषिध्यते वातेन । किञ्चित्पीतमपि-
च्छिलमानील वा दहदिव प्रवर्तते पित्तेन । मज्जोपसं-
सृष्ट प्रभूतं विवद्ध चाम्भसि च किञ्चिन्मज्जति
श्लेष्मणा । कुणपगन्धनल्पं रक्तेन । ग्रन्थिभूत वात-
श्लेष्मभ्याम् । पूतिपूयनिभ पित्तश्लेष्मभ्याम् । क्षीण
वातपित्ताभ्याम् । तदुक्तं ससाधनं प्राक् । मत्रपुरीप-
गन्धि सन्निपातेन ॥ २४

२४-तत्र तस्मिन् इत्यादिना वातादिदुष्टस्य शुक्रस्य
लक्षणं चिकित्सितं च दोषक्रमेणोच्यते । सुबोधमन्यत् ।
वातपित्ताभ्यां शुक्रक्षयं क्रियते, तच्च क्षीणं शुक्रं प्राग्दोषा-
दिविज्ञानीये साचिकित्सितमुक्तम् २४

टिप्पणी-प्रागिति-अ स मू. १९

२५ बन्ध्यार्तवलक्षणं साध्यामाव्यविचारश्च ।

२५ आर्तवमपि शुक्रवदोषैरुपसृष्टमवीजमेव ।
तस्य लिङ्गं नाम च पूर्ववत् । तेषु कुणपगन्धिग्रन्थि-
पूयक्षीण-
रेतासि कृच्छ्रार्थानि । मत्रपुरीपशुक्रार्तवं त्वसाध्य
कुणपग्रन्थिपूयार्तवं च ॥ २५

२५-न केवलं वातादिदुष्टं शुद्धमवीजं भवति यावत्ते-
नैव क्रमेण तैरेव दुष्टमार्तवमप्यवीजं भवति । तस्य चार्त-
वस्य दुष्टस्य शुक्रवदेव क्रमेण लक्षणं नाम च विज्ञानीयात् ।
तेषु दुष्टेषु शुक्रार्तवेषु मत्रे कुणपादिरेतासि कृच्छ्रसाध्यानि ।
मत्रपुरीपशुक्रार्तवान्यसाध्यानि । तानि प्रजोत्पादने न
समर्थान्येव भवन्ति । कुणपग्रन्थ्यादि दुष्टमार्तवं च शेषं सर्वं
साध्यम् २५

१५ लैश्च माषै ए°-क. १६ भ्यापूयपूतिनि°-क. १७ पससु°-ख. १८ च्छसाधनानि मू°-क. ख. १९ र्तव-
वा । त°-क. ख. २० ह्यप्रति°-ख. २१ पे शुक्रसं°-क. ख. २२ रीक्षिरयु°-क. ख. २३ भेदका°-म°-क. ख. २४
जेप्यार्तवदो°-ख. भाङ्गिभद्र°-२५ क. ख. २६ य सपिभ्यां स°-क.

२६ दुष्टशुक्रार्तवयोश्चाकृत्मा ।

२६-तत्राद्यांस्त्रीशुक्रार्तवदोषान्यथास्व दोषेसाधनेन
साधयेत् । गुह्ययोनिरोगप्रतिषेधेन चोभयान् ॥ २६

२६ नत्र साधयेत् वातादिभिस्त्रीशुक्रार्तवोपास्तेरेव त्रीना-
र्तवदोषान् स्वहेतुदोषचिकित्सयोपक्रमेत् । गुह्यरोगप्रति-
षेधोक्तविधानेन च २६

टिप्पणी गुह्ययोनिरोगप्रतिषेध इति । अ उ म. ३९

२७ अपि च ॥ २७

२७-अपि चेति विग्रहममुच्यया २७

२८ वातिके शुक्रदोषे चिकित्सा ।

२८ वातिके शुक्रदोषे चिकित्सा । मधुकर्मद्वारुभिर्द्व तैलमनु-
वापनम् । क्षीरकुलीररमभिर्द्व तैलमुत्तरवस्ति ॥ २८

२८-चमुक्तादिभिर्द्व सर्पिर्वक्ष्यामप्रतीवापं वातिके शुक्रदोषे
प्रतीवापां य सिद्धे चूर्णत्वेन दीयते । मात्रा चास्य दोषाद्य-
पेक्षया । चसुक रोमकम् । मन्धव माणिमन्यम् । फलास्ल-
मम्लडादिमादिकलम् । मर्क्षीर कायकपनया सिद्धं चित्वा-
दिवायमास्थापनम् । तत्रेवानुवासनयोग्यताया मधुकादि-
भिर्द्व तलम् । तत्रेव क्षीरकुलीररमाभ्यां मिद्व तैलमुत्तरवस्ति ।
कुलीरो जलजप्राणिविशेष कर्कटारथ । तेषां ममभा-
गत्वम् २८

२९ पैत्तिकशुक्रदोषे चिकित्सा ।

२९-पैत्तिके काण्डेक्षुश्चन्द्रागुह्यचूर्णसिद्धं सर्वाभधूकप्र-
तीवापं सर्पिष्पानम् । त्रिवृच्चूर्णं सवृत्तो विरेक ।
पयस्याश्रीपर्णीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम् । मधुकर्मद्व-
पर्णीभिर्द्व तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च ॥ २९

२९-पैत्तिके सुबोधम् । पयस्यया श्रीपर्ण्यां च सिद्धेन
क्षीरेणास्थापनम् । मधुकर्मद्वपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तर-
वस्तिश्च २९

३० श्लैष्मिकशुक्रदोषे चिकित्सा ।

३०-श्लैष्मिके पापाणभेदादिभिर्द्व सपिष्पानम् । मदनफल-
कपायो वमनम् । दन्तीविद्वच्चूर्णस्तैललीढो विरेक ।
राजवृक्षमदनफलकपायप्रगाढमास्थापनम् । मधुक-
पिप्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च ॥ ३०

३०-श्लैष्मिके पापाणभेदादिभिर्द्व सिद्धं सपिष्पानम् ।
मदनफलकपायेण वमनम् । दन्त्यादिचूर्णेन विरेक ।
राजवृक्षादि कपायप्रगाढमास्थापनम् । प्रगाढं भूयिष्ठं धनम् ।
मधुकादिभिर्द्व तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च ३०

३१ वातजार्तवदोषे चिकित्सा ।

३१-वार्तजे पुष्पदोषे भौङ्गिर्मधुकर्मद्वारुभिर्द्व
सर्पिष्पानम् । काश्मर्यक्षुद्रसहासिद्धं वा क्षीरम् ।
मधुकर्मद्वारुभिर्द्व तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च ३१

यथाहर्षमुपचीयते एव । अनेन च मासि मास्यभिनवं
ऋतुर्भवतीति दशितम् ४३

४४ आर्तवस्रुते कालकारणं च ।

४४ गासेनोपचित रक्तं धमनभ्यामृतौ पुनः ।

ईषत्कृष्णं विगन्धं च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥

४४-तत्र च पूर्वमुपचितरक्तमृतौ नियतः कालः अतिमृतौ
योनिदोषाक्तम् ४४

४५-ऋतुमत्या नियमा ।

४५-ततः पुष्पदर्शने प्रथमादिवसात् प्रभृति ब्रह्म-
चारिणी, स्नानाद्यलकाररहिता, दर्भसंस्तरशायिनी,
त्रिरात्रमासीत । पर्णशरावकरतलान्यैतमेव यावक
पयसा सिद्धमल्प कर्शनैर्यमश्नीयात् । तीक्ष्णोष्णाम्ल-
लवणानि^१ च वर्जयेत् ॥ ४५

४५-ततः ऋतुमासौ पुष्पदर्शने प्रथमादिवसात् प्रभृति
त्रिरात्रमासीतेति सवन्धः । किमृता ब्रह्मचारिणी-पुसा
असगता । स्नानादिकया शोभायया मृजया रहिता अलकार-
रहिता च दर्भशय्याशायिनी च । तस्मिंश्च त्रिरात्रे पर्णादी-
नामन्यतमे स्थित यावकमत्र क्षरेण सिद्धकर्शनार्थमल्पमश्नी-
यात् । कर्शनं रक्तशुद्धये मार्गशुद्धये च । यावकं च यवमेव
निस्तुपमिति तस्मिन्नेव क्रियते । तस्मिंश्च त्रिरात्रे तीक्ष्णादीनि
वर्जयेद्रक्ताशुद्धिमयात् ४५

४६ ऋतुमत्याश्चतुर्थीदेनकृत्यम् ।

४६-चतुर्थेऽहन्पुद्गतिता शीतसलिलस्नातानुलिप्ता-
लकृता शुक्लमाल्याम्बरा कृतमङ्गलस्वस्थयनैवाविध-
मेव भर्तारं पश्येदनन्यमना ॥ ४६

४६-चतुर्थे त्वहन्पुद्गतितादियुक्ता तथाविधमेव उद्धृति-
तत्वादियुक्तभर्तारं परिजनदर्शनात् पूर्वमनन्यमना सती
पश्येत् । शीतसलिलेन स्नाता पश्चाच्चातुलिप्ता मुकान्ति-
भिर्गन्धैः । शुक्लमाल्यम्बरा च यस्याः सा तथा ४६

४७ अभिलिप्तापत्योत्पत्तिः ।

४७ तथाविधदर्शने स्वयंप्रयोजनमाह-तदेति ।

४७-तदा हि यादृशमेव पश्यति चिन्तयति वा
तादृशं प्रसूत इति ॥ ४७

४८-स्नानानन्तरं तिस्रो रात्रिर्वर्जयेत्पुत्रार्थी ।

४८-ततः स्नानात्पुनरपि गुणवत्पुत्रार्थी त्रिरात्रमुपे-
क्षेत् । पुष्पदर्शनात्सप्तरात्रम् ॥ ४८

४८ ततः स्नानादनन्तरं पुरुषो यद्युत्कृष्टगुणयुक्तः पुत्रमर्थयेत्
ततोऽन्यच्च त्रिरात्रं तामुपेक्षेत् न मगच्छेदित्यर्थः । स्नानदि-
नमुभयस्मिन्नपि त्रिरात्रे सवध्यते तेन सप्तरात्रग्रहणमष्ट-
रात्रभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् ४८

४९ पुष्पदर्शनादष्टम्यादियुग्मासु रात्रिषु सविशेत् ।

४९-अथाष्टम्यां दशम्या द्वादश्यां वा रात्रौ पुत्रकामः
संविशेत् ॥ ४९

४९-ततोऽनन्तरं पुष्पदर्शनादष्टम्या रात्रौ पुत्रकामो
नारीं संविशेदष्टम्या द्वादश्या वा ४९

५० पुष्पदर्शनात्पञ्चम्याद्युग्मासु दुहितृकामः सविशेत् ।

५०-पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यां वा दुहितृकामः ॥ ५०

५०-दुहितृकामः पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्याम् । अत्र स्नान-
दिनाच्च त्रिरात्रमनुपेक्षेण दुहितृर्मात्रार्तवस्थेव समग्रहेतु-
त्वात् ५०

५१ प्रगन्तरात्रिपृत्तरोत्तरा रात्रयः प्रगन्तनरा ।

५१-तासूत्तरोत्तरमायुरारोग्यैश्वर्यसौभाग्यवल्लवणै-
न्द्रियैः संपदपत्यस्य भवति । अतः परं तृत्तरोत्तरमेवा-
युरादीनां ह्रासः ॥ ५१

५१-एतासु यथोक्तासु पुत्रदुहितृरात्रिषु वा रात्रिर्यन्य
उत्तरा सा ततः पुत्रस्य दुहितृवा, आयुरादीनां हेतुः ।
तनाष्टम्या रात्रेर्दशमी ज्येष्ठा ततोऽपि द्वादशी । एव पञ्चम्या-
स्ततोऽपि सप्तमी । अतोऽनन्तरं त्रयोदश्यादिषु रात्रिषु
यथोत्तरमेव पुत्रस्यायुरादीनां ह्रासः दशम्यादिषु च
दुहितुः ५१

५२ स्त्रीपुगर्भधारणोपपत्तिः ।

५२-तत्र युग्मासु रात्रिष्वत्पीभवत्यार्तवमयुग्मा-
स्वाप्याख्यते । तस्मात्तासु क्रमात्पुत्रस्य दुहितृश्च
जन्म । अत एव चानुपरतार्तवदर्शना पुत्रार्थी विप्र-
कृष्टेष्वप्यहस्तु नोपेयात् ॥ ५२

५२-युग्मासु च ममासु द्वितीयाचतुर्व्यादिषु रात्रिषु मम-
दोषवलादेर्यथोक्तवयसो भिन्नस्य गर्भास्मकशुक्ररक्तापे-
क्षया । अत्राधरात्र्यपेक्षया वात्पीभवति रक्तमनस्तासु शुक्रस्य
बाहुत्वात्पुमाभायते कारणस्यानतिक्रमात् कार्यस्य ।
एवमयुग्मासु प्रथमतयादिषु दृष्टार्तवस्य स्वभावेन बहुत्वा-
च्छुक्रस्यापत्वाद् दुहितृजन्म । अत एव रक्तस्यापत्वाद्धेतो-
र्यतः पुत्रस्य जन्म ततः पुत्रार्थं पुरुषोऽनुपरतार्तवदर्शना
परिदृश्यमानार्तवा विप्रकृष्टदर्शनादयुग्मेष्वहस्तु नोपे-
यात् । आर्तवे दृश्यमाने अष्टम्यादिरात्रिष्वपि पुत्रार्थी
नोपेयादित्यर्थः ५२

५३ आहारवशाच्छुक्रस्य न्यूनाधिक्ये दुरपत्यता ।

५३-यदि त्वाहारानुरोधायुग्मासु शुक्रस्याधिकता
युग्मासु च न्यूनता स्यात्ततः पुमान् स्यात्कृतिर्दुर्बलो
हीनाङ्गो वा जायते । स्त्री च पुरुषाकृतिर्दुर्बला
हीनाङ्गी वा ॥ ५३

५३-आहारादिविशेषवशाच्च यद्ययुग्मासु शुक्रबाहुल्य
युग्मास्वार्तवबाहुल्यं भवति तदा संयोगात्पुमान् स्यात्कृ-
तित्वाद्युक्तः स्त्री च पुरुषाकृतित्वाद्युक्ता जायते ५३

५४ स्त्रीबापत्यताया कारणम् ।

५४-एकादशीत्रयोदश्यां नपुंसकः स्यात् ॥ ५४

५४-एकादशीत्रयोदश्यां नपुंसकः भवेत् ५४

५५ पुत्रीयो विधिः ।

५५-अथोपाध्यायः पुत्रीयं विधानमाचरेत् । श्रद्धा-
यास्तु मन्त्रवर्जितम् । यादृशं च पुत्रमाशासीत् तद्वृ-
त्तं ५५

२९ 'मे च याव' - क. ख. ३० 'नार्थग्राशी' - क. ३१ 'णाने वर्ज' - क. ख. ३२ 'थीं त्रिचतूरा' - क., 'थीं चतूरा' - ख.
३३ 'सपचापत्य' - क. ३४ 'त्रार्थी' - क., 'त्रार्थी विषमेष्वप्य' - ख.

धर्माचरिताञ्जनपदानुचितं तथैव स्त्री वाच्या । तञ्जन पदाहारविहारोपचारपरिच्छेदाश्चानुविदधीत ॥ ५५

५५—अथेति मङ्गल । उपाध्याय पुत्रीयविधानविधिमा चरत्-कुर्वीत । दृष्ट्यास्तु मन्त्रवाजत विधानमाचरेत् । स्त्री वाद्यश्च पुत्रमागामीताभिरुपेत् । तन्प्रादिमतो जनपदानुचितं तथैव वाच्या । सा ७ स्त्री त जनपदा हारादीनामुविदधीत-कुर्वीत ५५

५६ पुत्रीयविधानात्पर दत्तयोश्चर्या ।

५६—कमा ते च पुमान् मासं ब्रह्मचारी सर्पि क्षीराभ्या नात्यादनमभिप्राश्य नात्याशितं सुरीराश्वी सुमना प्रीणिताङ्गं शुभमेवमना मौहूर्तिका नुमते रात्रिभागे कल्याणानि चित्तयस्तदभिकाम स्वास्तीर्णं शयनं दक्षिणं पादनं प्रागाराह । तद्विधेयं च प्रमदा कर्शिताङ्गी, तैलमापोत्तराहारा, पूर्वं वाम पादनं पुरःपथं दक्षिणतः शय्यामभिराहेत् ॥ ५६

५६—कमा ते—पुत्रीयविधानुष्ठानावसाने पुमान् मासं मासं आर्या क्षीराभ्यां दद्यात् शयनं भुक्त्वा नारयाशितं दद्यादेव सन् मौहूर्तिपानुमना रात्रिभागे कल्याणानि चित्तयस्तस्याभिमानी दक्षिणेन पादेन स्त्रीतः प्राग् स्वास्तीर्णं शयनं करोह । प्रमदापि तद्विधेयं पूर्वोक्तपुरुषविशेषे । विशिष्टैव पूर्वोक्तपञ्चमोजनेन कर्शिताङ्गी तैलमापोत्तराहारा पूवं वामन पादेन तस्य पुरःपथं दक्षिणतः शय्यामभिराहेत् ५६

५७ शय्याभिराहणे मन्त्राः ।

५७—तत्र मन्त्रं प्रयुज्जीत—आहिराति आयुराति, सर्वतः प्रतिष्ठामि, धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु, ब्रह्मवचसा भव' इति ।

ब्रह्मा बृहस्पतिर्विष्णु सोम स्यस्तथाऽश्विनौ । भगोऽयं मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतम्' इति ॥

५७—तत्र मन्त्रमिति—मन्त्राश्च ५७

५८ मन्त्रमन्त्रात्पुनरुक्तं च ।

५८—ततः परस्परं सामभिरभिलास्य सहपमनु कृत् सविरोताम् । पयासे चैना शीतोदकं सहसा परिपिबेत् ॥ ५८

५८—तत इति शय्यारोहनात् परस्परं सामभि सात्वयित्वा सहपमनुकृतं सविरोताम् । पयासति—पयासे यवाभेज्वमिते सयेना मियं सहसा शीतादवेन परिपिबेत् ५८

५ मैथुनेऽयोग्यौ खापुमा ।

५९—तत्राज्यानिता, क्षुधिता, पिपासिता, भीता, विमना, शोकाता, क्रुद्धाऽतिभेदुराऽयकामा, यवाय कामा, वा न गर्भं धत्ते विष्णु वा । तथा पुरपाऽपि ।

३५ तयानस्त—३६ त आयुर—३७ सोमस्य—३८ लभसेताम् । ५—५९ स ३९ अगताया ४—५९ ४ क्षयुतापिद—५९ ४१ अगतायास्त—५९ ४२ नादिप्र—५९ ४३ द्युक्त—५९ ४४ विशद—५९ ४५ तम स्त्री—५९ ४६ द्युक्तानि चा—५९ ४७ त्वादायस्थि—५९ ४

शा—२

न चासावधायस्तियेत् । तथा हि स्त्रीचष्ट पुमाञ्जायते पुंश्चष्ट वा स्त्री ॥ ५९

५९—अथ स्त्रिया उक्तप्रकारैरपराधे दोषमाह—तत्राति-तत्र यथायै स्त्री अत्यशितत्वाद्युक्ता गम न धत्ते, विष्णु वा गम धत्ते तथा पुंश्चोऽपीत्यनेनात्याशितत्वादिव पुरःपाणि वर्जनीयमित्युक्तम् । पुमो विशपमाह—न चति । अमी पुंश्चो नापरितोषेतां दोषमाह—तथाहीति । तथा सति स्त्रीचष्ट पुमाञ्जायते ५९

६० युग्मपार्श्वगतस्त्रीसत्तननिषेधः ।

६०—न च तु जा पार्श्वगता वा स्येत् । न्यु जायां यातो बलवा स योनिं पीडयति । दक्षिणपार्श्वगायाः श्रुत्वा पीडितश्च्युत विदधाति गर्भावायम् । वाम पार्श्वगतायास्तद्वाप्येत्तं विदहति रज युक्तं तस्मादुत्तारं यजिं हृद्विधात् । तथा हि यथास्थानमव तिष्ठन्ति दोषा ॥ ६०

६०—तस्मिन् काले युग्मा पार्श्वगता वा न स्येत् उक्ता नामव सवतति यावत् । न्यु जा अगम्यौ । पुरःपथाथ—स्थित्वापि दक्षिणपार्श्वगाया दक्षिणपार्श्वस्य रेष्मन्त्यव्युत्पित्तस्य वामपार्श्वस्यत्वाच्चेमा पीडित स्वस्थाना च्युत पित्तेन सह गर्भाज्यं तथैव विदधानि वामपार्श्वगता यास्तावत् पित्तं विदहति ६०

६१ पुमाननयात् ।

६१—एवमगर्भं चैनां विदित्वा नाम यतीभावा द्वभस्य पुण्ये पुसवनानि प्रयुज्जीत । द्वादशरात्रमित्ययं । तत्रापि युमादिनमिति केचित् । प्रत्यहमित्यपर ॥ ६१

६१—अथ यथाजन लघुणेन लघ्वगर्भं विदित्वा द्वादश रात्रिर्वादिद्विधगर्भं यतीभावात्पूर्वदिनेव दिने पुष्य नक्षत्रवति पुत्रायै वा भिषक् पुमानानि योगानि (१) प्रयुज्जीत वक्ष्यमा इति यै पुमानं भ्येत । प्रथमं हनि पुसवामि छति । तत्राप्युत्तरमादेन विभागयुग्मपु दिनचित्ति करितं प्रवृत्ति । केचित् अकारा प्रत्यहं पुसवनमिच्छति । गर्भं लक्ष्म्यं प्रतदिनमवेति केचित् । केचित् द्वादश रात्रयेव युग्मदिनेचित्ति विशप निक्षिपति । युग्मदिनानि द्वितीयचतुर्दशी ६१

६२ पुसवनविधिः ।

६२—तद्यथा—एदमणा—चन्द्रशूद्र—सहदेवा—विश्वदेवा नामान्यतमा क्षीरंमिपुत्य रात्रतुरो वा यिदू दक्षिणे नासापुटे रज्यमाभिधेत्पित्तुना घामे तु दुहितृकामा । न चतारं निष्ठिवेत् तथा पुण्योदृताया अतद्वृद्धता मूलकरकादस नावयत् । तद्वृत्तौपलपत्र कुमुदपत्रं लक्ष्मणामूलं चन्द्रशूद्राणि चाष्टौ च नावयेत् । शुक्रमात्पानरघरा च नारी पुण्योदृताया एदम ॥ या मूलकरककुमुदस्वरमानं पयसा पियेतुनस्तोतृपाद

नाय स्थितये च । तद्वद्गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभकौ शङ्खपुष्पीमच्यदण्डां सहचरं नम्रजीवमभिजिह्वा-
मष्टौ वा वटशृङ्गाणि । शालिपिष्टस्य च पच्यमानस्यो-
ष्माणमाघ्राय तद्वसं देहल्यां स्थिता पूर्ववन्नावयेत् ।
यचान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा ब्रूयुस्तच्च कुर्यात् ६२

६२—तद्येति पुसवनप्रदर्शनपरम् । लक्ष्मणादीनामन्य-
तम यथालाभ क्षीरेणाभिपुत्य वस्त्रान्तर्गतं गर्भवृद्धयर्थं
च जपपवित्रान्मन्त्रान्, वामहस्तेन दक्षिणनासापुटे
सिञ्चेत् । अनेनैव विधिना दुहितृकामा वामे नासापुटे
सिञ्चेत् । ताश्च विन्दून् न निष्ठीवेत् । मुखेन नोद्विरेदेवे-
त्यर्थः । दुहितृकामेति प्रासाङ्गिकम् । तथैव वामदक्षिणभेदेन
परिपेचनात्पुंस्त्रियो भवतः । वामे दुहिता दक्षिणे पुमान् ।
एवं पुष्योदधृताया श्वेतवृहत्या कल्कात्सुश्लक्ष्णापेयाथो-
रसस्त नावयेत् । तद्वदेव वामदक्षिणभेदेन रसविधानेनोत्पल-
पत्रादीनामन्यतमं नावयेत् । तथैवाष्टौ वटशृङ्गादीनि (?) ।
शृङ्ग प्रथमोद्भिन्न पत्राङ्कुरम् । शुक्लमाल्यादेका नारी
पुष्योदधृताया लक्ष्मणाया मूलकल्कमुदुम्बरफलमात्रं पयसा
पिबेत्पुनस्तोत्पादनाय स्थितये च नासया वा गर्भिण्या
मुखेन वा पीतामिति केचित् । तत्कालमपि पीतो व्यक्त-
स्यापि पुलस्य परिस्थापन रक्षाभिधाना स्थितिं करोति ।
उदुम्बर नाम फलविशेषः । क्षीरं च पानायालोडनो-
पयोगि । सर्वाणि तद्वल्लक्ष्मणाविधानेन गौरदण्डादीन्यपि
पिबेत् । सख्यायामनियमः । तेन ययासभवमेक द्वे त्रीणि ।
शालिपिष्टस्य वा पिण्डीकृतस्याभिना पच्यमानस्योष्माण-
माघ्राय तत एव पीडित सा योषित् द्वारदेहल्या द्वार-
शाखाधारे स्थिता दक्षिणे नासापुटे स्वयं सिञ्चेदिति
पुसवनानि । तथान्यदपि यत्किञ्चिद् वृद्धस्त्रियो ब्राह्मणाश्च
ब्रूयुस्तत्सर्वं योषित् कुर्यात् । वृद्धस्त्रीग्रहणं गर्भिण्या हेयो-
पादेयतत्फलानामनुभवाभ्यासेन परिज्ञानविशेषप्रदर्शनार्थं न
तु समान्येन वृद्धस्त्रीवचनस्यानुष्ठेयत्वम् । तथैव ब्राह्मणवचन-
श्रौतस्मार्तविधानोपलक्षणार्थम् ६२

टिप्पणी—‘पुत्रकाकाररक्तात्पविन्दुभिर्लाञ्छितच्छदा ।
लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगन्धाकृतिर्भवेत् । इति लक्ष्मणा-
लक्ष्मणम् । कन्दलताविशेषः । श्वेतकण्टकाराति केचित् । पिचु
कार्पासतूलकः । ६२

६३ गर्भस्थापनानि ।

६३—ततः प्रजास्थापनार्थं * दशौषधी शिरसा
दक्षिणेन च पाणिना धारयेत् । एताभिश्च सिद्धं पयो
धृतं वा पिबेत् । एताभिरेव पुष्ये पुष्ये स्नायात् सदैवं
च समालभेत । तथा सर्वासां जीवनीयानामौषधीनां
सदोपयोगेस्तैस्तैर्विधानैः इति । गर्भस्थापनानि ॥ ६३
६३—ततोऽनन्तरमेन्द्रीब्राह्मीत्यादिना दशौषधीः प्रजास्थाप-
नाख्या गर्भिणी शिरसा धारयेत्तथा दक्षिणेन च पाणिना ।
तथा ताभिः प्रजास्थापनाख्याभिर्यथास्वविधानेन सिद्धं

पयो धृतं वा पिबेत् । सुबोधम् । तैस्तैर्विधानैर्विधारणालाना-
दिभिरिति गर्भस्थापनानि यैर्गर्भा न स्रवन्ति ६३

६४ गर्भिणीपरिचारकादीनां लक्षणम् ।

६४—सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रियाहितानु-
वर्तिनः परिचारकास्तथा भर्ताति ॥ ६४

६४—तथा सौम्याकृत्यादियुक्ता परिचारका भर्ता च
गर्भस्थापनम् । सौम्या आकृत्यादयश्चेष्टान्ता येषां ते
तथोक्ता प्रियाश्च ते क्रियाश्चेष्टास्तथा हिताश्चानुवर्तिनश्च
तथोक्ता ६४

६५ पुनरुपगमनकालः ।

६५—पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥ ६५

६५ एना च लब्धगर्भा मासादुपेयाद्भवेति सवध्यते ।
नेद मासादुपगमनविधानपरमुच्यते किं तर्हि मास-
मत्यन्तप्रतिषेधपरम् ॥ ६५

६६ गर्भस्य वर्णविशेषहेतवः ।

६६ तत्र शुक्ले शुक्ले वृत्तमण्डाभे वा गर्भस्य गौरत्वं,
तैलाभे कृष्णत्वं, मध्वाभे श्यामत्वम् । तथा क्षीरादि-
मधुराणामुपयोगात्मातुसदकविहाराच्च गौरता तिला-
ज्जविदाहिना कृष्णता । व्यामिश्राणां श्यामता । देश-
कुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः । तथा तेजोधातोसदकाकाश-
धातुसंपर्काद्गौरता, भूवायुसंपर्कात्कृष्णता, सर्वधातु-
साम्ये श्यामता ॥ ६६

६६ अनन्तर गर्भस्य वर्णविशेषहेतुप्रदर्शनं करोति
तत्र शुक्लेत्यादि—शुक्लं विशिनष्टि पुरुषाहारादिहेतुना
शुक्लस्थानेकशो वृष्टेन वर्णेन भविष्यतस्तद्गर्भस्य वर्णविशेष-
नियम उच्यते । एतेन वर्णविशेषस्य पितुरायत्तत्वं दर्शि-
तम् । माताप्यन्तर्वर्त्तनी सती यदा सौम्यान्यासेवते
तदा गर्भस्य गौरता । उदकाविहार—जलक्रोडा । आग्नेयै-
स्तिलादिभिः कृष्णता । विदाहिन सर्वे द्रव्यतो गुणतः
कर्मतश्च तेनोपरदेशाधिवासोऽपि गृहीतः । मिश्राणां
सेवनात् श्यामत्वम् । एव स्थितिदेशकुलानुवृत्त्यापि वर्ण-
भेदो भवति । यथा औत्तरापयकानां गौरता, दक्षिणात्या-
नामाम्ब्रविडपाण्ड्यादीनां कृष्णता । मध्यदेशे श्यामत्व-
मित्येवमादि । तथा कुलेऽपि जात्या शिल्प्यादिभेदमिन्ने
काचिद्गौरत्वं काचित् कृष्णत्वं काचिच्छ्यामत्वमेति । न केवल-
मेतदेव वर्णविशेषकारणयावद्गर्भारम्भकमहाभूताधिक्यमापि ।
एतद्वश्याति तथेत्यादि । तेजोधातोर्वर्णविशेषकर्तृत्वे सति
प्राधान्याद्गर्भस्य हेष्वाधिक्येनैवान्वयित्वम् । तेषां चाहा-
रविहार-देशकुलादिभूताधिक्यानां परस्परानाविधभेद-
मित्रानां मिश्रीभिरेव वर्णानां मानम् । इति गर्भस्य वर्णवि-
शेषतत्काराभावा उक्ता ६६

६७ गर्भस्य सत्त्वविशेषकारणानि ।

६७ सत्त्वविशेषकराणि पुनर्मातापितृसत्त्वोदयोऽन्तः

४८ वा वटशृङ्गाणि । पिं—ख ४९ °ख्या महौष°—५० °दा चेत्यमाल°—क ख ५१ °गस्तैस्तैर्विधिभिः । इ°—क ख. ५२ °त्वान्यन्तर्वर्त्तन्या शु°—क. ख. * प्रजास्थापनाख्या दशौषधय—ऐन्द्री, ब्राह्मी, शतवीर्या, सहस्रवीर्या, अमोघा, अन्यथा, शिवा, अरिष्टा, वाटयपुष्पी, विष्वसेनकान्ता इति (च सू. ४ ४९)

वन्त्या श्रुतयश्चाभीक्ष्णं स्वोपाचितं च कर्म भवति ।
पूर्वाभ्यासश्चेति ६७

६७-नरविद्यया ॥ ५१ ॥ त्वमुच्यत-मातेत्यादि । गभस्य
हेतुदेव प्रथान यत्सर्व चित्तम् । सर्व भूदनं गुरु मन उच्यते ।
यद्य परमात्मन-हेतुनस्वरूपस्यापि मनसा समुत्पन्नं तत्
नादिर्भेद्यत्वेनेत्ये त-मनस्य उपचारादुच्यते । तस्य च
मनसो रजस्तमो यामशुद्धिः । तान्म्यामेवाम उभदेन परस्पर
नानासयो विरोधेन तस्य सत्त्वस्य विशेषा उत्पद्यते । गभस्य
॥ सत्त्वविरोधमाप्नोति विचारमित्युच्यते-मातापितृस
त्त्वाद्यं इति । आदिनरत्वेन मातापितृमर्त्यपिना शील
कुलाचारदीयादाना प्रदत्तम् । अतर्वन्त्या गभस्या ।
अभीक्ष्णं पुन पुनर्विहिता श्रुतया गभस्य सत्त्वविरोधपरः ।
तेन सुसत्त्वादीना सुद्धादीना सत्त्वस्य श्रुतयो गभस्या
अभीक्ष्णं श्रुता सुम वमेव गभ जनयति । अन्येषा दुस्त्वस्य
गभेण चान्यास्तेन भूनि यदुपनिर्गम्यं धर्मांश्च ॥ ५२ ॥ तद्वशा
दपि सत्त्वविरोधं सपद्यते । तथा अयं गभ सत्त्वस्य रजस्तवा
सनायत्तापि सत्त्वविरोधो भवति । केषाञ्चित् सत्त्वका ॥
५२-परमयो विरोधः । गभस्य सत्त्वविशेषाणामान त्वम् ६७

६८ भवति चार-

६८-भवन्ति चानेति तत्ररिति महेश्वर्यायोपमहार
श्लोकसमुच्चयप्रस्ताव ६८

६९ दीपान्दीर्घकालिकानवस्थिते प्रयागम् ॥

६९-धृतक्षीरादिनित्यासु भुजित्यासु कफात्मसु ।
आतर्धं तिष्ठति चिर विपरीतारगतोऽन्यथा ॥

६९-श्रुतादिमौम्याहारम् या ज्ञेय सेव तं, वाक्
नित्यं मुदिता हृष्यता, याज्ञेयमप्रकृतयस्तासामा
तव गभयोग्यं शांतिमृतां बहुकालं भवति । न तु क्षीयते ।
नापि विरुद्धिमायातीत्यर्थः । यथोक्तमश्वविपरीतासु विप
रीत चिर न तिष्ठतीत्यर्थः ६९

७-गुरुभुजानवयो निपातदेव गभप्रद ॥

७०-निपातात्वं गृह्णाति राज वासो यथाऽमर ॥
ध्रुव गभं तथा योजं क्षत्र योजमुपरकृतम् ॥

७-गुरुभुजातवमित्यादिनिपातद्वयवादिना हेतुमुपसहर
ति-निपातादिति । अमर निमल, वासा निपातमात्राव
यथा ध्रुवगभस्य राज गृह्णाति, तथेवोपरकृतं गुण्यादिमस्त्रार
वर्णेनोत्पादितयोग्यस्य क्षीरशरीराख्यं क्षेत्र ध्रुवगभस्य गभ
गृह्णाति तथेव बीजमन तरोत्तेनाऽहारादिना ध्रुवमुपानि
पातादेव गभ गृह्णाति ७०

७१-कालेनृष्टितस्य पुमवनस्य साधकता ।

७१-अचिरद्धे ध्रुव दैवे काश्च युक्तस्य कम्पन ।

सिद्धिं पुमवनाद्यस्मात्पूर्वं यत्ते प्रयोजयेत् ॥

७१-ना रजमावाहमस्येत्यत्र महेश्वरमुपमहरति-
अचिरद्धे इत्यादि-अमोद्धतो रिके पूर्वं पुमवनादीं प्रयो
जयेत् । यत् पञ्चासतेष्वयमेवालमुत्पन्नं वमणं क्लृप्ताया

सिद्धिध्रुवमवनमाविनी दृष्टा । अन्यलिङ्गाभिमुखस्य वाजस्य
ततो निवृत्तिं कृत्वा यथाभिमतलिङ्गयोजनं न प्रभावात्
क्रियत । तच्च नि पत्रे कार्ये निष्प्रयोजनम् । न हि विशिष्ट
वर्णवापसाद्यो निष्पन्नं कर्त्तुं ॥ ५३ ॥ धाति । कान्त्वाल्सपि
उत्पन्नं वमणं मिद्वन दृष्टमिति । गोपरीहारायाविन्द इति
विरोधः ॥ ५४ ॥ विन्द इति दैवे बलवति पुमव मने कर्त्तुं कमणि
कालेऽपि युक्ते वीरपस्य न सिद्धिरित्यर्थः ७१

७२ पुमवनादिविधिना ताताना पुनः ॥ वर्णनम् ।

७२-जाताश्चैव रूपगतो महासत्त्वाश्चैरायुषः ।

अग्न्याभ्योचयितारं स्य सुपुत्रा पुत्रिणा मता ।

७२-एवविधेन सत्त्वारोपे सुपुत्रं मपद्यत इत्यत्र जाता इत्या
दिना प्रयोजनं वनम् । एव विधिना ताता सत्त्वा । याम
पुत्रिणा रूपादिमतं पुत्राणां कृणा मोपायितारं स्युरिति ।
पुत्रो हि देवविपि ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ भवताति वेदवर्णनम् ७२

दिप्य ति-टीकाया वेद निमित्ति- जायमानो वै ब्राह्म
णक्षिभिर्न जायते-मन्त्रयज्ञेन पितृभ्यो यज्ञेन द्वेभ्य
प्रजया पितृभ्यः । एष वा अन्ता ॥ -पुत्रा, यज्ञा, मन्त्रा
रिवादी- (अन्त्रयज्ञेन वेदाभ्यामेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुल्ले वस
तीति मन्त्रादिवासी (नै ॥ ६ ३ १०) इत्यादि वेद ॥
मिति भावः ७२

७३-वेदाचारशो नादिरताना महा ॥ पुत्रोऽपि ।

७३-दैवताचारशो चादिरता सूते महा ॥ ५६ ॥

चाचत्वेन चाचरितं प्रायज्जन्माभ्यासयोगात् ॥

७३-तथा दैवतादिरता महा ॥ मुदागुण पुत्रे सूते । एनं च
तथाविधमात्मभूतं तथा स्वर्गमवशात् पूर्वानवजन्माभ्यास
योगेन तथाविधमेवाचरितं पावत्याभ्यासाति ७३

७४ विशिष्टपुरुषमभावादेव गर्भोत्पत्तिः ।

७४-यारिताऽपि स्ववर्त्येव शुद्धं पुमं समागमे ।

गभस्य तत्र किञ्चित् करातीति न चित्यते ॥

इति वधपतिसिद्धस्य सुताचारमदस्य कृतावधाह
समग्रसहितया शारीरस्थाने पुनरुकाभीया नाम
प्रथमोऽध्यायः ।

७४-योपित इत्यादिजातिनिरासायाच्यते-यापितोऽपि
विशिष्टे एव समागमे शुक्र स्रवस्थेव, न केवलं यापित
समागमे पुमं स्रवतीत्यपि ॥ ५६ ॥ ॥ ५६ ॥ तन स्त्रीपुरुषया
भावलाभे सर्वममत्वम् । तथा च समालेहयो समकाल
योदानवतरमगमेन ग्लान्यादयं समा दृष्टा प्वेति । तच्च
योपितं सुतमपि गभस्य न किञ्चित् करोति नोपकाराय
भवत्यतो न विरित्यते । न हि स्त्रीशरीरच्युतस्य बहि
प्रवृत्तस्य पुन क्षेत्रलाभ इति ७४

इति श्रीमहामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामाष्टाह
समग्रहयारयाया शास्त्रोपेक्षाया शारीरस्थाने
प्रथमोऽध्यायः ॥

गर्भावक्रान्तिर्द्वितीयोऽध्यायः ।

(उपोद्घातः)

पूर्वास्मिन्नध्याये पुत्रकाममाविकृत्योक्त सम्प्रति तु तस्यैव पुत्रस्य निषेकात्प्रभृति योगक्षेमौ यथा सम्भवतः, यथा च मातरि तिष्ठति यथा च न व्यापद्यते अव्यापन्न च यथा सुखं सति इति प्रदर्शनार्थमध्यायारम्भः ।

१ प्रतिज्ञा ।

७५-अथातो गर्भावक्रान्तिं शरीरं व्याख्यास्यामः ।
इतिह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

७५-अथात इत्यादि । अत्र गर्भशब्देन मनस्सयोगाच्चेत-
नेनात्मनाधिष्ठिताना महाभूताना विकारविशेष उच्यते ।
तस्यावक्रमणं प्राप्तिं स्वरूपलाभो यासन्नध्याये निर्णयिते
सोऽप्युपचारात्तच्छब्देनोच्यते ७५

२ गर्भोत्पत्तिप्रकारः ।

७६-गते पुराणे रजसि नवेऽवस्थिते शुद्धे गर्भस्याग्नये
मार्गे च बीजात्मना शुक्रमविकृतमविकृतेन वायुना
प्रेरितमन्यैश्च महाभूतैरनुगतमार्तवेनाभिमूर्च्छित-
मन्वक्षमेव रागादिक्लेशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदितेन
मनोजवेन जीवेनाभिससृष्ट गर्भाशयमुपयाति ॥ २

७६-सा च गर्भस्यावक्रान्तिर्गते पुराण इत्यादिना प्रस्तू-
यते । पुराणेऽतीते कर्मतः सञ्चिते रजसि दुष्टरक्ते गते वायुना
स्त्रीदेहाद्विहः प्रेरिते ऋतोराद्यदिनत्रय पश्चात्त्रये साम्प्रति-
कमासमवेऽवस्थिते आर्तवमण्डे लब्धप्रतिष्ठे सति शुद्धे च
गर्भस्याशये दोषानुपहते मार्गे च शुद्धे येनानुपहतं शुक्रं
क्षेत्रं प्राप्नोति । शुद्ध इति रजसाः सवध्यते गर्भाशयमा-
गम्या च । शुद्धिश्च स्वाभाविक्यौपाधिकी च । औपाधिकी
द्रव्यसंस्कारकृता । बीजात्मना गर्भकारणमहाभूतस्वभावेन
शुक्रमविकृतमविकृतेन च हर्षोदीरितेन वायुना अङ्गादङ्गात्
प्रेरितमन्यैश्च सूक्ष्मस्वरूपैर्मनः सहचारिभिस्तन्मात्राख्यैर्महा-
भूतैरनुगतं स्त्रीक्षेत्रप्राप्त्या कर्मवशादार्तवेन मिश्रीभूतमन्वक्ष-
मिश्रीभावाहीनकालमेव रागादीनां वशे योऽनुवर्तते तथा-
विधेन मनोजवेन जीवेनाभिससृष्ट प्राप्तसयोगं गर्भाशय-
शुक्रमुपयाति । रागद्वेषाविद्यास्मितामिनिवेशाः क्लेशाः ।
एते पञ्च मिथ्याज्ञानानि । न प्रमाणं न चाप्रमाणं विपर्य-
यमात्रमिति कृत्वा अविद्या मूलं क्लेशानां शेषाणाम् । सुखा-
नुशाया रागाः तत्प्रभेद एव द्वेषः क्रोधः । अस्मितामिनि-
वेशौ मोहश्चोदोक्तौ । तत्र अविद्या या अनित्ये पृथिव्यादौ
नित्यबुद्धिः, बीजगर्भवासादिना अशुचौ स्त्रीशरीरादौ
शुचिबुद्धिः दुःखे च परिणामतापादिभिरुपभोगसुखे सुखबुद्धि-
रनात्मनि च बाह्योपकरणभावेऽप्यु शरीरे चात्मबुद्धिरिति ।
आत्मनो दुष्टेऽप्यभेदग्रहः अस्मिता । अनुभूतसुखस्य तत्स्मृत्या

तत्कारणप्राप्तौ नृणो रागाः । अनुभूतदुःखस्य तद्व्यवनेषु
तात्कालिकी जिघांसा द्वेष इति हेतुः । अविद्या चानादिः ।
एषा हेतुज्ञाना वशमनुवर्तते यो जीव आत्मा स तयोक्तः ।
शुभाशुभानि कर्माणि तानि चात्मनः । हेतुमूलत्वात्
कर्मणाम् । अमूनि च कर्माणि पच्यमानानि विषाकेन
सुखानुसलक्षणेन पुनरविधाभेव पुन्यन्त्यतोऽविच्छिन्नेन
प्रवाहेन कर्मफलानुरूपेषु योन्यन्तरेष्वात्मनो मनः प्रभृतिभिः
सयोगान्नित्यस्यापि जन्मशब्देनोच्यते । मनोजवेनेत्यात्मनो
निष्क्रियत्वान्मनसा युक्तस्य क्रियावत्त्वमिव दर्शयति । एवभूत-
शुक्रं गर्भाशयमुपयाति ७६

३ कार्याणां कारणानुविधायित्वम् ।

७७-कार्याणां च कारणानुविधायित्वात्तत्त्वभावतां
प्रतिपद्यते ३

७७-तच्च शुक्रं कार्याणां कारणानुविधायित्वाद्धेतोस्त-
त्त्वभावता कारणसादृश्यं प्रतिपद्यते, कार्यं हि कारणस्य
स्वरूपमनुगच्छति । तथा च तिलेभ्यस्तिला एव जायन्ते
न माषाः । कारणं च यदगर्भस्य मातृपितृमहाभूतदेशकाल-
गर्भाशयमात्राहारविहारादिकम् । तस्य कारणस्य स्वरूपानु-
गमनाद्गर्भस्य तदाकृत्यादिमतश्च सम्भवः । तत एव कारण-
वशादाकृत्यादिवैलक्षण्यम् ७७

४ विभिन्नलिङ्गापत्योत्पात्तेकारणम् ।

७८-तत एव च शुक्रस्य बाहुल्यात्पुमानार्तवस्य
बाहुल्यात्स्त्री, तयोः साम्ये नपुंसकम् ४

७८-अत एव च कारणानुविधायित्वादेव पुस्कारणस्य
शुक्रस्य बाहुल्यात् पुमान् जायते रक्तस्य तु योपितः ।
कारणयोः साम्ये नपुंसकमिति ७८

५ अनेकापत्योत्पात्तिकारणम् ।

७९-शुक्रार्तवेऽनिलेन खण्डशो भिन्ने यथाविभाग-
मपत्यानामुत्पत्तिः ५

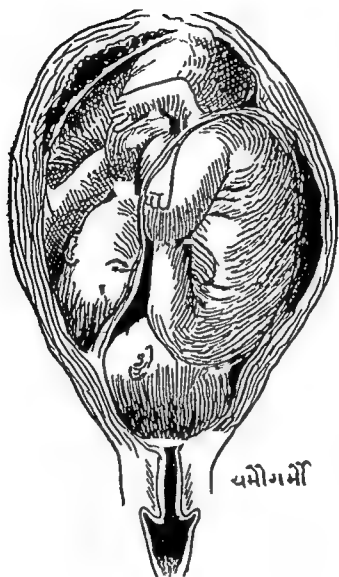
७९ मिश्रीभूतं च शुक्रार्तवं स्वविशिष्टहेतुकोऽनिलो
यदा खण्डगं करोति तदा बहूनामप्यपत्यानां सम्भवः ७९

६ वियोनिकृताकाराणामपत्यानामुत्पत्तौ कारणम् ।

८०-विकृते वियोन्याकृतीनां च ६

८० यदा त्वनिलो वाऽन्यो वा दोषः शुक्रार्तवं केनचि-
त्प्रकारेण विकरोति तदा विकृतयोर्नामा विकृताकृतीनां च
गर्भाणां सम्भवः । विकृतयोर्नयो ये योपितः पुंसां संसृष्टायाः
मृगमेषमार्जारादयो जायन्ते ते विकृताकृतयः काणपङ्खा-
दयः ८०

यमो गर्भो ।

1947

1947

1947

1947

कलिङ्गसकरे तु यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावा. १३

८७—ननु द्वितीये घन पेक्ष्यर्तुद वा पुष्पानपुष्पाख्य जायत इति तत्र हेतुर्न ज्ञायते केन हेतुना सङ्शेरपि करचरणादिभिरङ्गावयवैर्यादिकृतो गर्भस्य विगेषो भवतीत्यत आह—यथास्वामित्यादि । यथास्वं प्रत्यात्म । गर्भस्यान्यतमालिङ्गस्थानुरूपा भावा मनसि शरीरे च सतिष्ठन्ते । तेनैतदुक्तं भवति—गर्भस्य सभवत एव स्वकर्महेतुका भीरुत्वादयो मनस्यधोगुरुत्वादयश्च शरीरे सतिष्ठन्ते । ये स्त्रीनपुंसकहेतवस्त एव क्लैव्यादयस्त्यादीना वैशेषिकाणि लिङ्गानि । तथा च क्लैव्याधोगुरुत्वादयस्त्याख्य विशेषमारभन्ते । अक्लैव्याधोगुरुत्वादयः पुमाख्यमुभयसमत्वेन नपुंसकमिति । अतस्तेषां वैशेषिकगुणत्वम् । अतस्तपो च वैशेषिकाणां लिङ्गानां क्लैव्यभीरुत्वादीना स्त्रीपुंसकारणानां सकरे मिश्रीभावे यतो भूयस्त्वमेव वैशेषिकाणां प्रभूतत्वं ततोऽन्यतरा भावास्तैरेव भूयोभिरन्यतरस्य स्त्रिया पुरुषस्य वा भावः । उभयेषामपि भूयस्त्वे नपुंसकस्येति ८७

१४ स्त्रीपुनपुंसत्वसमादका भावा ।

८८—तद्यथा—क्लैव्य भीरुत्वमवैशारद्य मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसंहननं शैथिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथोक्त्याश्चापरे स्त्रीकरा भावाः । ततो विपरीता पुंस्कराः । संकीर्णा नपुंसककराः ॥ १४

८८ ननु के ते भावास्त्याद्यन्यतमालिङ्गानुरूपा इत्याह—तद्यथेत्यादि क्लैव्यादयो मनोधर्मा, अधोगुरुत्वादयश्च शरीरधर्मा स्त्रीकरा भावा । कर्महेतुका ये ते स्त्र्याख्यविशेषमभिनिर्वर्तयन्ति । तुल्येष्वपि करणादिषु क्लैव्य निस्तेजस्त्वात् । बुद्धेरवैशारद्य मौग्ध्यम् । मोहोऽसम्यग्ज्ञानम् । अनवस्थानं चलचित्तत्वम् । इति मनःसंश्रयाः स्त्रीकरा भावा । अधोगुरुत्वं पश्चिमकायभागगौरवम् । असंहननं मासास्थिसन्व्यादीनामस्थितिनिविष्टत्वम् । शैथिल्यमनिविडावयवदेहत्वम् । मार्दवं शिथिलस्यापि वलाद्धृश्यते । गर्भाशयकारणो बीजभागो मातृसमवो येनोत्पद्यमानस्त्रीशरीरे गर्भाशयाख्योऽन्तरवयवः सपद्यते । तथायुक्ता स्त्रीसमाविनोऽपरे योनिस्तनादिवीजभागाः । स्तनादीनामुत्तरकालभावित्वस्य समर्थो बीजभागो योग्यकालप्रतीक्षोऽदृश्यमानोप्यसत्त्वेन न विज्ञेय इति शारीरः स्त्रिया स्त्रीकरा भावा । एत एव मनःशरीराश्रया भावा यथाक्रमं वैपरीत्यै पुस्त्वेन व्याख्येया । सकृन्नां साम्येन मिश्रीभूता नपुंसककरा इत्यादि ८८

१५ तृतीयमासात्प्रभृति गमे वेदनादिसंभवः ।

८९—तदा चार्थं वेदना प्रव्यक्ता भवति । ततश्च तत्प्रभृति स्पन्दतेऽभिलाष पञ्चेन्द्रियार्थेषु करोति ॥ १५

८९—अस्य च गर्भस्य तदा—तृतीये मासे वेदना चेतना प्रव्यक्ता स्फुटा भवति । ततोऽनन्तरमेव स्वेच्छया स्पन्दते इन्द्रियायेषु स्पर्शादिषु अभिलाष करोति ८९

१२ जभावास्तं—क ख १३ था युक्त्या चाप—क ख. १४ स्य चेतना प्र—क. ख. १५ था. दि—क. १६ प. सहित—ख. ग.

१६ गर्भिण्या द्विहृदयत्वम् ।

९० मातृजं हृदयं तद्गह्वरिणीभिर्धमनीभिर्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति । तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा सपद्यते । तथैव च द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमित्याचक्षते ॥ १६

९०—असिन्नेव च काले नारी दौर्हृदिनी भवति । दौर्हृदिनी द्विहृदया कथमित्याह—मातृजमित्यादि—अस्य गर्भस्य मातृजं हृदयं भवति मातृबीजभागेन मृदुना आर्तवाख्येन जायते । तच्च गर्भहृदयं सप्तहविर्मासोऽभिर्मातृहृदयेन संबद्धं भवति । तेन गर्भस्येच्छया माता व्याप्यते मातुश्च गर्भ इति । अतो माता द्विहृदया तृतीयमास्युच्यते ९०

१७ गर्भिण्या दौर्हृदकालः ।

९१—अन्ये तु पक्षत्रयात्प्रभृत्यापञ्चमासादौर्हृदकालमाहुः ॥ १७

९१—अन्ये पुनराचार्या गर्भग्रहणादगते पक्षत्रये यावच्चतुर्थो मासो निष्पन्नस्तावदौर्हृदकालमाहुः ९१

१८ गर्भिण्या दौर्हृदपूरणकालः

९२—प्रार्थनायां च तीव्राया काममहितमप्यस्थे हितोपहितं^{१६} दद्यात् ॥ १८

९२—असिन्नेव दौर्हृदे गर्भिण्या प्रार्थनाया नानाविध आहारे पथ्ये यदि प्रार्थना भवति तत्तदानीमेव दद्यात् । अहिते पुनर्यदि प्रार्थना भवति ततोऽन्येन हितेनोपहितमिश्र तत्तस्यै प्रदद्यात् ९२

१९ दौर्हृदविमाननादाने ।

९३—दौर्हृदविमानाद्धि वायुः प्रकुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन्मार्भस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ १९

९३—अन्यथा दौर्हृदस्य विमाननात् प्रार्थनाभङ्गादसौम्यत्वाद्वायुः कुपितोऽन्तःशरीरं परिभ्रमन् गर्भस्य विनाशं करोति वैरूप्यं वा करोति ९३

२० दौर्हृदस्य यथावत्परिपूतं फलम् ।

९४—लब्धदौर्हृदा तु वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं प्रसूते ॥ २०

९४—यदा पुनर्दौर्हृदे प्रार्थितं लभते तदा सा लब्धदौर्हृदा वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं स्यूते ९४

२१ चतुर्थे गर्भस्याङ्गप्रत्यङ्गविभागस्तत्स्यैव च ।

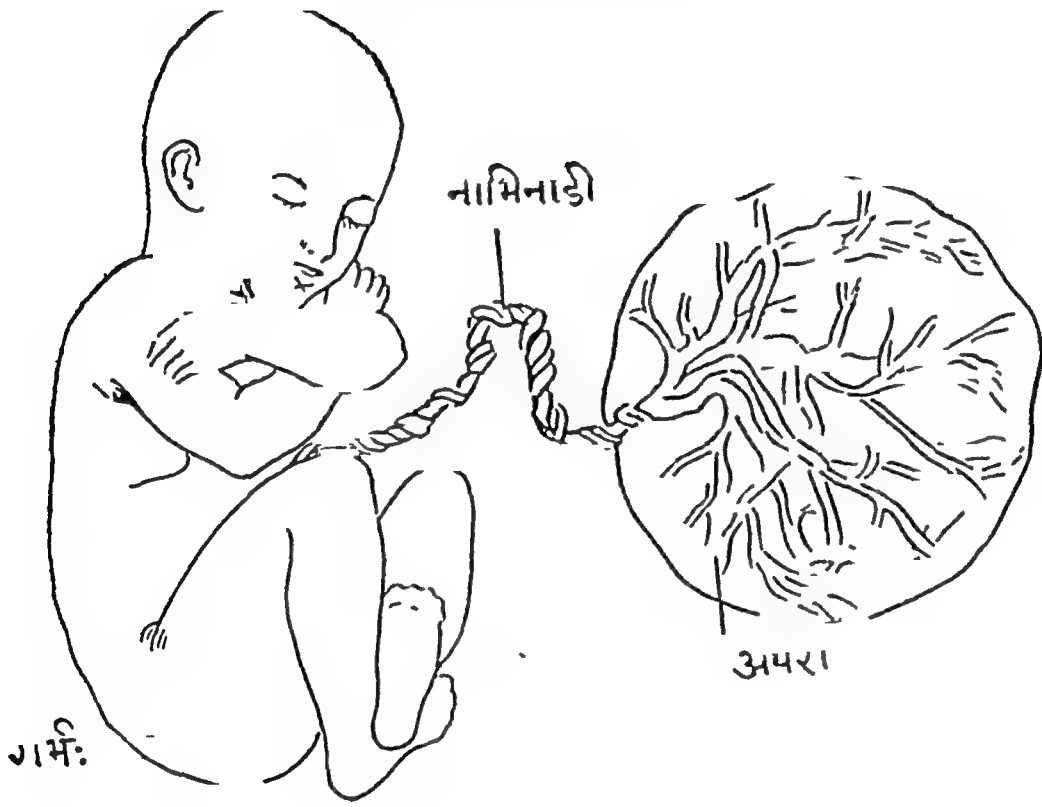
९५—चतुर्थे मासि सर्वावयवानां स्फुटता, व्यक्तिः, स्वैर्यं च गर्भस्य भवति ९५

२२ पञ्चमे मासे मनःप्रबोधो मासशोणितोपचयश्च ।

९६—पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति मासशोणितोपचयश्च ॥ २२

अपरागर्भनाडीसहितो गर्भः ।

९६-अन्यत्नवोधम् ॥ ९६
टिप्पणी—प्रतिबुद्धितरामिति—चतुर्थमासि प्रसूत मनोऽ-
स्मि मासे प्रसूतः भवति ९६

२३ पष्ठे मासे केशरामादिभिर्मम यत्किञ्चनैव पचन् ॥
९७-पष्ठे केनास्मिन्नस्वास्थिराद्यादीन्यभिव्यक्तानि
यत्नवोधपचयश्च । सप्तमे सवाहस्य ॥ २३

२४ अष्टमे मासि मातृगमयोस्तेजसो विनिमयः ।
९८-अष्टमे गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहा
रिणीभिवाहिनीभिस्तुमुहुरोज परस्परमाददाते ।
तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुमुदिता भवति, मुहुर्स्यात्
तथा गम ॥ २४

९८-अष्टमे मासि ताभिरुपवर्त्तमाना रसवहाभिर्ना
दाभिराजि प्रतिक्षण द्वयोः शरीरयोः प्रभावात्तदवस्था
मचरति । यत्र च तदोक्तित्वात् तत्र शरीरे ह्यो भवत्य
न्यत्र ग्लानि ९८

२५ अष्टमे मासे गमगमिष्योर्वापत्तिर्वा ॥
९९-एव गमस्य जन्म व्यापत्तिमत्तदा भवत्यो
ज्ज्मोऽनवस्थितत्वात् । तथा ह्यस्य निष्कमणो मुरस्य
परिवर्तनादी यत्नभवत् पूर्वोक्तस्य विधौ । यद्यपि
च किञ्चित्कालमस्योच्चसर्गं स्वात्पच्छिन्नस्यैवाहं
ज सत्कारानुपुत्तिरुक्तम् । जन यास्तु स्थिरौजस्कृतयै
कदेशो रसे सप्तान्ते ग्लानिरिति ॥ २५

९९-तत्र मातृशरीरं गतं ओजसि यदि गमं प्रसूते तदा
स जातो विनश्यति । यत्तु किञ्चित् एव पचन्वो भवति
तत्र न न ह्येव क्षयं याति । यत्तु किञ्चित् लभ्यते
भवति ततो जन्मत्वात् । यथा छिन्नस्याहस्य चलनम् ।
यत्र गमशरीरं प्राप्ते ओजसि गमा नि कामाति तदा
ओजस मदावा जातो जीवत्यत्र माता यत् स्थिरौजस्का
भवत्यत्र मा केवल एता भवति न तु विपद्यते तस्मात्तु
सर्वान्न ओजमस्तीति मानं गमशरीरं सकामाति ९९

२६ अष्टमे प्रसवने गममरणमिति मतम् ।
१००-अन्ये पुनराहुः । नैकतमागत्वात्तत्र गर्भस्य
मर ॥ २६

१००-अ य पुनराचार्या मुतादयस्तथाष्टमे मासे
नैश्चनमागत्वात्तुतावन्त्वात्तस्य कालस्य गर्भस्य मर ॥
हुः । नैश्चनमागत्वात्तुतावन्त्वात् १००

२७ अष्टममासिकं प्रसवप्रतिषेधपाया ।
१०१-तस्मात्प्रसवप्रतिषेधार्थं स्त्री आता, शुचि
मक्षचारिणी, दयताऽधनपरा स्यात् । मातादन्वाहं
चात्र निर्वपत् ॥ २७

१०१-तस्मात्त्रैकतमात्वात्तस्य कालस्य प्रसवप्रतिषेध
पाय भूयो मे प्रसवो भूयादिति कृत्वा गर्भिणीं स्त्री
स्नानादियुक्ता सता देवाराधनपरा स्यात् । तथा च नैश्च

ताना मातोदनादिकं बलिं पल्लपिष्टादिकं निवपेत् १०१
२८ गर्भस्य प्राकृतविकृतौ प्रसवनाहो ।

१०२-तस्मिन्नेकदिवसातिशया तेषां प्रसवकालमा
हुरा सवत्सरात् । अतः परं विकारी भवति ॥ २८

१०२-अस्मिन्नेकदिवसे मासे णादिवसातिशया तस्य
प्रसवनाहो । एतदिवसमातिशया तो य म तथोक्तः ।
यावद्भवति ॥ २८ सवत्सरे तावन्मा माताप्रभृति
चतुर्मास प्रसवनाहो । सवत्सरात्तरं तत्र यादृगादिषु
मासेषु अतः स्थितो गर्भो विकारित्वं भजते १०२

२९ गर्भकाले गमवस्थानरातिः ।

१०३-गर्भस्तु मातुः पृष्ठाभिमुखा ९८ इति कृता
अलि संकुचिताहो गर्भकाले नक्षिणपाश्वमाश्रित्या
वतिष्ठते पुमान् वाम स्त्री, मध्यं नपुंसकम् ॥ २९

१३-स च गर्भो यावत् जठरे तिष्ठति यावदेव तिष्ठति,
एव च निजामतीति प्रत्यक्षनाममाह-गमवस्थित्याति ।
सर्वो गर्भो मातृपृष्ठाभिमुखो ह्यष्ट कृताश्रितित्वात्
सकुचितैर्जं । स य यदा पुंस्यनन्तगतं गमवोष्ठस्य
दक्षिणं पार्श्वमाश्रित्य तिष्ठति स्त्रीवजनो वाम, मध्यं
नपुंसकमिति १३

३ गर्भस्य मातृशरीरं तदा ।

१०४-तत्र स्थितश्च गर्भो मातरि स्वपत्या स्वपिति
प्रबुद्धाया प्रबुधतः । परतन्मृतेश्च गर्भस्य । निषे
कात्प्रभृति गमनायापयेहोपस्वेदौ वतनम् ॥ ३०

१४-परतन्मृतेऽवृत्तमातृशरीरस्य वृत्तिर्वा । द्वौ तु गर्भौ
शयमवधिनापुत्रपुत्रादौपस्वेदौ वतनम् । उपलेहं स्निग्धवम् ।
उपस्वद उल्लेहं तौ पादावपत्तौ । मुषोभमपत्तौ १४

३१ गर्भस्य पोषणम् ।

१०५-ततो यत्कीमवदन्नस्यैवस्यास्य नाम्न्या
प्रतिषेधो नाडी नाड्यामपरा तस्या मातृहं नम् । ततो
मातृदयादाहाररसो घमनीभिः स्य दमानाऽपरा
मुपैति । ततः प्रमाणाभिः । ततश्च पुनर्गर्भस्य
पदानाये स्वकायाभिना पच्यमानं प्रसादयाहुः स्यात् ।
त्वादियुष्टिकरं सपद्यते । तथा शीमदुपैरपेहो रस
पर्वे च पयाभूतः ॥ ३१

१०५-तस्य च गर्भस्य क्रमेण व्यक्तीभवः क्रमवद्भवः
सततं मातृदाहारमारो रसास्यो धातु पुष्टिकरं सपद्यते ।
क्यामित्याह-नाभ्यामेति । गर्भस्य नाम्न्या प्रतिषेधो
नाडी भवति, तथा नाड्या प्रतिषेधो पूषोकापरा तस्या
प्रतिषेधो मातृहदयम् । तत्र मातुः सवध्याहाररसतन्मृदय
लगा घमनी प्राप्नोति । ताभिधमनीभिः स्नातपरा
प्राप्नोति । ततो नाभिप्रतिषेधनाडीक्रमेण नाभिमुप्राप्तो
गर्भस्य कायाभित्थानमनुप्राप्तं तत्र कायाभिना पच्यमानं
ससारं स्वस्योऽपि प्रसादयाहुः स्वादुतायातुपुष्टिकरं सपद्यते ।

अस्य ह्याहार सारो भवति । गर्भशरीर तु सर्वं एव सार प्राप्नोतीति प्रसादवाहुल्यम् । तथा गर्भाशयस्यापि स्नेहो गर्भस्य रोमकूपै प्रविष्टो धातुपुष्टिकर सपद्यते । तथा गर्भस्य जातस्यापि स एव मातुराहाररसः पयोभूतो धातु-पुष्टिकर सपद्यते १०५

३२ जठरस्थस्य गर्भस्य स्थूलमलानामसम्भव ।

१०६-अजातस्य साक्षादन्नपानाननुप्रवेशादमल-त्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलसम्भवं ॥ ३२

१०६-गर्भस्य तु जठरस्थस्य स्थूलानामलाना मूत्रपुरी-पादीनामसम्भव साक्षादन्नपानाननुप्रवेशादेतो । यश्च प्रवि-शति रस सोऽमल प्रसारूपत्वादित्यर्थ १०६

३३ प्राकृतिकगर्भनिष्क्रमणम् ।

१०७-एव जठरस्थो गर्भो जन्मकाले तु प्रसूति-मास्तयोगात्परिवृत्त्याऽवाक्शिरा निष्क्रामत्यनु चा-परा च्युता मातृहृदयात् । एषा प्रकृतिः । विकृति-रतोऽन्यथा ॥ ३३

१०७-एवमनन्तरोक्तेन प्रकारेण जठरस्थो गर्भ प्रसूतिवशात् पृष्ठाभिमुखत्वात् परिवृत्त्य नाभ्याभेमुखो भूत्वाऽवाक्शिरा निष्क्रामति । अवाक्शिरा अधोमुख । अनु च गर्भे निष्क्रान्ते अपरा निष्क्रामति । एषाऽनन्तरोक्ता प्रकृतिः, अतो यथोक्तादन्यथा विकृतिः । तेनेतदुक्तं भवति-यथा गर्भसम्भवादनन्तरमाप्रसव यथोक्ताकारत्वेन गर्भस्य स्थान प्रकृतिरुच्यते । अतो वैपरीत्याद्विकृतिस्तत्र यद्विधेयं तद्वक्ष्याम १०७

३४ गर्भस्थापत्याना लिङ्गविशेषेऽभिज्ञानानि ।

१०८-तत्र या दक्षिणं पादं पूर्वमाभिसरति दक्षिणश्रं बाहुर्वलवास्तेन चेष्टते तत्तत्तने च प्राक् पयो दृश्यतेऽभ्युन्नतदक्षिणकुक्षि परिमण्डलगर्भा पुत्रामदर्शन-स्पर्शनप्रश्नदौर्हृदाभिरता पुत्रामधेयांश्च स्वमान् पश्यति प्रसन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुद्रूर्ध्वरोमराजिः । पुरु-पानभिलापिणी च सा पुत्रप्रसूते, तद्विपर्यये कन्याम्, संकरे च नपुंसकम् । प्रश्नकाले नारी यल्लिङ्गमङ्गं बाह्यद्रव्यं वा परामृशति तल्लिङ्गमस्या गर्भमादि-शेत् ॥ ३४

१०८ अनन्तर पुत्रीनपुंसकाना गर्भस्थाना पुसवनादि-फलज्ञानाय भिषजश्च प्रतिपत्तये क्रमेण लक्षणमुच्यते-तत्र या दक्षिणमित्यादि । या स्त्री दक्षिण पाद पूर्वमाभिसरत्याभि-सरणकाले सा पुत्रसूत इति सवन्ध । तदित्यनेन सर्वत्र दक्षिणशब्दस्य परामर्शः । परिमण्डलं सर्वतः सम । पुल्लिङ्गान्मनो भावान् क्षटिति स्वप्ने पश्यति । पुत्रामभिरेव यत्किञ्चित् पृच्छति । पुत्रास्त्रि दौर्हृदेऽभिलाष करोति । मुखवर्णयो प्रसन्नत्व बुभुक्षायास्तीक्ष्णत्वम् । रोमराज्या नाभेरधोभवाया ऊर्ध्वत्वमूर्ध्वाभिमुखत्वम् । गर्भिणी सती

पुरुषगमनाय नाभिलषतीति । एतद्वैपरीत्येन दुग्धिर प्रसूत इति व्याख्येयम् । तत्र दक्षिणशब्दस्याने वामशब्द-प्रयोगः । पुत्रामस्थाने स्त्रीशब्दप्रयोगः । परिमण्डलस्याने दीर्घशब्दस्यास । तीक्ष्णे मन्दशब्दः । ऊर्ध्वस्थाने अशब्दः । पुरुषानभिलाषशब्दे हितत्वमित्येवमादि सर्वा व्याख्या । उभयलिङ्गसकरे मिश्रीभावे ननुमको विधेयः । विमण्डयो-भित्रीभावे तूभयच्छायाग्रहणेन तयोश्च क्रमप्रागपक्ष यथा-मभव व्याख्येयम् । प्रश्नकाले यस्मिन् काले भिषजो गर्भप्रसवाय कश्चित्पृच्छति किलिङ्गो गर्भं प्रमो'यन् गति । सुबोधमन्यत् ॥ १०८

३५ गर्भिण्या वेगविधारणादिना वातक्रोपाद्भवत् व्यापदः ।

१०९-यदा तन्मार्गगो वातो गर्भस्य रसवाह्यानि स्त्रोतासि शोषयति तदा वातरोगी हीनाश्चो वा जायते । बहूनि वा वर्षाण्युदरे तिष्ठति ॥ ३५

१०९ यदा त्वित्यादिना वेगधारणेन वातक्रोपात् परिपोषकरमक्षयादोषमभवदर्थेन । गर्भशरीरे भवता-त्युच्यते । वायुर्नमार्गं स्वमार्गं त्यक्त्वाऽन्यमागमनो गर्भस्य रसवाहिनोतासि शोषयति तदा ते शुष्याङ्गे शरीरे रमो न वहत्यतो वातरोगी हीनाश्चो वा जायते । अपरिपूर्णत्वाद बहून् वर्षाण्युदरे तिष्ठति १०९

(अष्टौ स्त्रीवाः)

३६ द्विप्रकृत्याख्यनपुंसकापत्योत्पत्तिकारणम् ।

११०-यदा स्त्रीपुंसयोः सैर्भमेवार्यो निष्पद्यते । बीजं वा तयोः समांशं समुखं च । यदा च बीजं भागे दुष्यति तदा द्विप्रकृतिर्द्वैरेतौ नपुंसकं भवति ३६

११०-यदा तु रतिकाले स्त्रीपुंसयोः सममेककालमथा रतिसमाप्तिलक्षणो निष्पद्यते । अनयो स्त्रीपुंसयोः सवन्धि बीजं वा समभागं भवति समुखं चेत्तत्पेण । यदा च तस्मिन् स्त्रीभूतं बीजं गर्भस्य बीजारम्भके भागे दुष्यति येनैकरूपता पुविशेषेण योपिद्विशेषेण वा गर्भबीजस्य न सपद्यते तस्मिन्स्त्रीपुरुषबीजभागे केनापि दोषकोपकारणेन दुष्टे द्वि प्रकृतिरेकोऽप्युभयस्वरूपो द्विरेतौ नपुंसको भवति । स्त्रीकार्यमपि स्तोक साधयति पुस्कार्यमपि न पुमा-नित्यर्थ ११०

३७ वातेन्द्रियाख्यनपुंसकोत्पत्तिकारणम् ।

१११-यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था भवति, ततः पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्ट हर्षानवस्थितचेतसः स्त्रिया वातो विगुणीकरोति पुस्त्ववाहीनि चास्य स्त्रोतासि चोप-हन्ति तदा वातेन्द्रियं भवति । तन्मैथुने वातमेवो-त्सृजति ॥ ३७

१११-यदा तु स्त्री रतौ पुंसः पूर्वं कृतार्था संप्राप्त-रत्यवसाना भवति, ततोऽस्या स्त्रिया पश्चात्पुंसो शुक्रमु-त्सृष्ट भवति रतिकालभूतेन हर्षेणानवस्थितचेतसः सत्या

४७ गर्भाग्रयस्थवीजी किञ्चित्प्रदुष्टे पूतिप्रजोत्पत्ति ।

१२१—यदा तस्यावयवस्तदा पूतिप्रजाम् । तस्या जात जात म्रियते ॥ ४७

१२१—यदा त्वमाकल्येन तदा पूतिप्रजा जायते । तस्या जात जात म्रियते । लिङ्गविशेषण नपुंसकम् । पूति छिन्ना क्षीणा प्रजा यस्या सा तथोक्ता ॥ १२१

४८ वातात्पित्तकारणम् ।

१२२—यदा पुनः सोऽवयवः स्त्रीकराणां च शरीर-सम्रयाणामधोगुरुत्वादीनां निर्वर्तका ये बीजांशस्ते पाभेकदेशः । तदा स्यात्कृतिप्रायामस्त्रियं वार्ता नाम जनयति । ता स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ४८

१२२—यदा पुनः सोऽवयवः अनन्तरोक्तबीजभागावयव पूर्वोक्तानां चाधोगुरुत्वादीनां भावानां ये निर्वर्तका भावास्तेषां य एकदेशस्तद्गुण्या माता वार्ता नाम स्त्रिय जनयति । या स्यात्कृतिवाहुल्यात् स्त्री, स्त्रीकार्याकरणाच्चास्त्री । तस्याश्च स्त्रीव्यापदिति नाम १२२

४९ शुक्राख्यबीजस्य किञ्चिद्भागो प्रदुष्टे वन्ध्य-पूति-प्रवृण-मुसा नामुत्पत्ति ।

१२३—एवमेव पुंसो यदा शुक्राख्ये बीजे बीजं प्रदु-ष्यतीत्यादि योजयेद्बन्ध्य पूतिप्रजं तथा पुरुषाकृति-प्रायसपुंरूपं तृणमुखिनं नाम जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता ॥ ४९

१२३—एवमेव यथा स्त्रिया शोणिताल्ये बीजे गर्भाग्र-यस्य निर्वर्तक बीजमित्युक्तं तथैव च पुंसः शुक्राशयनिर्वर्तक प्रदुष्यतीत्यादि योज्यम् । तेन बन्ध्यावद्बन्धो यो गर्भस्त जनयति । पूतिप्रजावत् पूतिप्रजो यस्याज्जात जात म्रियते । वातवितृणमुखी । य पुरुषाकृतिप्रायत्वात् पुरुष पुरुष-कार्याकरणाच्चापुरुष इति । एतेन मातृपितृजावयवदोषा व्याख्याता १२३

५० सात्म्यरससत्त्वजावयवविकृतेरौपदेशिक फलम् ।

१२४—अनेन सात्म्यजाना रसजाना सत्त्वजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता भवति । यस्य यस्या-द्भावयवस्य बीजे बीजाशे^३ वा उपतत्तिर्भवति तस्य तस्याद्भावयवस्य विकृतिरुपजायते । नोपजायतेऽनुता-पात् ॥ ५०

१२४—अनेन सात्म्यरससत्त्वजानामवयवानां दोषवि-कृतिर्व्याख्याता भवति । कारणसामान्यात् सात्म्यजानामा-युरारोग्यादीनामज्ञविभागे वक्ष्यमाणानां रसजानां च कृत्स्नदेहमभावादीनाम् । सत्त्वजानां च शौचादीनामद्रव्या-णामुपचर्यते । तेनैतदुक्तं भवति—रसस्य नानाविधया दुष्टया तत्कार्याणामपि गर्भे तदनुगुणैव विकृतिर्भवति । एव सात्म्यामात्म्ययोरपि वाच्यम् । अपि च बीजभागोपतापा-द्रव्यावयवानां विकृतिर्भवति । एतदाह—यस्य यस्येत्यादि । मुनोवम् १२४

५१ जड-मूक-वधिरादीनां समुत्पत्तौ कारणम् ।

१२५—यदा च लब्धगर्भाऽन्वक्षमेव वातलान्यासेवते तदाऽस्या वायुः प्रकुपितः शरीरमनुसर्पन् गर्भाशयेऽव-तिष्ठमानो गर्भस्य जडवधिरसूकमिन्मिषगद्गदखज-कुञ्जवामनहीनाङ्गाधिकाङ्गत्वान्यन्य वा वातविकारं करोति ॥ ५१

१२५ लब्धगर्भा वान्वक्ष निरन्तरं यदा वातलान्या-सेवते तदाऽस्या वायुः प्रकुपितः शरीरोपसर्पणेन गर्भाशय-मनुप्राप्तो गर्भस्य जडवधिरत्वादीनन्याश्च यथाहेतुवातावि-कारान् करोत्येव पित्तलान्यासेवमानाया पित्त सलत्यादीनि श्लेष्मा कुष्ठादीनि त्रिवर्गसन्निपातो मिश्राननन्तरोक्तान् वातपित्तकफजान् । जड स्तोकश्रुतिर्बधिराऽश्रुति । मूको वाग्रहित । मिन्मिषोऽनुनासिकभापी । गद्गदो घर्घरस्वर । खज एकपात् । तथा हीनाङ्गोऽधिकाङ्गो वा १२५

५२ खलतिपलितश्मश्रुहीनतादीनां समुत्पत्तौ कारणम् ।

१२६—तथा वायुवत् पित्तमपि खलतिपलितश्म-श्रुहीनतात्वङ्मलक्षकेशपैङ्गल्यादीनि ॥ ५२

१२६—खलतिर्निर्लामशिरस्त्वम् । पलितं श्वेतलोमत्वम् । श्मश्रुहीनता निःश्मश्रुत्वम् । त्वगादीनां पैङ्गल्येन सवन्ध । आदिग्रहणेन पित्तविकाराणां ग्रहणम् १२६

५३ कुष्ठकिलाससदन्तत्वादीनां समुत्पत्तौ कारणम् ।

१२७—श्लेष्मा तु कुष्ठकिलाससदन्तत्वादीनि । त्रिवर्गो मिश्रान्विकारान् ॥ ५३

१२७—सदन्तत्व गर्भे एव दन्तजन्म । आदिग्रहणेन श्लेष्मविकाराणां ग्रहणम् १२७

५४ जाल्यन्धापत्यादीनां समुत्पत्तिकारणम् ।

१२८—अपि च । दृष्टिभागमप्रतिपन्नं तेजो जाल्य-न्धत्वम् । तदेव वातानुगत विकृतरूक्षारूणाक्षम् । पित्तानुगतं पिङ्गाक्षम् । श्लेष्मानुगतं शुक्लाक्षम् । रक्ता-नुगतं रक्ताक्षमिति ॥ ५४

१२८—अपि चेति विकृतिप्रसङ्गसमुच्चये । गर्भस्य दृष्टि-भाग यदि तेजो न प्रतिपद्यते दृष्टादृष्टात्कारणात् तदा जाल्यन्धो जायते । तदेव तेजो वातानुगत दृष्टिभाग प्रतिपन्न विकृतरूक्षारूणाक्ष जनयति । पित्तादौ तेजोऽनुवर्तते । अन्यत् सुबोधम् १२८

५५ गर्भिण्या गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यो रक्षणम् ।

१२९—गर्भसमानयोगक्षेमा हि गर्भिणी भवति । तस्माद्विशेषतस्तथा प्रियहिताभ्यां गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत् ॥ ५५

१२९ प्रस्तुतस्य गर्भस्य विकृतिर्यथा न भवति । तथोच्यते—गर्भसमानयोगक्षेमा हि यतो गर्भिणी भवति ततस्ता प्रियहितैः करणमृतैर्वक्ष्यमाणेभ्यो गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यो रक्षेत् १२९

३३ °ना निर्वर्तका ये बी°—क ३४ °व नृणांमालेक्षा ना मज°—क ख ३५ °ख्यानेन सात्म्य°—क ख ३६ °ति । यस्य-रसा°—क ३७ शे वा उत्पत्तिर्भ°—स.

५६ गर्भिण्या बलश्रयोपारणानि ।

१३०—यथा यथा च गम्भा वद्धिभाभोति तथा तथा भाराहाराणादानादाहाररसापहाराच्च क्षिया यस्य क्षयः ॥ ५६

१३—यथाक्रमेण च गर्भिण्या गम्भाभारेणाऽऽहारानादानाद् गम्भेण ग्राह्यारमापहाराद् बलश्रयो भवत्यतो बलं पालयदिति तात्पर्यात् । अथत् सुवाक्यम् १३०

५७ गर्भोपपातकरा भावाः ।

१३१—तत्रम गर्भोपपातकरा । तद्यथा—यथाय यथायामकृशनाभिघातातिमात्रमक्षोभियानयानरात्रिजा गरणदिव्यात्ममेगविधारणाजीणातपाग्निकोधशाकभयात्प्राप्तोपपानात्कटकविमलकठिनामनश्चक्षुषप्रपाताप्रियाजलेकनध्रघणादयः । ममामत सधमति गुरुण्णताक्ष्णरूक्षमपान दारणाश्च चष्टा ॥ ५७

१३१—यानां ज्ञेयं वाहनाभिधेयं महं मग्नीभिः । यस्य ममसि कृत्वा तेन स क्रियावन्त्ययानशब्दस्य समाम । जानन । उत्पुनिकादिभिः प्रपातशब्दश्चक्षुषाभ्याम् । अभियाज्योऽलोकनत्वनाभ्याम् । अपि । सप्रा मिध्यायोगादीनां नवम् । ममामत संश्रयगोचरं । अनिगुणाक्ष्णत्वात् पुन्यमपान दारणाद् दुःसाधना गर्भोपपानकरा १३१

५८ गर्भिणानियमाः, तद्विधानैर्यथाहितम् ।

१३२—तथा न्वतारक्षानुपत्रयपरिरक्षणार्थं न रक्तानि यत्नासि धारयन्न यानमधिराहृतं मद्यमासमश्रीयात् । यथा नदपि वृद्धक्षिया मृयुः । प्रततात्तानशायिन्या पुनर्गमस्य नाभ्याध्रया नाडी कण्ठमनुवेष्टेन व्यापसिं करोति । विप्रतराया नक्षत्रारिणी चात्मन्त जनयति । कलहन्तीलाऽप्यभारिणम् । यानां नीला दुष्यु मदीक क्षण वा । शाकनित्या भीममपचितमत्पापुषं वा । अभिध्यायिनी परापतापिनमौर्ध्वानु खण वा । स्नेनात्वाया नवहृत्तमभिद्राहिणमकमनील वा । अमरणा चण्टमौपाधिक वा । त्वमनीला निद्रालुमधुमत्पापि वा । मद्यनित्या तृणालुमत्पशुतिमनवास्थित वा । गोधाभामनित्याऽश्मरिणं शर्मैर्हिन वा । यराहमास नित्या रक्षाक्ष क्रयनमतिपरपरोमाण वा । मत्स्य मासनित्या त्रिरनिमेष स्तम्भाक्षं वा । मधुरनित्या प्रमेहिणं सूक्ष्मतिष्ठुलं वा । अमलनित्या रक्तपित्तिन त्वगाक्षिरागि । वा । हृणनित्या शाग्र वलीपलित सलतिक वा । तिष्ठनित्या शोफिमाय मपचित वा । कटुकनित्या दुर्गन्ध मत्पशुक्रमनपत्य वा । कपायनित्या द्रुगममानाहिनमुदावर्तनं वा । यच्च यच्च यस्य व्याधेर्निर्गन्तं तत्तदासत्त्वमानाऽतर्वन्ती स्त्री तत्तद्वेकारयद्वुत्पत्त्य जनयति । प्तेन पितृजा अपि शुक्रदाया यावयाता ॥ ५८

१३२ तथा गर्भोपपातकराण्यं च देवताधनुषधाताय च लोहितवामोषारणादात्र कुर्यात् । सुबोधम् । विवृतानता या शते सा तथोक्ता । नक्त या वाहि परिभ्रमति सा तथा । दुष्युपमन्मप्रायम् । खण् खीप्रियम् । भोग मयान्तिम् । अपचित स्वपभोगशरीरम् । अभिध्यायिनी नानाचि ता शीला । स्तेना चार्थपरा । ओपधिर ५५८ नीवी । तृणालु पिषाभास्तमाय । अनवस्थिता व्याक्षिप्तगित । कृपना य सुतो नामया शब्द करोति । रक्तपित्तो यस्य प्रायेण रक्त पित्तमुत्पन्नं । सुबोधम् । याद्वारकाग्राणि गर्भिण्या संवते सा तद्विचारमन्त्रापत्य प्रयुते । याव मातृदो योद्धर्मविरुक्तिस्तत्तावत्पितृदोषाष्टकृत्पापान्मविरुक्तिरित्यधि याग्यात कारिणामान्यात् १३२

५९ गर्भिणीविचारो उपक्रमविशेषः ।

१३३—तस्मात् प्रजासपद्मिचत्ता माचान्मानमु पाचरेताम् । विशेषेण नारी । व्याधीश्चास्या मृदुमनु रशिशिरसुपरीरुषाहारविहारैरप्यारत् । न चाम्या यमनादीनि प्रयाजयेत् । न रक्षावसनम् । कवच त्वष्टम मासमुपादानस्यापनमनुवापन वा । वमना निमाध्यपु पुनर्विकारसु मृदुभिस्तर्ककारिभिघाप कमेत् । पुणमिन्तैरपात्रममक्षोभयद्वाभिणीमुपाचर दिति । भवति चात्र ॥ ५९

१३३—यत्तस्मात् तस्मादित्यादि । प्रजासपद्मिन्तौ ता मातापितरौ माधु कृत्वा आरमानुपा रताम् । नारी तु विशदपत साश्वात्मानमुपाचरेत् । गमस्य हि तत्र यस्मात् सवध । तस्माच्च नार्यां गर्भिण्या मृदादिपुनैराहारानि मिध्याधीनुपाचरेत् । वमनादीनि वमनस्य व्याधिबन्ता प्रमत्तान्यपि न प्रयोजयत् । यन्मद्यमामप्रयमनिवमाना रन्वाप्रमवारीषाचपेक्षया आस्थापनमनुवापन वा प्रयो जयेत् । वमनादिसाध्येषु गर्भिण्या विचारसु कुषादिपु मृदुभिगमनादभिर्गोभिणीमुपक्रम । छत्रतीनारादिषु तदध्वारिभिः । व्याधि रुरूप हुक्व व्याधुपगममथ यद् करोति तत्तदध्वारि । यथा पूर्णं तलेन पात्रं यथादिक्रिया स्वसज्जोभयस्तद्वपुष्या रित्तमभिणीमपि मिध्याधीषू त्वपु अमक्षोभयनुपाचरेदिति । भवति चात्रति तत्रतीति १३३

६० आत्ययिके वाधाव तर्वन्तरिक्षणे यत्नः ।

१३४—इत्यनात्ययिके व्याधौ विधिरात्ययिके पुनः । तीक्ष्णरपि क्रियायागैः क्षियं यत्नेन पात्रयेत् ॥ ६०

१३४—इत्यन तरोक्तोवधिरनत्ययिके रत्यप वाधावुक्त । आत्ययिके पुनः शीघ्र महादोषकारिणि वाधो तक्षिणरपि नानाविधयथायोग क्रियायोगैः क्षियं यत्नेन पालयेत् । गभनिरपक्षमेत्यथ १३४

६१ गर्भिण्या रक्षणे प्रयोजनम् ।

१३५-स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता ।
सर्वाश्रमाणां प्रथमं गृहस्थत्वमनिन्दितम् ॥ ६१

१३५-यस्मादपत्यानां मूलकारणं स्त्री तस्मात् पालयेत् ।
अतश्च ता यत्नेन पालयेद्यत सा रक्षिता सती पुनो गृहस्थ
गृहस्थत्वं रक्षति । किमृतमित्याह-सर्वाश्रमाणामित्यादि ।
सेवेया आचार्यार्दानामाश्रमाणां प्रथमं प्रधानम् १३५.

६२ गर्भरयारोदने हेतु ।

१३६-जरारुणा मुखे छत्रे कण्ठे च कफवेष्टिते ।
वायोर्भागानिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदति ॥ ५९

गर्भोपचरणीयस्तृतीयोऽध्यायः ।

(उपोद्धातः)

पूर्वयोरव्यायवोर्गर्भस्य सम्भवस्थानकममुक्त्वा तस्यैव
चानुपवाताय परिपूर्णत्वाय नुसप्रसवाय चोपचार उच्यते ।
गर्भस्यात्र गर्भिणीपरायत्तत्वाच्च तस्या एवानुष्ठेय विधानम् ॥

१ प्रतिज्ञा

१३७-अथातो गर्भोपचरणीयं शरीरमभ्यासं व्याख्या-
स्यामः । इतिह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

२ गर्भिण्या प्रथममासप्रभृत्या पञ्चमास्यामात्मेयनीयानि

१३८-प्रथमे मासि गर्भिणी क्षीरमनुपपन्नं कृत
मात्रावच्छीतं काले काले पिबेत् । तस्मिन्नापि चाद्य
द्वादशरात्रक्षीरोद्भव सर्पिं शालिपर्णीपलाशाभ्यां शृत
कनकरजतकौयितशीतोदकानुपानं पिबेत् । स्वादुशीत
द्रवप्रायं सात्त्व्यं च सायप्रातराहारयेत् । न चाभ्यङ्गो-
द्धर्तनानि सेवेत् । ययोक्तानि च दोषकराणि परिहरेत् ।
पञ्चमास्यासाद्विग्रेणेण ॥ २

१३८-तत्र प्रथमे मासि गर्भिण्यसङ्कृतं क्षीरं पिबेत् ।
मात्रावधत्तेनाधिक्यरक्षया काले कालेऽत्रस्य द्वयोरापि काल-
यो । अत एवाजीर्णादिपरिहाराय मात्रावदिति । तस्मि-
न्नापि तत्रापि प्रथमं द्वादशरात्रक्षीरोद्भवं घृतं पिबेत् ।
क्षीरपानापवादत्वेन । किमृतं क्षीरोद्भवमाह-शालिपर्णीपला-
शाभ्यां स्नेहपाकपरिभाषया शृतम् । सोवर्णे राजते वा कथितं
शीतोदकानुपानं च । सा च गर्भिणी स्वादादिप्रायमाहार
प्रतिदिनमुभयकालमाहारयेत् । निपेकात् प्रभृत्यभ्यङ्गादीन्
पूर्वोक्ताश्च गर्भोपघातकरान् व्यवधादीन् वर्जयेत् । यावत्
पञ्चमो मासस्तावदेव विशेषेण कुर्यात् । तदा हि गर्भस्या-
स्थिरत्वात् झटिति बाधाभयम् १३८

३ द्वितीयमासे सेवनीयम् ।

१३९-द्वितीये मधुरौषधसिद्धं पयः पिबेत् ॥ ३

१३९-द्वितीये मासे मधुरैर्द्राक्षामधूकादिभिः सिद्धं पयः
पिबेत् १३९

४ तृतीयमासे सेवनीयम् ।

१४०-तृतीये तदेव सर्पिर्मधुभ्याम् ॥ ४

१ °रणीयमभ्या-ग २ °म । प्रथं-क ख ३ कथितं शी-ग ४ सिंश्च ग-क ख ५ °पट्वा किंकि-
ख ६ °वधातुकीसर्प-क ख ७ °गुणुर्नवमालतीमधुकासिद्धेनाम्भसा शृणुतश्चिर-क ख ८ °वीरपत्रकर-क ख
९ त्वेगभट वेरु-ख १० स्नानोच्छादनं च शी-क

इति वैद्यपतिविहगुत्सस्य मूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्ग-
संग्रहमहितायां शारीरग्न्याने गर्भावकाग्नितर्नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥

१३६-जरारुणा इत्यादिना प्रतिस्पृश्याग्निरतिप्रतिपत्त्या-
दिनिग्रहमात्राय गर्भस्यागदने कारणमुपमद्व्याध्याय-
मानार्थं कथयति ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्द्र विरचितायामष्टाङ्गसङ्-
ग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरग्न्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१४०-तृतीये तदेव मधुरौषधानि सर्पिर्मधुभ्यां उच्यते
पिबेत् ॥ १४०

५ चतुर्थमासे सेवनीयम् ।

१४१-चतुर्थेऽक्षमात्रनवनीतयुक्तम् ॥ ५

१४१-चतुर्थे तु तदेव नवनीतस्याक्षमात्रेण युक्तम् १४१

६ पञ्चममासे सेवनीयम् ।

१४२-पञ्चमे क्षीरसर्पिः ॥ ६

१४२-पञ्चमे शरीरोद्भूत सर्पिं १४२

७ षष्ठममास्यायां सेवनीयम् ।

१४३-षष्ठे तदेव मधुरौषधसिद्धं सप्तमे च ॥ ७

१४३-षष्ठे मधुरौषधं सिद्धं तदेव क्षीरसर्पिः । सप्तमे
तदेव १४३

८ सप्तममास्यायां गर्भस्य स्थितिः । तेन गर्भस्यां पाजा च ।

१४४-तस्मिंस्तु गर्भस्य केशोत्पत्त्या मातुर्विदाहो
भवतीति स्त्रियो भाषन्ते । नेति भगवानात्रेय ।
गर्भोत्पीडनात्तु दोषा हृदयं प्राप्य विदहन्ति ततः
कण्डूर्जायते कण्डूवा किंकिंसम् ॥ ८

१४४-तस्मिन् सप्तमे मासि मातुर्विदाहो भवति । स तु
केशोत्पत्तिकार्यमिति स्त्रियो भाषन्ते । तथा नेति भगवाना-
त्रेय । स चैवमाह-गर्भोत्पीडनादोषा वातादयो गर्भिणीहृदयं
प्राप्ता कण्डूं कुर्वन्ति कण्डूवा । अनन्तरे किंकिंसम् । रक्षा-
स्वरूपस्त्वस्मन्माच किंकिंसम् १४४

९ सप्तममासेकामौषधैः सेवनीयानि ।

१४५-तत्र कोलोडकेन जवनीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य
पाणितलमात्रमस्यै दद्यात् । चन्दनमृणालकल्कैश्च
स्तनोदरमृदनीयात् । शिरीषार्घातकीसर्पपमधुकर्णैर्वा ।
कुटुजार्जकबीजमुस्ताहरिद्राकल्कैर्वा । निम्बकोलसुरस-
मज्जिष्ठाकल्कैर्वा । अशहरिणपृषत्तश्चिरुक्तया वा त्रिफ-
लया । करवीरकरञ्जपत्रकल्कसिद्धेन च तैलेनाभ्यङ्ग ।
परिपेकं पुनर्मालतीमधुकसिद्धेनाम्भसा । कण्डूयनं
वर्जयेत् । त्वेगभट्वैरुप्यपरिहारार्थं स्नानोद्धर्तनं च
शीलयेत् । मधुरं चाहारमल्पमल्पस्नेहलवणमल्पोद-
कानुपानं भुञ्जीत ॥ ९

(

गर्भिण्याः न्युञ्जसम्।

न्युञ्जसम्

१४५-तत्र क इति सिधयोरनवाये गार्ग्ये वरुणो वन
 मयुक्त पापतल नवनीतस्य द्यमन्ववहाराय । पाणिपत
 वप । च १४५ ॥ क वन स्तनोदरस्य मन् १ । प्रकृवादि
 विरोधापेक्षया शिरोपादित्पूर्णा । तु नात्रात्रित्वेवा ।
 चूण गुणपिष्ट । वत्का जलपिष्ट । निम्वादिनर्त्तवा । गदा
 शन्यतमगधिरमिता वा निषलवा । दोषादिविशपापक्षया
 स्तनोदर मृन्नीयादिति सबन्ध । मुनोधम् । परिपेय
 स्तनोदरस्य । त्वम्वदस्य विस्मय व च परिहाराय स्तनो
 दरस्य च ५ इत्यन वनयेत् । तत्परिहारायम्व च खान-
 मुतन च नील्यत् । अथ वादियुक्ताहार मुत्तान १४५

१० अष्टम यात्रे मदनियाति ।

१४६-(१) अष्टमक्षरस्याप्युक्तं सापेक्षतां विवेकानेति ।
 एषा चान्यथा गमस्य पैङ्गव्यायाद्यभयोत् । अस्तु पैङ्ग-
 व्यानायेत्यथा न कुर्वीत । नीरजं यत् च । मत्स्यसहज
 नसपदपुंते चातीनामप्रगण्यमपत्यं जनयतीति भगवा
 नात्रेव (२) यदरोदकेन पल्लवपयोदधिभक्तुत् ६ यथा
 लघुतममुष्णतारस्यापयत् । पुराणविधिपुण्यं मनु
 कादिमधुरापयसिद्धेन च तेलानुवासयदनुलोमनाय
 वायो । अनुलाम हि भारत मा सु रमणपुण्या
 प्रसूत । (३) गर्भिणी तु सु जामात्रापयेदनुवासयेद्वा ।
 तथोदस्या विवृतमागतया मन्त्रगोपधमनुप्रयिनाति ।
 (४) तत्तच्छुद्धं स्निग्धमभियवागुभिर्जाह्नलसंस्थापचरे
 दाप्रसवकालेदिति भगवान् यत् तस्मिन् ॥ १०

१४८-(१) अष्टमे मासे धृतिमा धीरववागू पिषदित्याश्रय ।
तान् विवेक गमस्य पैक्ष्यपयादिनि एव उपोक्तम् । तत्र
स्याद्वाश्रेय-अङ्गीक्रियता पञ्च यम् । गर्भिण्या नामन्वला
भाद्रैरस्य च बलाद्युक्तं यत्नमात् । सर्पिष्प्रया धीरव
वाग्वा । महान्तमवयवनिबध्नत्वम् । (२) वस्त्रोदय नाथापन
परिमाणया पल्ला उक्तेनास्थापयेत् । पुराण मतिः पुरीष
दोधधिरता तदथमवानुमानमधुना निश्चितेन । एवं
पुराणाया विना नौभनादानुलोभो वायु प्रवृत्तय मुक्तो भव
तीति । (३) मवस्य च वामपाश्वरधरावासापानानुमानविधान
गर्भिण्या युज्यत्वमपवादः । युजा जान नामधेयमुनी
भूमौ स्थिता । तथा हि ऋतरस्य लम्बत्वाद्धस्तभागो विवृतो
भवति (४) तदा मा मामा ईमाप्रमवात् स्निग्धाभिर्यवागू
भिष्पापरेत । राज्ञस्त्रैवेपिनरिति च वतरे । चरकस्य
तु जङ्गल्मानमिवानम् १४८

११ नवममासे कर्णीयानि गर्भिणावृत्त्यानि ।

१४७-नवमं तु तत एवानुनासनतः । त्रिषु यानौ
प्रणयद्रभमागादाय न स्नेहनाथमिति ॥ ११

१४७-नउम मासे तत एवान तरोका मपुरीषसिध्नाद
 युवामनलत्त पिचु योनौ धारयत् । तेन हि गमप्रसृति
 माग गभाशये च लह सपघते १४७

१२ प्रथमभाष्या ॥ ५ कृता ॥ कमणा फलम् ।

१४८-अनेन प्रथममासात्तारभ्य क्रम । गमिष्या
प्रसवकाले गर्भधारिणिकृत्तिकीपाशवृष्टे मृदु भवति ।
वायुश्चानुलम् सपद्यते । सप्तपुराप च प्रवृत्तिभूत
जरायुश्च मार्गे नतिपद्यते । पुत्रे चर्षे क्लमामानुष्यते
सुगर्भि सुयत्न काले यत्नती प्रसूते ॥ १०

१४८-एवमसंख्यं मासविधानं गर्भिण्या गभधारिण।
बुद्ध्यादि ६३५५॥मानं भवताति सुरोधम् १४८

१३ गर्भिण्या स्नानोदयमंस्कार ।

१३९-यित्थकापासीर्कणापाटलीपियुम दाग्निमे-
 पमासीवर्धमानकपप्रभङ्गनाथेन दीतन सधरा धो
 दकेन वा राभिण्या प्रत्यहं आनमुपदिशेत् ॥ १३

१४९-विचादीना वाधन गभिन्या प्रत्यह तानमुपदि
ते । सर्वगोधवेन वा । पनाप्रकानि पत्रभाति १४९
टिप्पणी- 'वाच' इति लाल' इति व वपुस्तयो कफगा
पथाय समुनिधित १४९

१४ मूलिकः । गणवधनम् ।

१५०-प्राक् स्यात्स्या नयमानामादयताग्निशर्क
रानपास प्रशस्त दशे वास्तुविद्याप्रशस्तं सवत्सुगुणमुप
हृतमपि वरुणं सन्निहितं न न प्राग्वाग्मुदग्द्वार वा
सुर्तिकागार कारयत् ॥ १४

१५ - प्रस्थाद गभिण्या नयनमा ॥ ८ प्रस्थाद गभिण्या
 त्यां भूक्त सुतिवागार वारधघ्न मृत्तवा सती वमति ।
 शीतातपाधभावेन मयतुमरम् १५

१५. यतिवागारे गभिग्या प्रवेश ।

१५१-तानुक्तेषु नक्षत्राणि सु याहना देन गो
 प्राक्ष्यान्नुक्षत्वाऽऽवतमाना प्रदक्षिण प्रविश्य यहुश
 प्रसूताभिरनुरक्ताभिरविषादामि कशक्षमाभिं परि
 कृतां च चयनपराऽनुलोमनरैहारविहारैरनुलोमित
 वातमूरप्रांषा प्रसचकाऽमुदक्षत् । स्वत्वेऽपि च
 विष्मग्रविद्य ये ५८ तर्तां प्रणिदधात् ॥ १५

१५१-तत्राह ॥ १ ॥ ननु रजः स्रवत इति युक्त्यादिषु पुण्याह
शब्देन गवादीनमुक्तमाह प्रविश्यान्निवारप्रमूनाभि
परिवृता सां स्वस्वस्थानपरस्वादित्युक्ता भवन्तः। लमुः क्षत
प्रतिपालयेत्। सर्वोभय १५१

१६ आसन्नप्रसवाया लक्षणाणि ।

१५२-तत्रासत्प्रसथाया कमो ग्लानिसुतः च ये
 द्वाक्षिणी निर्धिविका मृत्परीपद्याहृत्य शिथिलकुक्षि
 ताऽधामुरस्वमवानभिलषां वदन्तोदरहृदयदीवस्ति
 वक्ष्णेषु तोदभेदशू स्तुरण्यवणानि च याया भवति
 तदन तस्मात्ता प्रादर्भावे गर्भादकम्बाहश्च ॥ १६

१५२-कृमादिकमाम्प्रसवकालं लक्षणम् । उदरादीनि
वन्ध्या मवध । तोदादीनि यो याम् । अतः तरमावनि
मृतिवदनापथायाणां प्रादुर्भावः, अतः तरमोदस्य १५२

१७ उपस्थितगर्भाया यवागूपानम् ।

१५३-अथैनामुपस्थितगर्भा कृतकौतुकमङ्गलां पुत्रा-
मफलहस्तां स्वस्थकामुष्णोदकपरिपिकां सधृतां यवागुं
पाययेत् ॥ १७

१५३-अथानन्तरमेतागर्भिणी निकटीभूतगर्भत्वादियुक्ता-
मुष्णोदकेन परिपिका सती यवागू सधृता पाययेत् १५३

१८ आवीप्रादुर्भावोत्तरकृत्यम् ।

१५४-तत सुरकार्पभचर्मप्रच्छदे मृदुनि भूमिदा-
यने शयानामुत्तानामाभुससञ्चिपृष्ठामहतवाससोऽश-
ङ्कनीयाः प्रियदर्शना परिणतवयसः प्रजननकुशलाः
प्रगल्भाः कृत्तनखाः स्त्रियः सूतिका सूनृताभिर्वाणी-
भिराधाम्यन्त्यः पथुपासीरन् ॥ १८

१५४-तत सुरक्तेन ऋषभचर्मणा कृतप्रच्छदे मृदुनि
कार्पासादिकृते शयने शयानामुत्तानामहतवासस्त्वादियुक्ता
योपित सूनृताभिराश्रासयन्त्य पथुपासीरन्निति सवन्ध ।
आभुससञ्चिप सकुचितजानुम् । प्रजनने गर्भनिष्कासने
कुशलास्तयोक्ता । सूनृता प्रियवाच १५४

१९ गर्भस्याधोमुखीकरणम् ।

१५५-अथास्यै दधात् कुष्ठैलालाङ्गलीवचाचव्यचित्र-
काचिरिविल्वचूर्णमुपाप्रातुं मुहुर्महु । तथा भूर्जपत्र-
शिंगपासजर्जरसान्धतमधूमन्तरान्तरा च । पार्श्वपृष्ठ-
कटीसञ्चिदशान् कौण्ठेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमस्या
मृदनीयात् । एवमवाक् परिवर्तते गर्भः ॥ १९

१५५-अनन्तरमस्यै कुष्ठादिचूर्णमुपाप्रातु दद्यान्मुहुर्महु ।
तथैव भूर्जाद्यन्यतमधूममुपाप्रातु दद्यादिति संवन्धः । अन्त-
रान्तरा चेत्यावीप्रादुर्भावमनु धूमादिप्रसङ्गे । पार्श्वदिदे-
शानापिदुष्णेन तैलेनाभ्यज्य यथासुख मृदनीयादिति
सवन्धः । एवमनेन यवागूपानादिना जठरस्थो गर्भस्तस्मि-
न्काले सुखेनावक् परिवर्तते, अधोमुखता यातीत्यर्थः १५५

२० अवोमुखगर्भलक्षणम् ।

१५६-तस्य लक्षणम्-विमुच्य हृदयमुदरमाविशति ।
वस्तिशिरोऽवगृह्णाति । त्वरयन्त्येनामाव्यः ॥ २०

१५६-स चावाङ्मुखो गर्भो हृदयमोक्षणादिना लक्षणेन
जायते । मातुर्हृदयदेश परित्यज्य यदा तु जठरमाविशति गर्भो
वस्तिशिरोऽख्य वक्ष्यमाण प्रदेशे नामेरधो गृह्णाति ।
आव्यश्चैना गर्भिणी निरन्तरप्रादुर्भावेन त्वरयन्ति तदा
परिवृत्तमध्यवस्येत् १५६

२१ गर्भपरिवृत्तिकर जम्भणादि ।

१५७-न चेदेव परिवर्तते ततो मुहुर्मुहुर्जम्भणचङ्क्रम-
मण च कारयितव्यमनन्तरोक्तं विधिम् ॥ २१

१५७ एव न परिवर्तते चेज्जम्भणादिक वक्ष्यमाण कार-
यितव्यम् । अनन्तरोक्तं च विधिं धूमाप्राणादिक पुनः
पुनश्च १५७

२२ गर्भपरिवर्तनार्थं गर्भिण्या मुसलेन कटन कर्तव्य-

मित्यन्यमतोपन्यासः ।

१५८-अन्ये तु मुसलेनोल्बल धान्यपूर्णमाहननीय-
मित्याहुः ॥ २२

१५८-केचिदाचार्या गर्भपरिवर्तनार्थं धान्यपूर्णमुल्बल
गर्भिण्या मुसलेनावहननीयमिति १५८

२३ मुसलाहननपरम्तस्य निरासः ।

१५९-तत्तु न सम्यक् । दारुणव्यायामवर्जनं हि
गर्भिण्या सततमुपदिश्यते । विशेषतश्च प्रसवकाले ।
प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सौकुमार्यत्वाच्चायां मुसल-
व्यायामेनेरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्या-
दिति ॥ २३

१५९-तदात्रेयप्रमुखा नेच्छन्ति, यतस्तथाविधायामति-
सुकुमारायामवस्थायामेव विवेनोपचारेणावहननव्यायामेन
प्रवलीभूतो वायुरन्तरं हृदयं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्या-
दिति १५९

२४ गर्भपरिवृत्त्यनन्तरकृत्यम् ।

१६०-अथ परिवृत्तगर्भा पर्यङ्कमेनामारोप्य कुशला
स्त्री पादतोऽस्या निपण्णाया योनिमनुलोममनुसुखम-
भ्यज्य स्फिजौ पादाभ्या पीडयेत् । योनिं च पुनः पुनः
प्रसाधयेत् । मूत्राच्च सुभगे शनैश्शनैः प्रवाहयस्व
सुप्रसन्नस्ते सुखवर्णः पुत्रं जनयिष्यतीति ॥ २४

१६०-ततोऽनन्तरोक्तेनावक्परिवृत्तगर्भलक्षणेन परि-
वृत्तगर्भा विदित्वा पर्यङ्कमारोप्य पादतो निपण्णा स्त्री योनिं
प्रसाधनादिक गर्भिण्याश्च कुर्यात् १६०-

२५ गर्भप्रसवमन्त्राः ।

१६१-अन्या तु वामकर्णेऽस्या मन्त्रमिमं जपेत् ॥

(१) “क्षितिर्जलं धियस्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।

सगर्भा त्वां सदा पातु वैराद्य वा दधात्वपि ॥

(२) असूय त्वमधिकृष्टमधिकृष्टा शुभानने ।

कार्तिकेययति पुत्रं कार्तिकेयौभिरक्षितम्” इति ॥

तथा

(३) ‘इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि ।

उञ्चेइश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

(४) ‘इदममृतमपा समुद्धृतं वै

तव लघुगर्भमिमं प्रमुञ्चेतुं शिः ।

तदनलपवनार्कवासवास्ते

सह लवणाम्बुधरौर्दिशन्तु शान्तिम्’ इति ॥ २५

१६१-द्वितीया च वामे कर्णे मन्त्रं वक्ष्यमाण पठेत् । प्रसा-
धनं गर्भनिष्क्रमणयोग्यताकरणम् । सुबोधमन्यत् । क्षितिर्ज-
लादिक दिशन्तु शान्तिमित्यन्तं श्लोकचतुष्टयं मन्त्राः १६१

२६ अनागतायां वदनायां गर्भस्य बलात् प्रवाहणे निषेधः ।
१६२-तथा पराऽनुशिष्यात्-अनागतायां वदनायां मा
प्रवाहिष्यात् । अकालप्रवाहणं हि विष्मृतादिवगाना
भिवादीरणमनथकरमाहितं च गर्भस्य श्वासकासनाथ
कु जतादिकारित्वात् । तथा तेषामव विधारामिव
वेदनायामनवाहणमुपधातात् । ततो यथाक्
कुर ॥ २६

१६२-तथाऽपरा स्त्री इदमनुशिष्यात्-भद्र । गर्भिण्याना
गनायां गभवदनायां गभ मा प्रवाहिष्यात्, न प्रेरयितव्य
स्त्वया गभ इत्यर्थः । तथाविधं अकालप्रवाहणं वगोदारिवत्
गामण्या अहितम् । गभस्य च तत्स्थाननिष्कासात्तस्य श्वासा
विरम् । तथा प्रासाया व नायां यदप्रवाह । तद्वगधारण
वदभिण्या अहितं सदुपनाताय सपयते १६२

२७ प्रवाहः नियमः ।

१६३-दाने शनश्च पूर्व प्रवाहिष्यात् । निगमे बाह
गर्भस्य यानिमुखप्रतिपत्ती बाह्वतरमा प्रसवात् इति ॥ २७
१६३-नथा भद्रे । त्वं प्रथममावीजं गमि शनश्चनै
स्तान् स्तोत्रं प्रवाहयेथा । अनंतरं गभस्य निगमनकाले
निविट प्रवाहयेथा । ततोऽपि योनिमुखप्राप्तं गभं निवि
टतरमिति । आप्रसवावावृत्तौ निष्ठा ता भवति । यदा
पुनर्गमौ निष्ठा माति तदा तस्मिन् १६३

२८ प्रवाहमा ॥ या गामण्या ह्योत्पादनाय शक्ता ।

१६४-तस्यास्तु प्रवाहमा ॥ या स्त्रिय शब्दकु
प्रजाता प्रजाता धन्य धन्य पुनर्भति । तथाऽस्या हर्षणे
प्राणा आप्याय ते ॥ २८

१६४-सुबोधम् १६४

२९ गभसङ्गे चिकित्सा ।

१६५-गभसङ्गे तु योनि भूषयत् कृत्तसपानिमाकैश्च,
पिण्डीतकेन वा । बह्नीयाच्च हिरं यत् पीमृत् हस्तपाद ।
धारयच्च सुवचनं । विशल्या चा ॥ २९
१६५-गभसङ्गे कृष्णादिषु सुवचनं पिण्डीतकेन वा यानिभू
षयन् । पिण्डीतको मदनः । तदा हस्तपादं च हिरण्यं
पुण्या मूलं बध्नीयात् । तथा सुवचनं च विनायाय । वा
मणिवचनं चारं चारं ॥ १६५

३ अपरापातने उपचारः ।

१६६ (१) अथ प्रसूताया न चदपरा पतति तता दक्षि
णन पाणिना नाभेरपरिधौ च वलनदुपपिण्डे अन्येन
पृष्ठत उपसगृह्य विधुनुयात् (२) पाण्या वा श्रोणी
माकाट्य । स्त्रिजा वापसं गृह्य सुपीडितं निपीटयेत् ।
वण्याऽप्युत्था वा कशोपधितया च कठालं परा

शृण्वेत् । (३) भूजपनाकाचमणिसर्पनिमाकैश्च योनि
भूषयेत् । भूजगुगुलुभ्या वा । शालिमूलसिद्धेन वा
सर्पिषा योनिमन्थ्य कटुकालावुजालिनीनिमन्थ्य
निर्मोकं भूषयेत् । अनन्त्यक्ता वा कटुतैलमिश्रे कटु
कृतवा तैलात्तरालिम्पेत् । गुडनागरककन वा । तदेव
वा भक्षयेत् । एलाग्रीमूलककन वा पाणिमुत्तर
चालिम्पेत् । महावृक्षक्षीरं वा मूर्धन्यनुपेचयेत् । (४)
कुष्ठतौलीककक वित्त्ववल्जयूपमेर्यासवसुरामण्डा
न्यतमेन यापतीक्ष्णोष्णेन वाऽम्लेन कुत्तरसंन मधु
कपिप्पलासम्पाकन वा पाययेत् । पिप्पलेलाकाएवि
डच रचिनाकापकुष्ठिकाकक वा । तरस्य वृषभस्य
वा जीवतो नक्षिण कणमुद्ध्यत्य वित्त्वकुत्तरसंनजयू
पादीनाङ्गानां नाम यतमे प्रक्षिप्य सुहृतस्थितमुद्ध्यत्य
तदापावनं पाययेत् । (५) कुष्ठलाकक वा सुरया ।
अकालककपाय वा प्रजातासुराभिन्धम् । कुष्ठलाकक
कीमूलककक वा मधुमूत्रा यतरण । घत्सकादिचूण
वा मधन । शतपुष्पाकुष्ठमदनहिकगुलिद्धस्य च तरस्य
विधु ग्राहयेत् । ततश्चानामनुवासनकालऽनुवासयत् ।
(६) चित्त्ववल्जयूपपाद्याङ्गानैश्च फलैर्मूलैश्च
कुडामागवकुत्तराककृतवधनहास्तिपण्यैर्मांसाह्वितैश्च
स्थापयेत् । सिद्धार्थकुष्ठलाकक लिङ्गीमहावृक्षक्षीरान्मिश्रेण
वा सुरामण्डनं वाऽम्लेन वा तानि वा स्त्रिजा यापाय्य
पञ्चमूलकपाये विमदयेत् । तेन च पूतेन स्रहवता
फलादियुजेन (७) यथाक्तास्यापनस्य यतिद्धेन कटु
तैलनोत्तरयास्ति दद्यात् । शिनुसुमुखभरिचाराजीचित्र
ककक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटुतैलनाऽनुवासयेत् ।
उमाशास्त्रमलीपिच्छया वा सघृतया योनिं पूरयेत्वा
विधुनुयात् । क्षिण्णेन वा कृतनखेन पाणिना नाला
नुसारतोऽपरिहरेत् ॥ ३०

१६६-(१) अथानंतरं निष्क्रान्तं गभं यदाऽपरा गभश
व्यापनां नि कामति तदा गर्भिणीवननादिव वक्ष्यमाण
विधेयम्-काचित् स्वा गर्भिणीं विधुनुयात् । कथमित्याह-
दक्षिणेन पाणिना नाभेरथो गर्भिण्या पीटयित्वा वामनं पृष्ठ
चोपगृहेति (२) तथा चा या स्त्री वपाप्राप्या गर्भिण्या
कटुमाकोटयेत् । आहयादित्यर्थः । तथा तस्या स्त्रियो नि-
पीटयत् । तथा वेण्यां वेरोवेण्या तांश्च ७ स्थरात् । अङ्गुल्या
वा वेशोपधितया (३) भूजपलादिनितयनं योनिभूषणम् ।
काच एव काचमणिः । भूजगुगुलुभ्या वा योनिभूषणम् ।
अथवा शालिमूलसिद्धापरि वक्ता योनिं कटुकाला वापि
मिषययेत् । अथवानन्त्यक्ता भव कटुकालावादिगिरितैलमिश्रे
योनिं भूषायेत् । तैरेव वा कल्पीकृतैस्तैलात्तैर्मांसैर्लिम्पेत् ।
उज्ज्वलां वा तलपिष्टेन यानि लिम्पेत् । तदेव वा
गुग्गुला रच क भक्षयेत् । अयत्मुत्राभम् । महावृक्षं सुधा ।

२१ व्यष्ट-न ख २२ माकुट्यत् । रिफ-न ख २३ लविल-न २४ मुक्त्यति-न ख २५ लविल-
जयू-क. ख २६ यवा सु-न ख २७ शाली-ग २८ यतमेन । व-ग २९ लविल-न ख
३ ५ युपदि-न ख

(४) दोषाद्यपेक्षया कुष्ठतालीसयो कल्कं पाययेत् । केनेत्युच्यते—कदाचिद्विलक्कायेन । कदाचित् वत्वजक्कायेन । मेरेयेण वाऽन्येन वा यथायोग्येनासवेन सुरामण्डेन, तथाभलेन काञ्जिकादिना, व्योपतीक्ष्णेन वा कुलत्परसेनाभलेन वा, मधूकपिप्पलिसपाकेन वा । मधूकशब्दो मूलागमेभ्यो नाधिगतः । एव त्रिल्वरूपादीनामन्यतमेन कुष्ठतालीसयो कल्कं वा पाययेद्योपितं भिषक् । अथवा पिप्पल्यादीना कल्कं त्रिल्वरूपादीनामन्यतमेन पाययेत् । सुबोधमन्यत् । (५) कुष्ठैलकल्कं सुरामण्डेन । अर्कालकयोर्वा कपाय कायपरिभाषापरिदण्डितमानेन कथितगृहीतं प्रकृतिदेहाद्यपेक्षमात्रया सुरयोन्मिश्रं पाययेत् । अथवा लाङ्गलीमूलकुष्ठयोः कल्कं मधूकानामन्यतमेन मूत्राणां वाऽन्यतमेन पाययेत् । एतदुक्तं मधुमूत्रयोरन्यतमेन । वत्सकादेर्गणस्य वा चूर्णं मधेन यथायोग्यं पाययेत् । शतपुष्पादिभिः सिद्धस्य तैलस्य सवन्धिनं पिबु तस्या योनौ धारयेत् । तथानुवासनकाले अनुवासनयोग्यतायाम् । तत एव शतपुष्पादितैलात् स्तोकेनानुवासयेद्ययोदितेऽनुवासनकाले सामान्येन योनौ पाथो वा । (६) अनन्तरोक्तविल्वद्विषाद्यन्यतमेन फलजाम्बितादिचूर्णमिश्रेण तामेवास्थापयेदापि । सिद्धार्थकादिमिश्रेण वा सुरामण्डेनाऽऽस्थापयेत् । अथवा वित्वादिपञ्चमूलकपाथे मृदितानां स्विन्नानां शाल्मलीपत्राणां स्वरसेन पृतेन स्तोकलेहेनानन्तरोक्तफलादियुक्तोनास्थापयेत् (७) यथोक्तैर्वा मदनकुष्ठादिभिरास्थापनद्रव्यैः सिद्धेन कटुतैलेनोत्तरवास्ति । त्रिप्रवादिसिद्धेन कटुतैलेनानुवासनम् । क्षीरगोमूत्रयोर्मिश्रीभूतयोर्द्रवप्रमाणम् । सद्यतोमाशाल्मलिपिच्छापूरितयोनिं वा स्थिरं विधुन्यात् । अथवा वैद्योपदेशेन काचित् पाणिना स्नेहाभ्यक्तेन ग्लव्णतलेन बहिः प्रलम्बमपरानालमनुसारयन्ती कुशला तामपरामन्तरपहरेत् १६६

३१ प्रसूताया मकलशूले चिकित्सा ।

१६७—(१) प्रजातायां चेद्वस्तिमूर्धोदरेषु शूलं मैकलाख्यं स्यात्तत्र यवक्षारचूर्णं सर्पिषा सुखेष्णादकेन वा पिबेत् । वरणादिं वा सपञ्चकोलभेलाप्रतीवापम् । (२) अथवा वीरतरादिमूपरादिप्रतीवापम्, लवणचूर्णं वा वत्सकादिनिर्गृहेण, वत्सकादिं वा मदिरया, अशुमतीद्वयकायेन वा मरिचभद्रदारुकल्कम्, भाङ्गीनागरदेवदारुकल्कं वोष्णाम्भसा, पुराणगुडं वा त्रिकटुत्रिजातकधानिकचूर्णसंयुक्तं भक्षयेत् ॥ ३१

१६७—(१) प्रजाताया प्रसूताया यदि वस्तौ मूर्ध्नि उदरे च कारणविशेषाद्युपपन्नं भवति, ततस्त्वस्मिन्मैकलनाम्नि शूले घृतेन वोष्णोदकेन वा यवक्षारं पिबेत् । तथोरिवान्यतरेण वा पञ्चकोलमयुक्तं वरणादिकम् । कथितं सदेलाप्रतीवापं पिबेत् । प्रतीवापोक्तेरेव कायं सिद्धं । तथा च लवणचूर्णमपि वत्सकादेर्निर्गृहेण स्वयं वक्ष्यति (२) एवमेव वीरतरादिकमपि कथितमूपरादिप्रतीवापम् । प्रतिवापशब्देनावचूर्ण्यं

देयं द्रव्यमुच्यते । अथवा वत्सकादिचूर्णितं सुरया पिबेत् । सालपर्णीपृश्निपर्णाभ्यां क्वाथेन वा मरिचभद्रदारुको कल्कं पिबेत् । भाङ्गीनादित्रयकल्कं कोष्णाम्भसा । अथवा त्रिकटुकादिसंयुक्तं पुराणगुडं योग्यया मात्रया भक्षयेत् १६७

३२ योनिभ्रगं चिकित्सा ।

१६८—तस्याश्चेत्स्वस्थानतो योनिभ्रंश्येत् । ततो यस्य कस्यचिच्छोणितेनाभ्यज्य योनिं यथास्थानं कुशला स्त्रीं निवेशयेत् । निविष्टां चाशोकरोहिणीबहिर्हिपोशीरप्रियङ्गुदेवदारुकल्कविपकेन तैलेन बहुश स्वेदयेत् पूरयेत् ब्रूयाच्च 'गच्छ सुभगे स्वस्थानम्' इति ॥ ३२ ॥

१६८—तस्मिन्काले योनिभ्रंशे रक्ताभ्यक्ताया योनिं प्रवेशनम् । प्रविष्टाया चाशोकरोहिण्यादिपिक्ततैलेन स्वेदनं पूरणं च बहुश शक्यम् । 'गच्छ सुभगे स्वस्थानम्' इति मन्त्रपदेनैव ता योनिं ब्रूयात् १६८

३३ जातमात्रस्य बालस्योपचारः ।

१६९—तद्वच्चान्यतमा स्त्री जातमात्रमेव बालं बालोपचरणीयेन विधिनोपपादयेत् । तमुपदेक्ष्यते तूत्तरेषु ३३ १६९—अन्यतमा च कुशला परिचारिकोत्तरस्थानोक्तेन विधिना बालमुपपादयेत् । सुबोधमन्यत् १६९

टिप्पणी—बालोपचरणीयेनेति—अ स उ १

३४ सूतिकाया उपचाराः ।

१७०—(१) अथ सूतिका बलातैलेनाभ्यज्यात् । बुभुक्षितां च पञ्चकोलचूर्णेन यवान्युपकुञ्चिकाच्चयचित्रकम्बोपसैन्धवचूर्णेन वा युक्तामहं परिणामिनी यथासात्स्यं स्नेहमात्रां पाययेत् । स्नेहायोग्या वातहरौषधकाथ हस्वपञ्चमूलकाथ वा । (२) पीतवत्साश्च यमकेनाभ्यज्य वेष्टयेदुदरं वस्त्रेण । तथा न वायुरुदरविकृतिमुत्पादयेदनवकाशत्वात् । जीर्णं तु स्नेहे पूर्वोपधैरेव सिद्धा विदार्यादिगणक्वाथेन क्षीरेण वा यवागूं सुस्विन्नां द्रवा मात्रया पाययेत् । प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्यां चोभयकालमुष्णोदकेन परिपेचयेत् । (३) एव त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वानुपाल्य ततो यवकोलकुलत्पयूपेण लघुतां चात्रपानेन । द्वादशरात्रात्परं जाङ्गलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेदश्वत्थलादीन्यपेक्ष्य । अवथितशीतं च तोयं पाययेत् । तथा जविनीयगृहणीयमधुरवातहरसिद्धैरभ्यङ्गोद्धर्तनपरिपेकावगाहैरनुपानैश्च हृद्यैरुपाचरेत् ॥ ३४

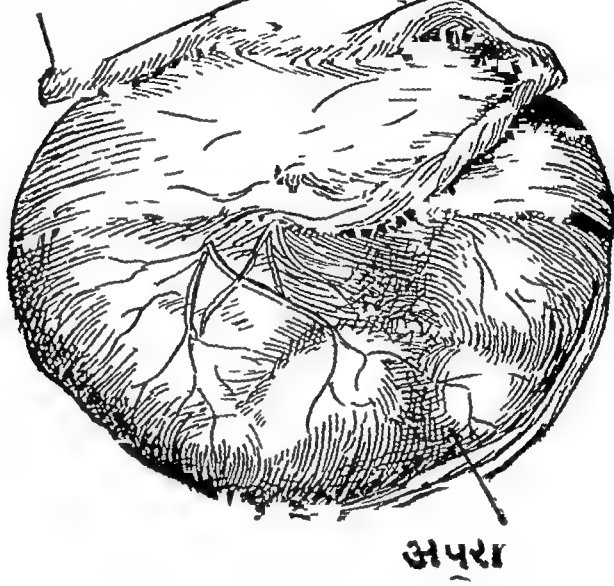
(१) १७०—यथासात्स्यमन्यतरस्य स्नेहस्याहं परिणामिनीमिति नात्र स्नेहमात्राया निग्रहः । केवलं तथा विधेयम्—यथा तस्मिन्नेवाहनि जीर्णं स्नेहं यवाग्वं प्रयोगो नोपपद्यते । तथा च आचार्य एव हृदये केवलं महत्या प्रतिपेक्षं करोति । यतः साऽहोरात्रेण जीर्यते । न तु मात्रान्तरस्य विधानम् । सूतिका क्षुद्रतां तैलाद् घृताद्वा महतां पिबेदिति स्नेहे काये वा पीते यमकाभ्यक्तदेहाया वस्त्रेणोदरं

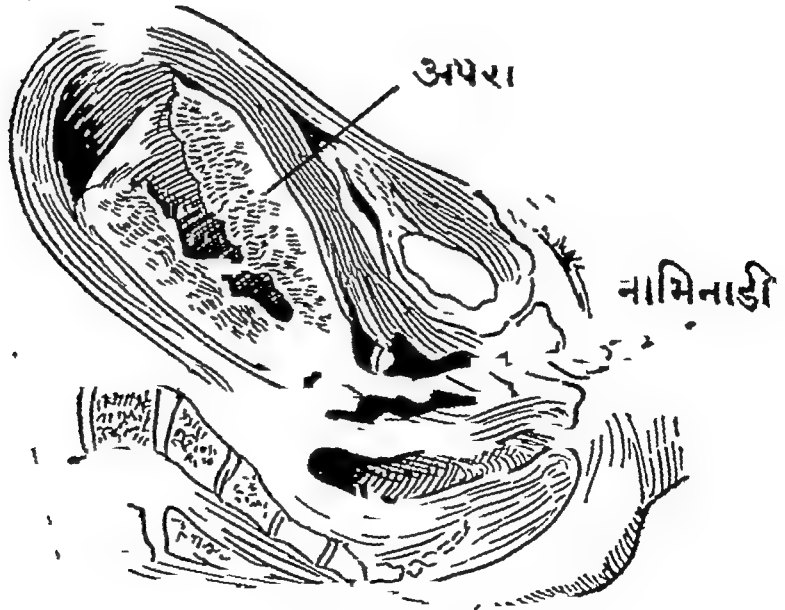

गर्भाशयाभिःसृता अपरा ।

गर्भनाभि नाडी

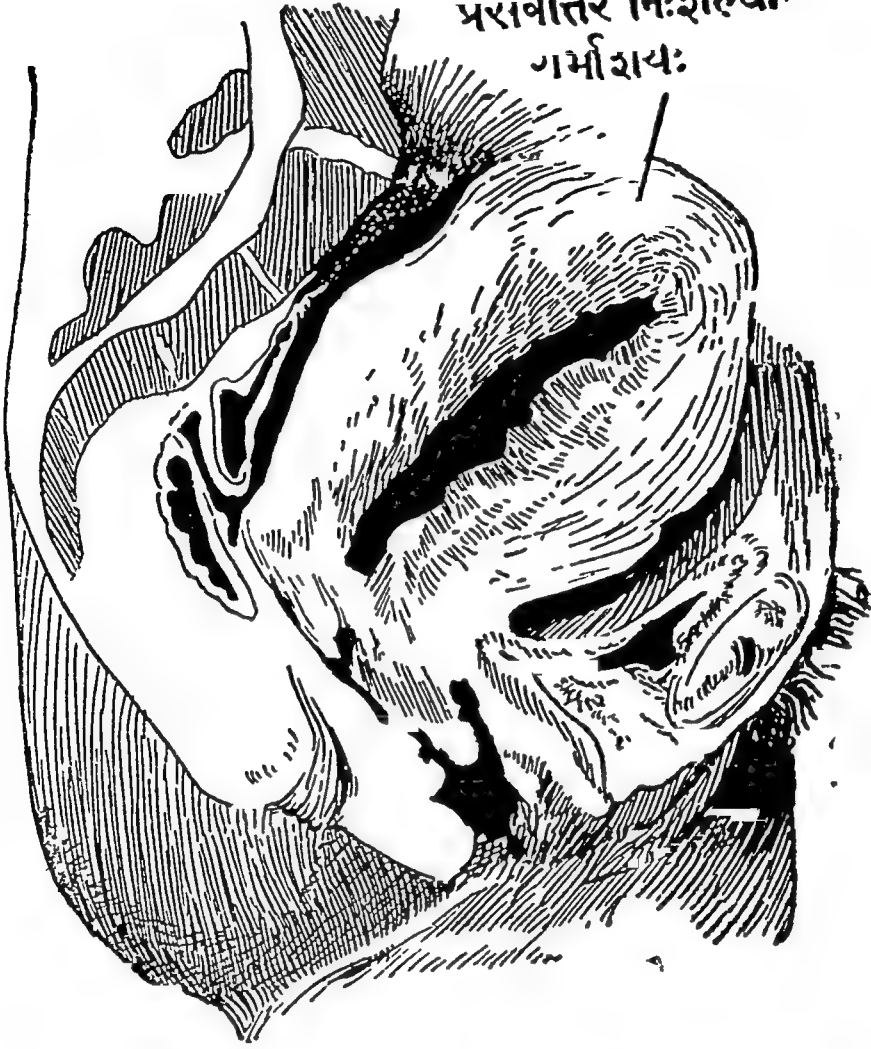
प्रसवोत्तरमपरासाहितो गर्भाशयः ।

निःशल्यो गर्भाशयः योनिगणेश्व

प्रसवोत्तरं निःशल्यो-
गर्भाशयः

विष्टता योनिः

गर्भिण्यः पुष्पदर्शनादौ चिकित्सा

अवनतशिरस्कासनम्

वेष्टयेत् (२) घातपूर । मया च यकात्परिहाराय । तत्र यदा स्नेहपानमारभ्यते तदा पोदकेन परिषेच्य सूताया पुनः परिषेको यदा वा यवापानमारभ्यते । ५८ पुनः प्राक् स्नेहयवापानाभ्यां चोभयकालमु पोदकेन परिषेच्येदिति । पूवात्तैर्वीषधेरन तरोके । पञ्च कालेन यवा वाणिमिर्वा सिद्धामेव यथायाम्यम् (१) एतदेव स्नेहपानादिव त्रिरात्र पञ्च रात्रि सतरात्र वा । अनन्तरं यावद् द्वादशरात्र यवाभ्यस्त मयुषे ॥४८॥ लघुना च तत्प्रायेणानुपानं ततः क्रम ॥ अथ लघु वेक्ष्य जाड्यरमादिभिर्द्रव्यैश्च हयेत् १७०

टिप्प (१) — स्नहायोग्यामिति — स्नह या नाहति । स्नह द्वेपिणीमिति भावः १७०

१५ सूतिकाया नवाभवनम् ।

१७१—एव हि गमनाद्वेक्षपितशियिलभ्यशरीरघातु प्रवाह । वेदनाहं दत्तनिस्पातिविशेषः पून्यशरीराच्च पु ननवीभवति ॥ ३५

१७१—सुबोधम् । अनेन क्रमेण सूतिद्विष्टा पुननवी भवति १७१

३६ सूतिका याये कृच्छ्रमाध्यत्ममाध्यस्त वा १७२—अत एव च सूतिकाया याधि कृच्छ्रसा या भवत्यसाध्यो वा । तस्मात्ता यद्योक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् ॥ ३६

गर्भण्यापचतु र्योऽध्यायः ।

(उपोद्घात)

अथ प्रवर ॥१॥ ताम यापचिकित्सितप्र ॥ नाथम ध्यायारम्भ ।

१ प्रतिज्ञा

१७५—अथातो गर्भं नापद व्याख्यास्याम । इति हस्माहुरात्रेनादयो महपय ॥ ३८

२ परिहाया यासेममानायां गामभ्या पुण्यदशनदौ चिचित्सा ।

१७६—स्त्री चेदापनगर्भा परिहायाप्यासवत । ततश्च यस्या वस्तिपाश्चश्रीणिधोनिमुलेषु शूल पुण्यदशन च स्यात् । ता मृदुसुखगिरिरातरणशायनस्यामी रद्वन सशिरस शीतप्रदेहपरिपकादिभिरपाचरेत् ॥ २

१७६—आपचत्ता सप्तासगर्मा स्त्री परिहायाप्यासवेत केततत्र ययस्या शूल पुण्यदशन च स्यात्ततता मृदुत्वादि गुणानुत्तरयनस्या शतैः प्रदेहादिभिरपाचरेत् १७६

३ पूर्वोक्तचिचित्साया प्रकाशः ।

१७७—तद्यथा । सहजधातेन सर्पिणाऽधोनाभं मवत भदेह्यात् । मधुकसिद्धसर्पिणा सुशीतेन पितुमाप्लाव्य

१७२—अत एव गमवृद्धिपितृधातुतयेत्यादिहेतु सूति वाया व्यापेरसाध्यत्वे भवति १७२

३७ सूतिकोषचाराणामवाधि ।

१७३—एवं साध्यधमासमुपसंस्कृता क्रमेण विमुक्त । हारविहारान्तर ॥ विगतसूतिकाभिधाना स्यात् । पुनरा तवदनानादित्येके ॥ ३७

१७३—मार्था मासादूर्ध्वं सूतिकाभिधाननिवृत्ति । अये पुनराह पुनरातवदनानादूर्ध्वं सूतिकाभिधाननिवृत्ति १७३ ३८ अध्यायोपसंहारः ।

१७४—इत्याद्य भासमादाय यावन्नभैक्षमा पुन । स्त्री स्थात्तावद्विधि सर्व सर्वथा साधु दरीत

इति वैद्यपतिरिहगुप्तस्य सुनोवांगमष्टय कृतावस्थाः सप्रहसहिताया शारीरस्थाने गर्भोपचरणायो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१७४—त्येवमन तरोकेन प्रवरे । प्रथमा मासादभा धानात् प्रवृत्ति पुनरातवदननेन गर्भयोग्यता तावदस्या विधिरस्मिन्ध्याये दर्शित इति १७४

इति श्रीमहामहोपाध्यायेन्दु विरचितायामष्टाह सप्रह यायायां शारीरस्थाने तृतीयोऽध्यायः ॥

यानिलमीये स्यापयेत् । न येन एयसा मधुकास्तुना न्यग्रोधादिकपायेण वा परिषेचयेत् । परिषीततत्त्वर सानि च तैलानि योनौ निधापयेत् । तच्छूद्रसिद्धस्थ वा क्षीरसर्पिष पितुम् ॥ ३

१७७—सहजश्रोत सर्पिषदनश्रोदश्रो विला य शीतो दने प्रक्षिप्य स्थानाकियते । मधुकेन सिद्ध सर्पिस्तमोक्तम् । तच्छूद्रन्यनाधादिशुद्धे सिद्धस्य क्षीरसर्पिष पितु योनौ दद्यात् । क्षीरमेव प्रमथ्य सपादित सर्पि क्षीरघृतम् १७७

४ अतिभुवतक्त्याधिकित्सा ।

१७८—अतिभवाति तु रक्ते तत एवाक्षमानं प्राशयेत् । कैवलदेव वा क्षीरसर्पिष । पशोत्पलकुमुदकजलक च समधुनाकर लहयेत् (२) । धातकीगैरिकसर्जरसाज्जनचूर्ण वा मधुना । न्यग्रोधादित्वजनचारककल् वा । शैशै । हरिणरधिर वा सक्षौद्र पाययत् । रुद्धिपिदारीजी वतीर्वा पयसा । नीलोत्पलसितापचलोष्टच दनादि वा त डुलोभ्युवासारसा यतरण । य चमिद्वयसितो त्वलशारदाकुम्भरनालादु यमोपशुद्धानि वाऽऽजेन

३२ कनि सुतवि —क,

१ स्याम । स्त्री च —क २ त तत्र य —च ३ क सर्पि —क ४ च कैला —क ५ तच्छूद्रसिद्ध —क ६ वा समधु । न्य —च ७ यत् । रुद्धिपि —क ८ कलोष्टचद —क ९ लाम्बु वा सरसा य सरण । गै —क ४

पयसा। (३) कशेरुकमृणालकशृङ्गाटककाश्मर्यपरूपकद्रा-
क्षाशारिवाप्रपौण्डरीकानन्तोत्पलकेन्दुम्वजिजवायेन
वा शर्करामधुमधुरेण शालिचूर्ण । जीवनीयशृतं वा
क्षीरम् । बलातिबलाशालिपट्टिकेक्षुमूलकाकोलीश्रुतेन
पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं सुशीतं भोजयेत् ।
शतवीर्यजाङ्गलरसेन वा । रक्तपित्तक्रियाश्च शोधन-
वर्ज्याः प्रयुज्यते । सौम्याश्च मनोनुकलाः कथाः ॥ ४

१७८-रक्ते त्वतिस्रवति तत एव न्यग्रोधादिसिद्धात्
क्षीरसर्पिषोऽक्षमात्रं प्राशयेत् । केवलादेव वा क्षीरसर्पिषो-
क्षमात्रं न तु न्यग्रोधादिशृङ्गसिद्धाक्षीरसर्पिषः । पद्मादिकि-
ञ्जल्कं च मधुगर्गराभ्या युक्तं लेहयेत् (२) मधुना वा धात-
व्यादिचूर्णम् । मधुनैव न्यग्रोधादित्वचा शृगाणां च कल्कम् ।
सक्षौद्रं वा शशाधन्यतमशुधिरम् । ऋध्यादिकं च पयसा ।
नीलोत्पलादीनि तण्डुलाम्बुवासारसयोरन्यतरेण । पको
मृलोष्टस्तयोक्तः । आजेन पयसा गन्धप्रियङ्गवादीनि । (३)
कशेरुकादीनां कषायेण माधुर्यसपादनमात्राभ्यां शर्कराम-
धुभ्यां मिश्रेण शालिचूर्णं पाययेत् । जीवनीयौषधशृतं क्षीरं
वा पाययेत् । बलातिबलादिशृतक्षीरेण मधुगर्गरासंयुक्तेन
सुशीतं रक्तशाल्योदनं भोजयेत् । शीतवीर्योणां च जाङ्ग-
लानां रसेन वा सुशीतं रक्तशाल्योदनं भोजयेत् । शोधन-
वर्ज्याश्च सर्वा रक्तपित्तोक्ताः क्रिया यथावसरं कुर्वीत १७८

५ शोणितस्रुतिरहिते वस्तिशुलादौ चिकित्सा ।

१७९-अदृष्टशोणितां तु मधुकपयस्यासुरदरुभिः
सिद्धं पयः पाययेत् । ताम्रवल्क्यश्मन्तकशतावरीपयस्या-
भिर्वा । विदार्यादिगणेन वा श्वदष्टास्वरैस्तक्षीरसिद्धं वा
सर्पिः । पलाण्डुरससिद्धं वा सक्षौद्रम् ॥ ५

१७९-यदा तु शोणितदर्शनं विनैव वस्त्यादौ शूलं केवलं
भवति गर्भेऽप्यास्तथा ता मधुकादिसिद्धं पयः पाययेत् । ताम्र-
वल्क्यादिसिद्धं वा पयः । विदार्यादिगणसिद्धं वा । श्वदष्टा-
स्वरसक्षीराभ्यां वा सिद्धं सर्पिः पाययेत् । पलाण्डुरससिद्धं
वा क्षौद्रयुक्तं सर्पिः १७९

६ त्रिमासं यावदस्रुतौ गर्भस्थानाध्यत्वम् ।

१८०-असंपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्पदर्शने गर्भः प्रायो
न तिष्ठत्यसजातसारत्वात् ॥ ६

१८०-प्रथमान्मासादारभ्य मासत्रयं पुष्पदर्शने सम्पक्-
श्चिकित्सितोऽपि गर्भः कोष्ठे न तिष्ठत्यसजातसारत्वात्
स्रवत्येवेत्यर्थः । तेन प्रथममासत्रयं पुष्पदर्शने प्रायो गर्भ-
चिकित्सयापि कोष्ठे न तिष्ठति । मासत्रयादूर्ध्वमपि चतुर्था-
दिष्वपि मासेष्वकाठिन्यात् १८०

७ आमगमे पुष्पदर्शने चिकित्सोपक्रमः ।

१८१-आमान्वये चोर्ध्वमपि विरुद्धोपक्रमत्वात् ।
तत्र रूक्षशीतानि प्रयुज्यते ॥ ७

१८१-आमान्वये पुष्पदर्शने विरुद्धोपक्रमत्वाद्गर्भं कोष्ठे
न तिष्ठति । आमे ह्युष्णतीक्ष्णादिका क्रिया । सा तु गर्भं

विपरीता । अतो विरुद्धोपक्रमत्वम् । यत्र चतुर्थादिष्वपि
मासेष्वामान्वयो नास्ति, तत्र पुष्पदर्शनेऽपि गर्भो विधार-
यितुं सुगम्यते । तत्र त्वामान्वये रूक्षशीतान्योपधानि
प्रयुज्यते १८१

८ आमगमे पुष्पदर्शने चिकित्सा ।

१८२-तद्यथा-प्रागुपवासं ततो दुरालभाभृतोशीर-
पर्पटकधनचन्दनातिविपावलाकट्वक्त्रधान्याककाथपा-
नमातृणधान्यशालिपट्टिकपयोनामशनं च मुद्रादियूपैः ।
जिते त्वामे स्निग्धशीतानि पूर्ववत् ॥ ८

१८२-तद्यथादिना तेषामेवोपयोगविशेषं दर्शयति ।
औषधात्पूर्वमुपवासः । दुरालभादिकायस्य पानम् । तृण-
धान्यादिपेयाः । मुद्रादियूपश्चाशनं प्रयुज्यतेति सवध्यते ।
एवमामे जिते प्रथमपुष्पदर्शनवत् स्निग्धादीन्युपयुज्यते १८२

९ आमगमपाते चिकित्सा ।

१८३-(१) आमगमे तु पतिते मद्यानामन्यतमं
सामर्थ्यतः पाययेत् । गर्भकोष्ठविशुद्धयर्थमर्तिविस्मर-
णार्थं च । अमघपा पाचनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलव-
णवर्ज्याभिः सतिलाभिरुदालकादियवागूभिरुपाचरेत् ।
चन्तो भासास्तावन्त्यहानीति । (२) ततः प्रीणनैर्व-
लानुरक्षिभिरस्नेहेराहारैरादोषधातुर्द्ध्वशुद्धेः । आम-
गर्भशेषेण हि पुनैः पुनरकुशलमनुपपद्यते । तस्मात्प्री-
णैरनवशेषपयशुपाचरेत् । ततः परं स्नेहपानैर्वस्तिभि-
राहारैश्च दीपनीयपाचनीयजीवनीयवृहणीयमधुरवातह-
रैरिति ॥ ९

१८३-आमगमपाते मद्यानामन्यतमं गर्भिणीं पाययेत् ।
प्रयोजननिर्देशस्तद्गुणमन्यत् प्रदर्शयितुम् । अमघपा या
केनचित् कारणेन मधुन पिबति, ता पाचनीयद्रव्यसंमिश्राभि-
रस्नेहलवणामि सतिलाभिरुदालकादियवागूभिरुपाचरेत् ।
यावत्सख्ये मासि गर्भपातस्तावत्सख्यान्यहान्ययं क्रमः ।
ततोऽनन्तरमेवादोषादिशुद्धे प्रीणनादिगुणैराहारैरुपाचरेत् ।
कुत इत्याह । आमगर्भशेषेणेत्यादि । तदनु च स्नेहपानैर्व-
स्तिभिस्तथा दीपनीयाद्युक्तैराहारैरिति १८३

१० गर्भस्यावृद्धे शुष्कत्वस्य वा कारणानि ।

१८४-यस्याः पुनर्महति जातसारे गर्भे वर्ज्यानाम-
वर्जनात् पुष्पदर्शनं स्यादन्यद्वा । योनिस्रवणम् । तस्या-
स्तन्निमित्तं वायुः प्रकुपितः पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य
गर्भस्य रसवहां नाडीं प्रतिपीडयति । ततो नाड्यां
दोषैः कुल्यायामिव तृणपत्रादिभिः प्रतिच्छन्नायां रस-
स्यासम्यग्वहनाद्गर्भो वृद्धिमनाऽनुवशुपाविशत्युपशु-
प्यति वा ॥ १०

१८४-महति जातसारे वर्ज्यावर्जनाद्योनिरातवमन्यद्वा
किञ्चित् स्रवति तस्या योनिस्रुतिनिमित्तं वायुः कुपितः
सन् पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य या तु नाडी मातुराहारसारं
रसं गर्भस्थं वहति ता नाडीं प्रतिपीडयति । ततस्तथा

तद्वदया नात्मा कुल्येव एणादिष्ठनया केनरो गर्भो
वृद्धिमपानुवन्तुपविन्त्युपपुन्यते वा १८४

११ उपविष्टकामैलक्षणम् ।

१८५-तत्र यस्या कादाचित्कार्त्तवपरिभ्रावावल्पो च
वृद्धये सतते च गर्भं प्राप्तापरिमाणोदपरिहीयमाण
एव स्फुरति । न च कुक्षिर्विषयते तमुपविष्टकमित्या
चक्षते ॥ ११

१८५-तत्र दो भेदौ । एको वृध्यप्राप्ति । द्वितीय उपरोप ।
प्रथमे कादाचित्केन लाये । गर्भा न परिहीयते । नापि
वपने, स्फुरति च । तमुपविष्टकमित्या चतुर् आचार्या १८५

१२ उपविष्टकापरिमाणस्य नागोदरगर्भस्य लक्षणम् ।
१८६-यदा तु प्रतिमासमात्तर्यं प्रत्यहं वा परित्क्
वर्णनात्यल्पं च तथा परिहीयमाणा गर्भश्चिरात्
किञ्चित् एव दते । कुक्षिश्च वृद्धाऽपि परिहीयते । तदु
पशुत्वं नागोदरं च ॥ १२

१८६-द्वितीये स्वतिस्रावा वृद्धाऽपि परिहीयते । गिरात्
स्तोकं च स्पन्दते कुक्षिश्च वृद्धाऽपि परिहीयते त गममुप
चकना गौदराज्याभ्यामाचक्षते १८६

१३ वतविष्टनागोदरयोः प्रभवमात्रं ।

१८७-तौ तु मातुराहारतेजसाऽप्यनाप्याव्यमानौ
यदा पुष्टौ र्स्याता केरादराणादेभ्युत्तौ । तदा धर्मागैरपि
प्रमदा प्रसूयेत एव ॥ १३

१८७-तौ चोपविष्टयोऽप्युत्तौ मातुराहारतेजसा स्वल्प
नाप्याव्यमानौ क्रमेण यदा पुष्टौ स्याता तदा च वृद्धाणादि
शुक्रौ बहुभिरपि वर्षे प्रमदा प्रसूयेत १८७

१४ वातहेतुकोपपत्तिरपि यानागोदरयोश्च ॥ १४

१८८-तत्र वातेनापविष्टकापुत्तं कयावायु प्रतिह
म्यते, सतर्द्धकेनिलं विच्छिन्नं शङ्कुपुनरुपयते, मूत्र
मुपारुच्यते, कटीपृष्ठहृदययु वेदना, जम्भा निद्रा
नाशोऽमीक्ष्णं प्रतिदनाय, शुष्ककाम, साद्र, हृदयेते इव कर्णौ, तुष्टये इव दांतौ, विपरीरि कादिरिय
संक्षयते शरीरं परिकृतमिव वायुभ्रमति, कुक्षौ तम
इव भवत्यते, ह्नु खेनाभस्य जणभहरहं परिहानि,
कुटितविषयपरस्परवत्त्वं च भवति ॥ १४

१८८-तत्रैवादिना दोषविशेषेण तयोर्लक्षणाभ्युत्पत्तेः—
तत्राप्याविशेषेवया यदोपविष्टकोपुत्तं योर्वायोरपि
नय भवति तदा तत्र वातहेतुपयोरपविष्टकोपुत्तकनो
कोष्ठपरौ वायुस्ताभ्या प्रतिहयते । सचन्द्रादियुक्तं च
शङ्कु गभिष्णुपवेश्यते । सुबोधमस्मि १८८

१५ पितृहेतुपयोरपविष्टकना गौदरयोर्लक्षणाभ्युत्पत्तिः ।

१८९-पितेन तत्रहरितमुपवेश्यते धूमकाऽम्लक
इक्षुर्द्विर्भूछा कुक्षिहृदयदाह, पीतस्त्रिगाम्नामन

मूत्रनैसत्वस्त्व, काली, दुबला । नित्यं ह्ना च नारी
भवति ॥ १५

१८९-पितेनोभयोर्गभिण्यास्तामहरितशङ्कुपवेशनादि ।
सुबोधम् । गोमूत्रवत् पीतस्त्रिगोत्रादित्वम् १८९

१६ च फदेतुपयोरपविष्टनागोदरयोर्लक्षणाभ्युत्पत्तिः ।

१९०-श्लेष्मणा मधुरास्त्रयमुत्पत्तं, श्लेष्माद्रमर्न,
मध्वेय, श्वेतहस्तपादुनेनता, कास आसत्र ॥ १६

१९-श्लेष्मणा तयोर्गभिण्या मधुरास्त्रयार्त्तिकं भवतीति
दोषविशेषलक्षणम् १९०

१७ उपविष्टनागोदरयोः सामाया विविक्तता ।

१९१-तथाजीवनीयवृद्धणीयमधुरीपपशुभिराणा सपि
पामुपयोग । तथा पयस्या रसा मामागमाणा च गर्भं
वृद्धिकर । तथा सभोजनमेतरस्य च घृतादिभिः ।
सुभिक्षाया अमीक्ष्णं यानवाहनापयजे । वृद्धेणैरुपपा
दनम् ॥ १७

१९१-चिचित्ता तमयो सामा येन जीवनीयादिशुद्ध
पिरादिषा । पामुपयोगो गमवृद्धिकर इत्यर्थः । तथा यैरेव
सर्पिताणि सभान्नं सह भोजनम् । तैरेव न सुभिक्षाया
रुष्टाया गभिण्या यानवाहनाग्निमिषपाचनमुपपन्नं,
अपयजनं दानम् । इति सामा यनोपविष्टकोपुत्तयोर्योर्वि
वर्णनार्थं चिचिस्तिताम् १९१

१८ वातजनितोपविष्टनागोदरयोश्चिचित्ता ।

१९२-अथ विनाय । वाते पूवमेव सैधवोपहितं
क्षीरयन्ति दद्या शीतादकक्षाता मृदु नाल्योदने
भोजयेत् । ततो पिदायादिग । नाधितेन सर्पिपाऽनुवा
सयेत् । निधात च सयत ॥ १८

१९२-वातादिदोष विषे । स्वयस्यादिना ययथाते-वस्तिदा
नादनुभाजनम् । ततोऽनुवा जनम् । सुबोधम् १९२

१९ पितृजनितोपविष्टनागोदरयोश्चिचित्ता ।

१९३-(१)पित्तं मधुकविदारीनिपृहसिद्धं पय पियेत् ।
तिव शूलकुङ्कुर्निस्तुपमापादय च क्षीरोदकनो
हृदये संशुष्य तदसेन सर्पिपा च तित्तिरिक्पिञ्जला
न्यतरसं साधयित्वा पाययदुपविष्टकविधर्पनार्थमुप
शुष्कं वृह्णं च । अजासर्पिपा क्षीरेण जीवनीयंश्च
संशुष्यता यवागू पियेत् । (२) पयस्याकाकाणीद्वयमु
निय चकल्लेन पयसा च सर्पिर्विर्पाचयेत् । तत्कार्यं
क्षीराधुनाधुनाधुनाधुना । आमगर्भरसन चाभीयात् ।
तानेव च तत्र मृष्टान् भक्षयेत् । जलचरमासानि
च ॥ १९

१९३-(१) शूलान्नं ता पुच्छु यस्तथोक्ता । तन माप
शुक्कुदरीसेन सर्पिपा मित्रितेन सह तित्तिरे कपिजलस्य
वा रसं साधयित्वा उपविष्टकविधर्पनार्थमुपशुष्कवृष्टान्
च पाययोदिति मन्थ । जीवनीयाना यथासत्कार मात्रा ।
(२) पयस्यादिना चतुर्णां कलेन तद्यतुर्गणं सर्पि

१६ ताम् । तत्र व-न र १७ खल का-क ख १८ हनादिभि क्षोभण मार्जनजभवैर-न १९ ले सधु
न्यते-न २० यमुनिप १५५-क ख २१ विषयत्वा-न ख

पयसा स्नेहसमेन विपचेत् । पयस्या क्षीरविदारी । कल्प
प्रातः । तस्मिन् क्षीरानुपाने प्रयुक्ते भोजनकाले आमगमाणा
त्वाचिरकालजातानां प्राणिनां रसेनात्रमश्रीयताम् । तानेवा-
मगर्भास्तत्रैव रसे भृष्टान्निस्तालितान् भक्षयेत् । तत्तत्तल
चारिणा हसादीनां मासानि च १९३

२० कफजनितोपविष्टकनागोदरयोश्चिकित्सा ।

१९४-(१) कफे त्वानृपौदकपिशितोपदंशामञ्जसुरां
त्रिरात्र पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वा पिबेत् । (२) तिलमुद्गमाप-
लवणविल्वैर्वात्रैः पञ्चभिर्घृतपात्रं सथोज्य स्वनुगुप्तं
निधापयेत् । ततः प्रातः पिण्डं विल्वमात्रं शृतशीतच्छा-
गदुग्धानुपानं वाऽश्रीयताम् । अत्रैव वा बदरचूर्णपात्रमपि
निदध्यात् । २०

१९४-(१) पिशितमुपदंश पानोपायभोजनयस्या सुरा-
यास्ताम् । (२) तिलादीनां पञ्चानामेकीकृत्य चूर्णस्य पञ्चपात्र
घृतस्य पात्रेण सथोज्यं निधापयेत् । स्वनुगुप्तं कृत्वैष ततः
प्रयोगः । अत्रैव बदरचूर्णपात्रप्रक्षेपो द्वितीयः । पात्रम् शुष्क-
द्रव्यस्य चतुष्पाटिपलानि । घृतस्याष्टाविंशत्यधिकं पल-
शतम् १९४

२१ वृद्धौ तत्पातनम् ।

१९५-एवमवृद्धौ तीक्ष्णैर्विरेचयेदपरापातनीयंश्च
पातयेत् ॥ २१

१९५-एव गर्भो न वर्धते तदा गर्भिणी तीक्ष्णैर्विरे-
चयेत् । अपरापातनीयैर्वा प्रयोगैर्गर्भं पातयेत् १९५

२२ लीनगर्भलक्षणम् ।

१९६-यस्याः पुनर्वातोपसृष्टोत्तसि लीनो गर्भः
प्रसूतो न स्पन्दते तं लीनमित्याहुः ॥ २२

१९६-लीनो नाम गर्भो यो गर्भिण्या वातोपसृष्टोत्तसि
लीनो न स्पन्दते ।

२३ लीनगर्भचिकित्सा ।

१९७-तत्र श्येनोत्क्रोश-गो गत्स्य-गोधा-शिखि-
कुक्कुट-तित्तिरीणामन्यतमस्य रसेन भूरिसर्पिकेण
माषयूपेण मूलकयूपेण वा घृताढ्येन रक्तशाल्योदनं
भोजयेत् । सन्नत्त्वा तिलमापविल्वशलादुधुक्तान्
पयसा पाययेत् । मेघमांसोपदंशं वा मार्द्विकम् । तैलेन
चामीक्षुमुदरवक्षणीरुक्तोपाश्वृष्टान्यभ्यज्यात् । सुडु-
र्मुहुश्चैनां हर्षयेत् । पूर्वोक्तं चेक्षेत ॥ २३

१९७-तत्र लीने गर्भे श्येनादीनामन्यतमस्य रसेन बहु
सर्पिष्केणायवा माषयूपेण घृताढ्येन मूलकयूपेण वा घृता-
ढ्येन रक्तशाल्योदनं भोजयेत् । सन्नत्त्वा वा तिलादिसधु-
क्तान् क्षीरेण पाययेत् । विल्वशलादु वालविल्वम् । मेघ
मेदुरम् । सुबोधम् । पूर्वोक्तं गर्भवृद्धिकरोक्तम् १९७

२४ उदावर्तविबन्धचिकित्सा ।

१९८-(१) यस्याः पुनरुदावर्तविबन्धः स्यात्तां वातहर-

स्त्रिग्वान्नपानैरुपाचरेत् (२) अष्टमे तु मासे मधुकसिद्धेन
तैलेनानुवासयेत् । तदसिद्धौ वीरणशालिकुशकाशेक्षु-
वालिकावेतनपरिव्याघमूलानां भूतीकानन्ताकाञ्चर्य-
परुषैकमधुकमधुकमृद्धीकानां च पयसार्धोदकेनोद्गृह्य
रसं तेन प्रियालविभीतकमज्जतिलकल्कयुक्तेन पलव-
णोष्णेन निरुहयेत् । विगतविबन्धां च आताशितां
साय तेनैव तैलेनानुवासयेत् ॥ २४

१९८-(१) यस्याः इत्यादि सुबोधम् । (२) अष्टमे मासे त्वनु-
वासनं तेनानुवाग्नेनासिद्धौ वीरणादीनां भक्षानां मूलानां
भूतीकार्दना ययासभव मूलानां फलानां च क्षीरोदकाभ्यां
अनुकायनन चूर्णमेलनं रसमुद्गृह्य तेन रसेन प्रियालादि-
कल्कमिश्रेण स्पृष्टवर्णेनेपदुष्णेन च निरुहयेत् । वीरण वृण-
विशेषः । उलुवालिका करकशालिरिक्षुः । परिव्याधौ जल-
वेतसः । विगतोदावर्तविबन्धा चानुवागयेत् । तेनैव मधुक-
सिद्धेन तैलेन १९८

टिप्पणी-‘न्युञ्जा (अधोमुखां शयानाम्) त्वेनामा-
स्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत्’ इत्यधिकं चरके (शा.
८-२९) १९८

२५ उदावर्तपिक्षाया दोषः ।

१९९-उदावर्तो हि समुपेक्षितः सहसा सगर्भो
गर्भिणीमतिपातयेत् ॥ २५

१९९-अवश्यं चोदावर्ते चिकित्सा कुर्यात् । यत उदावर्त
उपेक्षितः सहसा गीत्रमेव सगर्भो गर्भिणा हन्यात् । १९९

२६ मूढगर्भहेतवः ।

२००-यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्यथोक्तैर्वा व्य-
वायादिभिरन्यैर्वा व्याधिभिः पूर्वोपचितेन वा जनन्य-
पत्यथो कर्मणा बन्धनैर्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्ता-
त्समुक्तबन्धनो गर्भशय्यामतिक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविव-
रैरवन्तसमानः कोष्ठसक्षोभमापादयति । ततः कोष्ठ-
सक्षोभाद्वायुरपानो मृदः कुक्षिवस्तिपार्श्वोदरयोनि-
शूलानाहविण्मृत्रसंगानापाद्य गर्भं व्यावयति तरुणं
शोणितभावेन । सोऽभिहितः प्राक् ॥ २६

२००-यस्याः इत्यादि सुबोधम् । गर्भस्य बन्धनं यत्र तत्र
मातुरनुबन्धो भवति परिपोषार्थम् । वृन्ताद्येन शाखाया
निबध्यते फलम् । स व्यापन्नो गर्भ आसन्नं शोणित-
भावेनापि प्रसूयते । तत्र च विधेयमुक्तम् २००

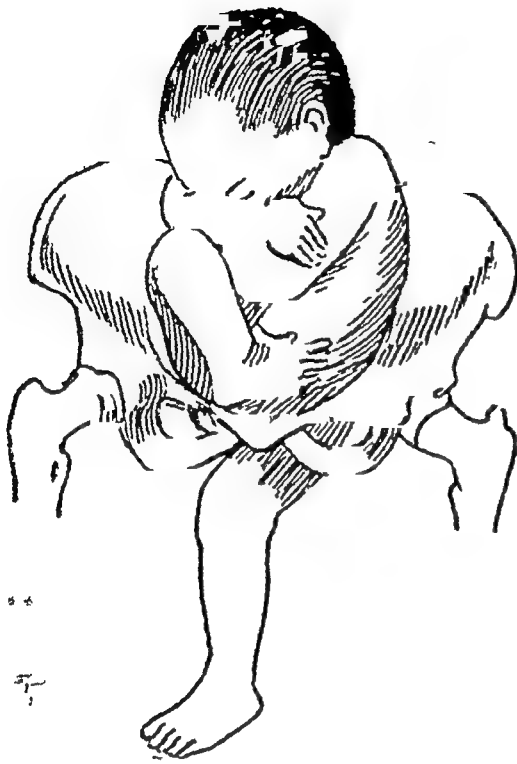
टिप्पणी-‘अपानो मूढः सन् तरुणमधनाङ्गमन्यक्तचेतनं
गर्भं व्यावयति’ इति सर्वथ । शोणितभावेन-शोणित-
सावेण २००

२७ मृतगर्भाया लक्षणम् ।

२०१-विवृद्धे तु गर्भे स्तब्धं स्तिमितं शीतमभगर्भ-
मिवोदरमाभाति । शूलमधिकमुपजायतेन च स्पन्दते
गर्भो नाज्यं प्रादुर्भवन्ति न भवति योनिरक्षिणी

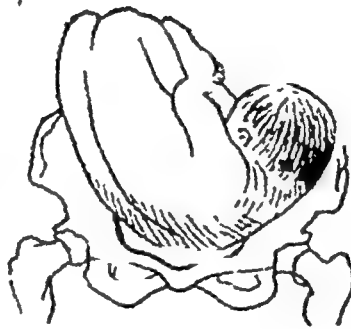
मूढगर्भाणां केचन प्रकाराः ।

एकसवश्रा निर्गतो मूढगर्भः

कीलारव्यो मूढगर्भः

परिधोरव्या
मूढगर्भ-
प्रकारः

चास्या मंस्यते तथा ह्युत्तमरतिपरीता व्ययतेऽन्यथा
चष्टे ताम्याति आभाति रादित्यर्हनिर्ज्ञानं स्वपिति
पुन्युत्तमाया कृष्णसित्यतिकर्षं प्राणिति जक्षि
तीत्यवविधा स्थिय मृतगर्भा विद्यात् ॥ २७

२०१-यदा तु बद्धो व्यापने तदा गभिण्या स्तम्भो
दरत्वादिव कराति । आया गर्भप्रभववेदना । अस्या
स्तो नचाभग । पृति ध्वामो यस्या मा तथोक्ता ।
अतिकष्ट प्राणिनि । ययमपि येषामु प्रभवति । जीविनि वा
मष्ट न त्रिभुति भययति । स्वपिति वा । इत्येवविषय्यग
युक्ता स्थिय मृतगर्भा विद्यात् २१

२८ मूलाध्यायः ।

२०२-तु गर्भं कदाचिद्गर्भगणपत्ययमनेकधा
प्रतिपत्तिं विगुणनेव यायुना पादित माहित च मृद
गर्भमिव्याहु । विगुणानि प्रतिपिठनपैधिन्यादभ्यस्य
गति च २८

२०३-न गर्भं वशीदानवशादभ्यस्यगनावेतापय
पथ योानमार्गं प्रवृत्त वायुना वीतिन मोहितमप्यन मू
गभिनि यादुरा ताया । वायुपीठनवैधिन्याथ तन्म गभस्या
मन्त्रगतिरिवम् २०२

२० मूलगभगतय स्थानानि १ ।

२०४-समाप्तस्तु त्रिविधा गतिरप्या तिर्यक् न्यु
ज्जा च । स्थानानि पुनरर्था । तान्यत्रैवाचरन् पश्य
ते २९

२०५-मधुपण त्रिविधा गतिरप्यादिभेदेन । ऊर्ध्वा
यस्यामुत्थितो गम आयाति । तिर्यग्नीना गभिणीपाथवो
कृष्णाभातरम् । पुनजा अभ्यगिरस ऊवपातरम् । तस्य
च गभस्याथो धरयानानि तानि च वक्ष्यन्- (१) मधिव
भ्यामागमनमेवम् (२) ज्वेन मध्वन्ता द्वितीयम् । (३) मि
हमूलेन वृत्तीयम् (४) तिथम् चतुर्थम् (५) पाथवृत्त
गिरम पाथम् । (६) बाहुद्वयेन पथम् । (७) वक्त्र
वृष्टेन पाथवपात् । (८) यानिमुगमन मसमम् (९) ज्वेन
पाथन यानि द्वितीयेन शु मिरयथम् २०३

टिप्पणी-समाप्त इति-विश्वरूपेण तु त्रिवर्गमात्राज्ज्ञाया
प्रपात्तान्ता इति टिप्पण (सु नि ८५) २०३

३ अमाध्यमगभगणम् ।

२०४-तैषु त्र्यप्यपि विपरीता द्रव्यायामाक्षपयानि
भ्रान्तिवरणमकर आभ्रमाभिपन्नानि शीतगार्वा पुन्यु
क्षारा च वजयत् ३०

२०४-नपु मधुपण मृतगर्भेषु विपरीता द्रव्यावस्थाति
युक्ता गभिणा वजयेत् । न तिरिस्मन्त्रियर्थ २४

२५ मृतममलोपक्षया दाया ।

२०५-न तु क्षणम पुपैक्षेत गर्भराज्यम् । तद्वि निर
प्यवासीकृत्या उ जननीं हन्यात् ३१

२०५-शब्दभूतं गम मृत सत क्षणमपि भिषक् नो
पैक्षेत । तद्वि गभगर्भ जन या उच्छ्वामराथ कृत्वा ता
ह याव २०५

३२ मनेन गभगत्यनापि जा या भयम् ।

२०६-सचेतनश्च गम नाश्वण विद्वार्यमाणो विषम
महानि विक्षिपेत् ३२

२०६-अविज्ञानाच्च स तेनापि गभ गर्भेण विद्वार्यमाणो
विषम कृत्वाहानि विक्षिपन् निश्चवासीकृत्य जनना
हयाग्निनि सवध २०६

३३ गर्भमहं गृहीता दास्यम् ।

२०७-तस्मात्तत्तद्वै सत्य प्रयतेन पूर्वतानि च
मन्त्रपधानि प्रयुज्जीति ३३

२०७-नम्राचर्य जीवतो गर्भस्य सहे अप्रसवे । यद्यो
या अनुभूतानिकमज्जाम्ना प्रपन्ना तागविपैरपायै
प्रयतेन २०७

३४ गर्भसङ्गस्य त्रिविधम् ।

२०८-त्रिविधस्तु सङ्गा मयति । शिरस्यथ जघने
या ३४

२०८-नरस्य हि सङ्गविधयो भवति २०८

३५ मूगर्भोपाया ।

२०९-मृदगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्य वसन्त्यक ।
मन्त्रादिवसायधवद्विहितमित्यक । एतन्मणा शल्य
द्वेषा नाप्याहणमित्यक ३५

२०९-य पुनर्मूगभेतरवैवे आताया अतासामा
यातनायुपातनगृह्य गर्भेति वक्ष्यति । अ ये मन्त्रादिव
देवहेतो । वशिष्टाह । ॥ पुनर्विश्वामित्रायावत्वाध २०९

३६ गणाप्ययम् । वष्टनत्वम् ।

२१०-न त्यत वष्टतममन्ति नाश्वकम् । यतो यानि
यष्टरपीहा जगमांतायादीना मध्ये ताननुपहिस्ताऽस्य
क्षयता नाश्वमवधार्यमुत्कषा तपकरीभ्यावतनात्कतन
वष्टनभेदमपि ननुकरणानि चकन पाणिना
कायाणि ३६

२१-अतो गभगत्यर्भो यच्छ्वाम वष्टनम ना
गति यतो यान्या । त्रि रक्ष्याणि स्ताननेव शस्त्रमवायम
द्विष्टोतरवात् । एतेन पाणिनोरुपपन्ना त्रि बायाणी
त्यतिवध्यम् २१०

टिप्पणी-उत्तपणम्-अपोगनरयोधवारणम् । यावत
नम्-गर्भशब्दाया त्रिविधातिश्वरयातनरथापीभ्याहृया
प्रापाम् । उरवननम्-उरवस्य वरयचिन्ताय छेद
नम् । अपवधनम्-ऊर्ध्वगास्या १५ । छेद
नम्-स १५ । तत्तद्वम इत्य द्विष्टोवरणम् । भन्तम्-गर्भ
उरुवेदोराधातरय विदाहणम् । पातनम्-१५ ।

१५ । १५-वक्त्र प्राञ्जलीवरणम् (सु नि १५३)
२१०

३७ प्राणमशय शब्दोपक्रमविचार ।

२११-तस्मादीधरमाष्टमं पुर च यजमास्याय तद्वि
द्यसहितस्तथुपमं च । अभिधायान् मुञ्च भरणम् । उप
मने सशय । तथाद्वाराभिमृतीनापि ३७

२११-तस्माद्विपगीश्वरमापृच्छ यथा मृतायामयशसा
योगो न भवतीति । परं च यत्नमास्थाय कृताभ्यासेश्च
भिषग्भि गच्छेणोपक्रमेत यस्मादनाहरणे गर्भस्य गर्भिण्याश्च
ध्रुवमवश्य मृत्युर्भवाति । उपक्रमे तु सशय । प्रसन्नादुदरादी-
नामप्येव विज्ञेयम् २११

टिप्पणी-ईश्वरम्-स्वामिनम् २११

२८ मूढगर्भाहरणविधि ।

२१२-अथोत्तानाया व्याभुमसकथ्या वस्त्रचुंबलाञ्ज-
मितकटिप्रदेशायाश्च धन्वर्नौगवृन्तिकागाल्मलीपि-
च्छाघृतेरभ्यज्य हस्तं योनिं च गर्भमाहरेत् २८

२१२-व्याभुमे संकुचिते सन्निधनी । वस्त्रचुम्बल पट्टमथ
कोमलपिण्ड । नागवृन्तिका सल्लकी स्वनामिका । वा नाग-
मृत्तिकेति पाठ । हस्तं भिषज् । इत्युत्तानाया गर्भमा-
हरेत् २१२

३९ मूढगर्भाहरणप्रकार ।

२१३-तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोममाञ्जनमेव ।
एकैकसक्थिपत्रस्येतरं सक्थिं प्रसार्य, स्निग्धदेशागतस्य
स्निग्धेश प्रतिपीड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनीं प्रसार्य,
तिथ्यागागतस्यै परिघस्येवापरार्धमुत्क्षिप्य पूर्वार्धमपत्य-
पथं प्रत्यार्जवमानीय, पौर्वापवृत्ताशिरसोऽस प्रतिपी-
ड्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोपत्यपथमानीय, बाहुद्वयप्रपञ्च-
स्योर्ध्वमुत्पीड्यासां शिरोमूलमानीय निर्हरेत् ३९

२१३-तत्रेत्यादि । आञ्जनमात्मदिकर्षणम् । सन्निधनी
प्रसार्य तन्निर्हरेदिति सवन्ध । स्निग्धेश योनिमुखाद-
न्तर्नीत्वा । पादौ योनिमुलमानीय । सन्निधनी प्रसार्य
गर्भस्य । परिघो दण्डाकार आयुधो योनिमध्ये हि तत्परि-
वर्तने छिनत्तीति । पूर्वार्धं शिरोभाग । पार्श्वे वक्र शिरो
यस्य तस्या सप्रतिपीड्य शिरः अपत्यपथमानीय निर्हरेत् २१३
४० शलदारणार्हमूढगर्भलक्षणम् ।

२१४-यस्त्वाभुमसकथ्यः पाणिपादशिरोभिर्धोनिं
प्रतिपद्यते । यश्चाभुम एवैकेन पादेन योनिं द्वितीयेन
पायुम् । तौ मूढौ हस्तेनाहर्तुमशक्याविति शस्त्रमव-
चारयेत् ४०

२१४-यौ वा ताभ्या सस्थानाभ्या मूढगर्भौ तौ द्वेव
हस्तेनाहर्तुमशक्यत्वात् शलदारणमर्हति २१४

४१ शलावचरणेन मूढगर्भाहरणम् ।

२१५-अथ स्त्रियमाश्वस्य मण्डलाग्रेणाङ्गुलिशस्त्रेण
वा (शिरो) विदार्य शिरःकपालान्याहृत्यै गर्भसङ्कुना
गृहीत्वा चिबुकं ताल्ल्युरलि कक्षयायां वाऽपहरेत् ।
अभिन्नशिरेण चाक्षिकूटे गण्डे वा । तथांसक्तस्या-
सदेशे बाहुं छित्त्वा हतेरिवाध्मातस्य वातपूर्णमुदरम-
वदार्य निरस्थान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेत् । जघन-
सक्तस्य जघनकपालानि दारयित्वेति^{१८} । अपि च-४१

यद्यद्यायुवशादर्शं सज्जेद्गर्भस्य सण्डशः ।

तत्तच्छित्त्वा हरेत्सम्यग्द्वैजरी च यत्नतः ४०

२१५-अथेत्यादि सुशोधम् । गर्भसङ्कु पूर्वाक्तो वक्र-
वज्रो यन्त्र । गर्भस्य हि कक्षयाधामजने वाऽभवत् । यस्य
तु युक्तिवशात् कपालान्यविदारितानि तस्याक्षिकूटे गण्डे वा
शङ्का वाऽभवत् सक्ति । अपि चेति ममुच्ये-यदित्यादि
सुशोधम् २१५

४२ व्यपगतगर्भस्येत्याया उपचारा ।

२१६-अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्विपक् ।

एव निर्हृतशल्यां तु सिद्धेदुष्णेन वारिणा ४३

दद्यादभ्यक्तदेहाय योनौ स्नेहपितुं ततः ।

योनिं हृदुर्भवेत्तेन शलं चास्याः प्रशाम्यति ४४

दीप्यकातिविपापान्नाहिंग्वेलापञ्चकोलकात् ।

चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा कथं वा पाययेत्ततः ४५

कडुकातिविपापान्नाहिंग्वेलापञ्चकोलकात् ।

तद्वच्च दोषस्थन्दार्थं वेदनोपशमाय च ४६

त्रिरात्रमेव सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिवेत् ।

सायं पिवेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवम् ४७

शिरीषककुम्भकाथपिचून्योनां च निक्षिपेत् ।

उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्ययास्वमुपाचरेत् ४८

पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजनं हितम् ।

रसो दशाहं च परं लघुपथ्यात्पमोजर्ना ४९

स्नेहाभ्यङ्गपरा स्नेहान्वलातैलादिकान्भजेत् ।

ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ५०

२१६-मृतगर्भं आहृते याऽवशिष्टाऽपरा सा पूर्वाक्ता ।

दीप्यकादीनां समाना चूर्णं स्नेहेन घृताधन्यतमेन

यथायोग्यं पाययेत् । तेषामेव कल्कं वा । कल्को जलपिष्ट-

द्रव्यम् । दीप्यकादिवत् कडुकादीनि । एवमेवोपधेन त्रिरात्र-

मासीत् दोषलावाय वेदनोपशमाय च । दोषो न वातादि ।

अपि तु रक्तपिच्छादि । त्र्यहादूर्ध्वं स्नेहमेव सप्तरात्र

पिवेत् । औषधप्रतिषेधार्थमेवकार । एव सायंमरिष्टं प्रातः

स्नेहे पीते । उपद्रवा ज्वरादयो व्याधयः । एव त्र्यहमौष-

धम् । स्नेहः सप्तरात्रम् । दशाहं पयः । दशाहं मातरस

इति क्रमः । ततोऽनन्तरं स्नेहाभ्यङ्गपरा सती वातव्याधि-

निर्दिष्टान् वलातैलादिकान् भजेत् । आदिशब्देन तत्स्व-

रूपाणामन्येषा ग्रहणम् । ततश्चतुर्भ्यो मासान्तं यावत्तु भोज-

नत्वादियुक्ता, पञ्चमान्मासादारभ्य क्रमेण न सहसा यथे-

ष्टानि सुखानि भजेत् २१६

४३ वलातैलविधि ।

२१७-अथ वलातैलमुपदेक्ष्यामः । वलामूलकपायस्य

भागो पट्, तावन्त एव पयसो यवकोलकुलत्थदश-

मूलकपायस्य भागो भागश्चतुर्दशतैलस्य तत्सर्वमे-

२८ णम् । तथोद^{१८}-क ख २९ गमृत्तिकाशा^{१८}-क ख ३० नुलोम्याभिच्छन्नमे^{१८}-क ख ३१ कस्मिन्सविप्र^{१८}-
क ख ३२ तिपिध्यार्ध्व^{१८}-क ग ३३ तस्य परिवर्त्य वाप-क. ख ३४ पार्श्ववृत्तशि^{१८}-क, पार्श्ववृत्तशि^{१८}-ख ३५ त्व
शङ्कु^{१८}-क ख ३६ रस वाक्षि^{१८}-क. ख. ३७ फूटे वा । त-ग. ३८ ति । भवन्ति चान^{१८}-क. ख. ३९ ग्रक्षन्ना^{१८}-
ग. ४० ना स्वेदाभ्य^{१८}-क. ख.

कथ्यं कृत्वा शृङ्गपिष्टानि चावाप्य काकाहीक्षीरकाका
हीजीवकपमकमुद्रपर्णीमापपर्णीमेदामहाभेदाक्षीरगु-
हामधुकदयदारमजिष्टाच दनराशिवातगुरुक्षुद्रता-
वयश्च धातुनर्नवनाततुष्पाचरापनरससर रौक्ष्यैर ॥ १५
पागुरकालानुसारीमै यवानि ननैष्टद्विप्रिनासाधयिवा
सुभाजनैऽनुगुत निदध्यादेय भगवतो य व तरेरमिम
तस्तैलराजो राज्ञा राजमाग्राणां सूतिकाणां वृद्धानां
शिग्रूनामतीतवयसां सुकुमाराणां गृह्णिनां महाम्रह
गृहितानां दीर्घरोगक्षपितवयुषां ममपिद्धपतितभिह
तभग्नविमिष्टदेहानां देवापघाताभिः सप्तमनो ॥ १६ ॥
तानां पाननावनभियक्तास्तिपु म्रयो य । तेन यल
पीरपश्चरतिमतिमेधामिषीर्योऽज्ञासि विचक्षते पक्षा
घाताक्षेपकार्दतादिविषिधनातविकारगुन्महिषाश्याम
कासा नियत ते । अहरहृषोयपु यमाने पम्मासादान्त्र
वृद्धिं नराभ्याति च वध्या च पुत्र ॥ १७ ॥ तामिच्छया
६ मत इति । भवति चात्र-॥ १७ ॥

२१७-रनेहान् भजेदित्युक्तिप्रसङ्गन बलातेलमेव मुच्यत
द्वितीयं तु बलातानि जिह्वापाग्निरथादिगन्धयुक्तं वक्ष्यते ।
अथेति मङ्गलार्थं । बलामूलकावस्य षड् भागाः । क्षारस्य
पदेवं द्वादश । यवादीनां नया ॥ चतुर्थस्य दन्तमूलस्य
तैवीष्टस्य काथस्यैको भागः । एव त्रयोदश भागा
वाथस्य । तनुशो भागस्तेलस्य । तैलाधुयभागनावा
पनम् । बाध्यदध्याणां तालो घोष्ठश्च मानम् । द्रव्या
धनुशुण्ठ राधशेष । दन्तमूलममु त्रयस्य यवाध यानसम
स्वम् । बाधाल्यादानां परस्परसमत्वम् । धीरगुहा-क्षीर
काकोली । पत्र-गन्धपत्रम् । रसो बाल । पालानुमार्यं
मुशीरम् । एव द्वार्निनादावापनद्रव्याणि । सुषोमम् ।
भवति रात्रौ तन्परीति २१७

४४ मृतगर्भिन्या जीवद्रभेनिष्पन्नम् ॥

२१८-यस्तिद्वारे विपद्याया कुक्षि मस्य दत्ते यदि ।

ज मकारे सत शीघ्र पाटयित्वोदरेऽष्टशुम् ५२

२१८-गभस्य ज मकारे जीवतो यदि माता विपत्रा
स्यात्तत कुक्षिप्रस्थे न्नेन जीवत गभ विदित्वा ततो
वसितद्वारे विपाटय तमुच्यते २१८

४५ स्रवद्रभाया आदितो सप्तममाम यावत् त्रिक्रिमाक्रम ।
२१९-मधुरं साकवीजं च पयस्यां सुरदारं च ।
अनं तल कृष्णतिलैरान्नात्रवर्त्तते रातावरी ५०
पृक्षादनी पयस्या च लता चात्परं शारिवा ।
अनं ता शारिवा राक्षा पद्मा च मधुपयिका ५४
बृहतीद्वयकार्म्यक्षीरी हस्तत्वचो वृतम् ।
पृथ्विपर्णी यला शिमु अर्द्धा मधुपयिका ५३
शृङ्गाटक विस द्राक्षा पाल्मधुर्कं यला ।
सर्पताम् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ५६
यमात् सप्तमु मासपु गर्भं भवति योजयत् ।

२१९-मधुवादीनि तत्रारि प्रथमे मासे गर्भं भवति
याजयच्छायाय वक्ष्यन्त्या । अनं तत्राणीनि द्वितीये ।
अनं नभो मानुरपण । ता वती रामत । मणिष्ठा
वा । वज्रा याणीनि पत्रं कृतीये । वज्रा ना दुमव्याधि
सैव बन्धाव । न्ना त्रियङ्गु । अनं ताणीनि पत्रं चतुर्थे
मासि योजयत् । अनं ता दूर्वा । पत्रा पत्रारिणी । पत्र
यथापवागम् । धीरिष्टा । शृङ्गाटको यथालाभ पद्ममे ।
शृङ्गमधु ५१ । शृङ्गपण्यादीनि पद पष्टे । शृङ्गा गाहुरव
मधुपयिका जीवती । शृङ्गाटका णि सप्तमे २१

४५ अष्टमप्रवृत्ति गभस्याप्यायना योगा ।

२२०-वपित्वाविरच्यद्वतीपटोलेषु निदिग्धिकार्त्तं ५७
मूर्धं शृतं प्रयुजीत क्षीर मासे तथाऽष्टमे ।

नवमे शारिधान तापयस्यामधुपयिभि ५८

यो नयेद्दत्तमे मासि मिदं क्षीरं पयस्यया २१९

अथवा यष्टिमधुवनारागरामदारभि ५०

इति वैद्यपतितिहगुसस्य सुनोयान्मस्य वृतावधङ्गा
समहसंहितायां शारीरस्थाने गभस्याप्यायना
चतुर्थोऽध्याय ॥ ४॥

२२०-वपित्वाणीना पण्णा मूर्धं शृतं क्षारमष्टमे ।

शारिवादिचतुष्टयेन नवमे । पयस्यया दशमे । अथवा
यष्टिमधुकात्रिपयेण दशमे । सर्वं बृहणमानान्वय विना
वयम् २२०

इति श्रीम महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाहसह
अहव्या यायां शारीरस्थानां शारीरस्थाने
चतुर्थोऽध्याय ॥

टिप्पणी-एवं शारीरस्थानस्य प्रथमाध्यायमारभ्य चतुर्था-
ध्याय यावच्छ्रीमता वाग्भटेन प्रस्तुतितन्त्रं समासेनोपवर्णि-
तम् । अथ व्यासापेक्षिणा कृते चरकसुश्रुतान्तर्गतास्ते ते भागा
वाग्भटीयतत्तत्सूत्राङ्कविन्यासपूर्वकं समुद्भूयन्ते । एवमुत्त-
रत्रापि द्रष्टव्यम् । अत्र ( ) एतच्चिन्हान्तर्गतोऽङ्को वाग्भटीय-
सूत्रस्य, तद्वहिर्भूताश्चाङ्का यथायथ मुश्रुतचरकयोरित्यवधेयम्
शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ।

(२) च चि २ पा. १-१५ सु आ १०५३
(३) सु. सू. ३५. १३, -सु शा १० ५४ (५)
सु शा १० ५४-५५, -शा २३१ (७८) च चि
२. पा ४ ४६-४९, -वि ५७, सु आ ४ २०-२३ (९) च
चि २ पा ४ ५०, -चि ३० १४५, सु आ २११
(१०, २०) च चि ३० २२५-२२६, सु आ २१७
१४२२ (११) च चि ३० २०८-२०९, सु आ
२१८ (१२) सु शा २२० (१३) सु आ २२२-
२३ (१४) च चि ३१ ३३, सु उ ४२ १३-१५, १९-
२१ (१५) च चि ३३ २१, ५९-६७, सु नि ७८,
-चि १४५ (१६) च नि ३१४ (१७-१९)
च शा २८-१० (२१) सु सू. १४ ६, १८,
-शा ३११ (२२) च शा ८४ (२३-२४) च
चि ३० १३९-१४४, सु आ. २ ३-४ (२५) सु शा
२ ५ (२६, ४०) सु शा २ ६, १०, १२, १३ (२८-
३०) च. चि ३० १४७-१५२ (३१-३९) सु शा २
१२, ७-१०. १४-१५ (४१-४४) च शा ४७, सु शा
३ ६-१०. (४५-४६) च शा ८५, सु शा २ २५
(४७) सु शा २ २५-२६ (४८-५०) च आ ८५,
सु आ २ २८, ३० (५१) सु शा २ २९ (५५-
५८) च शा ८ ९-१५, ७, ८, सु शा २ २७-२८
(५९-६०) च शा ८ ६ (६१-६२) च शा
८. १९, सु शा २ ३२ (६३) च शा ८
२० (६४) च शा. ८ ९ (६६) च शा ८ १५, सु
आ. २ ३५ (६७) च शा ८ १६ (७०) च शा ८
१७ (७२) सु शा २ ३४ (७३) सु आ ३ ३५.

शारीरस्थाने द्वितीयोऽध्यायः ।

(७४) सु शा २ ३६ (७६) च शा ४७ (७७) सु शा
१ १०. (७८) च शा २. १२ (७९) च शा २ १४
(८०) च आ २ २८-२९, ३ २१, २३, सु शा २ ५०-५२,
३ १७ (८१) च आ २ २३, सु शा ३ १३ (८२) च
नि ३ १४, सु आ ३ १४-१५ (८३) सु शा ४ २४
(८४) सु सू. १४ १८, -शा ४ २४ (८५) च शा ६ २३,
-चि १५ १७ (८६) च शा ४ १४, सु आ ३ १८
(८७-८९) च शा ४ १४, १५ (९०)
च शा ४ १५, १६, सु शा ३ १८ (९२-९३) च
शा ४ १५, १९, सु शा ३ १८, २०, २१ (९४) सु
शा ३ १८-१९, च शा ४ १७ (९५) सु शा ३ १८,
च शा ४ २० (९६) सु शा. ३ ३०, च शा ४ २१
(९७-१०२) च. शा. ४ २२-२५, सु शा ३.
३०. (१०३-१०५) च. शा. ६. २२-२३.

(१०६) सु. शा. २ ५३ (१०७) च. आ
६. २४ (१०८) च. आ २ २४-२५, सु आ
३ ३४ (१०९-१२५) च आ ८ २१. (११०-
११२) च शा २ १८-१९ (११४) च आ
२ १९ सु आ २ ३८ (११५) च आ २ २०
(११६) सु आ २ ३९ (११७-११८) च आ २ ०२-
२१ (११९-१२२) च आ ४ ३० (१२३) च
आ ४ ३१-३० (१२४) च आ. ३ १७-१९, २३, ३२
(१२८) सु आ. २ ३५ (१२९) च आ ८ २१
(१३०) च आ ४ २१, २२ (१३१-१३२) च आ
८ २१ (१३३) च. आ ८ २२, -सू. २५ ४० (१३५)
च चि. ३०५. (१३६) सु आ २ ५४

शारीरस्थाने तृतीयोऽध्यायः ।

(१३८-१४८) च आ. ८ ३२ सु आ १०. ३,
४ (१५०) च. आ ८ ३३. सु आ १० ५
(१५१) च आ. ८ ३४, ३५. (१५२) च. आ ८ ३६
सु शा १० ६, ७. (१५३) सु आ. १० ८ (१५४)
च शा ८ २७ सु आ १० ८ (१५५) च आ.
८ ३८ (१५६) च आ ८ ३९ (१५७-१५९) च
शा ८ ३८ (१६१) च शा ८ ३९ सु चि. १५ ६, ७
(१६२-१६४) च शा ८ ४० सु शा १० ९ (१६५)
सु शा १० ११ (१६६) च आ ८ ४१, सु आ
१० २१-चि १५ १७-१८ (१६७) सु नि ९ २७, -आ
१० २२ (१६९) च. शा ८ ४२-४७, ५०-६७ सु आ.
१० १२-१५, २३-५१ (१७०) च आ ८ ४८-४९ सु
शा १० १६-२० (१७१-१७२) च. आ ८ ४९ (१७३)
सु आ १० १६

शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ।

(१७६) सु शा १० ५७ च शा ८ २४ (१७७)
च. आ ८ २४ (१७८) च आ ८ २४ सु
शा १० ५७ (१७९) सु शा १० ५७ (१८०) च
शा ८ २३. (१८१) च शा. ८ २५ (१८२)
१८३) च. शा ८, ३१, सु. शा १० ५७. (१८४-
१८५-१८६) च आ ८ २६ सु शा १० ५७
(१८७) च शा २ १५ (१९१) च आ ८ २७
(१९६-१९९) च शा ८ २८-२९ (२००) सु नि
८ ३ (२०१) च शा ८ ३० सु आ ८ १२ (२०२)
सु नि ८ ३-४ (२०३) सु नि ८ ५, -चि १५ ४
(२०४) सु नि ८ ६, ११ (२०५) सु चि १५ १५
(२०६) सु चि १५ १० (२०७) सु चि १५ ५, ९
(२०८) सु चि. १५ ४ (२०९) च शा ८ ३१.
(२१०) सु चि १५ ३ (२११) सु चि १५ ३,
७ २९ (२१२-२१३-२१४) सु चि १५ ९ (२१५)
सु चि १५. १२-१३ (२१६) सु चि १५ १७-२८.
(२१७) सु चि १५ २९-३९ च चि २८ १४८-१५६.
(२१८) सु नि ८ १४ (२१९) सु आ. १०. ५८-६२.
(२२०) सु. शा. १०. ६३-६५

शारीरम् ।

Handwritten scribbles at the top left corner.

7

1

.

अङ्गविभागः पञ्चमोऽध्यायः ।

(उपोद्घातः)

सप्रयुते । मन्त्राभिधिरामपरिधानार्थमध्यावारम्भः ।
तत्राश्रयत्वादङ्गविभागः प्रथममुच्यते-॥ १ ॥ उपचारादध्या-
यस्य नाम ।

१ प्रतिष्ठा ।

२२१—अथातोऽङ्गविभागः शारीरः आर्यास्याम् ।
इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

२ अङ्गानि प्रत्यङ्गानि च ।

२२२—सकलमपि शारीरमङ्गमित्युच्यते । तत्र पुन-
रङ्गं शिरातराधिष्ठायाहृत्स्किथनी च नेत्रनाभि-
पाणिपादादीनि त्वस्य प्रत्यङ्गानि ॥ २

२२३—अङ्गं शरीरम् । तस्य षट् शिरः प्रभृतान्यङ्गा यवय-
वा । अतः शिराधि-आगताः षट् । प्रत्यङ्गमवयवस्याप्य-
वयवः । नेत्रकर्णानि शिरसि । नाभिहृत्पादादीयतराध-
पाणिस्तथागानि बाह्वोः । पादजङ्घानि सङ्घनो २२०

३ महाभूतभ्याऽङ्गनिवृत्तिः ।

२२३—महागुणमयमन्त्रश्च सप्तपञ्चतन्त्राङ्गलभूतभ्याम-
भ्या महाभूतभ्याश्चतनाधिष्ठितभ्याऽङ्गिभिर्गुणैरङ्गैश्च ॥ ३
२२३—तस्य चाङ्गैः सादिस्या महाभूतभ्याऽङ्गिभि-
वृत्तिः । किं भूतभ्य-वृत्तनेनाभ्युपगच्छेत् । तानि च
किंभूतानि ? महागुणमयानि । सप्तपञ्च एव भूतभावन-
परिणता आरमाधिष्ठिताः २२३

४ प्राणिनां साक्षात्कारप्रत्यक्षकारणम् ।

२२४—भूतानामवयवेषु दृष्टादृष्टविधिविधकमन्त्राद्वनक-
रुपादिनिवराविनापादाकृतिनामाणां हृद्दोषातिस्वरादीनां
साक्षात्काररूपेषु वा सूक्ष्मस्थूलतारतम्यमदभिभवाति-
बहुनकारनिष्पद्यते ॥ ४

२२४—तत्र शरीरे तथा तथामेव महाभूतानां सत्त्वज्ञ-
विशेषात् प्रकृतिप्रमाणानां सादृश्यममादृश्यं च बहुभूत-
निष्पद्यते । किंभूतात्मजैर्वाविनापादाः । दृष्टादृष्टानां विध-
कमवयवानिरूपणम् । दृष्टं क्रमं साक्षिपृष्ठमभिहङ्गनमा-
हाराणि । अदृष्टमन्यत्र मरुतम् । शरीरेणा किंभूतं साक्ष्य-
ममाक्ष्यं चाह-मूहमाणि तारतम्यमभिभवंत एव च बहु-
प्रकारम् २२४

५ आकाशलक्षणम् ।

२२५—तत्र सत्त्वबहुलमाकारम् ॥ ५

२२५—तत्राकाशदिना प्रत्यक्षमपि महाभूतस्य त्रिगुणत्व-
विशेषकयनम् २२५

६ वायुलक्षणम् ।

२२६—रजःबहुलः वायुः ॥ ६

७ अग्निलक्षणम् ।

२२७—उभयबहुलोऽग्निः ॥ ७

८ जललक्षणम् ।

२२८—सप्तपञ्चतमोऽहोऽहोऽहो ॥ ८

९ पृथिव्या लक्षणम् ।

२२९—तमोऽहोऽहो भूः ॥ ९

१० आकाशादीनां लिङ्गानि ।

२३०—तेषामप्रतिष्ठातृत्वात्तन्मौल्यद्वयता कान्ति-
मिति क्रमाह लिङ्गानि ॥ १०

२३०—तेषां महाभूतानां पञ्चानां सङ्घावे अप्रतिष्ठाता-
दिक्लेशे लिङ्गम् २३०

११ आकाशादीनां विशयाधिष्ठानम् ।

२३१—विनापतश्च श्रोत्रादिचन्द्रियं नवस्थानम् ॥ ११

२३१—इन्द्रियाणां प्रत्यक्षं पञ्चभूतात्मन्येवैषि क्रमेण
विनापतयानम्-श्रोत्रे आकाशः, स्पर्शाने पवनं, चक्षुषि
तेजः, रसने जलम्, घ्राणे पृथिवी २३१

१२ आकाशादीनां विशयाधिष्ठानम् ।

२३२—शब्दस्पर्शरूपरसो धर्मैकमप्रवृत्तैरन्यम् ॥ १२

२३२—तथा च महाभूतानां शब्दाभिधिरुणं क्रमेण
वैकमप्रवृत्तैरन्यं तन् न द्रव्यगुणमाकारात् न द्रव्यर-
गुणं पवनं । न द्रव्यरूपगुणं तेजः । न द्रव्यर-
रूपरसगुणं जलम् । न द्रव्यरूपगुणं पृथिवी २३२

१३ आकाशाभावाभावा ।

२३३—तत्राऽऽकाशजानि-श्रोत्रं शब्दं सप्तपञ्चासि-
विधिविधता च ॥ १३

२३३—तत्र शरीर आकाशजानि श्रोत्राणि । श्रोत्रमि-
न्द्रियम्, तथा शब्दः, आकाशभावोऽन्यभावः, विवि-
क्तता शरीराणां भावानां विभागः २३३

१४ वायव्योपाभावाभावा ।

२३४—वायव्योपाभावे-स्पर्शाने स्पर्श प्रधातोऽन्यथासादि-
परिणतद्वानि लाघव्यं च ॥ १४

२३४—वायव्योपाभावे स्पर्शजानि । स्पर्शनामिन्द्रियम्,
स्पर्शाद्वयव्योपाभावे विषयः । एव रूपानामपि वाच्यम् २३४

१५ जलजोपाभावाभावा ।

२३५—आम्रयानि-दर्शनं रूपं पित्तमृत्मा पक्ति-
सत्तापो मघा वणा भास्तेजः शोयं च ॥ १५

२३५—आम्रयानि दर्शनादानि । दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम्,
पित्तं दाहः, कृष्णं अग्निः, पक्तिस्तत्क्रिया, भा कान्तिः,
तजः प्रामादम् २३५

१ स्थानम् । सक-क स २ त तच्च पु-क स ३ निवृत्तिः । भू-क स ४ द्द छोता-स ५ ज शोयं
७ आ-क

१६ आम्भसा भावा ।

२३६-आम्भसानि-रसनं रस स्वेदक्लेदवर्साऽसृक्-
शुक्रमूत्रादिद्रवसमूहः शैत्यं स्नेहश्च ॥ १६

२३६-आम्भसानि देहे रसनादयः । एको रसशब्दो
रसविषयत्वज्ञापनार्थः । द्वितीयो धातुविशेषग्रहणार्थः २३६

१७ पार्थिवा भावा ।

२३७-पार्थिवानि-घ्राण गन्धः केशनखास्थ्यादिमूर्त-
समूहो धैर्यं स्थैर्यं च ॥ १७

२३७-पार्थिवानि घ्राणादीनि । इति देहे महाभूत-
काये चेतनश्चाप्यायात्यवाहितमनसापि परीक्ष्यमाणो न
किञ्चित्प्रभवति २३७

१८ मातृजा अवयवा ।

२३८-तेषु मातृजानि मृदूनि त्वग्रतःमांसमेदोमज्जना-
भिहृदयामाशयभाशयकृत्स्नीहाक्लोमान्गुदादीनि १८

२३८ मातृजानीति-तेषु च महाभूतकायेषु मध्ये
किञ्चिद्भ्रमस्य मातृजम्, किञ्चित् पितृजम्, किञ्चित्चेतन-
जम् । चेतन आत्मा, तत् सकान्तमित्यर्थः । त्वगदीन्यन्या-
नि च मृदूनि गर्भस्य मातृजानि विधात् । गर्भाशयः स्त्री-
गर्भस्यैव २३८

१९ पितृजा अवयवा ।

२३९-पितृजानि स्थिराणि केशनखास्थिशुक्लसिरा-
स्नायवादीनि ॥ १९

२३९-केशादीन्यन्यानि च स्थिराणि पितृजानि २३९

२० आत्मजा भावा ।

२४०-आत्मजानि^६ नानायोनिपूतत्तिर्मनश्चेतनेन्द्रि-
याणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः काम-
क्रोधलोभमयहर्षवर्माधर्मशीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषप्रय-
ताहंकारसुखदुःखायुरात्मज्ञानानि च ॥ २०

२४०-आत्मजानि-पुनर्नानाविधयोन्युत्पत्त्यादीनि । आ-
त्मना ह्यवगतानवदातकर्मकारणभूतेन योनिषु मृगसरी-
सृपादिपूतपद्यते, अतः संस्कारेण निश्चयसायः । तथा मन
आत्मजम् । तद्वि न कुतश्चिदागच्छत्यात्मना नित्यसबन्धि-
त्वात् । इन्द्रियाणि त्वात्मकतान्येव । चेतनेन्द्रियाणि पञ्च
बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । प्राणापानौ चात्मजौ । ताभ्या-
मेव ह्यात्मकारणाभ्यां जीव्यते । साधारणमवयवानां धारण-
मुत्साहेन देहावष्टम्भः । आकृत्यादीनां नानाविधा विशेषाः ।
आकृतिः, संस्थानम् । तस्या हि भूतानि समवायिकारणम् ।
आत्मा त्वसमवायिकारणम् । कामादयः सर्व एव विज्ञानधर्मा
आत्मभवाः । तथा सुखादयोऽप्यात्मनः कर्मफलत्वात् २४०

२१ सात्म्यजा भावा ।

२४१-सात्म्यजान्यायुरारोग्यमनौलस्यालोलुपत्व-
मिन्द्रियप्रसादस्वरवर्णौजःसंपत्प्रशस्तताग्रहर्षभूयस्त्व मे-
धाबल च ॥ २१

२४१ सात्मजानि-गानि देहिनो गर्मात्प्रभृति सात्म्य-
सेविन एव भवन्ति । स्वरादीनां सपत्परिपूर्णत्वम् ।
प्रशस्तता प्रशस्त्यत्वम् २४१

२२ रसजा भावा ।

२४२ रसजानि-कृत्स्नस्य देहस्य संभवो वृत्तिवृद्धि-
स्तृप्तिरलौक्यं पुष्टिरुत्साहश्च ॥ २२

२४२ रसजानि-यानि रसेभ्यः परिणतेभ्यः संपद्यन्ते ।
देहस्य सगवो मातृजठरे । वृत्तिवृद्धिस्तत्रैव । जातस्य च ॥ २४२

२३ शुद्धसत्त्वजा भावा ।

२४३-शुद्धसत्त्वजानि-शौचमास्तिकत्वं, कृतज्ञता,
दाक्षिण्यव्यवसायः, शौर्यं, गाम्भीर्यं, बुद्धिर्मेधा, स्मृतिः,
शुक्लवर्णं रुचिर्मतिरैभिर्पद्माभावस्तमोगुणविपर्ययश्च ॥

२४३-शुद्धसत्त्वजानि-यानि च वस्तूनि रजस्तमोभ्या-
मनुपहतेन शुद्धेन सत्त्वेन भवन्ति । अस्ति परलोक इति
विज्ञानं यस्यासावारितकस्तस्य भाव आस्तिकत्वम् । बुद्धि-
ग्रहणशक्तिः । मेधा प्रज्ञा । भक्तिर्देवतादिविषये । अभिपद्म
सपरित्यागागताता तस्याभावः, क्रोधाद्यनभिभव इति यावत् ।
तमोगुणानां वक्ष्यमाणानामज्ञानविषाददांतां वैपरीत्यामिति
सत्त्वजानि २४३

२४ राजसा भावा ।

२४४-राजसानि-दुरुपचारतानार्यं शौर्यं, मात्सर्यम-
मितभाषित्वमहङ्कारो, लोलुपत्वं, दम्भो, मानः,
क्रोधो, हर्षः, कामश्च ॥ २४

२४४-राजसानि-तामसानि च रजस्तमोभ्यामुपहतेन
सत्त्वेनैव भवन्ति । दुरुपचारः यस्य परिचारकादिभिर्दुःखेन
चित्तं ग्रहीतुं पार्यते तस्य भावः । अनार्यं शौर्यम्, विषयका-
लादिना अनुचितम् । उचितं शौर्यं सात्त्विकत्वमेव । लोलुपो
विषयकौतुको तस्य भावः २४४

२५ तामसा भावा ।

२४५ तामसान्यज्ञानं, विषादः, प्रमादो, निद्राऽऽ-
लस्यं, क्षुत्, तृष्णा, शाका, मात्सर्यं, विप्रतिपत्तिः, परौ-
तिसन्धानं, सत्त्वगुणवैपरीत्यं च ॥ २५

२४५-अज्ञानादीनि तामसानि, अज्ञानमिथ्याज्ञानम् ।
विप्रतिपत्तिर्विरोधोऽन्येनापरातिसन्धानं परपक्षप्रतिबन्धः ।
सत्त्वजानां शौचास्तिकत्वादीनां वैपरीत्यम् २४५

२६ मनसः सत्त्वापरपर्यायस्योपप्लवौ ।

२४६-तत्र सत्त्वं मनस्तस्योपप्लवो रजस्तमश्च ॥ २६

२४६-सत्त्वं किमुच्यत इत्याह-तत्रेत्यादि । सत्त्वं, मनः,
इति पर्यायौ । तस्य सत्त्वस्य रजस्तमश्चोपप्लवो २४६

२७ देहस्य भूतात्मकता ।

२४७-इत्येव भूतात्मकं देहमाहुः ॥ २७

२४७-इत्यनेन प्रकारेण पृथिव्यादिविकारसमुदायात्मक
देहमाहुराचार्याः । तेनैतत् स्थितमास्मिन्दर्शने-आत्मा

६ 'सारसास'-क ख ७ 'मूह जैयित्य स्ने'-ख ८ 'यं गौरवं च । ते'-ऊ ख ९ 'जानि तासु तासु योनि'-
ख. १० 'नालस्यमलो'-ऊ. ११ 'रवर्णवीजो.स'-ऊ. ख. १२ 'कुधर्म'-क. ख. १३ 'क्तिरनभिष्वङ्गस्तमो'-क. स.
१४ 'रारिस'-क. 'रामिस'-ख.

नित्य, अविनाश न जायते न च विनश्यति । सवादिमयागतु जातादि यथ श लभत । सयोगेन तस्याविद्यास्वभावकृत । अविद्याध्याध्यवलीन सयोगे शुद्ध सन् मुक्त स्तुष्यते । एकन ह्यवयिना कत्रा विना बालत्वादीना स्थूयानि फलाभिसंपन्नेन कार्याप्रवृत्ते दहादिकापर्यं च समव । स च स्वतन्त्रोऽप्यात्मनव तत् कर्म करोति । यस्य व थो वा मोक्षा वा फलमश्नुत । तस्य च स्वकर्म । एव करणात् कारणात् सयागतदिनाशां व धमोक्षी । न ह्यात्मना कत्रा विना नरात्मनव । तथाच भगवान् चरक —

“ मृद चक्रेन कृत कुम्भराश्रित घटम् ।

कृत मृत्त ॥ ४५ ॥ ग्रहकारादिना गहम् ॥

यो बदेत् स बदेद्देह मभूय करणे कृतम् ” इति ।

तरुनाभा चरुन कार । नित्य । अचेतनानि तु महा भूता यनित्यानि प्रतिक्षणप्र वसीन । तेषा हि नित्यत्व भावाना वृध्यायसमव । न हि तत्र वस्तु तथा चायथा च भवितुमर्हति । इदमत्र ! तस्यादित्यानि भूतानि । तद धिष्ठितानि पुरुषाख्या लभ ते । एवमा मनोऽनादि मयाग पुरुषसागिभिर या यमापक्षेभवति । तस्मात् स्मृतमेव भूतात्मक देहमाहुरिति २४७

दिप्यणी—टीकाया तथा च भगवाञ्चरक इति—शा १ ४३-४४ इत्यत्रेति शेष ।

२८ देहस्य प्रविभाग ।

२४८-तस्य पुन प्रविभाग—त्वच कला दोषा घातवो मला बुद्धीद्रियाणि तदधिष्ठितानि कमद्रि याश्चतीन्द्रियमाशया प्राणान्तनानि षण्डराजा लानि कृवा रज्जव सीव नाऽस्थिमघाता, सीम ता अस्थी ग्रस्थित य स्रायूनि पश्य सिरा घम प्र स्वातास्थूष्माणा समाणि कलाश्मश्रुलोमानि प्रकृति विकृतिमदाश्च ॥ २८

२४८-म च दहत्वगादिभिरपाकार । प्रविम-यन । सुबोधम् २४८

२९ त्वचोऽङ्गुल सस्या च ।

२४९-तत्राऽङ्गुल पच्यमानस्य क्षीरस्यैव सत्तानिका पद त्वचा भवति ॥ २९

२४९-तत्र देहे प त्वचा रक्तात्स्वाष्मणा पच्यमानात्प्री रजास्त्रिकावर् भवति । तास्तु कल्मदलवद तरऽ तर क्रमण वन ते २४९

३० त्वचमयां लभ ।

२५०-स्वकृमसादांश्च त्वच प्रसाद ॥ ३०

२५०-तासा त्वचा प्रमाणाद्रक्षस्य प्रमाणा । त्वचो हि रक्षस्य प्रसन्नता नयति । घनाभावास्यात्पीभावावात् नाच्च २५

३१ उत्कथरा त्वक (१)

२५१-तासाभुदकथरा चाद्या ॥ ३१

२५१-तासा प्रथमा दह उत्क विभति यन बहिरात्वा भाव २५१

३२ जसृग्धरा त्वक (२)

२५२-द्वितीयाऽसृग्धरा २२

२५२-द्वितीया रुद्ध त्वसृग् । तेन रक्त न बहि स्यन्त माऽसृग्धरा नाम, स्वादि सुबोधम् २५२

३३ मि मकिलामाधिष्ठाना त्वक (३)

२५३-तृतीया सिष्मकिलामाधिष्ठाना ॥ ३३

२५३-यदात्रिय यत्न भावस्तत्र तदधिष्ठानम् । सिष्म कुष्ठविशेष, किलास थिनम् २५३

३४ मवदुष्ठाधिष्ठाना त्वक (४)

२ ४-चतुर्थी मवदुष्ठाधिष्ठाना ॥ ३४

३५ अलनाविध्यधिष्ठाना त्वक (५)

२५ ५-पञ्चमी पुनरलजीवित्रध्यधिष्ठाना ॥ ३५

३६ प्राणधरा त्वक (६)

२५६-षष्ठी तु प्राणधरा । यस्या छिदाना ताम्यय धमिव च तम प्रविशति याचाधिष्ठाना अपि जायते, पवसु कृष्णरक्तानि स्थूलमूलानि दुश्चिकित्सत मानि ॥ ३६

२५४-षष्ठी सवानाम तमात्मा । मा मा ॥ न तरवर् ध्याऽवतस्यावतिउति । तदधिष्ठानानि हि विशेष । कृष्ण रक्तात्स्वापि २५२

३७ मता तरण मत्त्वचाप याम (७)

२५७-अ य सप्त त्वचो वदति ३७

३८ मामिनी त्वक (१)

२५८-तत्र प्रथमा भासिनी नाम या वणानामव भासिनी तादीनाच पञ्चाना छानाना सा ग्रहिरष्टादश भागप्रमा ॥ ३८

२५८-अ त्वचाया भासि याभिन्न सप्तमशास्त्वचा वति । सुबाधम् । पञ्च ठाया वत्प्रमाणा २५८

३९ लाहिनी त्वक (२)

२५९-द्वितीया लाहिनी नाम पादशभागप्रमाणा ३९

४० श्वता त्वक (३)

२६०-तृतीया श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा ॥ ४०

४१ ताम्रा त्वक (४)

२६१-चतुर्थी ताम्रा नामाऽष्टभागप्रमाणा ॥ ४१

४२ वनिता त्वक (५)

२६२-पञ्चमी वदिनी नाम पञ्चभागप्रमाणा ॥ ४२

४३ राहिणी त्वक (६)

२६३-षष्ठी राहिणी नाम व्रीहिप्रमा ॥ ४३

१५ तदधिष्ठानानि कम—त १६ चा रज्जुक्रमव—क १७ धय स्नावानि प—क १८ य तुम—य १९ माव भासि—य र

४४ मासधरा त्वक् (७)

२६४-सप्तमी मासधरा नाम व्रीहिद्वयप्रमाणा ४४

४५ कलालक्षणम् ।

२६५-यस्तु धात्वाशयान्तरेषु क्लेदोऽवतिष्ठते स यथा-
स्वमूष्मभिर्विपक्वः स्नायुश्लेष्मजरायुच्छन्नः काष्ठ इव
सारो धातुसारशेषो रसशेषोऽल्पत्वात् कलासंज्ञः ॥ ४५

२६५-उक्तास्त्वच कला उच्यन्ते यस्त्वित्यादि ।
धातूना रक्तादीनामाशया यानि स्रोतासि तेषा द्वयोर्धात्वाश-
ययोर्मध्ये य क्लेदः स स्वेन स्वेन वातूष्मणा पक्वः श्लेष्मादि-
च्छन्न सन् कलालस्यां लभते, काष्ठसारवत् । यथा काष्ठान्त सारो
विभज्यते तथा शरीरे कला । ताश्च स्वस्थानमजहृत्य शरीर-
व्याप्नुवन्ति । स तु क्लेदो धातुसारशेषो न पूर्वधातुता नाप्यु-
त्तरधातुता प्राप्नोत्यतः स्वल्पत्वात् कलासंज्ञः २६५

४६ कलाना संख्या ।

२६६-ता धात्वाशयान्तरभर्यादा मस कलाः ॥ ४६
२६६-आसा तु क्रमो धातुक्रमसमवविशेषात् । विशिष्ट-
कार्यता तु स्वभावात् । तथाहि—२६६

४७ मासधराकला (१)

२६७-तासां प्रथमा मासधरा नाम, यस्यां मासे
सिरास्नायुधमनीस्रोतसां भूमाविष्य पक्कोदकेन विस-
मृणालानां प्रतानानि भवन्ति ॥ ४७

२६७-प्रथमा रसविशेषजापि मासधरा । यस्या भू-
म्यामिवाधिष्ठाय मासे कर्दमसदृशे सिरादीना प्रतानानि
मृणालप्रख्यानानि भवन्ति २६७

४८ रक्तधरा कला (२)

२६८-द्वितीया रक्तधरा नाम, मांसस्थाभ्यन्तरतस्त-
स्यां शोणित विशेषतश्च सिरास्तीहयकृत्सु भवति ।
मांसाच्च क्षतात् क्षतजं वृक्षादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रव-
र्तते ॥ ४८

२६८-द्वितीयाया शोणित भवति विशेषतो यकृदादिष्वेव
तस्या कलाया शोणित भवति प्रभावाच्च मासात् क्षतात्
वहि शोणित प्रवर्तते । न हि तथा विना मासे रक्त भवति
दृष्टान्तः स्फुटप्रातेपत्यर्थः २६८

४९ मेदोधरा कला (३)

२६९-तृतीया मेदोधरा नाम, मेदो हि तस्यामुद्वे-
रेऽण्वस्थिषु च सरक्त भवति । तदेव च शिरसि कपा-
लप्रतिच्छन्न मस्तिष्काख्य मस्तुलुगाख्य च स्थूला
स्थिषु च मज्जा ॥ ४९

२६९-तृतीयाया मेदो कर्तुं सरक्त भवत्युद्वेरेऽण्वस्थिषु
तामेवाश्रित्य मेदो मस्तुलुगं याति मज्जत्वं याति २६९

५० श्लेष्मधरा कला (४)

२७०-चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम, तत्स्थेन हि श्लेष्म-
णाऽऽश्लेषिताः सर्वसन्धयो दृढा भवन्ति सोपाङ्गा
इवाक्षा ॥ ५०

२७०-सुबोधम् । अक्षाश्चक्रनाभय सोपाङ्गा मान्या-
ङ्गाः २७०

५१ पुरीषधरा कला (५)

२७१-पञ्चमी पुरीषधरा नाम, सा ह्यन्त्राभयवा-
शयाश्रिता कोष्ठान्तरुण्डुकस्य मल विभजति ॥ ५१

२७१-उण्डुक पुरीषाधारः २७१

५२ पित्तधरा कला (ग्रहणी) (६)

२७२-षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयमध्यस्था,
सा ह्यन्तरम्रोधिष्ठानतयाऽऽमाशयात्पक्वाशयोन्मुखमन्न-
बलेन विधार्य पित्ततेजसा शोषयति, पचति, पक्व च
विमुञ्चति । दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्यादाममेव । ततोऽ-
सावन्नस्य ग्रहणात्पुनर्ग्रहणीसंज्ञा । बलं च तस्याः
पित्तमेवाग्न्यभिधानमतः सौंऽग्निनोपवृद्धितैकयोगक्षेमा
शरीरं वर्तयति ॥ ५२

२७२-षष्ठी पक्वामाशययोर्मध्ये स्थिता आमाशयात् पक्वा-
शयोन्मुखमन्न बलेन विधार्य पचति पित्ततेजसा करणभूतेन ।
सैव वातादिदोषाधिष्ठानेन दौर्बल्यादाममेव विमुञ्चति ।
यदेवाग्नेर्धारण तदेव तस्या उपस्तम्भनम् । यदेवाग्नेरुपवृहण
तदेवास्या उपवृहणमित्येकयोगक्षेमाः २७२

५३ शुक्रधरा कला (७)

२७३-सप्तमी शुक्रधरा नाम द्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे
वस्तिर्द्वैरस्याधो मूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी
शुक्र प्रवर्तयति ॥ ५३

२७३-सप्तमी वस्तिर्द्वारस्य द्यङ्गुलमातिक्रम्य दक्षिणे पार्श्वे
मूत्रमार्गमाश्रित्य वर्तते २७३

५४ दोष धातु मला ।

२७४-दोषा धातवो मलाश्च प्रागुदिताः ॥ ५४

२७४-दोषादयः प्राक् सूत्रस्थान उक्ताः २७४

टिप्पणी-प्रागुदिता इति-अ स सू १९

५५ बुद्धीन्द्रियाणि ।

२७५-पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि-श्रोत्र, स्पर्शन, दर्शन,
रसन घ्राण च ॥ ५५

२७५-श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि २७५

५६ बुद्धीन्द्रियाणा विषया ।

२७६-तेषां सभागतया क्रमाद्विषयाः शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धाः ॥ ५६

२७६-तेषामिन्द्रियाणा मभागतया इन्द्रियस्य विशेषणैः
कताधिक्यकारणत्वेन सादृश्यात् । यथा चक्षुस्तेजस तेजस-
मेव रूप गृह्णाति । श्रोत्र नाभस शब्दोऽपि नाभस २७६

५७ बुद्धीन्द्रियाणामधिष्ठानानि ।

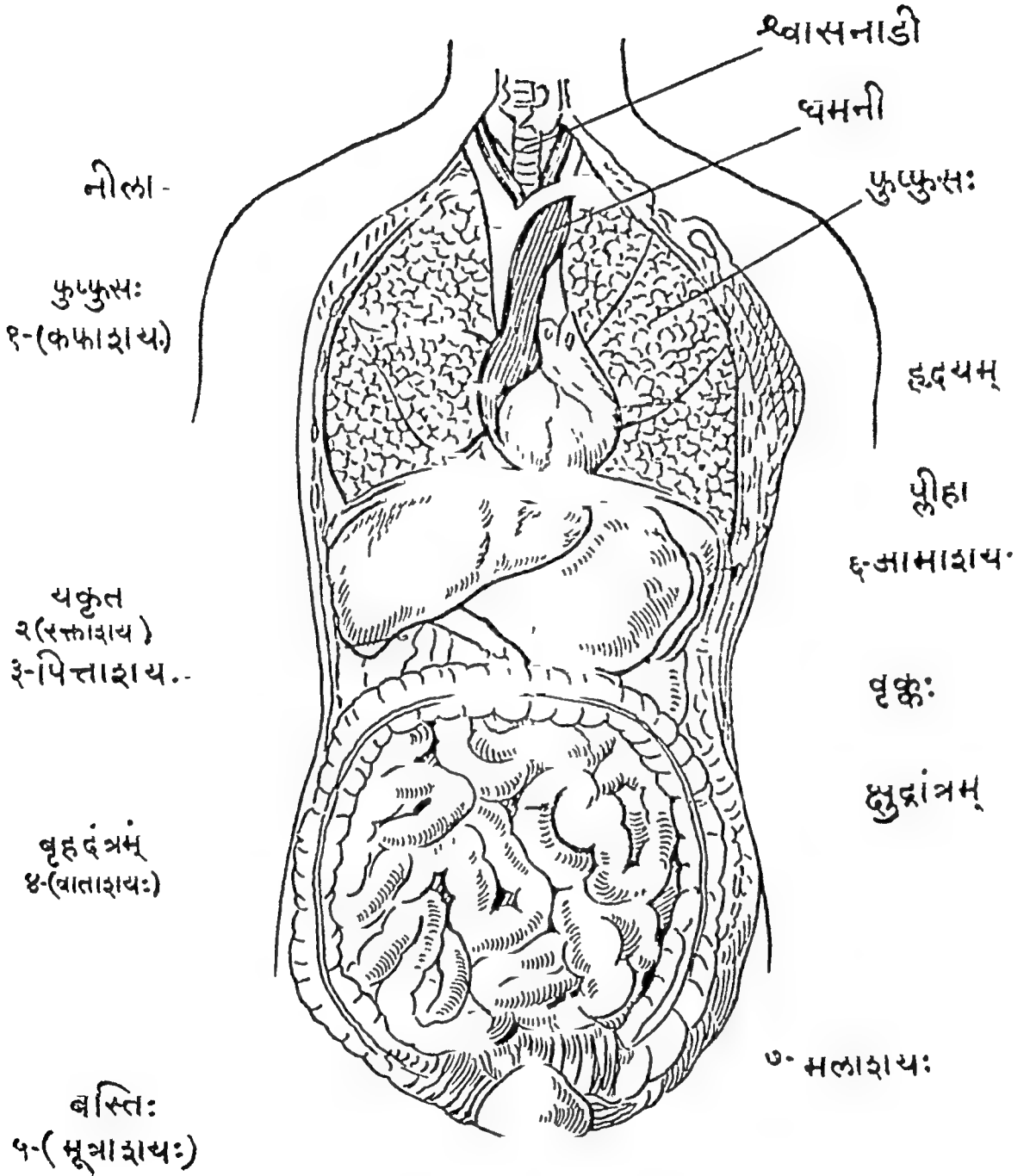
२७७-पञ्च बुद्धीन्द्रियाधिष्ठानानि-कर्णौ त्वगक्षिणी
जिह्वा नासिके च ॥ ५७

२७७-इन्द्रियाधिष्ठानानि शरीरावयवाः २७७

२० °ष्ठते यथास्व°-ख २१°तुसार रस-क °ख २२°तानाभ°-ख २३°दरेष्वस्थि°-क २४°पु तु म°-क ख
२५°न्तरग्न्यधि°-क, ख, २६°पयन्ती प°-क, ख, २७°अग्निनोपस्तम्भो प°-क, ख, २८°रस्य चाधो मू°-क, २९°षा
सप्तमा°-क.

सप्तशयादिकोष्ठांगानि ।

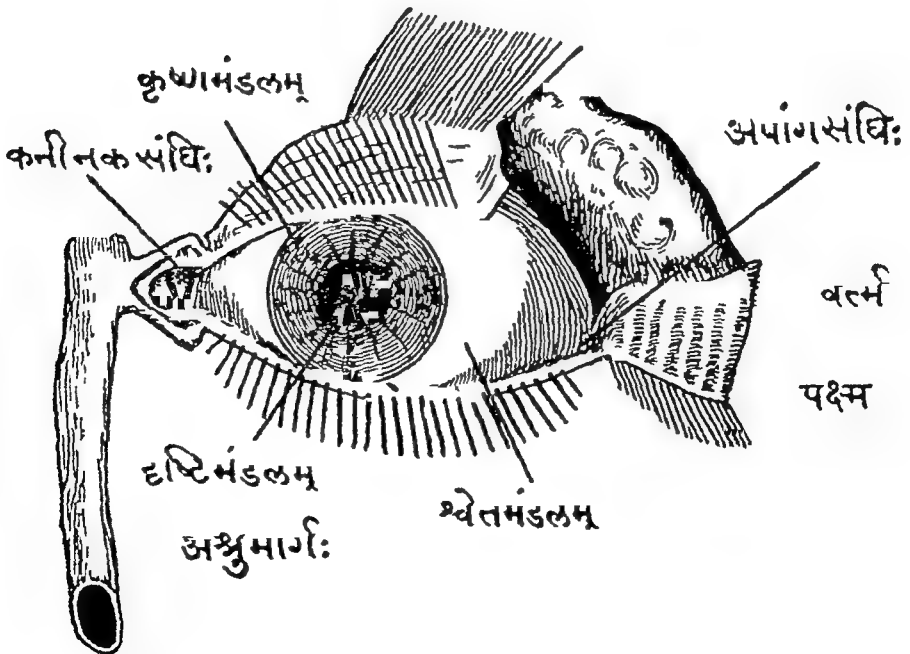
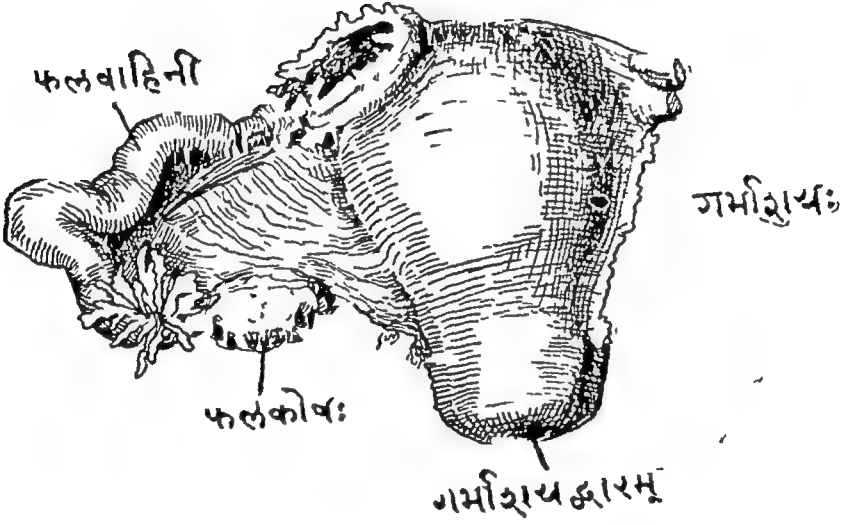
कफाशयगर्भाशयौ नेत्रं च

कफाशय

श्वासनाडी

फुफ्फुस २

फुफ्फुस

५८ धर्मन्द्रियः ।

२७८-पञ्च कमाद्रियाणि-चाक् पायूपस्थपाणिपाद
सप्तयानि ॥ ५८

२७८—कर्मैन्द्रियाण्यपि पञ्च-बागाः, तृतीय गुण
वृत्ताय मन्, चतुर्थ पाणी, पञ्चम पादौ २७८

५० कर्मेन्द्रियाणां कर्माणि ।

२७९—ता अपि च यचनात्मगहर्षादानगमनार्था
नि ॥ ५९

२७९-वागादीना क्रमेण वचनादि वम । ह्यग्रदणमुप
लक्षणम् । तथा चोपत्ता यथा ह्यर्थि तथा भूत्रोत्पत्तिर्थापि ।
ह्य । २७९ इति लक्ष्यते २७९

६ मनस उभयात्मना ।

२८०—अतीन्द्रियं तु मनः सवार्थरन्ध्रात्तदागमः
पञ्चेन्द्रियगणान्यप्रवृत्तः । बुद्धिर्मेन्द्रियोभवात्तन्मया
य ॥ ६०

२८ - अत्रातिशयमिदानीं न दिव्यस्वरूपत्वम् । इतु
 श्रेयणातीन्द्रियत्वं उपपत्तिः । सदा च सदावैधायकानां मन
 न तथोक्तम् । इन्द्रियाणि विप्रेन्द्रादिभिर्न तत्प्रेक्ष्यते ।
 न त्विन्द्रियातरम् । तथा तदुभयानाम् तच्छब्दस्य वदाम् ।
 तथा च यथा मन पश्यति तथा भिया प्रवर्तते २८०

६) सप्त आग्या ।

२८१—सतावाया -प्रभादसूक्तपामपित्तपत्र बाधु
मूत्राधारा ॥ ६१

२८१—असुगाधायथा वण्ठान्य नमण महाश्रोतमि
षत स्ते सुप्त २४७

६२ श्री॥ महाम आशय ।

२८२—स्त्रीणां पितृपक्षाययामव्य गर्भाशयोऽष्टम
२८३—अष्टम स्त्रीणां भव । म ३ पितृपक्षाययामव्य
योम ये भवन्ति २८२

६३ आगयेष्वतर्भुता अवयवा ।

२८१-तसु सप्तसु प्रतियोगानि कोष्टाङ्गानि हृदय
यहृद्दिहपु कुम्भोपकम्पुषः । नरादीनि ॥ ६३
२८२-तसु वाशयसु प्रतियोगानि हृत्वादानि कोष्टाङ्गानि
आग्निप्रह ॥ १ यानि नाभ्याङ्गानि मूक्यानि । गुक्ष त । तानि
भृत्तशरीरे हृत्वा वायव्यारणभावादिव पनीयानि ।
सुयोधम ५१ २८३

६४ यकृत्प्रीहयोऽपत्तिः ।

२८४-तत्र समानेनाध्मायमानस्य देहाध्मणा पय
मानस्य शोणितस्याध्मतो जायते यष्ट एहीहा च॥ ६४

६३ पृ १५ यांत्पासि ।

२७-एतन्नात् पुं कृत्तम् ॥ ६३

६६ च उभयस्यत्पत्तिः ।

२८६-रक्तविदाह हुक ॥ ६६

६७ वृक्षयो ऋषयः ।

२/७-रक्तमेद प्रमादाद् बुद्धिः ॥ ६७

६८ आ ॥ ॥ मुत्पत्ति ।

२११-रत्नमा नमसादादा त्राणि ॥ ६१

६० श्रीपुमयोरा अपरिमाणम् ।

२८९-तानि साधयिष्यामामि पुत्राम् । त्रियामामि
स्त्रीणाम् ॥ ६९

७० बाल्मीक्य उपनिषद् ।

५९०-रत्नम्यानिहयागार् काहायम् ॥ ७७

७७ दृश्य वस्तुना ।

१९१-तदयं वा श्रमस्तत्प्रमादात् सम्भवति पद्म
कोशमका । सुखिरमधामु भू तदिशरण चतनाया
स्थानं सप्रभावाणां च चतनापुगतानाम् तस्य याम

पार्श्वे प्लीहा पुकुम्भश्च । दक्षिणतः यकृद्गुह्यौ च ॥ ७१
२०१-७१ ॥ गुहा भावा स्मृत्याप्य । यत्र चना
क्या मत्त २०१

୭୨ ଅଧ୍ୟାୟପତି ।

२९२-तथा वफरक्त्यादिना श्रोतसा महाभूताना च
प्रसादादिद्वियाणि ॥ ७२

३९२—अथवाक्यस्य इति द्रष्टव्यम् । यथाश्विहानि यातु
स्रोतांसितया महाभूमात् नारामायाम्प्रता पावपरि मम
प्रमाणचतुराशीति याणि भवन्ति । इति याधिष्ठानानीन्द्र
याणीत्युच्यते २९२

୭୩ ନନ୍ଦୋତ୍ପାଦି ।

२५३-तैष्वपि च नेत्रे शुभ्रमण प्रसङ्गाद्युपमण्डल
तात्पिबृजम् । असृज कृष्णमण्डल तामावृजम् ।
मध्ये दृष्टिमण्डल तदुभयात्मकम् ॥ ७३

२०३—नेष्यपी द्वयं पु मध्व । श्रे ॥ छत्रमण्डल तद्गले
गण प्रसादाद्भवानि । तद्य पैतृक भवनि । सुबोधम् २९३

७४ नेत्रयो स्वरूपम् ।

२५५-पद्मरत्नम् । कृष्णाय गणेशाय नमः ।
तत्तत्पथश्चरन् । द्वात्रिंशद्गणनीयः इति तेषां ।
पञ्च पञ्चानि । द्वे यमनी । बाह्य आश्रितमयम् ।
क्षी । द्वितीयं मासं तृतीयं मेदश्चतुर्थमस्थि । तेषां बह
रत्ना दृष्टे पद्ममन्त्रे ॥ ७५

२९४—पञ्च नरे चमत्वा तरत मण्डलानि । तप
मधुय षट् । एव पद्मवचना । द्वितीया व
रमधुयो । द्वितीय शुभकृष्णयो । तृतीय कृष्ण
स्वयो । चतुर्थी नारायणयो । पञ्चमे नेत्रवतीष्वयो ।
अष्टम कृष्णिनि । नवमी नारायणिनि । षट्च नेत्र

३ 'पु प्रति'-स ३१ हृष्णुमा-स ३२ 'व पुष्णम-व स ३३ 'नुगता तस्य वा-व स
३४ 'दा पुष्णम'-स

पटलानि भवन्ति । वाद्यमित्यादिना पटलाना क्रम । तत्र च यद्वाद्य पटल तदूर्वाधोभेदेन द्वे वर्त्मनी । अग्न्य-
भसी चाश्रितम् । ताभ्यां तदाप्याश्रितम् । एव सर्वत्र वाच्यम् ।
दृष्टिमण्डलस्य यावती विस्तीर्णता तस्या पञ्चमेन भागेन
पटलाना घनत्वम् २९४

७५ चतस्रो बन्धनरज्जव ।

२९५-बन्धनगुणास्तु चत्वारः सिराकण्डरामेदै-
कफात्मकाः ॥ ७५

२९५-सिरादिमयाश्चत्वारो देहबन्धनरज्जव । याभिर्म-
हामन्धयो बध्यन्ते । तेषा मिराद्यनन्यतमत्वान्नाधिकानि-
र्देश । सुबोधम् २९५

७६ सर्वसन्धिबधने षष्ठ्यण एव सामर्थ्यम् ।

२९६-श्लेष्मा तु परं सर्वसन्धिबन्धनमित्युक्तं पाक् ७६
टिप्पणी-प्रागिति-अ स सू १९

७७ शास्त्राश्मदृष्टान्तेन नेत्रनेजस कर्मण्यता ।

२९७-नेत्राश्रित तु तेजो बाह्यतेजसा स्वयोनिना
योगाच्छ्रमिवाश्मना कर्मण्य भवति । अतियोगादु-
पहन्यते ॥ ७७

७८ वैद्युतवटवामुखदृष्टान्तेन नेत्रतेजस तेजस्त्वहानि-
रिति प्रतिपादनम् ।

२९८-तच्च वैद्युतवद् वडवामुखवच्चाश्मोमध्यगमपि
वीर्योत्कर्षान्तेजस्त्वं न जहाति ॥ ७८

७९ जिह्वाया उत्पत्ति ।

२९९ मांसासृक्कफप्रसादात्तु जिह्वा जायते ॥ ७९

८० वृषणोत्पत्तिः ।

३००-मांसासृक्कफमेदप्रसादाद् वृषणाविति ॥ ८०

३००-जिह्वावृषणयोरिन्द्रियाधारेष्वनुप्रवेश ३००

८१ दश प्राणायतनानि ।

३०१-दश प्राणायतनानि मूर्धा जिह्वाबन्धनं कण्ठो
हृदय नाभिर्वस्तिर्गुदं शुक्रमोक्षौ रक्त च ॥ ८१

३०१-प्राणानामायतनानि स्थानानि मूर्धादीनि
आद्यानि सप्त गुदान्तानि महामर्मास्थानि कण्ठो जिह्वा-
बन्धनस्याथ सुबोधम् ३०१

८२ सप्त महामर्माणि ।

३०२-तेषामाद्यानि सप्त पुनर्महामर्मसंज्ञानि ॥ ८२

८३ षोडशकण्डरा, तेषा स्थानानि च ।

३०३-षोडश कण्डराः । तासां द्वे द्वे करचरणेषु ।
चतस्रः पृथग्ग्रीवापृष्ठयोः ॥ ८३

३०३-षोडशोत्यादि । द्वे द्वे इति चतुर्षु करचरणेष्वष्टौ
पृथगिति ग्रीवाया चतस्रः । पृष्ठवशे चतस्र इति पूर्वाभि
षोडशकण्डरा मामरज्जुप्रायाः ३०३

८४ षोडश जालकानि तेषा स्थानानि च ।

३०४-षोडश जालानि, तेषा मांससिरास्नायवस्थि-

जानि । चत्वार्यैकैकत्र गुल्फे मणिवन्धे च परस्परगवा-
क्षितानि तानि स्थितानि ॥ ८४

३०४-एकैकत्रैति प्रत्येक चतुर्षु गुल्फमणिवन्धनेषु
चत्वारि मासादिजानि जालकादीनि षोडश ३०४

८५ पद् कूर्चास्तेषा स्थानानि च ।

३०५-पद् कूर्चा हस्तपादग्रीवामेदेषु ॥ ८५

३०५-चत्वारो हस्तपादे प्रत्येकमेका ग्रीवावामेको मेदे
चेति पद् कूर्चा कूर्चाकृतय स्नावादिविशेषा ३०५

८६ चतस्रो मासरज्जवस्तेषा स्थानानि च ।

३०६-चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवगमुभयतः पेशी-
निबन्धनार्थं तासा द्वे बाह्ये । द्वे चाभ्यन्तरस्थिते ॥ ८६

३०६-पृष्ठवशस्यैकस्मिन् पार्श्वे त्वग्भाग एका तद्वद-
द्वितीये पार्श्वे द्वे चाभ्यन्तर इति चतस्रो मामरज्जव ३०६

८७ सप्त मीवन्त्यतेषा स्थानानि च ।

३०७-सप्त मीवन्त्य । ताः पञ्च शिरसि जिह्वामेहन-
योरेकैका । परिहार्याश्च शस्त्रेण ॥ ८७

३०७-शिरसि द्वे ग्रीवावाश्रित्य प्रवृत्ते द्वे कृकाटिके एका-
उपरि कज्जी इति पञ्च । द्वे जिह्वामेदूयोरिते सप्त मीवन्त्य-
शस्त्रेण परिहार्या ३०७

८८ चतुर्दशास्थिसवातास्तेषा स्थानानि च ।

३०८-चतुर्दशास्थिसवाताः । तेषामेकैको गुल्फजा-
नुवक्षणमणिवन्धकूर्परकक्ष्यासु त्रिकशिरसोश्च ॥ ८८

३०८-गुल्फादिमाणवन्धादित्रयभेदेन प्रत्येक शाखाया त्रय
इति द्वादश । त्रिके शिरसि चैकैक इत्यस्थिसवाताश्चतुर्दश
३०८

८९ समिन्तास्तेषा स्थानानि च ।

३०९-तद्वत् सीमन्ताः, ते तु पञ्चशिरसीत्यष्टादश
८९

३०९-नवदस्थिसवातवत् गुल्फादिषु त्रिके चैकैक पञ्च
शिरसीत्यष्टादश समिन्ताः । समिन्ता मीवन्त्यश्च बहिस्त्वचः
शिरसि न दृश्यन्ते ३०९

९० अस्थीनि तेषा स्थानानि च ।

३१०-त्रीणि पञ्चधाऽधिकान्यस्थिशतानि तेषां च
चत्वारिंशच्छतं शाखासु, सविंशच्छतमन्तराधौ शतमै-
र्ध्वमिति ॥ ९०

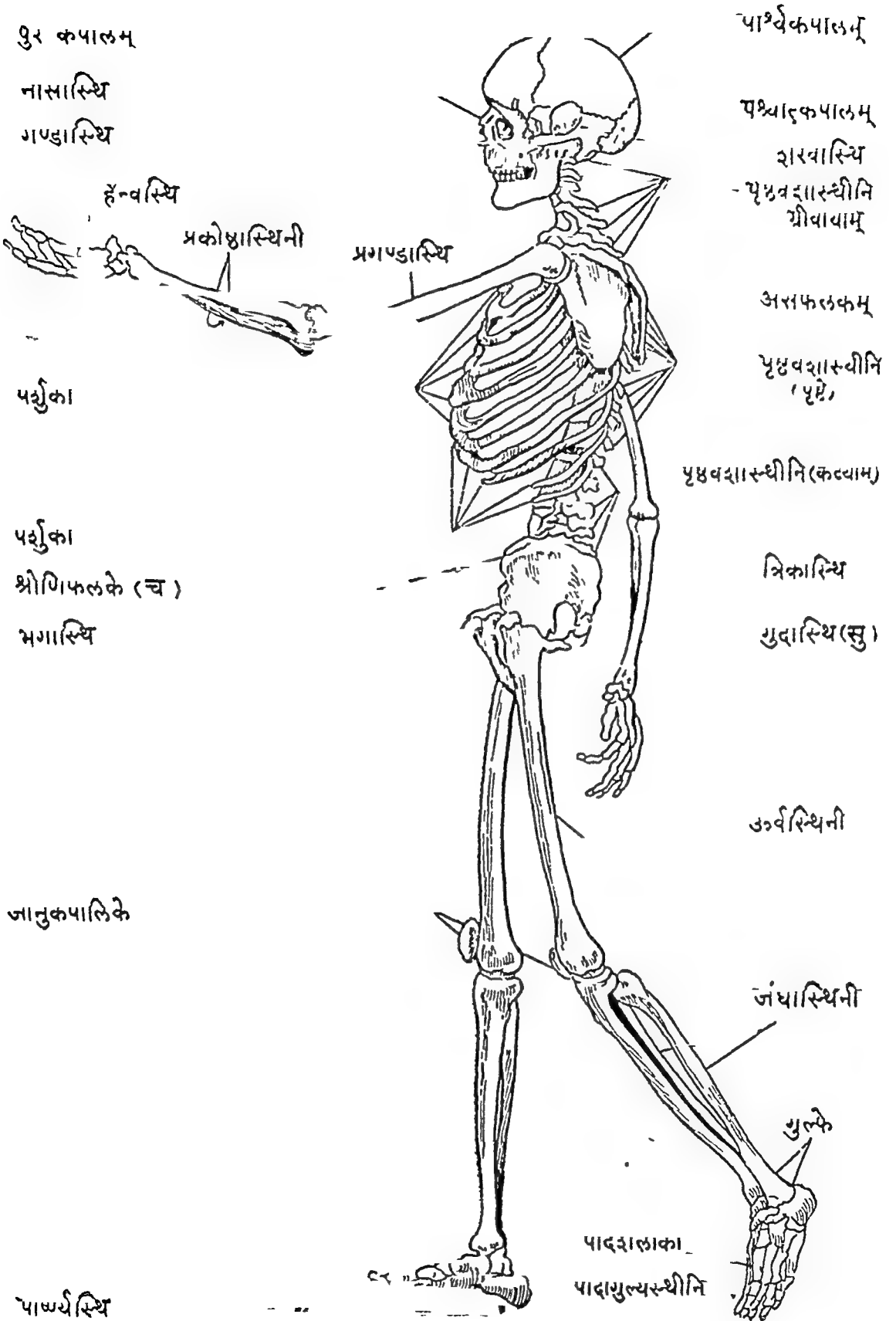
३१०-अस्थना शतानि त्रीणि पञ्चधाविकानि ३१०

९१ शाखास्थीनि ।

३११-तत्रैकैकस्मिन् सन्धियनि पञ्च पादनखाः प्रत्येकम्
गुल्यां त्रीण्यस्थीनि तानि पञ्चदश । पञ्च पादशलाकाः ।
तत्प्रतिबन्धकमेकम् । द्वे द्वे कूर्चगुल्फजंघास्वैकैकं पाणि-
जानूरुषु सर्वाणि च नखास्थ्यादीनि सन्धिवद्
बाह्वोश्च ॥ ९१

अस्थिकंकालम् ।

अस्थिकंकालम् ।

(पुरतो दृष्टम्)

पुरःकपालम् (च.)

नासिकास्थीनि

हनुबन्धनास्थिनी

अक्षकास्थि

पार्श्वकपालम् (च.)

शरवास्थि

गण्डास्थि (गण्डकूटास्थि च)

हन्वास्थि (च.)

अंसफलकास्थि

{ प्रगण्डास्थि (सु)
बाह्यस्थि (च.)

पशुकाः

{ प्रकोष्ठास्थिनी (सुश्रुते)
अरन्त्यस्थिनी इति (च.)

{ हस्तकूर्चमणि-
बधास्थिनी च

हस्तशलाकाः

हस्तांगुल्यस्थिनि

हस्तनखानि

नितम्बास्थि-
(ओणिकलकं च)

उर्वास्थि

— जातुकपालास्थि (च.)

{ जंघास्थिनी

पादशलाकाः

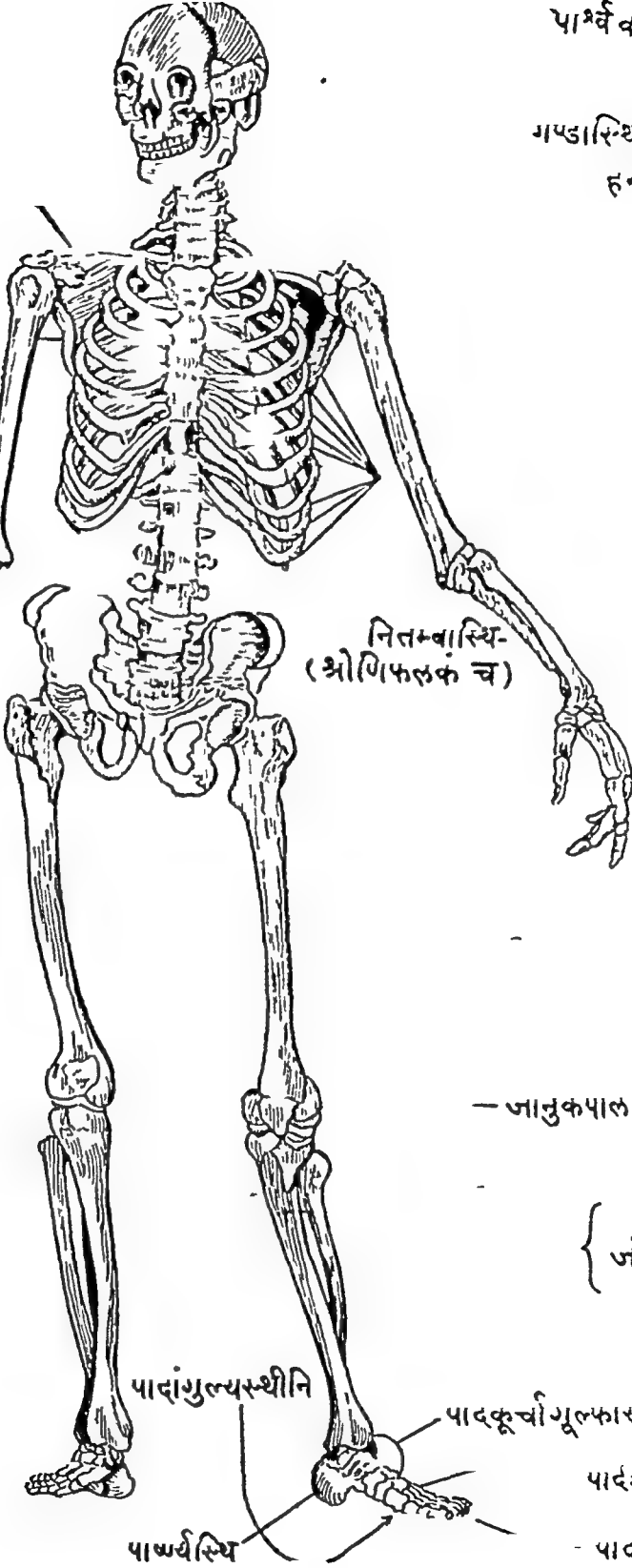
पादांगुल्यस्थिनि

पादकूर्चगुल्फास्थिनि च

पादशलाकाः

पार्श्वस्थि

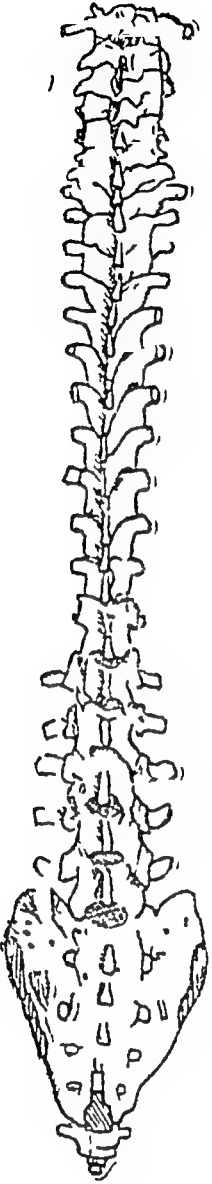
— पादनखानि

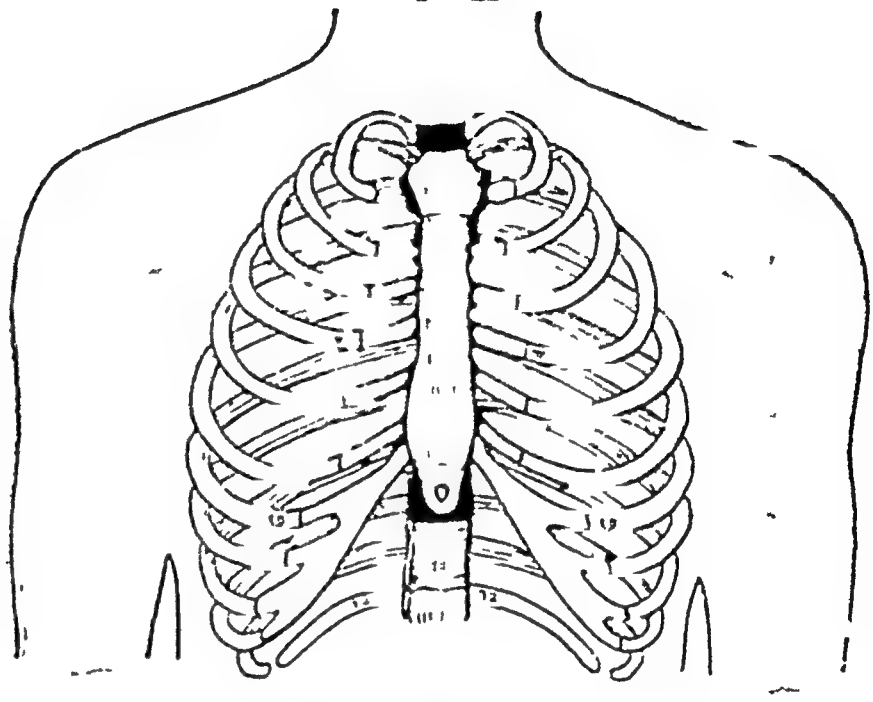
वक्षःपंजरः पृष्ठवंशश्च ।

पृष्ठवंशः

त्रिकास्थि

शुक्रास्थि

वक्षःपंजरः ।

અસ્થિરાંધયઃ

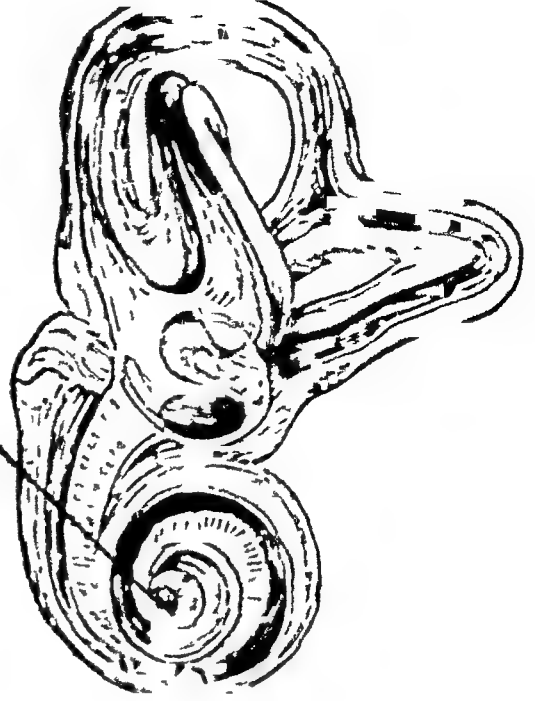
ગ્રીવાયામ્

પુષ્ઠવંશે

પ્રત્તર-સંઘયઃ ૨૪
(પુષ્ઠવંશે નામપાશ્વતો દૃશ્યાઃ)

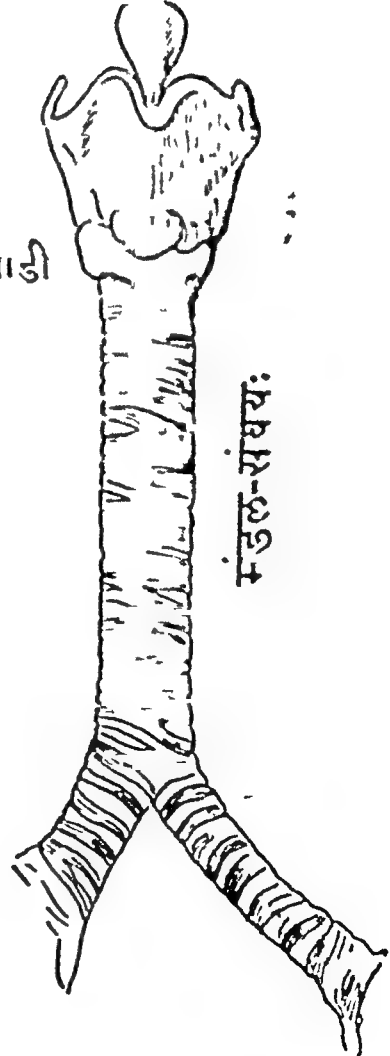

કેન્દ્રનાડી

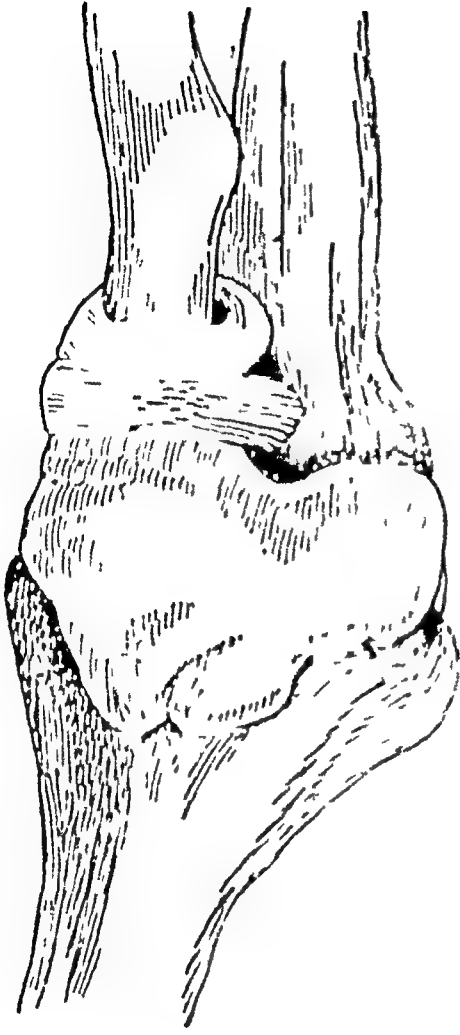
કેન્દ્રનાડી

મંડલ-સંઘયઃ

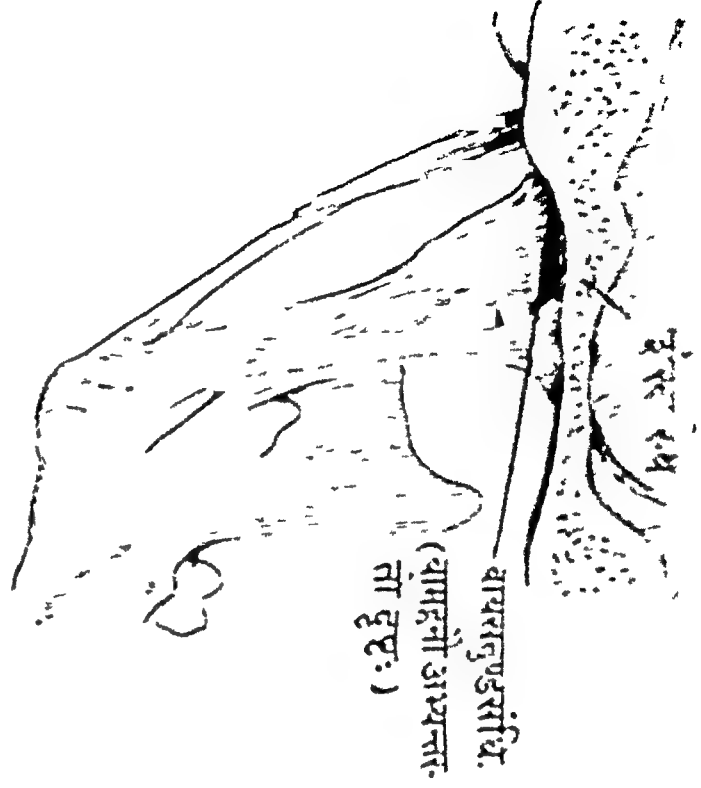

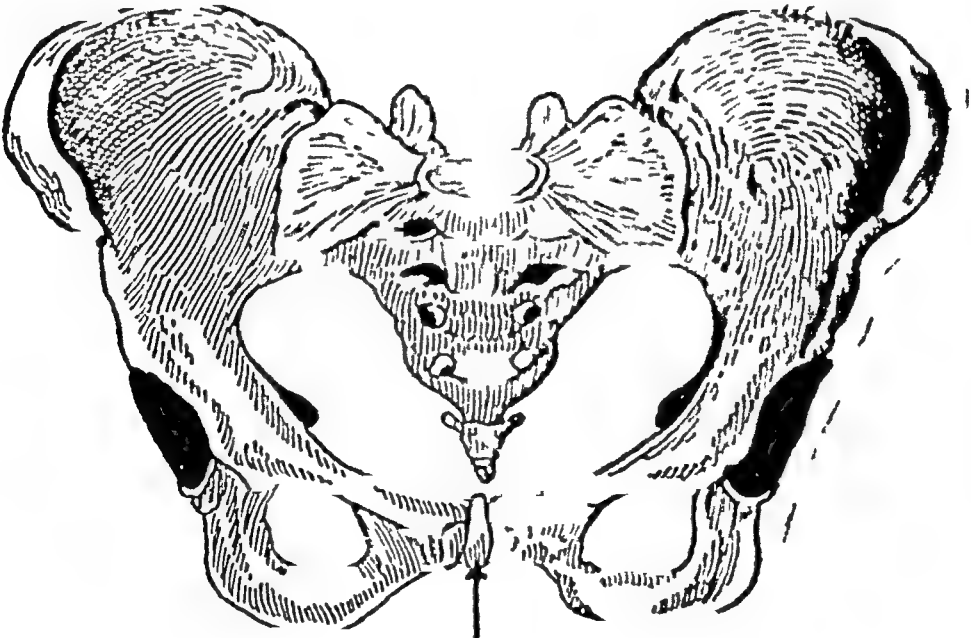
अस्थिरांधयः

कोरसंधि
(वामकुपे उरतो दृष्टः)

वायरातुडसंधि.
(वामहृत्तो अप्यन्त-
तो दृष्टः)

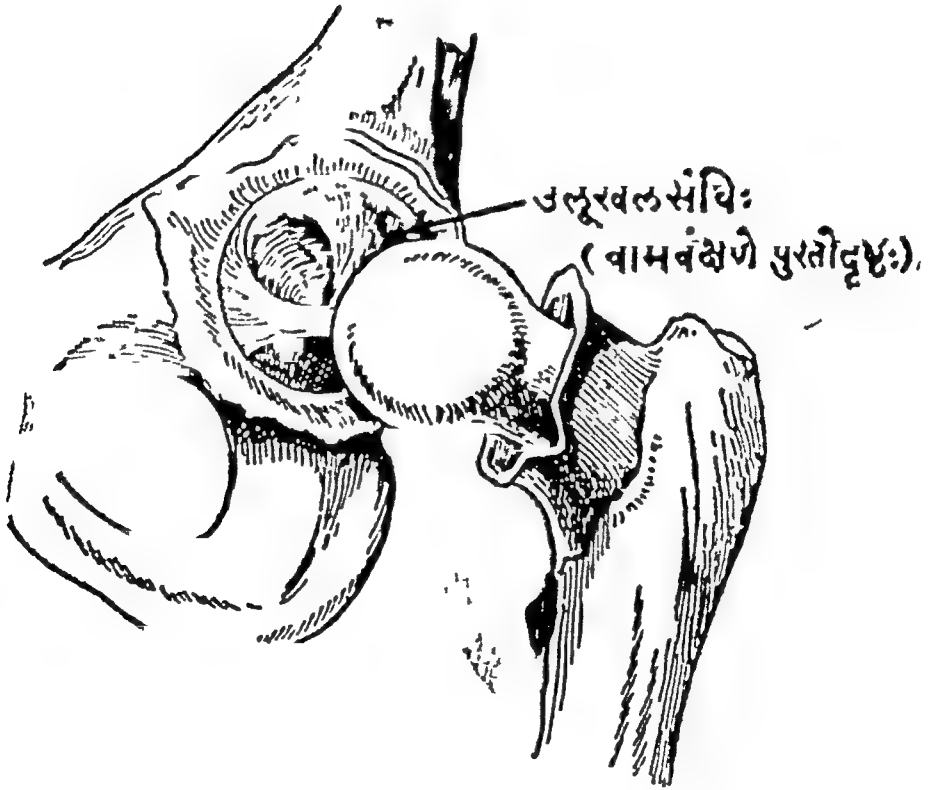
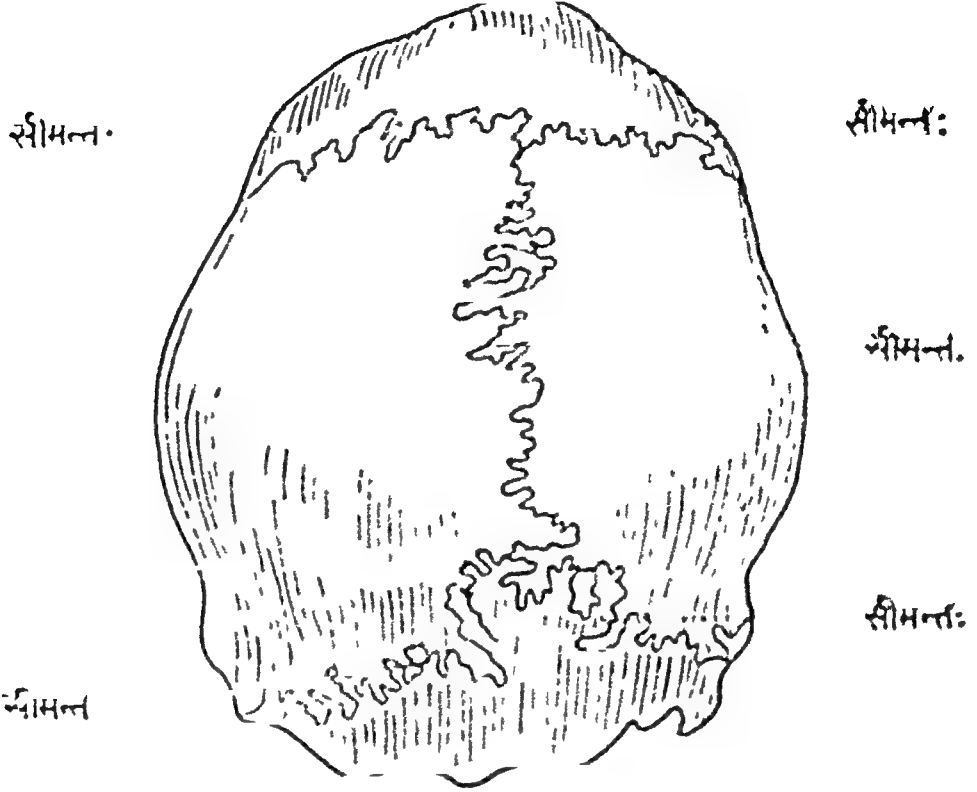

सामुद्रसंधिः
(अश्रोण्यां पुरतो दृष्टः)

अस्थिरांधयः

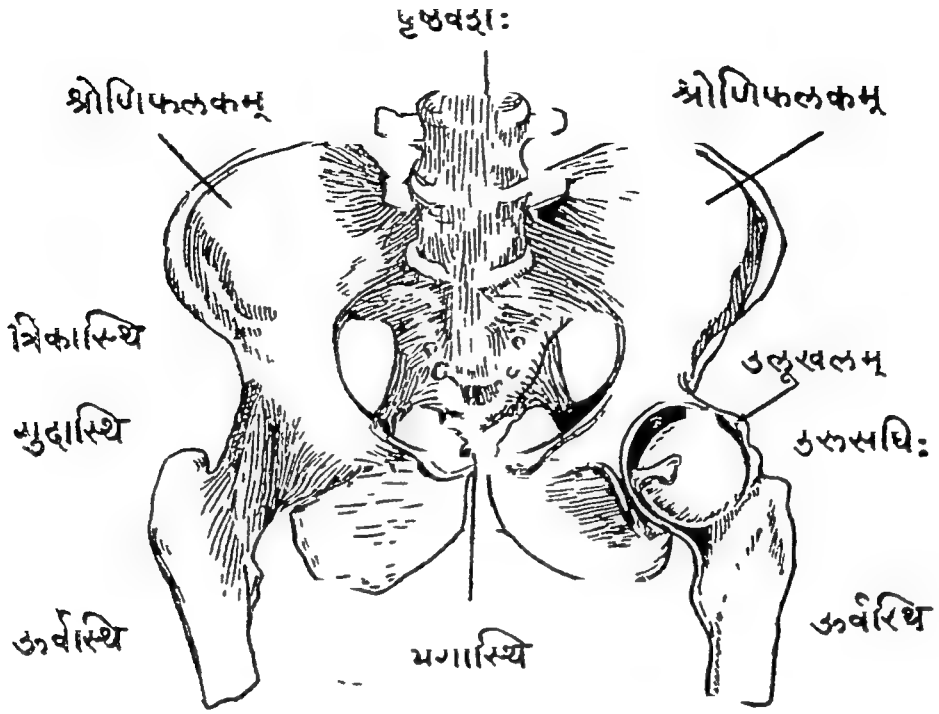
[एतत्सीमन्ताचिघ्नं भ्रमन्वापि विज्ञेयम् ।]

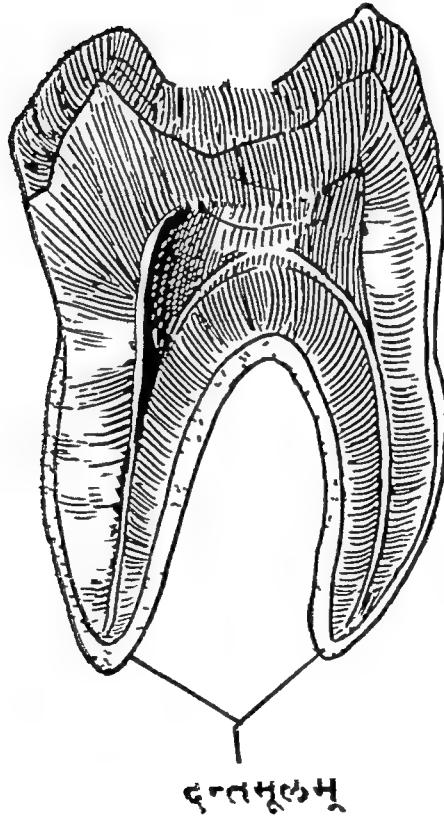

स्त्रियाः कटीरं समूलो दंतश्च

दन्तः

३११-नपा प्रत्यय शाखायां पञ्च नखा पञ्चदशाण्यु-
स्थानि पञ्चागुलितस्तथा । एषा नखाप्रतिवधनम् ।
पृष्ठे द्वे । गुणद्वयं नपाया द्वाण्यपार्श्वौ । एष जानु-
वमुराविति पञ्चविंशति । शाखानां चतुष्टयाचतुष्टयानि
चत्वारिंशत्तमस्यनां गणानाम् ३११

९२ अत्राध्यस्थानि ।

३१०-चतुर्विंशति परशुका । तावत्प्रत्यय स्थालका-
यन्तुनि च । त्रिंशत् पृष्ठे अष्टादशसि एकक भ्रम
त्रिके नितम्बयार्धे द्वे । तद्वदुभयकामासकलकपु ॥ ९२

३१-पाश्यानां स्थालकावदानि द्विसप्ततिरस्थानि । विंश-
दष्टावमेव नितम्बयार्धे द्वे । अक्षरादीनामपि त्रयाणां
द्विंशत् द्वे द्वे इत्यत्रापौ विंशत् त्रयमस्यनाम् । पार्श्वका-
दीषावका ता यत्र पृष्ठतो वध्य ते । यानि स्थालकानि
तावपि । एषु यानि पृष्ठवत्तराभवास्थिषु मन्थ्य ते
तावदानि ३१२

९३ मूत्रास्थानि ।

३१३-नपा गण्डकणशिरसु जनुमालुनोश्च । त्रयोदश
प्रीवायाम् । चत्वारि कण्ठनाड्याम् । द्वे हनुज्वने ।
द्वान्निशङ्कता । तद्वदुभयकामासकलकपु ॥ ९३
पद् शिरसि ॥ ९३

३१३-तथत्ययेनम् । तत्र गण्ठाणीनां त्रयाणां द्विंश-
द्वे द्वे । यत्रमन्थ्यम् । त्रयोऽङ्गानां । चत्वारि । द्वे द्वौ ।
द्वान्निशङ्कता । तद्वदुभयकामासकलकपु ॥ ९३
पद् शिरसि ॥ ९३

९४ पद्मविधा कर्णोनि ।

३१४-तानि जानुनितम्बकामासगण्डतालुशिरस्यक्षेत्र-
ध्वशिरसु कपालसर्वाणि दशनास्तु रचका । घ्राणकण-
नीयाक्षिकोशेषु तन्त्राणि । पाणिपादपाश्वरूपं वल्-
यानि शपाणि नलकानीति । नामानुगताऽतीनि पञ्च
विधा यस्मिन् । तेषु हि भिरास्य स्नायुभिश्च निज-
द्वानि मत्स्यानि ॥ ९४

३१४-कपालादिनामनि पञ्चा वर्षाङ्गानि । तन्त्राणि
मृत्नि । तेषु पञ्चविधमपि मिरास्यविमत्स्यानि
निजद्वानि ३१४

९५ सध्वस्तामा धानानि च ।

३१५-ततोत्तरात्तत्तमस्यस्य बीनामातपामष्टाष्टि-
शाखास्तु एकानपष्टिर्तरार्धा । पञ्चातिस्वर्गम् ॥ ९५

३१५-अस्त्रिस्वर्गो याह ३१५

९६ पाशागना मध्य ।

३१६-तत्तत्कर्मिन् सस्त्रिन् पादागुलौ च एक त्रय ।
द्वावङ्गुलि । त चतुर्दश । एकका गुणजानुवक्षणेपु ॥

३१६-तेषां प्रत्यय त्रय अङ्गुलिषु । द्वाङ्ग । त्रि वन्धि-
व्यङ्गुल्या द्वे । शलाकाया तृताया । अङ्गुष्ठमप्येक

शलाकाया द्वितीयं निरुत्तुम् वर । ३१६ स्थित । एव
॥ मारुष्टपण मध्य ॥ २९

९७ अत्राभिगता मध्य ।

३१७-त्रय कटिपुष्पाण्युच्यतेति पृष्ठवत् । तद्वत्
पार्श्वयो । अष्टादशसि ॥ ९७

३१७-त्रयचतुर्विंशतिद्वय अष्टादशसि पृष्ठवत् ।
तद्वत्ति पृष्ठवत् पार्श्वयो मन्थ्य द्वाङ्गानामेवम् । द्वाङ्ग
परशुकाश्रयत्वात् मथनानाम् ॥ ३१७

९८ मूत्रगता मध्य ।

३१८-अष्टा मोवायाम् । त्रय कण्ठाड्याम् । अष्टादश
कामासकलकपु । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश ।
तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् । द्वा द्वा गण्ड-
कण्ठासकलनासाम् । हनुमत्स्थिषु द्वाष्टुपरिष्टात् ।
पद् शिर कपालपु ॥ ९८

३१८-अष्टा मूत्रगता मध्य । त्रयोदश । त्रयोदश ।
तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् । द्वा द्वा गण्ड-
कण्ठासकलनासाम् । हनुमत्स्थिषु द्वाष्टुपरिष्टात् ।
पद् शिर कपालपु ॥ ९८

९९ सध्वस्तामा धानानि च ।

३१९-तेऽङ्गुलिषु कपालासाम् । तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् ।
त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश ।
तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् । हनुमत्स्थिषु द्वाष्टुपरिष्टात् ।
पद् शिर कपालपु ॥ ९९

३१९-तेषां प्रत्यय त्रय अङ्गुलिषु । द्वाङ्ग । त्रि वन्धि-
व्यङ्गुल्या द्वे । शलाकाया तृताया । अङ्गुष्ठमप्येक

१०० स्नायुपरीमिरात्रिता मध्य ।

३२०-स्नायुपरीमिरात्रिता मध्य । तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् ।
त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश ।
तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् । हनुमत्स्थिषु द्वाष्टुपरिष्टात् ।
पद् शिर कपालपु ॥ १००

३२०-स्नायुपरीमिरात्रिता मध्य । तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् ।
त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश ।
तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् । हनुमत्स्थिषु द्वाष्टुपरिष्टात् ।
पद् शिर कपालपु ॥ १००

टिप्पणी—सह निगुस्त्रे गति ।

११ स्नायुपरीमिरात्रिता मध्य ।

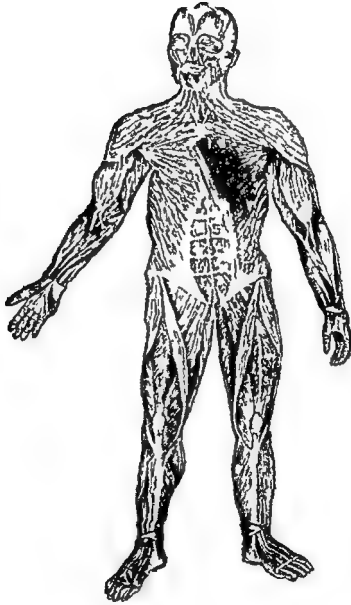
३२१-नव स्नायुपरीमिरात्रिता मध्य । तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् ।
त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश ।
तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् । हनुमत्स्थिषु द्वाष्टुपरिष्टात् ।
पद् शिर कपालपु ॥ १०१

३२१-अथ ना ना विभाग उच्यते । प्रत्यय गणानां
साक्ष्यं शत स्नायुपरीमिरात्रिता मध्य । तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् ।
त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश ।
तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् । हनुमत्स्थिषु द्वाष्टुपरिष्टात् ।
पद् शिर कपालपु ॥ १०१

४२ ति पञ्चास्तव-य ४३ व मगत्रि-य ४४ यो-य तद्वत्-य ४५ गति स्नायुपरीमिरात्रिता मध्य । तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् ।
त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश । त्रयोदश ।
तद्वत्ति । एकक काकलनासाम् । हनुमत्स्थिषु द्वाष्टुपरिष्टात् ।
पद् शिर कपालपु ॥ १०२

रुनायवः ।

•

१२४ रजस्य परमाणम् ।

३४४-स्त्रीणां रजसोऽञ्जल्यश्चत्वारः १२४

१२५ स्तन्यस्य परिमाणम् ।

३४५-स्तन्यस्य द्वौ ॥ १२५

१२६ रजस्तन्ययोः समुत्पत्तिः ।

३४६-उभयमपि चैतदसम्प्रयादात्मकमिति ॥ १२६

३४६-उभयं रजस्तन्यलक्षणं रजस्य धानो प्रमाण-
त्मभवति ३४६

१२७ रसाद्यानां परिमाणे विशेषः ।

३४७-समवातोः परिमाणमिदम् । अतो वृद्धिक्षयो
यथास्व लक्षणैर्विभावयेदपराध्यापरिमितानां मूर्तामृ-
तान् भावान् ॥ १२७

३४७-इदं यथोक्तं परिमाणं सममानेर्नामो विशेषः ।
अन्यस्य त्वेतेषां वृद्धिक्षया दोषभेदेऽथप्रतीत्यर्थमात्रं लक्षण-
विभावयेत् ३४७

१२८ मूर्तामूर्तानां शरीरभावाणां परिमाणम् ।

३४८-तद्यथा-मासवर्णादिभूतान् वायुबुद्धिभू-
त्वादीश्च ॥ १२८

३४८-अपराश्च मूर्तान् नामकर्तृमलान्तर्गतान् वाय-
बुद्धिस्मृतादीन् भावान्वायव्यं लक्षणविभावयेदिति न्यस्य ।

१२९ रसादीनां परिमाणविषये धान्वन्तराणां मतम् ।

३४९-धान्वन्तरीया पुनः पठन्ति । 'विलक्षणानि
हि शरीराणि नित्यमेव च चला दोषधातुमलाः ।
तस्माद्बुद्धकादीनामपि समत्वं मासादिवत् परिमाणतो
निर्देष्टुमशक्यम् । केवलं स्वास्थ्यमात्रेणानुमानतो
लक्षयेत्' इति ॥ १२९

३४९-धान्वन्तरीया मोक्षता । नुपोधन । दापादीनाम-
व्यवस्थितरूपत्वाद् दुर्ज्ञानं प्रमाणम् । केवलं स्वास्थ्यमात्रे-
णानुमानाल्लक्षणीयं इति ३४९

१३०-सर्वेषामेवावयवानां परमाणुभेदेनामल्येयता ।

३५०-सर्वं एव त्ववयवा परमाणुभेदेनातिसौक्ष्म्या-
दसंख्येयता यान्ति ॥ १३०

३५०-इदं च विशेषम् । सूक्ष्मत्वाद् दृष्ट्या अज्ञप्रत्यक्षानां
संख्यादिकमुक्तम् । सर्वं एवावयवा परमाणुभेदेन त्वनि-
सौक्ष्म्याद्धेतारमल्येयता यान्ति । तेन परमाणवः प्रतिक्षणं
सजानयिविजातीयमयोगविभागव्या शरीरभावेन वर्तन्ते ।

अन्यथा यो वा वाल आमान म एव युज्यते प्रतिपन्न इत्ये-
कस्यापि नानात्वायोगात् ३५०

१३१-कर्मनोऽनवायवशात्प्रयुक्तानां परमाणूनां मणुका-
न्तिकमणः कार्यद्वयमात्मभोजनम् ।

३५१-तेषां मयोगविभागे परमाणूनां कर्मप्रेरितो
वायुः कारणम् ॥ १३१

३५१-तेषां परमाणूनां मयोगविभागे तेषां मयोगमप्रे-
रितो वायुः प्रतिकृत्यत्वात् कारणम् । मयोगात्प्रत्यक्षमभ्यासात्प्रत्य-
क्षान्तिर्न दृश्यते । केवलं मयोगात्प्रतिकृत्यम् । कर्मनोऽनवायवशात्
मयोगात् परमाणवः कार्यद्वयमात्मभोजनं प्रयुक्तादिकमणः ।
वायुकाणां च परमाणूनां विभागात् मयोगविभागेन
प्रयुक्तार्थविशेषः ३५१

१३२-भेदभेदस्या गृहीतेन शरीरेण वायव्यं मयोगो
धर्मो प्राप्यते ।

३५२-तदेतदेकमभेदेन भेदतश्च गृह्यमाणं वन्वाय
मोक्षार्थं च भवतीति । भवति चात्र- ॥ १३२

३५२-अत्र उपमात्मा-भेदेनानुक्तान्तरूपमात्रं शरीरम-
भेदेन तदेन प्राप्तमात्रं मयोगात्प्रतिकृत्यत्वेन वन्वाय
मयोगमप्रेरितप्रयुक्तमप्रेरितं भवति । तदेतन्मनोक्तं
प्रकारेण भेदेन प्राप्तमात्रं निम्नारं जुगुप्सितप्रयुक्तमप्रेरित-
त्वेन तेषुना मोक्षाय मयोगात्प्रतिकृत्यत्वात्प्रकारेण
भवति । भवति चात्र मयोगेनोपकारे नन्तरात् ३५२

१३३-सर्वमप्यपेक्षितं शरीरं यथावज्ज्ञानस्य
प्रयोजनम् ।

३५३-इति सर्वावयवशो यो जानाति कलेवरम् ।
अहितेषु स मोहेन न कदाचित् प्रवर्तते ॥ १३३
इति वैद्यपतिलिङ्गस्य सुनोर्वारिभट्टस्य कृतावष्टा-
सप्रहसंहिताया शरीरस्थाने अज्ञविभागो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ।

३५३-इत्यनेन प्रकारेण सर्वावयवज्ञः सर्वमवयव य
पुरुष कलेवरं शरीरं जानाति सोऽहितेषु मयलोकवित्तेषु
मोहात् प्रवर्तते । गृहीतवस्तुनस्त्व मज्ञहितानि परित्यज्य
हितेष्वेव प्रवर्तते इत्यर्थः ३५३

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टा-
सप्रहयारयाया शशिलेखाया शरीरस्थाने
पञ्चमोऽध्यायः ॥

सिराविभागः षष्ठोऽध्यायः ।

(उपोद्धातः)

पूर्वाध्याये शरीरावयवभेदे स्वल्पव्यक्तत्वात् सिरादिनि-
र्णयशेषस्तत्रापि सिराणां प्राधान्यान्निर्णयार्थमध्यात्मम्
१ प्रतिज्ञा ।

३५४-अथोक्तं सिराविभागमध्यायं व्याख्यास्यमिः ।
इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥१

२ दश मूलसिराः ।

३५५-दश मूलसिरा हृदयप्रतिबद्धाः सर्वाङ्गभेत्यङ्गे-
ष्वोजो नयन्ति तत्प्रतिबद्धा हि शरीरचेष्टाः ॥ २

३५५-दश मूलसिरा इत्यादि । मूलसिरा प्रधानसिरा ।
ततो हि सर्वा मिरा भवन्ति । ता प्रत्यङ्गेषु चोजो
नयन्ति ३५५

५६ धन्वन्तं-ग ५७ देतद्वज्रमे-क ५८ क्षाय भव-क. ५९ त सिराविभाग शरीर व्या-क ख.
६० स्थाम दश-क. ख ६१ अत्रत्यङ्गान्योजो न-क ख.

३ मिरा ।। माहृत्य मरया ।।

३५८-तास्तु बद्धगुलमगुलमधोगुलं यव यवाध च गत्वा द्रुमपत्रसवनीप्रतानवद्विधमाना सप्तसप्तानि भवन्ति ॥ ७

३५९-ता प्रभियमाना द्रुमपत्ररसाप्रतानवत्सप्त ।।। नि मिराणा भवन्ति । तनेतदुक्तं भवति-ता हृदयप्रातिवद्धा दश मिरा हृदयाद्यगुल गत्वा प्रथम प्रतानं मुञ्चति । तत अगुल गत्वा द्वितीयम् । तत अपनगुल गत्वा तृतीयम् । तता यव गत्वा चतुर्थम् । ततोऽपि यवाध गत्वा पञ्चममिरा । ततो न मिद्यते सवपु चैव भियमाना इति यावदावच्छेदो स्ति । सप्तशतानि प्रतानाना दीर्घाणा भवन्ति ३५०

४ शाखा ता मिरा ।।

२५७-तासां चतुश्शती शाखास्तु ॥ ४

३५७-ताभ्यन्तरे रतानि चतस्रपु शाखास्तु ३५७

५ शाखासिरास यवनाया सिरा ।।

३५८-तत्र पादशा यवनीया ॥ ५

३५८-तत्र तत्र पदशा यवनीया ३५८

६ अ नराधिगता सिरा ।।

२५९-पदत्रिंश शतमन्तराया ॥ ६

३५९-अ तराथो तु पदत्रिंशत्तम् ३५९

७ अ तराधिसिरास यवनीया मिरा ।।

३६०-तत्र द्वात्रिंशत् ॥ ७

३६०-तत्र द्वात्रिंशद यवनाया इति सप्त य ३६०

८ मूषगता मिरा ।।

३६१-चतु पञ्चमधिक शतमूर्ध्वम् ॥ ८

९ मधसिरास यवनीया सिरा ।।

३६२-तत्रार्पि पञ्चाशत् ॥ ९

१ देवैकस्मिन् सक्थि शत मिरा ।।

३६३-तासामकैकस्मिन् सक्थि शतम् ॥ १०

११ एकैकस्मिन् सक्थि यवनाया मिरा ।।

३६४-तत्र न विष्यजात् पराभू । त्विच्छाभ्य तर गता ॥ ११

३६४-तत्र पदशा शाखास्तु चतस्रप यवनाया उक्तास्त त्रैका पूर्वोक्ता तासु शरास्तस्य भ्यतरसमाया जवेध्या ।

१२ श्राव्यतगता सिग ।।

३६५-द्वात्रिंशच्छ्रूण्या उदमद्वाध्या । तासां द्वे द्व वक्षणाया कटीकतत्तपयाश्चेत्यष्टौ नाशतो रक्षत् ॥ १२

१३ पाश्वगता सिरा ।।

३६६-पदशा पाश्वयास्तयोऽप्यगामिकेका पार्श्वसिग यवनाया ॥ १३

१४ पृष्ठगता मिरा ।।

३६७-चतुर्गतासि पृष्ठे । तासां पृष्ठवक्षुमभ्यता द्व द्व ऊर्ध्वगामिया तावत्तम् ॥ १४

१५ ७ २ ता ।।

३६८-चतुर्विंशतिरदरे । तासां मेऽस्यापरि राम राजीमुभयता द्व द्व ता अपि चतस्र ॥ १५

१६ वक्षगता सिरा ।।

३६९-चत्वारिंशद्वक्षसि । तासां द्व हृदय द्व च स्तनमूलस्तनराहितेषु । एकैकापस्तभापालापविते । ताश्चतुर्दश ॥ १६

३६९-३६९-आयावाम् ।। गत्स्येतराधि । तत्र पदत्रिंशच्छ्रूण्या सिराणाम् । तथया-द्वात्रिंशत् पाण्याम् । पाश्वयोर्द्वयो पोटग । पृष्ठे तुगवशति । ऊरु चतुर्गतासि करसि चत्वारिंशदिति पदत्रिंशत्तम तराथो सिराणाम् । 'तत्र द्वात्रिंशद यवनाया' इति यदुक्तं तत्प्रत्ययत । अ । श्रोण्याम् । वक्षगतामभ्य चतस्र । वक्षगतासि पाण्यामगता वत्तस इत्यष्टौ । पाश्वयादौ । द्वया पाश्वयारकानामू वगाम् । पृष्ठ चतस्र पृष्ठवक्षयोर्कस्मिन् पाश्व ऊर्ध्वगामिया द्व । अपरस्मिन् द्व इति । उठर चतस्र रोमराया पाश्वयो द्वयाद्व इति । उरमि चतुस्त्र । यत्र द्वे हृदय । द्व द्व द्वयो स्तनमभ्ययो इति त्रयम् । स्तनराहितया वत्तस । अपस्त म्भयारकैका तथापालापयारपि । यव द्वात्रिंशत् तराधाव यवनीया ३६५-३६९

१७ प्रावागता सिरा ।।

३७०-चतुर्विंशतिर्नावायाम् । तासां चतस्राष्टौ च ममपजा । द्वे कृकाटिकाद्व विधुरयारिति पोटश नाशेन न रक्षेत ॥ १७

१८ हनुगता मिरा ।।

३७१-ह्रस्वो पादश । तासां सधिमयधियो द्व ॥ १८

१९ जिहागता मिरा ।।

३७२-पदशा जिहायाम् । तासामधो द्वे हसवे दिव्या द्वे वाऽभ्यवर्ति यो ताश्चतस्र ॥ १९

२० नामागता मिरा ।।

३७३-चतुर्विंशतिनासायाम् । तासां द्वे गन्धने दिव्यो तासामत्र च तालुप्रेकामिति त्वि ॥ २०

२१ नेत्रगता मिरा ।।

३७४-२५-आनागतायो । तयारु मेपनिमेपक्रिये द्वे द्वे चापाङ्गयोरिति पद । नासावगतास्तु ललाटे पठि । तासां कक्षा तानुगताश्चतस्रो द्वे चाऽऽर्तयारेका च रजपयामिति सप्त ॥ २१

२२ वणगता मिरा ।।

३७५-कणयो पादश । तासां रजपाहिग्रा द्वे । त एव च नाशेनास्तासां शतस्ययिते द्वे ॥ २२

२३ तारोगता मिरा ।।

३७६-द्वादश मूर्धनि । तासामुक्षेपयोर्द्वे सीमन्ते

एकैकामेकामधिपतावित्यष्टौ शस्त्रेण परिहरेत् । तथा
क्षुद्रिका. कुटिला सकीर्णा ग्रथिता सन्धिषु चाशस्त्र-
कृत्या ॥ २३

३७०-३७६-चतुष्पथ्यधिकं गतमूर्ध्वं गिरसि सिराणामिति
यदुक्तं तद्विजमते । ग्रीवायां चतुर्विंशति । हन्वोर्द्वयो
पोडश । पोडश जिह्वायाम् । नासायां चतुर्विंशति ।
नेत्रयोः पट्पञ्चाशत् । ललाटे षष्टिसानेत्राश्रितास्ताभ्योऽ-
नन्या अतो न गण्यन्ते । कर्णयोर्द्वयोः पोडश सिरास्ता एव
अस्त्राश्रिता अतस्तत्रस्या न गण्यन्ते । मूर्ध्नि द्वाद्वागिति चतु-
ष्पथ्यविकं गतम् । अत्र 'पञ्चाशद्व्यधनीयो' इति यदुक्तं तदु-
च्यते । ग्रीवायां पोडश । चतस्रो मर्मसंज्ञा । द्वे नीले द्वे मन्ये
इति चतस्रः । अष्टौ मर्मसंज्ञा मातृका इति वक्ष्यमाणा । द्वे
द्वयोः कृकाटिकयोः, द्वे च विधुरयोरिति पोडश हन्वो-
र्द्वयोः । द्वे हनुसन्धिवन्धनकर्मणी । जिह्वायां चतस्रः ।
द्वे रसबोधने जिह्वायां अधस्तथा द्वे वाक्प्रवर्तिन्यौ
इति चतस्रः । नासायां तिस्रो यत्र द्वे गन्धबोदिन्यावेका
च ताडनीति तिस्रः । नेत्रयोः पट् । निमेषे द्वे उन्मेषे द्वे
अपाङ्गयोर्द्वे इति पट् । ललाटे सप्त । केगान्तकाश्चतस्रः । आव-
र्तकार्थ्ययोर्मर्मणोर्द्वे एका च भ्रूमव्यभवे स्थपन्यास्थमर्मणि
इति सप्त । कर्णयोश्चतस्रः । द्वे शब्दवाहिन्यौ शखायोस्तत्स-
न्धिगते द्वे इति चतस्रः । केशान्तेऽष्टौ । द्वयोरुक्षेपयोर्द्वे
सीमेन्तपु पञ्च । अधिपतौ रोमावर्तमर्मण्येका इत्यष्टौ ।
एव गिरसि पञ्चाशदवेध्या । न केवलमेता एवा-
वेध्या यावत् क्षुद्रिका अतिसूक्ष्मा कुटिला अनृजुगामे-
न्य सकीर्णा बहुभिरनभिव्यक्ता ग्रथिता सकोचन ग्रन्थि
रूपा तथा सन्धिषु कूर्परादिष्वाश्रिता ३७०-३७६

२४ वातरक्तपित्तरक्तश्लेष्मरक्तशुद्धरक्तवहः सिरा ।

३७७-तासां यथास्व तुर्यांशविभागेन पञ्चसप्तत्य-
धिकं^{६४} शतमनिलरक्तं वहति । एष विभागः पित्तश्लेष्म-
शुद्धरक्तेष्वपि । स्थिता ह्येवं देहमनुगृह्णन्ति दोषाः ।
व्यत्ययेन तु पीडयन्ति ॥ २४

३७७-तासां च सप्तानां गतानां यथास्व शखादिगत-
सिराणां चतुर्थेन विभागेन प्रत्येकं पञ्चसप्तत्यधिकं वातादि-
मिश्ररक्तं शुद्धं च वहति । तेन पञ्चसप्तत्यधिकं गतं सिराणां
वातरक्तं वहति । तद्वत् पित्तरक्तं, श्लेष्मरक्तं, शुद्धरक्तं
च । एवमनेन सिरावहननियमेन व्यवस्थिता दोषा गरीर-
मनुगृह्णन्ति । एतद्विपर्यये पीडयन्ति ३७७

२५ वातरक्तवहसिरालक्षणम् ।

३७८-तत्र श्यावावर्णाः प्रस्पन्दिन्यः सूक्ष्मा क्षण-
पूर्णरक्ता वातरक्तं वहन्ति ॥ २५

२६ पित्तरक्तवहसिरालक्षणम् ।

३७९-नीलपीतासिता स्पशोष्णा क्षिप्रमाविण्य
पित्तरक्तम् ॥ २६

२७ कफरक्तवाहिन्या सिराया लक्षणम् ।

३८०-गौर्यः स्निग्धा स्थिरा. शीता. कण्डूमत्यः
कफरक्तम् ॥ २७

२८ संसर्गसन्निपातवाहिन्या सिराया लक्षणम् ।

३८१-लक्षणसंकरे संसर्गसन्निपातरक्तम् ॥ २८

२९ शुद्धरक्तवाहिन्या सिराया लक्षणम् ।

३८२ समा गूढा. स्निग्धा रोहिण्यः शुद्धरक्तमिति २९
३७८-३८२-ननु कथमेतद् ज्ञायत इमां सिरा इदं वहन्ती-
त्याह तत्रेत्यादि । सुबोधम् । क्षणेन पूर्णा आध्माता
क्षणेन च रिक्ता क्षिप्रं शीघ्रमेव वहन्ति स्रवन्ति । समगे
किं लक्षणमित्याह अत्र तु यदि दोषान्तरेण संसृष्टो
भवति तदा यथास्व लक्षणानां सकरो विज्ञेय रोहिण्यो
लोहिता । इति सिरा उक्ता ३७८-३८२

३० धमनीनां सख्या ।

३८३-धमन्यस्तु चतुर्विंशति. ३०

३८३ क्रमप्राप्ता धमन्य उच्यन्ते धमन्यो विनिष्टा
सिरा एव । ताश्च सख्यायां चतुर्विंशति ३८३

३१ धमनीनामुपयोगः ।

३८४-ताभिः कायोऽयमाराम इव जलाहारिणीभिः
केदार इव कुल्याभिरुपस्थिता इति ३१

३२ धमनीनामधिष्ठानम् ।

३८५ ताभिश्च नाभिश्चक्रनाभिरारकैरिवावृता इति ३२
३८४-३८५-यथा आरामो जलहारिणीभिः केदार कुल्याभि-
राप्याय्यते तद्वत्ताभिर्नाभिप्रतिबद्धाभिः काय आप्याय्यते ।
चक्रस्य नाभिरक्षः । आरास्तन्निबद्धानि काष्ठानि ।
सुबोधम् ३८४-३८५

३३ नाभ्यां विशेषतः प्राणानामवस्थानम् ।

३८६-तैस्तैर्नाभ्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः ।
यतश्च साऽन्तरगन्धधिष्ठानम् ॥ ३३

३८६ यतश्च सा नाभिरन्तरङ्गेरधिष्ठानमतोऽपि तस्या
विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः ३८६

३४ नाभिप्रतिबद्धानां धमनीनामूर्ध्वोपस्थित्यर्थश्च प्रसारः ।

३८७-तासां खलु धमनीनां दशोर्ध्वं प्रसृता दशा-
धश्चतस्रस्त्यक्ता ततस्ताभिर्यथास्वमङ्गावयवा धार्यन्ते^{६६}
आप्याय्यन्ते च ॥ ३४

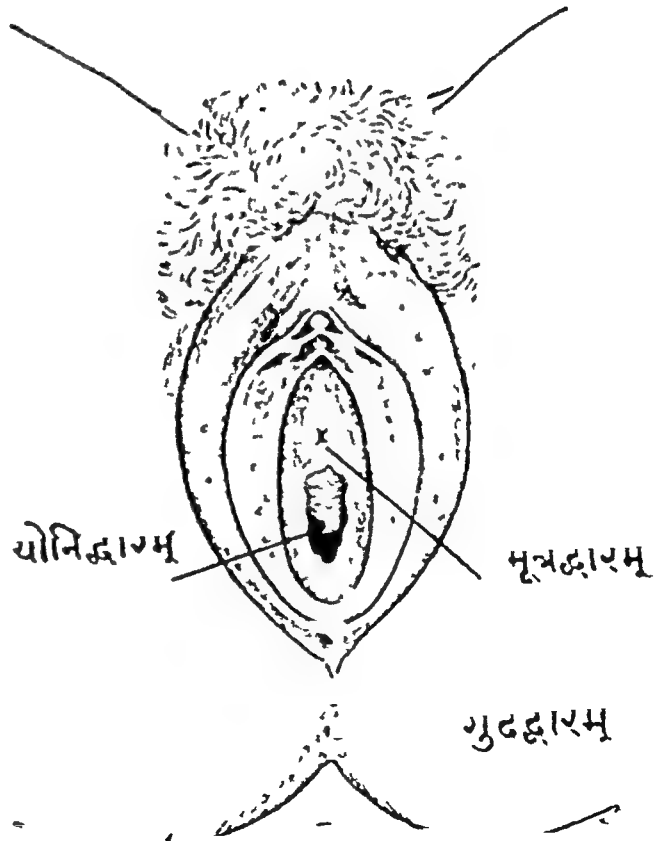
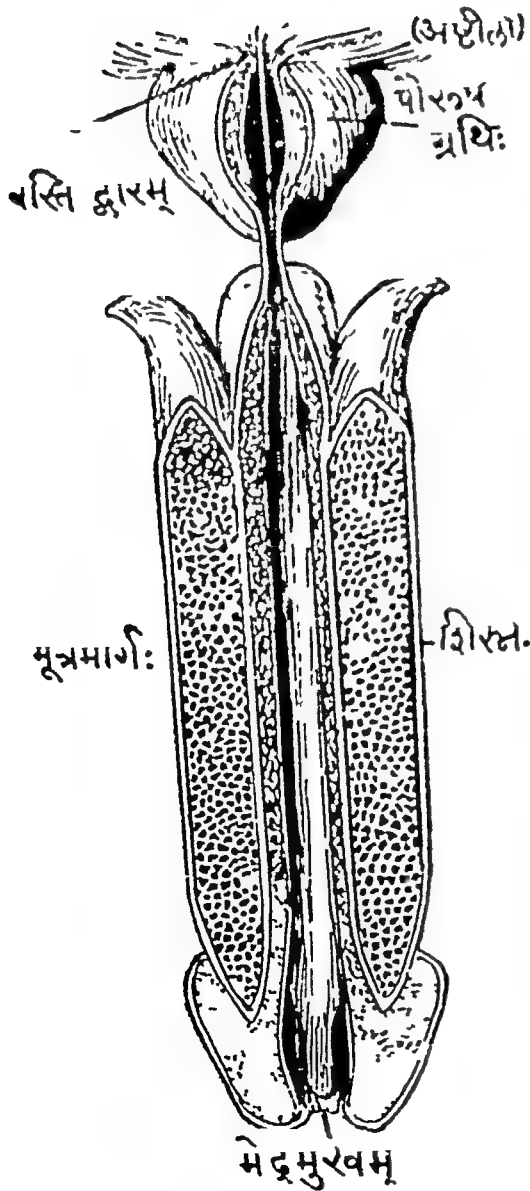
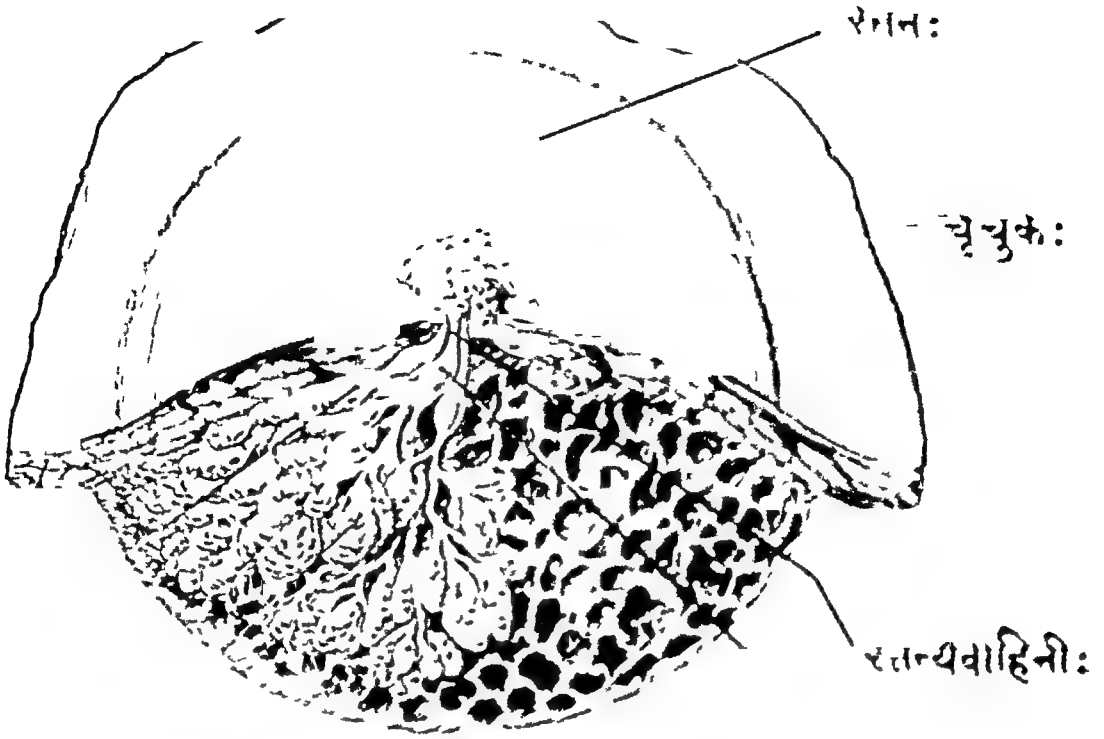
३८७-तासां च नाभिप्रतिबद्धानां मध्यादङ्गं धमन्य
ऊर्ध्वमुपरिकायं गता । दशाधः प्रसृता । तिर्यक् चतस्रः ३८७

३५ ऊर्ध्वगानां धमनीनां प्रतानानि कार्यं च ।

३८८-तासामूर्ध्वगा हृदयमभिप्रपन्नाः प्रत्येकं त्रिधा
जायन्ते । ततश्चिंशतो मध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफरक्त-
रसान् वहतः । अष्टाभिः शब्दरूपरसगन्धौ गृह्यन्ते ।
द्वाभ्यां द्वाभ्यां मापते, घोष करोति, स्वापेति, प्रति-

स्त्रीपुंसयोः वायानि स्रोतांसि ।

५० अत्रवहस्रोतोदुष्टयादे ।

४०३-तेषां दुष्टो सव मात्राशितोक्तमवगच्छेत् ५०

४०२-४०३-अत्रवाहिना स्रोतसा दुष्टत्वे हेतुकाय प्रती-
कार च सव ज्ञातु मात्राशितोक्तमवगच्छेत् । तेनैतदुक्त
भवति । अत्रवाहिनामतिमात्रमगनादीनि दूषणानि । दुष्टत्वे
विप्रचिकाद्युत्पत्ति । वमनादेका चिकित्सा । अप
सुबोधम् । मूलमात्रय । उपकारापकारद्वारमित्यर्थ । एव
प्राणोदकात्रसप्तधातुमृत्रयकृत्वमेदेन त्रयोदशविधानि
स्रोतासि । तत्र प्राणोदकात्रवाहिना दुष्टो हेतुलक्षणोपधा-
न्युक्तानि ४०२-४०३

५१ रसवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०४-रसवाहिनां हृदयं मूल दश धर्मन्यश्च ॥ ५१

५२ रक्तवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०५-रक्तवाहिनां यकृतं प्लोहा च ॥ ५२

५३ मांसवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०६-मांसवाहिना स्नावानि त्वक् च ॥ ५३

५४ मेदोवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०७-मेदोवाहिना वृक्षो मांस च ॥ ५४

५५ आस्थवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०८-आस्थवाहिनां जवनं मेदश्च ॥ ५५

५६ मज्जावाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४०९-मज्जावाहिनां पर्वण्यस्थीनि च ॥ ५६

५७ शुक्रवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४१०-शुक्रवाहिना स्तनो मुष्को मज्जा च ॥ ५७

५८ मूत्रवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४११-मूत्रवाहिना वस्तिर्वक्षणी च ॥ ५८

५९ शकृद्वाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४१२-शकृद्वाहिनां पकाशय स्थूलान्नं च ॥ ५९

६० स्वेदवाहिना स्रोतसा मूलम् ।

४१३-स्वेदवाहिनां^६ मेदो रोमकृपाश्च ॥ ६०

६१ रसवहास्रोतसा दूषणादीनि ।

४१४-तेषां दूषण विविधमहिताहारविहारमुप-
वाङ् पृथक् पृथक् साधन दोषादिविज्ञानीयाद्यथास्व
वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् ॥ ६१

४१४-तेषां रसवाह्यादीनां स्रोतसा नानाप्रकारमहिताहार
दूषणम् । तच्च तीक्ष्णमानेना परिकल्पनीयम् । दुष्टानामुप-
द्रवा व्याधयस्तच्चिकित्सा च ओषादिविज्ञानीयोक्तेन “रसोऽ-
पि श्रेष्ठमवत्” इत्यादिना वृद्धिक्षयलक्षणेन लक्षयेत् ।
तेनैतदुक्तं भवति-आहारादिविषेपवशाद्भवादिषु दुष्टेषु
कदाचिद्रसवृद्धिजा रोगास्तत्र यथास्व चिकित्सेति । एव
सर्वत्रापि वाच्यम् ४१४

६२ स्रोतसा अस्त्राजिष्ये जन्तोर्भ्रमाधुऋव ।

४१५-ज्ये तु स्रोतसां भ्रममोहकम्पप्रलापमान-
शूलरुचिपृच्छर्द्धिवरातिरुधिरस्रुतिमूत्रपुरीषरोधा
मरणं च ॥ ६२

४१५-अनन्तरोक्तानां च श्रोतसा ज्ये अस्त्रादिताडने
जन्तोर्भ्रमाधुऋव ४१५

६३ स्रोतोविदम्य प्रत्याख्याय चिकित्सा ।

४१६-तस्मात्स्रोतोविदं प्रत्याख्यायोपाचरेत् ॥ ६३

४१६-तस्माद्विदं श्रोतोविदं चिकित्सायां प्रत्याख्यान
कृत्वा असाभ्यतामुक्त्वा देवात् किञ्चिन्न भवेदिति
शास्त्रानुगमनेनोपचरेत् ४१६

६४ अन्तःशरीरस्य स्रोतोविदम्य चिकित्सा ।

४१७-उद्घृतशरीरस्य च सद्योव्रणविधानेन ॥ ६४

४१७-अन्तःशरीरस्य च श्रोतोविदः शरीरमुद्घृत्योपाचरति
समन्ध । केनेत्याह-वक्ष्यमाणेन सद्योव्रणविधानेन ४१७

६५ मिराधमन्य स्रोतोविशेषा एवेति निरुक्तम् ।

४१८-तत्र श्रोतसामेव विशेषोऽसिराधमन्य ॥ ६५

४१८-मिराधमन्य श्रोतोविशेषा मीर्यमानान्यात् ४१८

६६ मिराधमनीस्रोतासमिथो विभिन्नानीति-
मतेऽपपादनम् ।

४१९-अन्ये त्वन्यत्वमिच्छन्ति सिराधमनीस्रोत-
साम् । केवल परस्परसन्निकर्षात् सद्गममत्वात्
सौक्ष्म्याच्च विभक्तकर्मणामप्यविभाग इव लक्ष्यते ६६

४१९-अन्ये त्वान्तर्या मिरादीनां पृथक्त्वमिच्छन्त्येव च
श्रुते । यत् सिरादीनां परस्परविलक्षणानामविभाग इव
लक्ष्यते तत् केवल परस्परसन्निकर्षादिना हेतुत्रितयेन । सद्गम
कर्म बाह्यत्वे येषां ते तथोक्ता । सौक्ष्म्य मक्षमता ४१९

६७ स्रोतआदीनि शरीरधात्ववकाशानां नामानी-
त्यपरमतोपन्यासम् ।

४२०-अपरे पुनराहुः श्रोतांसि सिराधमन्यो रस-
वाहिन्यो नाड्य पन्थानोऽयनानि मार्गा शरीरच्छि-
द्राणि स्रवतासंश्रुतानि स्थानान्यागया क्षया निकेता-
श्चेति शरीरे धात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां नामा-
नीति ॥ ६७

४२०-अपरे पुनराचार्या एवमाहुः —यथा स्रोतसा शरीर-
धात्ववकाशानां केषाञ्चिदक्ष्याणामिन्द्रियगोचराणां केषाञ्चि-
दलक्ष्याणामागमानुमानैकगमनानामेतानि नामानीति ४२०

६८ धात्वावकाशादीनां धातुप्रकोपादौ कारणत्वम् ।

४२१ ते चावकाशाः प्रकुपिता स्थानस्थान्मार्गा-
स्थाश्च धातून् प्रकोपयन्ति । तेऽपि^७ कुपितास्तानि
श्रोतांसि श्रोतांसि च श्रोतांसि । धातवश्च धातून् ।

६९ सवेपामेव दूषयितारो दोषा ।

४२२-तेषां सर्वेषामेव दूषयितारो दुष्टा दोषा ॥ ६९

७० अग्निदोषादोषदुष्टे ।

४२३-ते च प्रायशो दुष्यन्त्यग्निदोषात् ॥ ७०

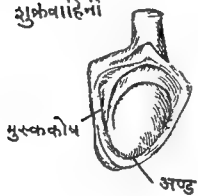
७१ अग्निनिमित्तान्यायुरारोग्यादीनि ।

४२४-तस्मात्तन्निमित्तान्यायुरारोग्यवलोपचयवर्णौ-
जासि ॥ ७१

७५ °मन्य र°-क ७६ °ना मेदोमूल रो°-क. ७७ °वान् सा°-क. ख. ७८ °पि तान् श्रोतांसि च । श्रोतांसि, धात-
वश्च धातून्-क. ख.

शुक्रवहाने स्रोतांसि ।

शुक्रवाहिनी

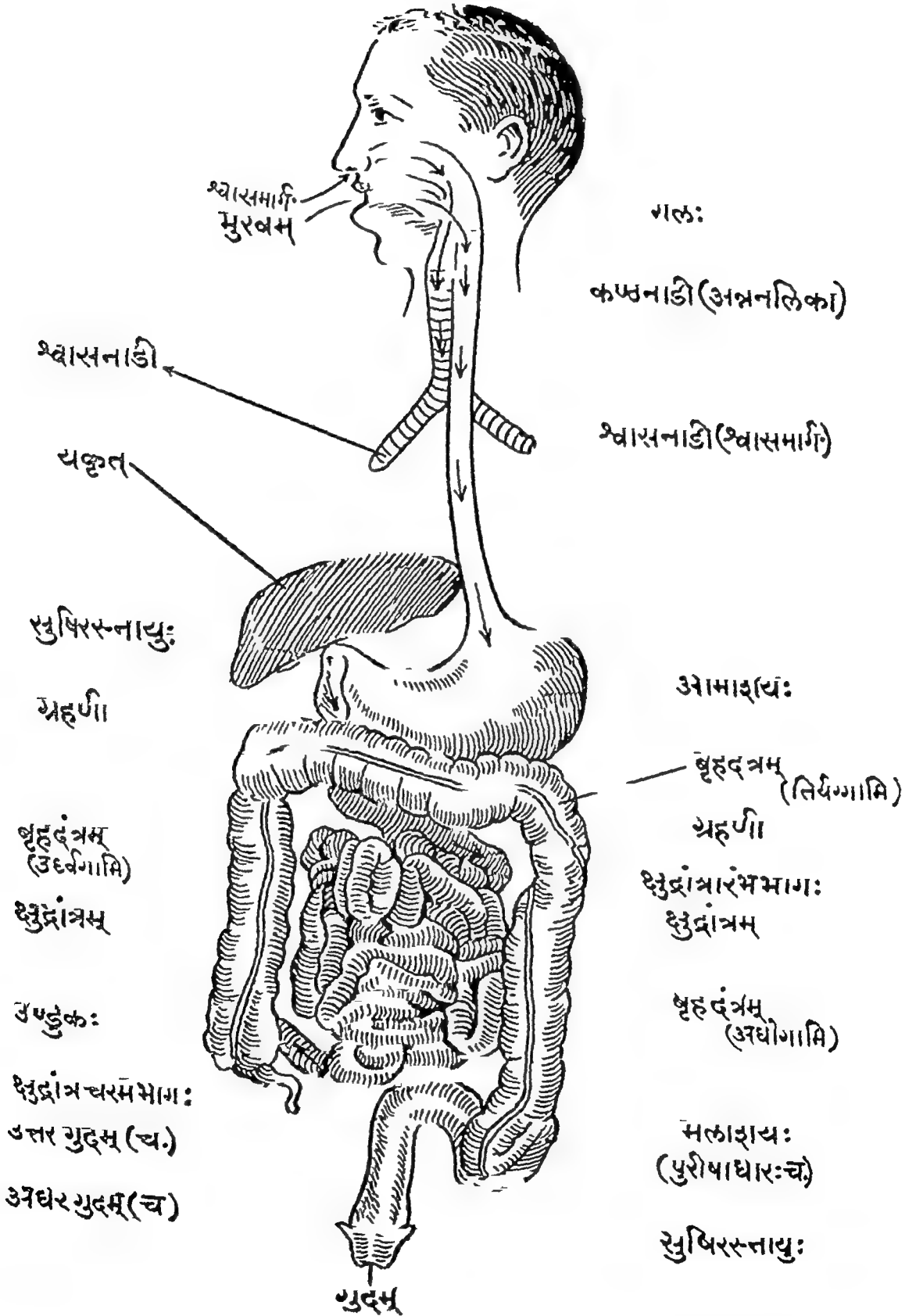

महारसोतस्तादुपांगानि व ।

८१ धातुपोषणक्रम ।

४३४-स्रोतोभ्यश्च यथाविभाग यथायथमेव धातवः ।

पुष्यन्ति ॥ ८१

४३४-तेभ्यो यथास्व धातवः पुष्यन्ति ४३४

८२ धातूनां मिथः पोष्यपोषकत्वेऽपि न पूर्वपामपचयः ।

४३५-उत्तरोत्तरानुप्रवेशेऽपि च पूर्वेषां स्रोतसा यथाकालं सम्यगाहारोपयोगेन परिणामवताऽऽप्यायमानानां नापचयो भवति । ततश्च धात्वाख्याः प्रसादमलाः स्वं स्वमेव मानमनुवर्तन्ते । यथावयः शरीरम् ८२

४३५-पूर्वस्य रक्तादेर्धातोस्तत्तरानुप्रवेशेऽपि मासादिभावगमनेऽपि न पूर्वेषां रक्तादिस्रोतसामपचयो भवति । किंभूतानां पूर्वधातुस्रोतसाम्? यथाकालं कालाविच्छेदेन सम्यगाहारोपयोगेनाप्यायमानानाम् । किंभूतेनाहारोपयोगेनाह-परिणामवता । तेनैतदुक्तं भवति रादेवाविच्छेदेन स्रोतासि परिणतोऽन्नसारो याति । पूर्वभ्यश्च पूर्वाण्यापूर्यन्ते । अतस्तेषामनपचयः । तथा परिणामेन च धात्वाख्या देहधारणा प्रसादाश्च मलाश्च वयश्शरीरानतिक्रमेण स्व स्वप्रमाणमज्ज्यादिविशेषेणोक्तं नातिवर्तन्ते । प्रसादाः सारा रक्तमासकण्डरादीनि । मला किट्ट कफलीकापेक्षादि । वयोऽनतिक्रमेणेति बालस्य प्रवृद्धस्य चोक्तात् परिमाणाद्धीनत्वं नेति ज्ञापनार्थम् । यथाशरीरमिति महाशरीरेषु प्रसादमला प्रभूता भवन्ति । लघुदेहेष्वप्या इति ज्ञापयति ४३५

८३ क्रमात्सधात्वाग्निषु व्यानेन विक्षिप्तस्याहाररस-

धातुमलपोषकत्वम् ।

४३६-तत्राऽऽहाररसो व्यानविक्षिप्तो यथास्वं सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात् पच्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनन्तरमेव प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञकैः कालवदस्त्रलितबलप्रमाणो देहभूर्जयित्वा धातून् धातुमलाश्च पुष्पाति ॥ ८३

४३६-तत्रेत्यादिनाऽसिन् क्रमधातुपाकवादे क्रम दर्शयति । आहारस्य प्रधानाग्निना पकस्य सप्त यो रसो भवति स व्यानेन हृदयमूलभवेन वायुना विक्षिप्तः प्रेरितः स्रोतस्सु विनियुक्तः सन् धात्वग्निषु पच्यमानः विशिष्टतत्कालव्यपदेशयोग्यस्वरूपप्रच्युत्यैककालं प्राप्तरक्तादिधातुसंज्ञकालवदविच्छिन्नवाही धातून् रक्तादीन् धातुमलाश्च कफादीन् पुष्पाति । रक्तं रक्ताग्नेरेव पाकेन भवति । मासमामाग्निवैलेयमादि यथास्वशब्दार्थः । देहभूर्जयन् शरीरं प्राणयन् ४३६

टिप्पणी-च चि १५ ३६

८४ मूत्रपरीपोत्पत्तिः ।

४३७-अथान्नकिट्टमच्छं मूत्रं घनं शकृत् ॥ ८४

४३७-अथेत्यादिना प्रसादमलयोर्विभागं दर्शयति । यो यस्य पाकात् प्रसादः स तस्य सारो यो मलः स किट्टः । सुबोधम् ४३७

८५ रसस्य सारकिट्टे ।

४३८-रसस्य सारो रक्तं मलः कफो लसीका च ८५

८६ रक्तस्य सारकिट्टे ।

४३९-रक्तस्य सारो मासः कण्डराः सिराश्च मलः पित्तम् ॥ ८६

८७ मासस्य सारकिट्टे ।

४४०-मासस्य सारो मेदस्त्वचो वसा च किट्टं कर्णाक्षिनासिकास्यरोमकूपप्रजननमलाः ॥ ८७

८८ मेदस्य सारकिट्टे ।

४४१-मेदस्य सारोऽस्थिस्त्रिनायुसन्धयः किट्टं स्वेदः ८८

८९ अस्थस्य सारकिट्टे ।

४४२-अस्थस्य सारो मज्जा किट्टं केशरोमनखाः ॥ ८९

९० मज्जस्य सारकिट्टे ।

४४३-मज्जस्तु सारं शुक्रं मलोऽक्षिविद्वत्तचान् स्नेहः ॥ ९०

४३८-४४३-अन्नमलस्य घनाच्छभेदेन द्वौवध्यम् । लसीका जलसदृशी । वसा स्वच्छस्नेहः । कर्णादिपट्टकस्य मलशब्देन सन्धयः । कर्णादिषु मलो दृश्यत एव । प्रजननं मेहनम् । सन्धयोऽस्थिभागा पूर्वमुक्ता । अध्यादे स्नेहो मलः ४३८-४४३

९१ शुक्रस्य सारः ।

४४४-शुक्रस्य सारमोजः । अत्यन्तशुद्धतयाऽस्य मलाभावः । अन्ये पुनरत एव तस्य नेच्छन्ति पाकम् । अपरे पुनः शुक्रसारं गर्भमेवामनन्ति ॥ ९१

४४४-शुक्रस्य तु क्रमेण सारसारत्वाच्छुद्धतया मलाभावः । अपरे आचार्याः । अतः सारादापि सारतरत्वाद्धेतो शुक्रस्य पाकं नेच्छन्ति । अन्ये त्वाचार्याः शुक्रस्य सारो गर्भ इत्यामनन्तीति ४४४

टिप्पणी-च सू २८ ४-चि १५ १६-१९

९२ अग्नेराहाररसस्य बहुल्पतया पश्चात्प्रकस्य वायोरुत्पत्तिः ।

४४५-वायुः पुनरग्नेराहारस्य च बहुल्पतया तस्मात्तस्मान्मूर्च्छनाविशेषादमूर्तः शब्दवानीर्षच्छब्दः प्रचुरोऽतपो वा पञ्चात्मा कोष्ठे प्रादुर्भवति ॥ ९२

४४५-आध्यात्मिकानां भावानां सभावोक्तिप्रसङ्गे वायोद्धितयेन प्रकारेण सभव उच्यते-वायुः कोष्ठे प्राणादिभेदेन पश्चात्तस्मात् प्रादुर्भवति । कुतो हेतोः? आभ्यामूर्च्छनाविशेषात् । कथमाह-अग्नेर्वहुतया कदाचिदग्नेः समत्वेऽप्याहारस्याल्पतया च । वायुः कुतश्चिन्मूर्च्छनाविशेषादमूर्तोऽपि सच्छब्दान् भवति । कुतोऽपीषच्छब्दः । कुतोऽपि प्रचुरः । कुतोऽप्यल्प इति । अमूताऽकाठिनः ४४५

९३ 'सर्वेऽन्नमया भावाः' इति सिद्धान्तोपसंहारः ।

४४६-एव च कृत्वाऽन्नमयो एव देहे सर्वे भावाः ।

८४ प्यायमा-ख ८५ तुसज का-क ८६ केशा लोमानि नखा । म-क ख. ८७ रस्य सार ओजः । अ-क.

८८ द्रवतया चासिन्म-क. ख. ८९ नः शुक्रस्य सा-क. ९० च्छब्दप्रचुर-क ख. ९१ त्वा देहेऽन्नमया एव स-क.

तेनैव च दमेव चिरण यासम तर्वाहि शरीरयन्त्रमन
वरतप्रवाहण स्वास्थ्यनलपिचययुक्त यावत्कर्मोपादान
याप्यते । अन्यथा त्वच्चरसोत्क्षेपणाद्विबद्धोत्तसा वा
ययावदनभिसर्घीयमानधातुप्रवाहम तरा यवच्छि
द्यते । याधिमोजन वा भवति ॥ ९३

४४६-नस्मात्सर्वे शारीरा भावा अत्रमया । तेनेव चात्रे
नाविच्छन्नप्रवाह । इदमन तरात्तन रुमेण शरीर विपरिण
मति । अध्यात्मतयात्मनि । बहिर्वहिसागे । शरीरयन्त्रक
याप्यत इति सर्वत्र । किंभूत शरीरयन्त्रक याप्यत इत्याह
स्वार्थेन बलेनोपचयन च युक्तम् । एतच्च यावत्कर्मोपादान
माह तदेतुष्वयमपरिक्षयात् । अन्यथेवादि सुबोधम् । इति
क्रमधातुवाद् ४४६

०४ अत्रमावेव मरुत्पातानां युगपदुत्पत्तिरिति

मता तरोप यात ।

४४७-अथेतु वणयति अन्वयवहतमात्रस्याऽऽहारस्य
कण्डनाडीप्रलुठितस्य महानिश्चमवतीणस्य यो य
पुत्रावा कायाग्निनाऽऽजलीह पाकमुपनीयते तस्य तर्पय
प्रसादा यो रसः साऽग्निनिवृत्तिसमनन्तर सम सम
स्तधातुषु सञ्चितामवृत्तं प्रविष्टतो विवृतमुने वास
युक्तो तस्मिन् भूयान् नयमतर चावति पयायेणेतरे
एवपि । पुष्कलभरस एव साक्षात्सवधा । न कनचिदेव
कालमदेन पुष्णाति । न पुनधातवो धात्व तरता
स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्य त इति ॥ ९४

४४७-अथै पुनराचाया अत्रसादेव सञ्चयातुसंभव
वणयति । न च धाताधातवन्तरादुत्पत्तिमिच्छति । इव
मियाह-अन्वयवहतमानस्येत्यादि । य एवाहारभाग
काष्ठपाप्तिमन तराग्निना मवध्यते तथैव तेन पच्यस्य
या त्र ॥ न तदैव मवधातुस्योत्तरस्वनुगच्छति । कवल
त्वयै वशप । विवृतमुपयु अमवृत्तपु स्रोतस्तु सारसंभव
देशासन्नपु च प्रथमभवति भूयाना वेति । इतरपु सञ्चुत
मुपयु द्रुपु च विपययण । स्वपरिवरेण चत्यथ । एवम
स्मिन् पक्षे केवलमधिकृतस्यानसारस्य सवल्पातुपरिपाक
त्वमुच्यते । यद्योत्तर तु धातुस्रोतसा सञ्चतमुत्तना दूरदूर
तरात्वाच्च कालभद्र अङ्गाकृत एव । तेन द्वारापि पञ्च ॥ य
तया न युगपदातुसंभव । एवत्र धातोधात्व तरात्पादा
द यत्र सञ्चतत्वरत्वाभ्यामिति । सुबोधम् ४४७

९५ बलमनामश्रयातुर्विध्यम् ।

४४८-आग्निस्तु बलभेदेन चतुर्विधो भवति । समो
विषमस्तोदिषा मद्दश्च ॥ ९५

९६ समाश्लिख्यम् ।

४४९-तत्र समो य सव्यगवोपयुक्तमत्र सम्यक्
पचति ॥ ९६

९७ विमनाश्लिख्यम् ।

४५०-विषमोऽसम्यग युपयुक्त पचति सम्यगपि च
न पचति ॥ ९७

९८ तीक्ष्णश्लिख्यम् ।

४५१-तीक्ष्णोऽसम्यग युपयुक्तमाशु पचति । स एव
वधमानोऽस्याग्निमवति ॥ ९८

९९ मृदाश्लिख्यम् ।

४५२-म दक्षु मृदागुपयुक्तमुदरगौरवाधमानावि
द्ययाटापान्त्रकृजन्मुल्लसापवागुस्तम्भादीन्यामलिङ्गा-
नि दशयित्वा चिरात् पचति ॥ ९९

१०० बाष्पानिपचनदृष्टा तत्रा तदग्निपरश्च ॥ पदेन ।

४५३-बाह्येनापि च बालाङ्गारात्मकेनाग्निना नैका
कार सर्वदा पाको भवति । किमुता तत्राश्रयेणोष्णा
त्मना समेनापि । तस्मात्त प्रयत्नतो रक्षेत् ॥ १००

४४८-४५३-आग्निस्त्विति-बलभेदेनोति अग्निनागुवि
ध्यहारणम् । तत्रत्यादिनाऽस्यात्रिचतुष्टयस्य लक्ष्यमुच्यते ।
समो नित्यधमा इति च । सनानारक्षामानाशात्या
युक्तप्रकार । उदरगौरवादा यामलिङ्गान्यादिग्रहो ना यानि
च । बाह्येनापीत्यादिना ॥ १०१स्याग्नि प्रयत्नपरिरक्षणायत्व
दशयति ४४८-४५३

१०१ अशोना रक्षणम् । वैषम्ये चित्तिता च ।

४५४-तत्र प्रवरेण सात्त्विकसम यथाभ्यस्यरेणेत
रान् क्रमशः सात्त्विकमापाद्य प्रवरेण परिपालय्योपो
पक्षमधीयोक्तेन च वातादिसाधनन् ग्रहणीरोगविहित
श्रौषधयायामभ्योगैरिति । भवति चान्न-॥ १०१

४५४-तत्रेति निधारणे । सममुत्कृष्टमनिमुक्तं न मात्मेन
सवरमारयन । रक्षोत्तरान् विषमाग्निनिर्गत ॥ प्रवरेण
सात्त्विकमासवरसारयन यथादाय सात्त्विकमापाद्य प्रवरेण परि
पालय्य । दोषोपक्रमणीयोक्त्या वातत्रिकित्तया विषमम् ।
पित्तचिकित्तया तीक्ष्णम् । कफत्रिकित्तया च मृदु त्रिकि
त्तेव । वातादिना ॥ दापोक्तेन विधानेन क्रमेण विषमादी
नीवधयोगैव्यायामयोगेन । भवति चानति पचारम्भ इति
४५४

१०२ सातना लक्षणम् ।

४५५-स्वधातुसमवगाभि वृत्तस्थूलानि च ।
स्रोतसि दीध्या याश्रुत्या प्रतानसद्वानि च ॥

१०३ स्रोतोदूषक आहार

४५६-आहारश्च विहारश्च य स्यादोपयुगौ सम ।
धातुभिर्विपुणौ यश्च स्रोतसा स मृदूयक ॥

१०४ स्रोतोदुष्टलक्षणम् ।

४५७-अतिप्रवृत्ति सङ्गो वा सिराणा प्रययोऽपि वा ।
विमगातो वा गमन स्रोतसा दुष्टिलक्षणम् ॥

४५५-४५७-स्रोतासि त्वस्य वातोर्वणेन समानि ।
रक्तस्रोतासि रक्तवर्णानि । मांसस्रोतासि मांसवर्णान्येव
सर्वत्र वाच्यम् । कानिचित् स्थूलानि, कानिचिदणूनि
सूक्ष्माणि । प्रतानसदृशानि वलीवदनेकभङ्गीप्रवाहयुक्तानि ।
तेषां च स्रोतसामाहारो विहारश्च प्रदूषकः । किंभूत
आह-दोषस्य वातादीनामन्यतमस्य गुणैः समः, तथापि
यो वातादीनामन्यतमस्य समगुणोऽपि धातुभिर्विगुणः ।
यस्य धातोर्य एवाहारो विहारश्च गुणैर्विपरीतः स एव तस्य
स्रोतसा दूषकः ४५५-४५७

१०५ स्रोतोद्वाराणां लक्षणम् ।

४५८-विसानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसृतानि च ।
द्वाराणि स्रोतसा देहे रसो यैरुपचीयते ॥ १०७
४५८-सुबोधम् ५४८

१०६ अन्नस्य शुक्रत्वप्राप्ते कालः ।

४५९-केचिदाहुरहोरात्रात् पडहादपरे परे ।

मासात् प्रयाति शुक्रत्वमत्र पाककर्ममादिभिः ॥

वृष्यादीनि^{१००} प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।

प्रायः करोत्यहोरात्रात् कर्मान्यदपि भेषजम् १०६

४५९-अथान्नस्य सारं कियता कालेन सप्तधातूनाभिव्या-
प्नोतीत्याह केचिद्व्यादिना । मतत्रयमेतत् ॥
पाककमादिभिर्धातुपरिणते स्वल्पैर्दिनैरसम्भवः प्रदर्शयति ।
ननु चैकस्मिन्नेवाहि वृष्यादीनां शुक्रादिकर्तृत्वं दृष्ट-
त् तत् कथमित्याह-वृष्यादीनीत्यादि । प्रभावः
सर्वोतिशायिनी शक्तिः । एकेनादिगन्धेन वत्यतर्प-
णादीनां ग्रहणम् । द्वितीयेन बलवृत्त्यादीनां ग्रहणम् ।
एकाहं पड्वात्रमासभेदेन मतत्रये स्थिते प्रभावादेव बाह्य-
सर्वशास्त्रसिद्धान्तं दर्शयति-प्राय इत्यादिनां न केवलं वृष्यादि,
यावदन्यदपि भेषजं प्रायः अहोरात्रादेव कर्म करोति ।

अहोरात्रमतिक्रम्य घृतलेहार्दानां यः अपि मात्राभ्यामेन रोगो-
पशमाख्यकार्यनिर्गृहीतस्तथापि तेषां दिनानुदिनं कार्यकर्तृत्वं
विद्यत एवेति प्रदर्शनार्थं प्रायोगग्रहणम् ४५९

१०७ धातूनां मलाः ।

४६०-कैफैः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोमश्च ।

स्नेहोऽक्षित्वगिवशामोजो धातूनां क्रमशो मलाः ॥

४६०-पूर्वोक्तमेव सग्रहश्लोकेनाह-कफ इत्यादि ।
कफादीनि रसादीनां क्रमेण मलानि रसस्य कफो रक्तस्य
पित्तम् । मानस्य कर्णनामिकादिस्त्रोतोमलानि । मेदसः
प्रस्वेदः । अस्थ्यो नखरोमः । मज्जा नैत्रादिलेहः । पूर्वस्यैव
सग्रहादप्युनरुक्तम् ४६०

१०८ समाध्यानां लक्षणम् ।

४६१-समः समाने स्थाने त्रैविपमोऽग्निर्विभागो ।

पित्ताभिर्मूर्च्छिते तीक्ष्णो मन्दोऽस्मिन्कफपीडिते

४६१-अविकृतं समानं समस्याग्नेः कारणम् । विद्वानस्तु
विपमादीनाम् ४६१

१०९ अग्निमूले मरणजीवने ।

४६२-शान्तेऽग्नौ म्रियते, युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ।

रोगी स्याद्विकृते तस्मात्तत्र प्रयत्नेन पालयेत् ॥

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सुनोर्वामभट्टस्य कृतावष्टाङ्ग-

संग्रहसंहितायां शरीरस्थाने सिराविभागो नाम

पष्ठोऽध्यायः ८

४६२-सुबोधमन्यत् ४६२

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्ग-

संग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शरीरस्थाने

पष्ठोऽध्यायः ॥

मर्मविभागः सप्तमोऽध्यायः ।

(उपोद्धातः)

पूर्वमेवाध्यायारम्भप्रयोजनमुक्तम् ।

१ प्रतिज्ञा ।

४६३-अथातो मर्मविभागं नामाध्यायं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

२ मर्मणां संख्या ।

४६४ सप्तोत्तरं मर्मशतम् ॥ २

४६४-सर्वस्मिच्छरीरे सप्तोत्तरं मर्मणां शतम् ४६४

३ मर्मणां स्थानानि ।

४६५-तत्र चतुश्चत्वारिंशच्छाखास्तु । पञ्चविंशति-
रन्तराधौ । सप्तत्रिंशद्वर्त्मम् ॥ ३

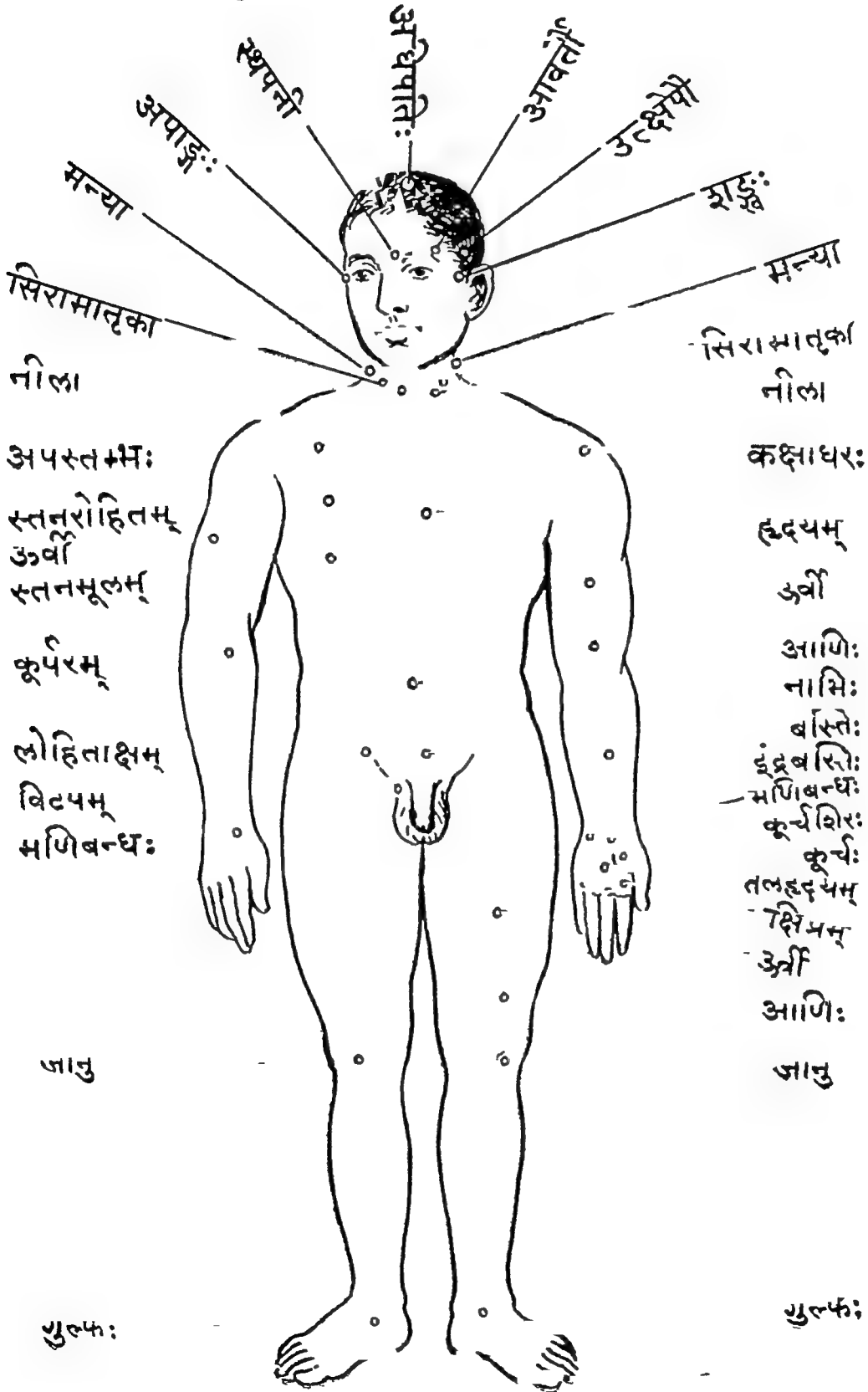
४६५-तत्र शाखाचतुष्टये प्रत्येकं शाखायामेकादश
मर्माणि । आगुदादा चाक्षकसन्धेः पञ्चविंशतिः । ग्रीवादौ
सप्तत्रिंशत् । एकस्मिन् सन्निधौ एकादशानां मर्मणां विभागा
प्रदर्श्यन्ते । एतेन शाखात्रये तथैवानुमन्तव्यम् ४६५

१९ *क्रमादिति । वृष्यं-ख, *क्रमादिभिरिति । वृ-क १०० °नि प्रभावाच्च स°-क, °नि प्रभावात् स°-ख.
१०१ *त्राघदन्यदपि भेष°-ख १०२ *कफ पित्तमित्यादि ग्रन्थं कल्पस्तकयोर्नास्ति ।

१ °ग शरीर व्या°-क. ख.

मर्मशारीरम् ।

(नास्त्रामभाणि)

४ तल्ल ५ नाम मर्म ।

४६६-अयैकस्मिन् सक्थिन् मध्यमागुलेमभितो मध्य पादतल्ल तल्लद्वयं नाम मर्म । तत्र विद्वस्य रुजया मरणम् ॥ ४

४६६-पादतल्लमध्ये मध्यमागुयभिमुलेन तल्लद्वयं नाम मर्म । तत्र विद्वस्य रुजया मरणम् ४६६

५ क्षिप्रमर्म ।

४६७-अंगुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रम् । तत्राऽऽक्षेपकेन मरणम् ॥ ५

४६७-क्षिप्रे विद्वस्याक्षेपण मरणम् । आक्षेपो वातव्याधिषु नश्यन्मा लक्षण ४६७

दिप्यशी-वातव्याधीति अ ञ नि १५

६ कृचमर्म ।

४६८-क्षिप्रशीपरि ग्रह्णुल उभयत कूर्चं । तत्र पादस्य भ्रम विपने भवत ॥ ६

४६८-कूर्चं क्षिप्रशीपरि ग्रह्णुल । उभयत इति पाद पृष्ठा पादतल्ल यावत् । तत्र कूर्चं विद्वस्य पादभ्रम भवत । वेपन कम्पनम् ४६८

दिप्यणी-वपनमिति- २५५ । किंचित्क पनम् । वेपन मरुदेनाक पनम् इति चक्र (व वि २४ १)

७ कूर्चशिरोमर्म ।

४६९-गुल्फस्य घेरध कूर्चशिर । तत्र रुजा शोफौ ॥ ७

४६९-गुल्फस्य घेरध कूर्चशिरो नाम मर्म । तत्र रुजा शोफौ भवत । तत्रेत्यत्र विद्वस्तेन गुणतत ४६९

८ गुल्फमर्म ।

४७०-पादजङ्घयो ल धाने गुल्फ । तत्र रुक्ल धसक्थिता घण्डता वा ॥ ८

४७०-पादस्य जङ्घयाश्च संधान स्थितो गुल्फ रुजा दिक् । यन्ता अयोपियोग्यत्वम् ४७०

९ द्रवस्तिमर्म ।

४७१-पार्थिप्रभृति द्वादशभिर्गुलैर्जधामध्ये द्रवमभि । तत्र शोणितक्षया मरणम् ॥ ९

४७१-जधामध्ये तु द्रवस्थि । तत्र रक्तक्षया मर । भवति ४७१

१ जानुमर्म ।

४७२-जङ्घोर्वो ल धाने जानु । तत्र खजता ॥ १०

४७२-जघावो सगमे स्थित जानु । तत्र खजता भवति । खत्रो विरुतपाद ४७२

११ जानिमर्म ।

४७३-जानुन पङ्गुलादूर्ध्वमुभयत आगि । तत्र शोफाभिर्वृद्धि ल धसक्थिता च ॥ ११

४७३-आणि अप्युभयत उरौ जानुन पङ्गुलादूर्ध्व द्वौ दिशौ याप्य वतत इत्यत्र । रुगादिकर ४७३

१२ उर्वामर्म ।

४७४-उरमध्ये उर्वी । तत्र रक्तक्षयात्सक्थिशोष १२

४७४-ऊरमध्य स्थिता उर्वी । तद्व्याप्तक्षयात्सक्थि शोष ४७४

१३ लोहिताक्षमर्म ।

४७५-उरार्ध्वमधो वक्षणास धेरुर्मूले लोहि ताक्षम् । तत्र रक्तक्षयात् पक्षाघात ॥ १३

४७५-उरार्ध्वे वक्ष । स धेरधस्तात् लोहिताक्षम् । तत्र रक्तक्षयात् पक्षाघातो भवति ४७५

१४ विपमर्म ।

४७६-वक्षणावृष मध्ये विटपम् । तत्र पाण्ड्यमत्प शुक्रता वा ॥ १४

४७६-वक्षणावृषणयोर्मध्य विटप नाम । तत्र पण्यता अथवा अपशुक्रता भवति ४७६

१५ बाहुमर्मणि ।

४७७-सपिथघट्ट याह्वा ॥ १५

४७७-सपिथ तल्लद्वयक्षिप्र ५५५ नशरो गुल्फ द्रवस्थि । न्याय्युवालाहिताक्षविना यकादसौ ५५५ शास्ताया ममाणि तददेव शाखानयेऽपि विषेयम् १५

१६ बाहुमभि विशप ।

४७८-विशेपस्त-गुल्फो मणिव धतथा जानुर्ध्व रम् । तयोर्मध्ये कुणिता ॥ १६

४७८-वेवल् वाह्वा केषाश्चिन्नास्ति विशप-तन्वोच्यते यथा जघाचर । यो स धा गुल्फ तथा करप्रपाण्यामाणि बाध । यथा जघोवा सगमे जानु, तथा प्रपाणिप्रवाहुमध्य कूपर । जानुनि विद्ध यथा खजता कूपरे । वदे तथा कुणिता । कुणिर्विकृतकर ४७८

१७ वक्षधरमर्म ।

४७९-विटपवध कक्षाक्षमज्ये कक्षाधार । तत्र कुणितम् ॥ १७

४७९-तथा वक्ष । १५५ । यामध्ये विटप तथा वक्षाक्षमध्य कक्षाधर । तसि वद कुणितम् ४७९

(अ तसधिमर्माणि)

१८ उरमर्म ।

४८०-वातवचोनिरसन स्थूलान्नविबद्धो गुद तत्र सद्यो मरणम् ॥ १८

४८०-गुद स्थूल ने प्रतिरुद्धो वाताग्निरनमनकमा । तसिन्विद्ध सद्यो मर । १५ ४८०

१९ वस्तिमर्म ।

४८१-अल्पमासशोणिताऽभ्य तरत कटया धनुवक

२ यैकस्मि-ग, ३ ता मन्ता वा मनतो वा-क, ता जहता वा-य ४ िग प्रतिता-क ५ ध्ये उर्वी त-क ६ उर्वा-व ७ तार-यम् । तत्र २-क ख ८ क्षाधर-ग

एकद्वारोऽधोमुखो वस्ति । तत्रापि सधोमरणमश्मरी-
व्रणादृते । तत्राप्युभयतो विद्धे न जीवति । एकतो
भिन्ने मूत्रस्त्रावी व्रणो भवति । स तु यत्नेनोपक्रान्तो
रोहाति ॥ १९

४८१-वस्तिरल्पमासगोणितं कट्या मध्ये पृष्ठतो
वक्तो धनुर्वत् । द्वारो मुख स चास्यैक अधोमुखश्च ।
तत्रापि वस्तौ विद्धे मरण भवत्यश्मरीव्रणादृते । तत्राप्यश्मरी-
व्रणे द्वाभ्या मार्गभ्या विद्धे वस्तौ मरणमेव । अश्मरीव्रणेऽ-
प्येकतो विद्धे वस्तौ मूत्रस्त्रावी व्रणो भवति । सुबोधम् ४८१

२० नाभिमर्म ।

४८२-पक्वमाशयमध्ये नाभिः । तत्रापि सधो मर-
णम् ॥ २०

४८२-न केवल वस्तिरेव विद्धे सधोप्रो यावन्नाशिरपी-
त्यपिशब्दस्यार्थ ४८२

२१ हृदयमर्म ।

४८३-कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये सत्त्वरजस्तमो-
धिष्ठानमासाशयद्वारं हृदयम् । तत्रापि सधो मरणम् २१
४८३-कोष्ठवक्षसोः स्तनयोश्च मध्ये स्थित सत्त्वरजस्त-
मसामधिष्ठानमासाशयद्वारं तु हृदयम् । तत्रापि विद्वस्य
सधो मरणम् ४८३

२२ स्तनमूलमर्म ।

४८४ स्तनयोरधस्ताद्ध्यङ्गुलमुभयतः स्तनमूले ।
तयोः कफपूर्णकोष्ठस्य मरणम् ॥ २२

४८४-तयोरिति । स्तनमूलयोर्विद्धयोः ४८४

२३ स्तनरोहितमर्म ।

४८५ स्तनचूचुकयोरुर्ध्वं ध्यङ्गुलमुभयतः स्तन-
रोहिते । तयोः शोणितपूर्णकोष्ठस्य मरणम् ॥ २३

४८५-चूचुकौ स्तनमुखौ श्यामौ ४८५

२४ उपस्तम्भो मर्मणी ।

४८६-उभयत्रोरसो नाड्यौ वातवहे अपस्तम्भौ तयोः
शोणितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् ॥ २४

४८६-उरमि उभयतो द्वे वातवहे नाड्यौ अपस्तम्भो
नाम्ना मर्मणी ४८६

२५ अपालापमर्म ।

४८७-अंसकूटयोरधः पार्श्वयोरुपरि भागयोरपालापौ
तयोः पूयत्वमापन्नेन रक्तेन मरणम् ॥ २५

४८७-असपार्श्वान्तरयोर्मध्ये किञ्चित् पार्श्वभागे अपा-
लापौ तयोर्मध्ये विद्वान् सधो मरणम् । अपि तु पूयत्व-
मापन्ने रक्ते ४८७

२६ कटीकतरुणे मर्मणी ।

४८८-पृष्ठवशमुभयतः प्रतिश्रोणीकर्णावस्थिनी
कटीकतरुणे । तयोः शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णो
हीनरूपो त्रियते ॥ २६

४८८-पृष्ठवशमुभयतः पृष्ठवशस्य द्वयोः पार्श्वयोः प्रति-
श्रोणी कर्णावस्थिनी स्थिते ते कटीकतरुणे मर्मणी । श्रोण्याः
कर्णाकृतित्वात् श्रोणीकर्णौ ४८८

२७ कुकुन्दरमर्म ।

४८९-पार्श्वयोरज्वनवहिर्भागो पृष्ठवशमुभयतः कुकु-
न्दरौ । तयोः स्पर्शज्ञानमधःकाये चेष्टानाश्रय ॥ २७

४८९-पृष्ठवशस्य पार्श्वयोर्मर्मणी कुकुन्दरौ । तौ च जव-
नाद्वहिः कट्या पश्चिमो भागो जवनम् ४८९

२८ नितम्बामिधे मर्मणी ।

४९०-श्रोणीकर्णयोरुपर्यशयाच्छादनी पार्श्वान्तरप्र-
तिवद्धौ नितम्बौ । तयोरधःकाये शोफो दौर्बल्य मरणं
च ॥ २८

४९०-पृष्ठवशस्य द्वयोः पार्श्वयोः श्रोणीकर्णयोरुपरि
पार्श्वान्तरप्रतिवद्धौ पक्वमाशयस्य छादने नितम्बौ मर्मणी ४९०

२९ पार्श्वसन्धी मर्मणी ।

४९१-अधः पार्श्वान्तरप्रतिवद्धौ जवनपार्श्वमध्ये
तिर्यग्ध्वं च पार्श्वसन्धी । तयोः शोणितपूर्णकोष्ठतया
मरणम् ॥ २९

४९१-पार्श्वान्तरप्रतिवद्धौ सव्यपार्श्वस्य सव्ये प्रतिवद्ध ।
अपसव्यश्चापसव्ये । तत्र चाध ऊर्ध्वं तिर्यक् च प्रतिवद्धौ
पार्श्वसन्धी । ते च जवनपार्श्वयोर्मध्ये भवत ४९१

३० बृहत्याख्ये मर्मणी ।

४९२-स्तनमूलयोरार्जवेनोभयतः पृष्ठवशं बृहत्या ।
तयोः शोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तरूपद्रवमरणम् ॥ ३०

४९२-पृष्ठवशस्य द्वयोः पूर्वोक्तयोः स्तनमूलयोरार्जवेन
तिर्यक् स्पष्टदिग्ग्रहणेन बृहत्या मर्मणी ४९२ ।

३१ असफलकाख्ये मर्मणी ।

४९३-पृष्ठवशमुभयतो बाहुमूलसबद्धे असफलके ।
तयोर्बाहुस्वापशोषौ ॥ ३१

४९३-असफलके पृष्ठवशस्य द्वयोः पार्श्वयोर्बाहुमूले च
प्रतिबद्धे तयोर्व्यध इति सर्वत्र सवन्ध ४९३

३२ असाख्ये मर्मणी ।

४९४-ग्रीवाबाहुशिरोमध्येऽसपीठस्कन्धबन्धनावसौ ।
तयोः स्तब्धबाहुता ॥ ३२

४९४-असौ ग्रीवादिमध्यगौ स्कन्धयोः असपीठयोश्च
बन्धवार्यौ । एव गुदो वैस्तिर्नाभिर्हृदयं द्वे स्तनमूले द्वे स्तन-
रोहिते द्वावपस्तम्भौ द्वावपालापौ द्वे कटीकतरुणे द्वे कुकु-
न्दरे द्वौ नितम्बौ द्वौ पार्श्वसन्धी द्वे बृहत्या द्वे असफलके
द्वावसौविति पञ्चविंशतिर्मर्माण्यन्तराधो ४९४

(ऊर्ध्वसर्माणि)

३३ द्वे नीले द्वे मन्थे मर्मणी ।

४९५-कण्ठनाडीमुभयतश्चतस्रो धमन्यः । तासां द्वे

मर्मशारीरम् ।

शृङ्गादिका ।

अस्त्र

अस्त्रफलक

बृहती

कूर्परम्

पार्श्वसन्धि

नितम्ब

मणिवन्ध

कटीकतरणम्

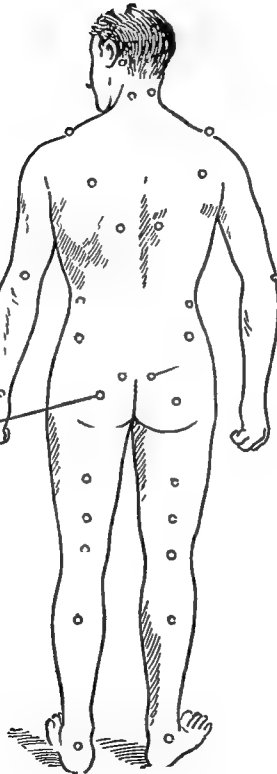
ऊर्वी

आणि

जानु

हृन्मस्ति

शुल्फ

विधुरम्

शृङ्गादिका ।

अस्त्र

अस्त्रफलक

बृहती

कूर्परम्

पार्श्वसन्धि

नितम्ब

कुङ्कुन्दरी

कटीकतरणम्

शुद्धम्

ऊर्वी

आणि

जानु

हृन्मस्ति

शुल्फ

नील, द्वे भन्य । तासु मूकता, स्वरवैकृत्य, रसाप्राहिता वा भवति ॥ ३३

४९५-ऊर्ध्वमुपत-मण्डनाल्ल्यामकरिम् पाश एवा नीला नाम सिरा । एका मन्त्रा तथैव द्विताय । तामा य मन्त्रादिक भवति ४९५

४९६-प्रोवाद्यामुभयत पृथक् च तथ मिरा मातृका

स्तासु सद्यो मरणम् ॥ ३४

४९६-प्रोवाद्या द्वयो पार्श्वयोरष्टौ मिरा मातृका ह्येषा ४९६

३५ कृपाटिकारये ममणी ।

४९७-शिराप्रोषयो सन्धाने कृपाटिके । तयोश्चलम् धत्ता ॥ ३५

४९७-उभयपार्श्व शिरसो प्रोवाद्याः स पाने कृपाटिके ममणी । तत्र विस्मय उत्पत्तिर्यथा ४९७

३६ विपुलारये ममणी ।

४९८-मण्डपयोरध सन्धाने विपुलो तयोषाधियम् ३६

४९८-मण्डपयोरधो विपुलो ४९८

३७ पणारये ममणी ।

४९९-प्राणमागमुभयत श्वात्रमार्गप्रतिपद्धाद्यभ्य तर्त पणा । तयोऽपि धातानम् ॥ ३७

४९९-प्राणलोतसादयो पार्श्वयोरत शिरसि गलप्रदेशे कर्णौ नामा ममणी । ता च लानलोत प्रतिबद्धौ । तयो यथे ग धातानम् ४९९

३८ अपङ्गाय ममणी ।

५००-श्रुवो पुच्छा तयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयोऽपि धातानम् ॥ ३८

५००-श्रुवो सवधितो पुच्छा तयोवाया तयोऽपि अङ्गोऽपि दहिरपङ्गा ममणी ५००

३९ शङ्खारये ममणी ।

५०१-श्रुवो पुच्छास्तथाऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ॥ ३९

५०१-श्रुवो पुच्छा तयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०१

४ आवतारये ममणी ।

५०२-श्रुवोऽपि निश्रयोरावर्ता । तयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०२

५०२-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०२

४१ उत्थेपारये ममणी ।

५०३-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०३

५०३-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०३

४२ स्थपारये ममणी ।

५०४-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०४

५०४-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०४

४३ धीमत्तारये ममणी ।

५०५-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०५

५०५-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०५

४४ शिरसि ममणी ।

५०६-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०६

५०६-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०६

४५ अधिपतिसह ममणी ।

५०७-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०७

५०७-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०७

५०७-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०७

४६ ममणी सामा य लक्षणम् ।

५०८-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०८

५०८-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०८

४७ ममणी सामा य लक्षणम् ।

५०९-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०९

५०९-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०९

५०९-श्रुवोऽपि निश्रयोऽपि धातानोवाहताऽपङ्गा । तयो सद्यो मरणम् ५०९

४८ मर्मजलनिर्वचनम् ।

५१०-अपि च मरणकारित्वान्मर्म ॥ ४७

५१०-अपि चेति समुच्चये । मरणकारित्वान्मर्मोति निर्वचनम् ५१०

४९ मासादिभेदेन पञ्चधा मर्माणि ।

५११-तत्पुनर्मांससिरास्त्रावास्थिसन्निपातः । तेन तस्मिन् पीड्यमाने विशेषतः प्राणाबाधः । बाहुल्येन तु निदेशः । तस्मान्मांसाद्याश्रयतो मर्माणि पञ्चधा भिद्यन्ते ॥ ४८

५११-तत् पुनर्मर्म मासादिसन्निपातस्तेषां मिश्रीभावे नैकत्रावर्याने तेन हेतुना तस्मिन् पीडितेऽधिक प्राणानामाबाधो भवति । मासादीनां पञ्चानां यद्यपि मिश्रीभावेन सर्वं मर्म भवति । तथापि योऽयं मांसमर्मसिरा मर्म इत्यादे-
व्यपदेशः स बाहुल्यकृत एव । यत्र मांसस्य बाहुल्यं तत्र मासेन व्यपदेशः । यत्र सिराणां तत्र सिराभिरेव मन्यत्रापि वाच्यम् । एव मासादिभेदेन पञ्च मर्माणि ५११

५० मांसमर्माणि ।

५१२ तद्यथा-तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितान्ये-
कादश मांसमर्माणि ॥ ४९

५१२-तत्रैकादश मांसमर्माणि-तद्यथा-चतुर्षु करचरणेषु चत्वारि तलहृदयानि । चत्वारिन्द्रवस्तय एको गुदो द्वे स्तनरोहित इति ५१२

५१ सिरामर्माणि ।

५१३-उर्वारोहिताख्यनाभिहृदयस्तनमूलापस्तम्भा-
पालापपार्श्वसन्धिबृहतीनीलामन्यामातृकाफणापाङ्ग-
स्थपनीशृङ्गाटकान्येकचत्वारिंशत् सिरामर्माणि ॥ ५०५१३-एकचत्वारिंशत् सिरामर्माणि । तद्यथा-चतस्र ऊर्ध्वश्चत्वारि लोहिताक्षाणि, एका नैभिरेक हृदय, द्वे स्तनमूले, द्वावपस्तम्भौ, द्वावपाल्नीपौ, द्वौ पार्श्वसन्धी, द्वे बृहती, द्वे नीले^{१२}, द्वे मध्ये, अष्टौ मातृका, द्वौ फणी द्वाव-
पाङ्गविका स्थपनी, चत्वारि शृङ्गाटकानीति ५१३

५३ अस्थिमर्माणि ।

५१४-क्षिप्रकूर्चकूर्चशिरोविटपैकक्षाधराणि वस्त्य-
सविधुरोत्क्षेपा सप्तविंशतिः स्नावमर्माणि ॥ ५१५१४-सप्तविंशति स्नावमर्माणि । तद्यथा-करचरणेषु चत्वारि क्षिप्राणि, चत्वार कूर्चौ, चत्वारि कूर्चोन्निरासि, द्वे विटपे, ^{१३} द्वौ कर्क्ष्याधरो, चत्वार्याण्यै, एको वस्ति^{१४}, द्वावसौ^{१५}, द्वे विधुरे, द्वावुत्क्षेपाविति ५१४५१५-कटीकतरुणनितम्बासफलकशंखास्त्वष्टाव-
स्थिमर्माणि ॥ ५२

५१५-अष्टावस्थिमर्माणि । तद्यथा-द्वे कटीकतरुणे, द्वौ नितम्बौ, द्वावसफलका, द्वा शंखाविति ५१५

५४ सन्धिमर्माणि ।

५१६-गुल्फमणिवन्धजानुकूर्परकुन्दरकृकाटिकाव-
र्तसीमन्ताधिपतयो विंशतिः सन्धिमर्माणि ॥ ५३

५१६-विंशति सन्धिमर्माणि । तद्यथा-द्वौ गुल्फौ, द्वौ मणिवन्धौ, द्वे जानुनी, द्वे कूर्पर, द्वौ कुकुन्दरौ, द्वे कृकाटिके, द्वौ आर्वतौ, पञ्च सीमन्ता, एक अधिर्पतारिति ५१६

५५ पुनः पञ्चविधानि मर्माणि ।

५१७-पुनश्च पञ्चधा ॥ ५५

५१७-तानि च मासादिभेदेन पञ्चधौक्तानि पुनरन्येन प्रकारेण सद्यः प्राणहरत्वादिना पञ्चधौच्यन्ते । (१) कानिचित् सद्यः प्राणहराणि । (२) कानिचित् कालान्तरप्राणहराणि । (३) अन्यानि विशल्यघ्नानि । (४) अन्यानि चेत्यजननानि (५) अन्यानि रजाकराणीति पञ्च प्रकारा ५१७

५६ सद्यः प्राणहराणि ।

५१८ गुदवस्तिनाभिहृदयमातृकाशृङ्गाटका-
धिपतय एकोनविंशतिः सद्यः प्राणहराण्यग्नेयत्वात्तेषां
सप्तत्राभ्यन्तरं कालः ॥ ५६५१८ तत्र सद्यः प्राणहराणि गुदवस्तिनाभिहृदयानि चत्वारि, अष्टौ मातृका, द्वौ शखौ, चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपतिरित्येकोनविंशतिः । अग्नेयत्वमाशुमरणहेतु । सप्त-
त्राभ्यन्तरं प्रथमादिवसादिति ५१८

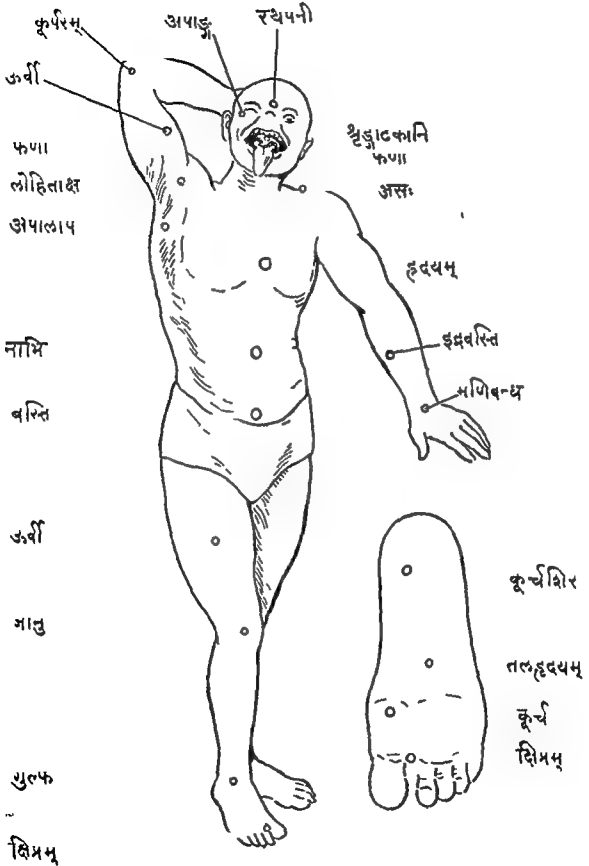
५७ कालान्तरप्राणहराणि ।

५१९ तलहृदयक्षिप्रैन्द्रवस्तिवक्षोमर्मकटीकतरुण-
नितम्बपार्श्वसन्धिबृहतीसीमन्ताश्चयस्त्रिंशत् काला-
न्तरप्राणहराणि । सौम्याग्नेयत्वात्तेषां पक्षाभ्यन्तरं
कालः । तेष्वपि तु क्षिप्राणि कदाचिदाशु ॥ ५७५१९-त्रयस्त्रिंशन्मर्माणि सौम्याग्नेयत्वात् कालान्तरेण-
विलम्बित प्राणहराणि । पक्ष्याभ्यन्तरे वा प्रहरादिवशाद-
नियमः । तद्यथा-चत्वारि तलहृदयानि, चत्वारि क्षिप्राणि,
चत्वार इन्द्रवस्तय, अष्टौ वक्षोमर्माणि स्तनमूलस्तनरो-
हितापस्तम्भापालापस्थानि, द्वे कटीकतरुणे, द्वौ नितम्बौ,
द्वौ पार्श्वसन्धी, द्वे बृहती, पञ्च सीमन्ता इति, त्रयस्त्रि-
ंशत् । तेष्वपि मध्ये क्षिप्राणि सद्यः प्राणहराण्यपि
भवन्ति ५१९

५८ विशल्यघ्नानि मर्माणि ।

५२०-उत्क्षेपौ स्थपनी च त्रीणि विशल्यघ्नानि, वाय-
व्यत्वात् । शल्यमुखावरुद्धो हि यावदन् वायुस्तिष्ठति
तावज्जीवाति ॥ ५८५२०-त्रीणि विशल्यघ्नानि तानि वायव्यानि । शल्यं
आकृष्टे वायोत्रेण निर्गमनात् जीवत्यत एव विशल्यं भ्रन्ति
न तु सशल्यम् । तत्र द्वावुत्क्षेपावेका स्थपनीति त्रीणि ५२०

मर्मशारीरम् ।

५१ विषल्लवणाणि ममाणि ।

५२१—कूर्चजानुकूर्पराण्युर्विलेहितारथविटपकक्षा
धरकुक्षीरासासपल्लकनेलिम्भराक्षकाटिकाविधुरफ
णापाह्णवताश्चतुश्चत्वारिंशद्वेकल्यकराणि सौम्यत्वात् ।
सोमो हि स्थेयशत्याभ्या प्राणान् धारयति । तान्नापि
च कदाचिदभिहतानि मारयति ॥ ५१

५२२—चतुश्चत्वारिंशद्वेकल्यकुर्वति, साम्प्रत्यात् न
मारयति । तत्र चत्वारि कृत्वाणि द्वानुनी, द्वौ कूर्परा
पतस आणयन्तस उभय, चत्वारि लाहिताक्षानि, द्वौ
विटपो, द्वौ कक्षाधरी द्वौ कुक्षीन्द्रौ, द्वावसौ, द्वावस
फलको द्वे नास, द्वे मये द्वे कृन्नायके द्वे विधुरे द्वौ फणा
द्वावपाह्णौ द्वावावनाविति । एतानि चतुश्चत्वारिंशद्वे
कदाचि मारयत्यप्रतिघातात् ५२१

६० रजाकराणि ममाणि ।

५२२—कूचशिरोगुल्फमणिष धारस्वष्टो रजाकराण्य
म्रिवायुसोमपुण्यगुह्यत्वात् । अम्रिवायु हि विश्लेषण
रजाकरौ । सामस्तु प्राणानवलम्ब्यत इत्युक्तम् ॥ ६०

५२२—अथा ममाणि रजाकराणि सामान्निवाचात्म
कत्वात् । चत्वारि कूर्चशरासि, द्वौ गुक्तौ द्वौ मणिष वा
वित्पष्टौ ५२२

६१ आग्रयत्वेतु परित्यजता वेपाचना ममविषये मतम् ।

५२३—अथ त्वाहु—मासादीना पञ्चानामपि वि
षुद्धानां समवायेतस्य नाणहराणि । एकैकहीना
नामल्याना च क्रमादितराणि स्वभावत एव च ॥ ६१

५२३—अथ त्वाचाया आग्रयत्वेतु परित्यज्य सप्त
प्रा १६९९९ पर्योक्तमासादिपञ्चकस्यानूनाधिकभावेन विशुद्धस्य
हेतुत्व यत्नात् । यदा शुदादानामेकोनविंशतेमासादाना
समानाधिकाना मन्निपातस्तदा सप्त प्राणहरत्वमित्यर्थः ।
आग्निशब्देनासिद्धाद्युत्तरास याना १६ १५ । इतराणि
कालान्तरप्राणहराणि चत्वार्येवैतेन हानाना मासाना
स्वत्पाना न सन्निपाताद्भवतीति । तेन मासादीनामयत
मनेकन हानाना कालांतरप्राणहराणि । द्विहानाना
विशेषप्राणि । त्रिहीनाना चकलजननानि । एकस्यैव
सङ्गावाप रजाकराणि । सुश्रुत पठति द्वयो सप्तादादिना,
तत्र युष्यामहे ५२३

६२ स्वभाववादिना वेपाचनाचायाणा ममविषये मतानि ।

५२४—अथ वदति—प्रतिनिधत्तकमाणि च नसूया
यस्का तापराणामिवाम्बुवद्विकारलोहसश्चेपास्तया च
छिन्नेषु बहुममस्वपि पाणिपादेषु स्वभावत एव न
मृत्तु ६२

५२४—अथे त्वाचाया न गोम्यायेकत्वादिक हेतु वद
ति । नापि वाशष्टस्य मासान् मन्निपातम् । अपि तु
स्वभावमेव हेतुरेवेतिदिशति । यथा च नका तादीनामग्न्यु

जमादौ । तथा बहुममाश्रये पाणिपाद छिन्नेऽपि मृत्तुन
भवतात्यत्रापि स्वभाव एव हेतु ५२४

६३ इतरप्राणाचाया ॥ ममविषये उपपत्ति ।

५२५—अपरे पुनरनापि हतुमाह—पाणिपाच्छेदे हि
सिरा सकोचमायाति । ततोऽप्यासृक्प्रवृत्तेर्जोवितम् ।
मर्म नथे त्वतिरप्युत्पत्तिर्वापुर्वैकृतेन च मरणम् ।
तस्मा मममिहतस्य तन्ममस्यु साधिदेनाच्छनीयम् ।
अतिहताना ॥ ममणा यथास्य पूर एव च कम
ईपद ते वा हतानामुत्तरोत्तरमेव ॥ ६३

५२५—अपरे इत्यादि सुबोधम् । तस्मा ममप्राणमहतस्य
तदङ्ग यस्मि ममानि तत् सन्निवेशो नायम् । मर्धौ
छिन्न सङ्कुञ्जिता मिरा रक्तं न मुन्येत्यतो जावित न
त्यज्य । तथा च ममणा सप्तप्रा १६९ ॥ ६३ पञ्चविध
कमाक्तम् । तत्रातिहताना ममणामात्माय कम पूर एव च
भवति । उक्तं भवति—गुणानामभिहताना स्वदीय
सप्तप्रा १६९ ॥ ६३ तथा च पूरासमय । तत्तद्वादीनाम
भिहताना स्व कम कालांतरप्राणहरत्व क्वाचित् पूरमापि
सप्त प्राणहरत्व भवति । उक्तेष्वपि दीना स्व कम विश्लेषण
न तु पूर्वं सम्भवति । अथवा कालांतरना हरणमपि ।
कूचादीनामभिहताना स्व कम वक्ष्यकरणम् । कदाचित्तु
पुनरपि भवति कालांतरप्रा १६९ ॥ ६३ वि । ५२५ न पुन
मपि न सम्भवत्यनभवात् । कूचशिर प्रमृत्तीना चाभि
हताना स्व कम रजाकरणम् । क्वाचित् पुनरपि भवति वैक
ल्यकरा मित्युक्तमभिहताना यथास्य पूर्वं पूर्वं च कमायदा तु
तानि ममाणीपकाण स्तोक्तनामिधानेनामहतानि भव
त्यते वा पथ ते वाभिहतानि भवति तदा तपामुत्तर
मेव । तेन सप्त प्राणहरणामपिद ते वाभिहतानामुत्तर कर्म
कालांतरप्रा १६९ ॥ ६३ कालांतरना १६९ ॥ ६३ प्राणापद ते वा
भिहतानामन तरमुत्तर कम वैकल्यकरा १६९ । विश्लेषण
न सम्भवत्यन तरमपि । विश्लेषणानामपिद वषट्वाभिहतानामु
त्तर वैकल्यकरा कम भवति । वैकल्यकरा ॥ ६३ प्राणापद ते चाभि
हतानामुत्तर कम रजाकरणमित्युक्तं यथोत्तरमेवति ५२५

६४ ममाणि पुनमानभदन पञ्चविधानि ।

५२६—पुनश्च पञ्चधा मिथ्यन्त । तद्यथा—६४

५२६—ता येव ममाण्यव मानभदेन पञ्चविधानि ५२६

६५ स्वा पुत्रमानानि ममाणि ।

५२७—उच्य कूचशिरासि विटपे कक्षाधरे च द्वादश
स्वागुलोभितानि ॥ ६५

५२७—उच्यद्वानि द्वादश सम्भवत स्वागुलमानानि
चत्वारि चत्वारि द्व, द्वे इति द्वांश ५२७

६६ अष्टगुणानि ममाणि ।

५२८—सु फौ मणिषा च स्तनमूले च पड अगु
लानि ॥ ६६

१५ ताश्चविट-अ १६ न्दरासक-अ १७ याद्विश्लेषणानि । एक-क ख १८ द्विलोहस-अ ख १९ मुत्त
रमे-अ २० क्षाधरे च द्वा-अ

५२८-गुल्फादीनि पद्मवद्गुलानि द्वे, द्वे, द्वे इति पट् ५२८

६७ त्र्यङ्गुलानि मर्माणि ।

५२९-जानुनी कूर्परे च चत्वारि त्र्यङ्गुलानि ॥ ६७

५२९-जानुद्वय कूर्परद्वय चोते चत्वारि त्र्यङ्गुलानि ५२९

६८ पाणितलसमितानि मर्माणि ।

५३०-कूर्चा गुदो वस्तिनाभिर्हृदय नीले मन्ये
मातृका. सीमन्ताः शृङ्गाटकानि चैकोनत्रिंशत् पाणि-
तलसमितानि ॥ ६८

५३०-कूर्चादीन्येकोनत्रिंशत् स्वहस्ततलप्रमाणानि ५३०

६९ अर्धाङ्गुलमानानि मर्माणि ।

५३१-शेषाणि पट्पञ्चाशदङ्गुलदलप्रमाणानि ॥ ६९

५३१-शेषाणि पट्पञ्चाशदङ्गुलदलप्रमाणानि अङ्गुलद-
लमर्धाङ्गुलम् । तथा च धन्यन्तरि पठति 'शेषाणि चाङ्गुल-
मितार्थसमानि देहे' इति ५३१

टिप्पणी—सु. शा ६-२९

७० मतान्तरेण मर्ममानानि ।

५३२-अन्ये पुनराहुः—॥ ७०

७१ त्रीहिप्रमाणानि मर्माणि ।

५३३-त्रीहिप्रमाणानि क्षिप्राणि ॥ ७१

७२ कलायप्रमाणानि मर्माणि ।

५३४-कलायप्रमाणाः स्तनरोहितोत्क्षेपाः ॥ ७२

७३ केचिन्मतेन तिलप्रमाणानि मर्माणीति कथनम् ।

५३५-तथाऽन्ये तिलप्रमाणान्यपि मर्माणीच्छन्ति ७३

५३२-स्वधीगन्ध शेषम् ५३२-५३५

७४ तन्त्ररीति ।

५३६-भवन्ति चात्र—॥ ७४

५३६-भवन्ति चात्रेति श्लोका उच्यन्ते ५३६

७५ अक्षिणायुषा मर्मापघातो नोत्पद्यते ।

५३७-मर्मव्याप्तेऽपि देहेऽस्मिन्नायुर्मर्माणि रक्षति ।

आयुष्याप्येव सेवेत सदा तस्माद्विचक्षणः ७५

५३७-अस्मिन् देहे मर्मभिः स्पर्शमात्रप्राणहरैर्व्याप्तेऽपि
तानि मर्माप्यभिघातादिभ्य आयू रक्षत्यक्षिणायुषा हि
मर्मोपतापो नोत्पद्यते । तस्माद्धेतोरायुष्याप्येव वस्तूनि
सेवेत विचक्षण । तदेव विद्वन्मर्मावाधेभ्यो रक्षति ५३७

७६ स्वल्पोऽपि मर्माभिघातोऽतिशयेन बाधते ।

५३८-मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
रोगा मर्माश्रयास्तद्वत् प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च ॥

५३८-यथा मर्मप्यभिघात स्वल्पोऽपि बाधतेतरामिति-
शयेन बाधते । तथा ये मर्माश्रिता रोगास्ते प्रयत्नेन प्रक्रान्ता-
श्चिकित्सितुमारब्धास्तद्वत् स्वल्पा अपि बाधन्तेतरामित्यर्थः ।
तस्माद्यत्नेन पालयेदिति तात्पर्यार्थः ५३८

७७ मर्ममग्नयः समूर्पोलक्षणानि ।

५३९-विक्षिप्यते भृशं सीदन् अन्यो भ्रमति वेपते ।

ऊर्ध्वं श्रसिति कृच्छ्रेण स्रस्तगात्रो मुहुर्मुहुः ७७

हृदयं द्रुपते चास्य नैकग्रानेऽवतिष्ठते ।

मर्मोपघाताभ्रमणमेतैर्लिङ्गैः समञ्जुते ॥ ७८

५३९-मर्माणि भ्रमस्य समूर्पोभ्रमणलक्षणानि विक्षिप्यते
भृशं सीदन्नित्यादिनोच्यन्ते । मर्ममग्न्युते प्राप्नोतीति
सवन्वः ५३९

७८ अतिरक्तान्तरेऽपि जीवितस्य हानि ।

५४०-अमर्मविद्धोऽपि नरश्छेदभेदाटिपीडितः ।

अतिनिरस्युत्तरक्तस्य मद्यस्त्यजति जीवितम् ७९

अतोऽन्यथा जीवति तु विद्वः शरान्तरेऽपि ।

५४०-न केवलं तु मर्मविद्ध एव जीवति त्यजति यावद-
मर्मविद्धोऽपि रक्तस्यातिशूने मद्य एव जीविनं जहाति ।
अतोऽन्यथा यथोक्तवेपरीत्ये मर्मव्यधे रक्तान्तो च शरशतै-
रपि विद्धो जीवाति ५४०

७९ मर्मविद्धचिकित्सा ।

५४१-पुण्यवान्नियतायुश्च न कथञ्चिन्न जीवति ८०

तस्मादा चरमोच्छ्वासाच्चिकित्सेदेव यत्नतः ॥

तद्वन्धुमित्रानुमतः प्रत्याख्यायातुर भिषक् ८१

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्ग-

संग्रहसंहितायां शारीरस्थाने मर्मविभागो नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

५४१-तथा यश्च पुण्यवान् सुकर्मा यश्च नियतायुः स न
कश्चिन्न जीवति सर्वथा जीवतीत्यर्थः । नियतायुर्यस्य बलवता
देवेन कर्मणा च आयुर्नियतकालं कृतम्-तस्माद्यथाक्षिणा-
युर्जीवत्यतो मर्मविद्धमातुरः प्रत्याख्याय आचरमोच्छ्वासा-
च्चिकित्सेत् । तस्यातुरस्य वन्ध्वादीनामनुमतः सन् एतावता
सिध्यभावेऽप्ययशो न लभत इति ५४१

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्र-
हव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरस्थाने

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रकृतिभेदीय अष्टमोऽध्यायः ।

(उपोद्घात)

शरीरविचारः । प्रकृत तस्य चावयवपरिच्छेदः कृतः ।

सप्रति दोषादिभेदेन प्रकृतिप्रत्ययनायकध्यायारम्भः ।

१ प्रतिज्ञा ।

५४२-अथातः प्रकृतिभेदीय शारीर-याण्यास्याम

इति हस्मादुपानेयादयो महपथः ॥ १

२ सप्त प्रकृतयः ।

५४३-सप्त प्रकृतयो दोषैः पृथक् ससर्गेण साम्येन च भवति ॥ २

५४३-सप्तप्रकृतिभ्यो दापप्रकृतीनां प्राप्ता याव ता एवा

दापुनन्ते-मस्य प्रकृतयः इत्यादि । वातादिभिः पृथक् तिस्रः, ससर्गे । तिस्रः, सन्निपातेनेका ५४३

३ प्रकृतानामुपपत्तिः ।

५४४-तत्र शुक्रातवगमनायकारेण मातृश्राद्धार विहारयोरैकोऽनेको वा यो दापो भवत्याधिरस्येन तेनाऽऽमृणाद्विपक्षयामिनो पथमानस्य कृमार्विषेण सविपक्षमेरिष्य वृश्चिकादेशाशीविपक्षेन वा स्वाविषेण प्रकृतिजायते ॥ ३

५४४-ननु च कदा वातादयः प्रकृतीनां वारिता

या तीत्याह-तत्रेत्यादि । गुणाद्विषयिको य एव दोषा भवति पृथक् सद्युक्तो वा तेनैव पुरुषस्य प्रकृतिः सपद्यते । गमनायकारेण यावद्विपक्षयामिनो पथमानस्य कृमार्विषेण प्रकृतिर्जायते इत्याह-यथा । विपक्षयामिनामुत्पन्नमानस्य क्रम विषेण प्रकृतिर्जायते । यथा वा सविपक्ष्य क्रमेवृश्चिकादेवया वा आशाविपक्ष्य सप्तस्य विषेणायमारः । तस्मिन्नापि विषेण वृश्चिकादीनां प्रकृतिर्भवत्येव दोषैरपि पुरुषस्त्वपत्तौ ॥ ५४४ ४ शरीरोत्पत्तिहेतवो दोषा विस्तरः ॥ अपि न

परस्परोपपदकाः ।

५४५-तस्मात्तन्मयतया शुक्रातवयवार्देहस्य भावि तत्त्वात् प्राकृतत्वाच्च तावता तेन दोषेण न विहृत्यते । तन्मुनेव चास्य शरीरमुपपत्तिर्यते । ततश्च तन्गुण प्रतिपक्षैः सहसा न बाध्यते ॥ ४

५४५-तस्मादिदं । तन्मयतया सप्त यातेदोषमय तथा गुणैर्वयोस्तथाविषयैश्च प्रपञ्चिपात्रयनेन देहस्यावस्य भावित्वात् तथैव च दहस्य प्रकृतिरुत्पत्त्याद्विपक्षयामिना शुक्र नोपितस्य दहस्य मे प्रत्यपि या परिणति सा न विहृत्यते । तच्छुक्रादीनामपि चाह-तस्मैव ततस्तन्गुणैर्वाजस्यदोषैः । शरीरमुपपत्तिर्यते । न चास्य स्वार्थमवदोषविपक्षयामिना हारैर्विहारैः इति शरीर बाध्यते ५४५

५ शुक्रादीनां सत्प्राप्तवारे विहृतिमात्रे दाप उत्पणे

सति गमासम्भवे, तस्य वैकारित्वेन वा ।

५४६-तस्या त्ववस्थाया विहृतिमति दोषे उत्पणे नैव गमः सम्भवति । सम्भव एव वा विपद्यते । विहृता वा भवति ॥ ५

५४६-यदा पुनस्तस्याभवस्थाया शुक्रादीनां सत्प्राप्तवारे विहृतिमदोष उत्पत्तो भवति, तदा गर्भो न सम्भवत्येव । सम्भव काष्ठे एव वा व्यापद्यत विनश्यति । अथवा विहृतो भवति ५४६

६ वातादानां द्वैविध्यम् ।

५४७-तथा च काचिदाहुः-द्विविधा वातादयः प्राकृता वैकृताश्च ॥ ६

■ प्राकृतवातादीनां स्वरूपम् ।

५४८-तत्र प्राकृता सप्तविधाया प्रकृतेर्द्विभूता शरीरकजन्मान् ॥ ७

८ दातुमशक्ता वातादयः ।

५४९-तत्र शरीरधारणाद्धातुसप्तः ॥ ८

९ विहृतानां वातादीनां स्वरूपम् ।

५५०-दापात्तानां विहृतानां बीजभूताः । सुमूर्पो स्वरूपाश्चलन्ति ॥ ९

१ प्रकृतौ त्रयाणां सान्निध्येऽपि एकव्यपदेशे हेतुः । ५५१-सर्वे वपि च वेदे सन्निहितेषु प्रकृताद्युत्पणनेन न्यपदेशः ॥ ९

५४७-५५१-तथा चत्यादिना उक्तमेव पक्षं द्रष्टव्यम् । सुबोधम् । प्राकृता शरीरकजन्माश्चरीरधारणेन दातुमशक्ताः । ते प्राकृता दोषमशक्तानां वैकृतानां वातादीनां बीजभूताः । तच्च प्राकृता यो न सुमूर्पस्तस्य स्वरूपाश्चलन्ति । यावज्जीवितमेतत्स्वरूपेषु इत्यर्थः । ये तु जन्मन उत्पन्नाः सम्भवन्ति ते वैकृताः । यद्यपि च प्रकृत्यवस्थाया सर्वे वातादयः सन्निहिता भवन्ति, तथापि य एव तेषामपि वस्तुनैव प्रकृत्यवपदेशः ५४७-५५१

११ वैकृतानां प्राकृतकभूतत्वम् ।

५५१-वैकृतास्तु गर्भादभिनिस्तस्यैव शरीरस्य मला सम्भवन्ति । प्राकृते च वराहन्ति ॥ ११

५५१-यच्च वैकृतास्तं यद्यपि गर्भादभिनि स्तस्यैव शरीरस्य मला फेनभूते कफम्' इत्यादिनाका सम्भवन्ति, तथापि तं सुभूतास्तन्व प्राकृत्येव वातादिव्यवरोहति । सजातीयत्वादेर्वाभवतीत्यर्थः ५५१

१२ वेदुताना देहोपकारकत्वं देहदूषकत्वं च ।

५५२-ते कालादिवशेन स्वप्रमाणवृद्धिक्षययोगाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च ॥ १२

५५२-ते च वैकृता प्राकृतेरेकीभूता कालादिविशेषापेक्षया केनचित्स्वप्रमाणेन स्थिता देहमनुगृह्णन्ति । तथा वृद्धिक्षययोगात्तु देह दूषयन्ति ५५२

१३ ओजस्य प्रमाणम् ।

५५३-तद्वदोजोऽपि पर हृदयस्यमष्टविन्दुप्रमाणमाधार प्रासृतिकस्य रमात्मकस्योजस्य क्षयवृद्धिभाज ॥ १३

५५३-ओजोऽपि तद्वदेव वातादिवत् स्वप्रमाणेन स्थित देहमनुगृह्णाति वृद्धिक्षयाभ्यां युक्तं देहं दूषयति च । तज्जोऽपर मानेनाष्टविन्दुप्रमाण प्रासृतिकस्य मरुत ओजस्य आधाररतदायत्तयोगक्षेमत्वान्मरुत ५५३

१४ वातप्रकृतिलक्षणम् ।

५५४-अथ स्वदोषगुणानुरोधाद्वातप्रकृतिमनुसूक्ष्मन्-
ववात्पाङ्गदन्तनपरमेनेत्रस्वरः शीतद्विदुःपिण्डक
सशब्दसन्धिगामी शीघ्रारम्भक्षोभप्रवृत्तिविवरणश्च-
लघुतिमतिगतिदृष्टिस्वभावमोहादस्तेनोऽनायो मत्सर्प-
जितेन्द्रियः प्रियगान्धर्वेतिहामहासविलासकलहमृग-
योद्यानयात्रः स्निग्धोऽणमधुराम्ललवणान्नपानकाङ्क्षो-
पशयश्च भवति । अपि च

अल्पवित्तवल्जीवितनिः ।

क्षामवाग्धमनिसततगात्रः ।

दुर्भगोऽतिबहुभुङ्क्ते बहुभाषी

नास्तिक स्फुटितकेशकराग्निः ॥

किञ्चिद्वन्मिपित्तदुर्मुखसुप्त-

स्त्रस्यति क्रयति खादति दन्तान् ॥

शुष्करुक्षविपमासु सरिस्तु

व्योम्नि शैलशिखरेषु च याति ॥

५५४-अथ प्रकृतीनां विशेषेण लक्षणमुच्यते अयेति ।
तत्र वातप्रकृति पुरुष स्वस्य दोषस्य वातस्य
गुणानुरोधात् कायस्य च कारणानुरोधादेतो रूक्षत्वा-
दिगुणयुक्तो भवति । स्तब्धान्यरूपानि चानादीनि
यस्य स तथोक्त । उद्वेगे हृन्वकठिने पिण्डके यस्य ।
जङ्घायां पश्चिमे भागे पिण्डाकृति माम पिण्डका ।
सशब्दैः सन्धिभिर्गच्छतीति सशब्दसन्धिगामी । गच्छतो
जान्वादिसन्धिभिः शब्दो भवतीत्यर्थः । शीघ्र आरम्भादि-
र्यस्य स तथोक्त । चला अनेकरूपा धृत्यादयो यस्य स
तथोक्त । मत्सरो गुण अस्यास्तीति मत्सरी । तथा अजि-
तेन्द्रियः । तथा प्रियाणीष्टानि गान्धर्वादीनि यस्य स
तथोक्त । गान्धर्वं गेयमितिहास पूर्ववृत्तम् । विलासो
लीला । मृगया मृगवधक्रीडा । यात्रा पुरान्तरगमनम् ।
स्निग्धादिगुणमन्नपानमाकाक्षते । तदेव चास्योपशते सुखाय

कल्पते । अपि चेति समुच्चयः । अन्त्यानि वित्ताद्यानि यस्य
स तथोक्त । वित्त धनम् । अविनमायुः । धर्माभि-
सावभिः सतत व्याप्त गात्र यस्य । दुष्टो भगो यस्य ।

ऐश्वर्यस्य ममग्रस्य नमस्य यशस्य त्रियः ।

वराग्यस्याय मोक्षस्य यथा भगवते स्मृतिः ॥

बहु भाषते यः स बहुभाषी । नास्तिकः अष्ट नान्तीति
गन्धर्वः । तथा स्फुटिता केशादयो यस्य । प्रभुमथ किञ्चिदु-
दगातिनेत्र उद्गातिमुग्राश्च भवान् । प्रभुमथ वानादि-
युक्तो भवति । क्रयन भुजनामादिभ्यः । मरुते च शुक्ला-
दिगुणानु मरुतु याति । व्योम्नि च श्वेतशिखरेषु च ।
इति वातप्रकृतिलक्षणम् ५५४

१५ पित्तप्रकृतिलक्षणम् ।

५५५-पित्तप्रकृतिः शरीरागात्रान्नाम्रनयनयनाजि-
ह्वाष्टपाणिपादतल शिथिलसन्धिवन्धमायः करभक्त-
पिलविरलमृदुकेशरोमा मध्यवलायुररूपशुक्रव्या-
यापत्यः शरीरोऽभिमानो शीघ्रवलीकलतिपलितपिप्लु-
द्यद्भुत्पिपासो मेधावी दुर्भग स्वादुतिक्तकपायनी-
ताभिलाषोपशयश्च भवति । अपि च—

दधितमाल्याविलेपनमण्डनः

सुचरित शुचिराश्रितवत्सलः ॥

विभवसाहमनुद्विबलान्वितो

भवति भीषु गतिर्हिपतामपि ॥

धर्मद्वेषी स्वेदन पूतिगन्धि-

भूर्युच्चारक्रोधपानाशनैर्यः ।

सुप्तः पश्येत कर्णिकारान् पलाशान्

दिग्दाहोन्काविधुदकानलाश्च ॥ १५

५५५-पित्तप्रकृतिलक्षणान्युच्यन्ते-उपेत्यादि । उष्णानि
गोराणि च गात्राणि यस्य । ताम्राणि ताम्रवर्णानि नखा-
दीनि यस्य । शिथिलाश्च सन्धिवन्धमाया यस्य । तथा करभ-
कपिलानि विरलानि मृदुनि च केशरोमाणि यस्य । मध्य-
वलो मध्यायुररूपशुक्रोऽपत्यवयोऽरूपापत्यश्च । तथा शरीरो-
ऽभिमानवाक् । तथा शीघ्राणि शीघ्रोत्पत्तीनि वल्गादीनि
यस्य । वलयश्चर्मसकोचा । खलति शीघ्रोत्पत्तम् । पलित
केशजोऽयम् । पिप्लुर्नासक कृष्णो मामाकुर । मेधा प्रज्ञा
विधते यस्य स मेधावी । स्वादादिकमाकाक्षति । तदेव
चास्योपशते । अपि चेति समुच्चये । दधितानि प्रियाणि
माल्यादीनि यस्य । विभवदिभिरन्वितश्च भवति । शत्रू-
णामपि भीषु गतिस्त्राता । तथा प्रभूतोच्चारदियुक्तः ।
स्वप्ने च कर्णिकारादीन् पश्यति । पलाशकर्णिकारा लोहित-
पुष्पवृक्षा । दिग्दाहो दिशा लोहितेन दाह इव । इति पित्त-
प्रकृतिलक्षणम् ५५५

१६ कफप्रकृतिलक्षणम् ।

५५६-कफप्रकृतिस्तु दूर्वेन्दीवरशरकाण्डान्यतमवर्णः

समस्तुविभक्तानि गम्यिरसुकुमारश्लिष्टमांससिधेयं च
परिष्णुचारगात्रा महाललाटेरवाहुर्न्यस्तित्तसित
प्रसन्नयतत्रिदालपत्रमलम्ब सिहशृङ्गधनधाप
ध्रुतिपामाणसहिष्णुवह्नाजानलक्ष्मन् नवापात्यविर
शापमोक्षानुलपना ददप्रक्षत्रवर पदाल सत्य
वादी स्मृतिमान् धृतिमानलालुपा वात्यज्यरादन
कदुतिता कसायणरुक्षश्चापसायश्च भवति । अपि च-
अल्प राहारप्राधपानानेह

प्राप्तायुर्वित्ता दीघदर्शी वदा य ।

श्राद्धा गम्भीर स्मृतलक्ष क्षमावा
नार्यो निद्राभुर्दोषसूत्र कृतश्च ॥

ननुविपश्चित्सुभग सलज्ज।

भक्तो गुरुः ॥ दृढसाहृदयः ।

रजस सपथान् सविहङ्गमा ।

स्तोयासायान् पश्यति तायदाश्च ॥

[illegible]

यस्य प्रतीतिः । यथा । वापि गोवमयादयः ।

भावस्या नोपलक्ष्य तत्तद् ॥ भावमिति स्मृतम् ॥

रूपाक्ष - योऽप्य दातु न शक्नोति रूपाक्ष म
उच्यते । मुह्यन्मय भाव साह्रं व्यभ । सुबोधम् । इति वफ
प्रकृतिर । ॥ ५५६

୧୭ ମମ ନିପୁଣତ୍ତ୍ୱ ଇ ।

५ ७-उभयलक्षणमकरे ससगप्रकृति ॥ १७

५५७-नयाणां समप्रवृत्तिनामुभयप्रकृतिलक्षणं विनियमं ५५७

१८ सप्त १५४६७० शृणुम् ।

५५८-संज्ञासमुत्ति समदोषप्रकृति ॥ १८

५५-यस्मिन् मारवे गुणै समुदित स समोपप्रकृति
पात य । ३। ॥ न गर्हणीयातादिप्रकृतिष्व्वादिभिरिति
त्याग । तपादापाधिक्यहनुत्वाच्च ५५

१९ नित्यातुरा प्रकृतयः ।

५१९-तत्राद्याद्यो नित्यातुरा दोऽनुनायितप्रकृ
तित्वात् । विनापतश्च ह्रस्वकृतय । तेषु हि यामिः ।

निकारकारिषु क्षुत्पिपासादिध्वनाराम नपदश ॥ १९
 ५५९-तत्र समसु प्रकृतिषु मध्ये आधात्मनो वातपित्त
 रे मना दोषानुशयित्वादेर्नोत्पातुता । नित्यापक्रमणा
 या इत्यथ । अत एव दोषानुशयित्वादेर्ता समप्रकृत्या
 विरापनो नित्यातुता । अतिशयेन नित्यत्वात् पृथ्वादी
 नासु । एतेषु वृषडिमप्रकृतिषु योऽयमारोग्यव्यपदश म
 गुणभिरविविक्तविरित्वात्तथा यथा लोक एक एवत्वभावव्यपि
 क्षुत्पिपासादिध्वनारामव्यपदश ५५९

२० नित्यातुरा ॥ चिन्मिता ।

५६०-तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना दोषोपक्रमणी
यातेन तागुपाचरेत् । समसवरसेन सात्म्यना त्य यथ
मुविहितेन च ॥ २०

५६ - नसात्तान्पप्रकृतिधत्तान् प्रकृतिधोपविपरातगुणेन
दापोपक्रमगोचोक्तं विमाननापायरेत् । अथ पुन
सवममप्रकृतिव ममसरमेन मात्पनोपा रेदिति सवथ ।
अनुविहितग्राविधानेन च । इति वातादिभि सप्त
प्रकृतय ५६०

२१ मानमग्नेयप्रकृतयः ।

५६१-द्रोपवच्च गुणैरपि सत्त्वादिभिः सप्त प्रकृतयो
भवीन्ति । तास्तदभिनिर्धृतैरेव यथोक्तं शाखादिभिः
जानीयात् ॥ २१

५६१-न केवल वातादिभिरव दामि । प्रकृतयः भवति
 वायुगुणरपि मस्वरजस्तमाभि मयुक्तै पुण्मृतेन सभय
 प्रकृतयः भवति । ताश्च स वादिप्रकृतयश्च । भनिदृत्ते
 मस्वाधाभि पदं शोतामिति वादिभिरुक्तैनानायात् ।
 तत्र ही नेनास्तिभ्येन गुकृतत्वमिति वन मतिमत्वेन न युक्त
 सत्यनकृति विद्यात् । बहुभापित्वेन मानित्वेन कृधा
 दम्भन मात्सर्ग्येण न युक्त रज प्रकृति विद्यात् । भयेना
 शानेन निद्रया आलस्येन विपान्तरत्वेन न युक्त तम प्रकृति
 विद्यात् । लक्ष्मिनाय च सना । प्रकृतीनध्यवन्त्यदिति गुणे
 सप्त प्रकृतयः ५६१

टिप्पणी-३ शा ४ ३६-५९

२२ जात्यादिवि १५ । सप्त प्रकृतयः ।

५६२-तथा पुन सप्त ऋतपो जातिकुलैः सकाल
वयोवृद्धप्रः नात्मसन्धया । दृश्यते हि पुरुषाणां जात्या
दिनि यतास्ते ते भावविशया ॥ २२

५६२-तथा जात्यादिविशेषोऽप्यस्यैव मसकियत्व प्रकृते
भवति । यस्माद्व्यास्ते त भावविशेषा जात्यादिनिवन्ता ।
जात्या यथा-जाह्नवो मधुरप्रायाः हाररिचिराहसिया बहुल
भीतिः । अन्धवधत्वादियुक्तो भवति । एव रात्र यादाना
मपि यथासम्भवा प्रयोदशनन याज्यम् । एव कुलेनापि
पुसा विशेषो दृष्ट । तथा च कचित् कुलेनैव भवलोत्पत्ता ।
कचित् पित्रोत्पत्त्यागमृध्व । अपरे तु क्षारत्वागमनित

सममुविभक्तलिङ्गधिरसुकुमारलिङ्गमांससंवित्रं ध
परिपूणचारुगात्रा महाललणेरवाहुर्धत्तसितासित
प्रसन्नायतविशालपदमलक्ष सिंहशृङ्गधनधाप
ध्रुविपाषाणसहिष्णुबहुजोत्तमशून्यनापत्यत्रि
शापमालानुलपना दृढमच्छद्वरं पद्मल सत्य
वादा स्नातमान् धृतिमान् लुपो बाल्यप्यरादन
कटुतिक्तपायाण्यरुभ्योपरायश्च भवति । अपि च-

अल्पनाहाराध्यापानानेह

प्रायायुजित्ता दीघदर्शी च ५ ।

श्राद्धा गम्भीर स्फूललक्ष क्षमात्रा

नार्यो निन्दानुर्धसूत्र कृतज्ञ ॥

अमुविपश्चित्तुभगा सलज्जा

भक्ता गुरुणा दृढसाहृदय्य ।

दम्भ सपद्मान् सविहङ्गमात् ।

स्ता नानाधान् पश्यति ताद्यदाश्च ॥

५५६-न प्रष्टुं तिल्लिङ्गानुव्यत-द्ववाद्यतमनमानवण ।
इति च नालापलम् । तथा ममानानि सुविभक्तानि
लिङ्गानि स्थिराणि सुकुमाराणि स्थितानि च माममपि
वर्णान् वयं । तथा परिपूणं चारुं च गात्रं यस्य । महा
ल । महोरुमहावाहुः । यत्कामेतामान् प्रमत्त आयत
विशाल पद्मले चाक्षिणा यस्य । मिहान्ममानधोप ।
ध्रुदन्मिहियु । बहुजोत्तमशून्य । मा यमनुलपनं च
विरणं शुष्यति यस्य । अ यत्तुवाधम् । अल्पा यादारा-यो
यस्य । व्याहारा वाग्यापार । इहा कायिकी चेष्टा । प्राज्य
प्रभूतमायुर्वित्तं च यस्य । दीघदर्शीं वायमा तवित् । व । यो
व गुभापो । श्रद्धा विषते यस्यामी श्राद्ध । गम्भीर ।

यस्य मना । नारात्तु वापशोचमयादयः ।

भात्रम्या नापलक्ष्य त तत् ॥ भायमिति स्फुल्लम् ॥

स्फूललक्ष - योऽप्य दातु न शक्नोति स्फूललक्ष म
उद्यत । सुहृदयस्य माय माह नय । सुवीधम् । इति कप
प्रकृतिरेक्षणम् ५५६

१७ मम नानुलक्ष ॥ ५५७

५७-मम नानुलक्ष ॥ ५५७

५५७-त्रयाणां समप्रकृतीनामुभयप्रकृतिलक्षणं विवे
कम् ५५७

१८ समोपप्रष्टुं तिल्लिङ्गम् ।

५५८-सवगुणममुदितं समोपप्रकृति ॥ १८

५५८-यस्तु मरवे गुणं समुदितं स समोपप्रकृति
जातय । उदात्तेन गहणीयवातादिप्रकृतिरेक्षणपारि
त्याग । तथा दोषापिस्त्वहेतुत्वात् ५५८

१९ नित्यातुरा प्रकृतयः ।

५५९-तत्राद्यात्मनो नित्यातुरा दोषानुसयितप्रकृ
तित्वात् । विरापतश्च द्वयप्रकृतयः । तेषु हि गुणमि

विकारकारिषु क्षुत्पिपासादिद्विषयवाराण्य ५५९ ॥ १९

५५९-तत्र ममसु प्रकृतिषु मध्ये आद्यात्मनो वातपित्त
श्लेष्मजा दोषानुसयितत्वादेतानि नित्यातुरा । नित्यापक्रमणी
या इत्यर्थः । अत एव दोषानुसयितत्वादेताः समप्रकृतया
विश्रपतो नित्यातुरा । अतिशयेन नित्यातु पश्यादौ
नाम् । एतेषु पृथग्मिप्रकृतिषु दोषमारोग्यव्यपदेश म
गुणभिरविकारकारित्वात्तथा यत्र लोकं स्वरूपमभाववपि
क्षुत्पिपासादिद्विषयवाराण्यपदेश ५५९

२० नित्यातुराणां निमित्ताः ।

५६०-तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना नोपोपक्रमणी
यात्तेन तादुपाचरत् । समसवरमेन सात्प्रमना त्य यथ
मुविहितेन च ॥ २०

५६०-तस्मात्तान् प्रकृतियुक्तान् प्रकृतिनोपविपरीतगुणेन
दापोपक्रमणीयेतेन विधानेनोपाचरेत् । अत्य पुन
सवमप्रकृतिक ममसवरमेन सात्प्रमनापो रेति मरध ।
ऋतुविहितं यथाविधानेन च । इति वातादिभिः सप्त
प्रकृतयः ५६०

२१ मानमनोपप्रकृतयः ।

५६१-नोपवच गुणरवि सत्तादिभिः सप्त प्रकृतयो
भवति । तान्तद्विभिनिवृत्तरेव यथातै साचाग्निभि
जानीयात् ॥ २१

५६१-न वेत्त वातादिभिरव दाये सप्त प्रकृतयः भवति
यावत्तु अपि मवरपस्तमोभि मयुक्ते पृथगुक्तैः सप्तैव
प्रकृतयो भवति । ताश्च सत्तादिप्रकृतयश्च भनिवृत्त
मत्वाचाभनिष्पन्नं शीतमास्तिवनादिभिरक्षणना ॥ यावत् ।
तत्र नोनेनास्तिरमेन गुकरत्यर्थे वन मतिमत्तन च युक्त
सत्यप्रकृति विधात् । बन्धापित्वन मानित्वन कृपा
दग्धन मात्मयेन च युक्त रज प्रकृति विधात् । मयेना
ज्ञानन निद्रया आस्थेन तथा त्वेन च युक्त तप्त प्रकृति
विधात् । लक्ष्य मन्त्रे च समप्रकृतीनामध्यवर्तितां गुण
सप्त प्रकृतयः ५६१

दि पणी-च गा ४ ३६-५६

२२ जात्यादिविशेषेण सप्त प्रकृतयः ।

५६२-तथा पुन मस प्रकृतया जातिकुलपक्षकाल
वयोवृत्तप्रत्यात्मसंख्या । ६२ त हे हि पुत्रया ॥ जात्या
दिनिधत्तास्ते ते सावविशेषा ॥ २२

५६२-तथा जात्यादिविशेषेण ॥ ५६२ मपि मसविधत्त प्रकृते
भजति । यस्यादृष्ट्यास्ते ते सावविशेषा जात्यादिनिधत्ता ।
जात्या यथा-माह ॥ मधुरप्रायाहारसिद्धिमाहसिद्धि बहुल
मिति नृत्वाचसद्वत्वादिभ्युक्तो भवति । एव रात्र्यानां
मपि यथामभव प्रायोदक्षनन याज्यम् । एव कुलेनापि
पुमा विगणा दम् । तथा च केचित् कुलनैव मयकोलुपा ।
कचित् पिशितगुरग्रासगृह्यन्त । अपरे तु क्षारलव गनिन

जडिमानं सततमपि सोढुमसमर्थाः । केचित् पुनः प्रसृष्टेऽपि
ग्रीष्मसमये तत्ताशाराधिकतरप्लोपदायेन स्तीक्ष्णदीपितिपा-
दानापि कालवद्गुणकलापानिवाभिमन्यन्त इत्येवमादि-
चिन्त्यम् । देशविशेषेण तु पुरुषाणां प्रसिद्धा एव विशेषाः ।
एव कालवयोवलानामपि वाच्यम् । प्रत्यात्मसम्प्रयोगो हि
विशेषो यः एकस्मिन्नेव शरीरे दृश्यते स्वभावविशेषः । इति
प्रकृतिसप्तकम् ५६२

२३ प्रकृतीनामपरिसख्येत्यन् ।

५६३-सत्त्वादीनां च तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्य-
श्चान्योन्यानुविधायित्वाच्च भेदाश्रयमसंख्येयं भवति ।
शरीरस्यैव सत्त्वादीनुरूप्यते । सत्त्वादयोऽपि शरी-
रस्य ॥ २३

५६३-आसा च प्रकृतीनां सप्तविधानां सत्त्वादीनां
संयोगेन तरतमयोगाच्छरीरविशेषेभ्यो हेतुभ्योऽन्योन्यानु-
विधायित्वाद्भेदाश्रय भेदः कारो भेदपारिनिपातः प्रकृती-
नामसंख्येयं भवति । यस्मात् सत्त्वादयोऽपि कार्यविशेषम-
पादनाय शरीरमनुरूप्यन्ते । तथा शरीरमपि सत्त्वादीनां ५६३

टिप्पणी-च. शा ४ ३६

२४ सत्त्वादिभेदादनूकभेदः ।

५६४-सत्त्वाद्यसंख्यभेदावेशाच्च रूपम्बरचरितानु-
करणमप्यनूकशब्दवाच्यमसंख्यभेदः भवति । तदावेश-
स्त्वनन्तरजन्माभ्यासवासनया जन्त्यते । तस्मादेवमानु-
पतिर्यकप्रेतनारकाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथमेवा-
नूकं पुरुषस्यान्ववेक्षेत ॥ २४

५६४-तथा सत्त्वादीनामनन्तरेक्तेन प्रकारेणामरूपो भेद-
स्तस्यावेशादन्यसंख्येयानां रूपादीनामनूकरणं सादृश्यम-
संख्यभेदः भवति । तस्य च रूपाद्यनूकरणस्यानूक इति नाम ।
ननु सत्त्वादिभेदावेशस्य किं कारणमित्याह-तदावेशस्त्व-
त्यादि । अनन्तरेभ्यो जन्मभ्यो धेयगम्यासवामना तथा
जन्त्यते । तस्माच्च रूपाद्यनूकरणं सत्त्वाद्यावेशाद्यतो देवादीना-
मानूक-रूपसत्त्वाद्यनूकरणं पुरुषस्यान्ववेक्षेत ५६४

२५ वयसस्त्रिविधम् ।

५६५-वयस्त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धं च । तत्रापोऽ-
शाद्वर्षाद्बालम् । आ पष्टेर्मध्यम् । ततो वृद्धम् ॥ २५

५६५-वयस्त्रिविधमित्यादे सुबोधम् ५६५

२६ वात्यम् ।

५६६-तेष्वपि स्तन्याहारोभयवत्या बालं त्रिविधम् ।
तस्मिन् देहप्रमाणवृद्धिः श्लेष्मोर्द्विकश्च । तेन बालस्य
स्नेहमार्दवसौकुमार्याल्पक्रोधत्वसौभाग्यानि भवन्ति २६

५६६-तत्र बालं वयस्त्रिविधम् । क्षीरवृत्त्यान्नवृत्त्या क्षीरा-
न्नवृत्त्या च । तस्मिन् बाले वयसि क्रमेण देहप्रमाण-
वृद्धिर्भवति । तेन वर्धमानत्वेन श्लेष्मोर्द्विकेण च बालस्य
स्नेहादीनि भवन्ति ५६६

२७ मध्यं वयः ।

५६७-मध्यमपि त्रिविधं यौवनं संपूर्णत्वमपरिहा-
निश्च । तस्मिन् पित्तोद्रेकः । तेन रीताग्निना प्रज्ञाधि-
क्यपरिपाका व्यवसायश्च । तत्राऽऽग्निजतो यौवनमा-
चत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यपौरुषम्बरणवच-
नविज्ञानप्रश्रयगुणसंपूर्णत्वमतः परमपरिहानिः ॥ २७

५६७-मध्यमाप त्रिविधमित्यादि सुबोधम् । त्रिविदेऽपि
मध्ये पित्तोद्रेकादिकम् । चत्वारिंशतः परमपरिहानिर्न वृद्धि-
र्नाप्यपचयः ५६७

२८ वृद्धं वयः ।

५६८-वृद्धं तु शब्दं क्षीयमाणधात्विन्द्रियादिगुणं
बलोल्लेखितिकासंश्रामाग्नितादादिभिरभिभूयमानं जीर्णं
भवनमिवाभिवृष्टमवसीदति । तस्मिन्मारुतोद्रेकः ।
तेन श्लेष्मामारमाससन्ध्यास्थिता त्वक्पाण्यमवनाम-
कायस्य वेपथुः कासः श्वासः श्लेष्माग्निघाणकोटीरणं
घातुक्षयश्च ॥ २८

५६८-वृद्धं तु शब्दं समन्तात् क्षीयमाणधात्वादिगुणं
वत्यादिभिरभिभूयमानमसीदति मयस्य । क्षीयमाणा
पूर्वोक्ता वपु र्भ्येयादयो गुणा शब्दममन्तात् । बल्यश्चर्म-
सकोचाः । पलित कोजरोन्या मोनत्यन् । आदिग्रहणेनैव-
प्रकाराणां ग्रहणम् । तथाऽवसीदति यथा जीर्णं भवनमभिवृष्टं
जलेन सिक्तम् । तस्मिन् वार्धके ग्रथं शिथिलं मारादिकं
भवति । साराणि वत्यन्ते । कायस्यावनाम कुचत्वम् ।
वेपथुः कम्पः । श्लेष्माग्निघाणको नामान्ताः । तस्योदीरण-
मिति सर्वं वातोद्रेकात् । इति यथ ५६८

२९ बाल्यापवस्थाविषये मतान्तरोपन्यासः ।

५६९-अन्ये पुनराहुः — २९

५६९-अन्ये पुनराचार्याः षडमाहुः — ५६९

३० बाल्यादीनां क्रमादशकेषु व्यपगमः ।

५७०-बाल्यवृद्धिः प्रभा मेधा त्वक् शुक्राक्षिभ्रुतीन्द्रियम्
दशकेषु क्रमाद्व्येति मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ ३०

५७०-क्रमादशकेषु दशकेषु बाल्यादिदशका व्येति व्यपग-
च्छति । तत्र [प्रथमे] दशके बाल्यं व्यपगच्छति ।
द्वितीये वृद्धिः । ततः परं न वर्धते इत्यर्थः । तृतीये प्रभा ।
चतुर्थे मेधा । पञ्चमे त्वक् व्यपगच्छति । अन्यथा भवती-
त्यर्थः । षष्ठे शुक्रम् । सप्तमे अक्षान्द्रियम् । अष्टमे भ्रुतीन्द्रि-
यम् । नवमे मनः । दशमे सर्वेन्द्रियाणि ५७०

३१ वर्षशतजीविनो मनुष्याः ।

५७१-एवं वर्षशतमायुषः प्रमाणमस्मिन् काले ॥ ३१

५७१-एव स्थिते सवधाऽस्मिन् काले कालो वर्षशतमायुषः

प्रमाणम् ५७१

३२ धानत्वाच्च मेघमसं-क ख, ३३ नुरुध्यन्ते स-क ख ३४ स्यान्वेक्षे-क, स्यान्वीक्षे-स. ३५ ध्यमन् ।
तं क ख. ३६ तु श्व श्व क्षी-क ख. ३७ खलितका-क ख ३८ श्वासा-क ख ३९ शु कासस्यासंश्लेष्म-क ख.
४० भाधान्ति म-क ख.

३२ कर्मविशेषादयसो यूनाभिरमाव ।

५७२-सन्ति पुन कर्मविशेषादूनाधिकवपरातजी विनो मनु ॥ ३२

५७२-नेचित्तु मनुष्या दैवस्य पौरुषस्य च कर्मणो विनापि नाधिकवपरातजीविनोऽपि सन्ति ५७२

३३ यूनाधिकजीविना वयमस्त्रिधा विभागः ।

५७३-तथा यथोक्तं प्रकृतिविशेषैरायुष प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रिधा विभजेत् । अपि च-॥ ३३

५७३-तेषामूनजीवनामपिजीविना च वयस्त्रिधा विभजेत् । तेन पञ्चानन्दपञ्चविनामपि देशवशेनवापस्या यनयैव भाग्यवत्पनया तथा विन्त्याप्यायुषा ३ । न विने क्तवपरातजीवुष, इमे शनवन्ममायुष, इमे अधिरूपसमायुष, इति कर्म शायन इति चेदुच्यते-तेषां यथोक्तं प्रकृतिविशेषैरायुष प्रमाणमुपलभ्य येति । उक्ता प्रकृतिवशेन वाताग्निपित्तवायुना ॥ ५७३ ॥ ३३ ॥ इति प्रमाणमायुष परिशयते । यथा-वातेन स्वपायुषो भवति पित्तन मध्यायुष, कफन दीर्घायुष । एव सयोगेन तारतम्येन चायुषस्तारतम्यमभ्युपैत । तथा सारिक्का दीर्घायुष, राजसा मध्यायुषलामभा स्वल्पायुष । तथा जातिपुरादि विशेषादायुषो विशयः प्रमिदः । अपि चेति समुच्चये-५७३

३४ अपुण्यवत्तादायुष वयसस्त्वं हाम ।

५७४-वर्षं वर्षं क्षयं याति नृणां याते शते शते ।

आयुषोऽयु यथाहुल्याद्यदा यन्मानमिष्यते ॥ ३४

५७४-मेषा पुरा ॥ यथा यस्मिन् काले कृतवृत्तादो दश वयसतादयो दशवर्षादयो वा यदायुषो मानमिष्यते तेन मानेन सवत्सरेनैव पूर्णं एकं सवत्सरोऽपुण्यवाहुल्यादवश्यं क्षयं याति । तेनैतदुक्तं भवति-यस्य यदा भवत्सरातमायुष प्रमाणं स प्येन सवत्सरे ॥ न वपरात जीवतीत्यर्थः । अनेन क्रमेण सहस्राधिकजीविना दशवपजीविनां च भाग्यवत्पनया च क्षयं आयुषो वाच्यः ५७४

३५ दलस्य त्रिविध्यम् ।

५७५-दलमपि त्रिविधं भवति । सहजं, कालकृतं, युक्तिकृतं च । तत्र सहजं दलस्यैव प्राकृतम्, कालकृतमनुविभागजं वयं कृतं च, युक्तिकृतं पुनराहारविहारोत्थमूर्जस्कृतयोगजं च ॥ ३५

५७५-न केवलं पुरुषे वयस्त्रिविधं यावत्सहस्रवत्सरेनैव वलमपि त्रिविधम् । तत्र सहजं देहसत्त्वस्वमावायातम् । कालकृतं हेमताद्युष वजनितं वयोविशेषकृतं च । युक्तिकृतमाहारविशेषजनमूर्जस्कृतयोगजं च । ऊनस्य रमायनवाजीवर ॥ ५७५

३६ वृद्धाद्विना भावा ।

५७६-तद्वृद्धिकरास्त्वमे च भावा भवति । तद्यथा-बलवत्पुरुषे देशे जन्म तद्विधे च काले, सुखश्च कालयोगो बीजक्षेत्राद्वाराहारसत्त्वसंपत्तयस्वभावो यौवनं व्यायामो हर्षश्च ॥ ३६

५७६-तस्य त्रिविधस्यापि बलस्य वक्ष्यमा ॥ भावा वृद्धिर्वा । तद्यथा-यस्मिन् देशे पुरुषा बलवन्तो भवन्ति तत्र दश जन्म, यस्मिन् काले च बलवन्ता भवन्ति तस्मिन् काले जन्म, सुखश्च कालयोगः समयोगः । बीजगुणमार्गिकस्य परिपुतादिष्वम् । क्षेत्रगुणो मातुः स्वभावाद्वाहारविशेषः । तथा जातस्य शरीरादिसत्त्वस्य स्वभावान्तरैक्येति बलस्य वृद्धौ ५७६

३७ देहस्थिता कर्मा साराणि ।

५७७-तथा साराण्याष्टौ त्वमन्तर्मासमेदास्थिमज्जुक्तसत्त्वान्महान्धुत्तरोत्तरवराणि यत्त्वमानज्ञानार्थमुपदिश्यते ॥ ३७

५७७-अस्य च बलस्य मानविशेषपरिज्ञानात् त्वग्राह्यं वायुष्टौ माराण्युक्तानि । नानि च यथोत्तरमन्याणि श्रेष्ठानि । तन् त्वमारवान् बली भवति, ततो रक्तसारवान्, ततो मांसमारवान्, ततो मस्तरावनात्यवमादि मत्स्यं यावत् । त्वमेव सारमेव सत्त्वं योज्यम् । एतावता त्वमानपरिज्ञानदशनेन भिन्नदलं जानीयात् ५७७

३८ बलवत्तारोपचयापचयात्ता वलावत्तारपना न दार्ढ्या ।

५७८-अपि च- न मुह्यद्देहमानदरोनादव भिपग यमुपचयनं महाशरीरत्वाद्वा यल्लयानय कृत्वात्वात् शरीरत्वाद्वाऽरूपवत् इति । तथामयमभ्यन्यायां गृह्ये गजसिंहे ॥ ३८

५७८-शरीरमानदरोने भिपग बल उक्तयान्न मुह्यन् । अयमित्यादिना माहे हेतुर्भवति । तदनुभूयचयेन बलवत्तारत्वेन च पबलवत्त्वम् । गजसिंहस्य यथा वपरीत्येन दृष्टम् । सिंहं कृशोऽप्यतिबलो गजं स्थूलोऽप्यपबल इति ५७८

३९ मन्मत्तस्य दुपेतस्य गुणा ।

५७९-तत्र सर्वं साररूपेतो भवत्यतिबलं परमगौरवयुक्तं क्लेशक्षमं सर्वारम्भेष्वामानि प्रत्यागतावान्, कल्याणाभिनिवेशी, स्थिरशरीरं, ह्युत्तमाहितगतिः, सानुनादक्षिणध्यामीरमहास्वरं, सुखैश्वर्यविशेषमार्गं सम्मानसाध्यं द्जरायय, प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णोपल्लादीघायुश्च ॥ ३९

५७९-तत्र सत्त्वसारसमुत्पादितवत्त्वादित्युक्तो भवति । प्रत्यागतावान् नानारम्भेषु समावितफलः । कल्याणेषु दृष्टा दृष्टेष्वभिनिवेशो यस्य । सदानुनादादिभिवर्तते स्वरो यस्य तथा सुखादिभावः । एश्वर्यं प्रभवन्म् । मदी जराययो यस्य । प्रायस्तुल्यरात्मस्यैव त्वत्तीर्णा यत्त्वानि यस्य । दीर्घायुः भवति ५७९

४० जमायय यममारयोऽ ॥ ॥

५८०-तद्विपरीतस्त्वसारः । मध्यो मध्यगुः ॥ ४० ५८०-या विद्यमानस्यमारु विपरीत्युक्तो भवति सोऽ

सार । यस्य तु मध्यमाने साराणि स गुणेरपि मव्यो भवति ५८० ।

४१ शरीरावयवानामुत्सेधविस्तारायामपरिणाहा ।

५८१-(१)प्रमाण पुन. स्वांगुलै । पादांगुष्ठप्रदेशिन्यौ अङ्गुलायते, तिस्रोऽन्या क्रमेणोत्तरोत्तरं पञ्चमभागा-
हीनास्तत्रैवहीना वा । चतुरङ्गुलायताः पृथक् प्रपद-
पादतलपार्ष्ण्य पदपञ्चचतुरङ्गुलविस्तृताश्चतुर्दशैवा-
यामेन पादश्चतुर्दशैव परिणाहेन । तथा गुत्फौ जघा-
मध्य च । चतुरङ्गुलोत्सेध पाद । अष्टादशा-
यामा जघा ऊर्ध्व । चतुरङ्गुलं जानु ।
त्रिंशदङ्गुलपरिणाह ऊरु । (२) पेंडायामौ
मुष्कमेढ्रावष्टपञ्चपरिणाहौ । पोंड्याविस्तारा कटी
पञ्चांगुलपरिणाहा । दशांगुलं वस्तिशिर । द्वाद-
शांगुलमुदरम् । दशविस्तारे द्वादशायामे पार्श्वे । द्वा-
दशोत्सेध त्रिकम् । अष्टादशोत्सेध पृष्ठम् । द्वादशक
स्तनान्तरम् । अङ्गुल रैतनपर्यन्तम् । चतुर्विंशत्यङ्-
गुलविशाल द्वादशोत्सेधमुर । अङ्गुलं हृदयम् । (३)
अष्टकौ स्कन्धौ कक्षे च । पट्कावसौ पोंडशकौ प्रवाह ।
पञ्चदशकौ प्रपाणी । द्वादशांगुलौ पाणी । तत्रापि
पञ्चांगुला मध्यमांगुलिः । ततोऽर्ध्यांगुलहीने प्रदेशिन्य-
नामेके । सार्वभ्यङ्गुलौ कनिष्ठिकागुष्ठौ । (४) चतु-
रङ्गुलोत्सेवा द्वाविंशतिपरिणाहा शिरोधरा । द्वादशो-
त्सेधं चतुर्विंशतिपरिणाहमाननम् । (५) पञ्चांगुल-
मास्यम् । चतुरङ्गुल पृथक् चिबुकौष्ठनासादृश्यन्तरकर्ण-
ललाटम् । त्रिभागांगुलविस्तारा नासापुटमर्यादा ।
अङ्गुलायतमङ्गुलोदरविरुत्त नेत्रम् । तत्र श्लेष्माक्षतृती-
याशं कृष्णम् । कृष्णाश्रवमांशा मसूरदलमात्रा दृष्टि ।
पङ्गुलोत्सेध द्वात्रिंशत्परिणाहं गिर इति । सर्व पुन
शरीरमङ्गुलानि चतुरशीति ॥ ४१

५८१-अनन्तर शरीरावयवानामङ्गुलादिना प्रमाणमुच्यते-
आयामो वैर्धम् । विस्तारो व्यास । परिणाह परिवर्तु-
लता । तत्र पादांगुष्ठ तत्समीपे चांगुली आयामेन अङ्गुले ।
अन्यास्तिस्रोऽङ्गुल्य क्रमेण दृश्यङ्गुलस्य पञ्चमभागेन हीना
प्रदेशिन्या मध्यमा ततोऽनामिका तत कनिष्ठेति । यथोत्त-
रार्थं प्रपदादेनय प्रत्येकमायामेन चतुरङ्गुलम् । प्रपदमङ्गु-
ल्यनन्तर पात्रात्र पादतलम् । पादमध्य पार्ष्णि खुडिकाभाग-
स्तत्र च प्रपद विस्तारेण पङ्गुलम् । पादतल पञ्चांगुलम् ।
पार्ष्णि चतुरङ्गुल । द्वे चत्वारोति गुणानि । चतुर्दशायामेन
पाद । परिणाह पादपृष्ठात् पादतल यावत् । गुल्फजवामध्ये
अपि परिणाहेन चतुर्दशांगुले । पादस्योत्सेध क्षिति-
लनात्प्रभृति गुल्फो यावत् स चतुरङ्गुल । सुबोधम् । मुष्का-
वष्टांगुलपरिणाहौ पडायामौ । मेढ्र पञ्चपरिणाह पडायाम
कटी मेढ्रमुष्कयोस्परिभागे । दशांगुल वस्तिशिर

आयामेन मेढ्रमूलात्राभिप्रदेशो यावत् । मुत्रोऽम् । त्रिकश्च
कट्या एवोत्सेधादोन्नत्यम् । स्तनपर्यन्त स्तनपार्श्वम् । अङ्गुल
हृदयमिति । अत प्रभृति कनिष्ठिकागुष्ठावित्येवमन्तम् । आ-
यामो विशेष । आस्य पञ्चांगुल चिबुकादिक पृथक्
प्रत्येक चतुरङ्गुलमायामेन । दृष्ट्यन्तर दृष्टिमण्डलांमध्यम् ।
नासापुटयोर्था मर्यादा मासमर्या । त्रिभागांगुलमङ्गुलस्य
तृतीयो भाग । तृतीयाशो नेत्रभागाच्छ्रुता । मसूरदल-
मात्रा घनत्वेन ५८१

४२ ममप्रमाणशरीरलक्षणम् ।

५८२-तदायामविस्तारमम सममुच्यते ॥ ४२

५८२-इत्युक्त ममप्रमाण शरीर मममित्युच्यते ५८२

४३ अवयवपरिमाणस्य चातुर्विध्यम् ।

५८३-तत्र यथोक्तपरिमाणमिष्टमनिष्ट हीनमधिकं
वा ॥ ४३

५८३-यथोक्तायामविस्तारोत्सेधेन ममेन परिमाणमिष्टम् ।
तथाऽत्यन्तदीर्घत्वादियुक्तमनिष्टम् । हीनापि त्रिप्रमाणावय-
वमनिष्टम् ५८३

४४ ह्रस्वदीर्घादभेदेनाष्टौ शरीराणि ।

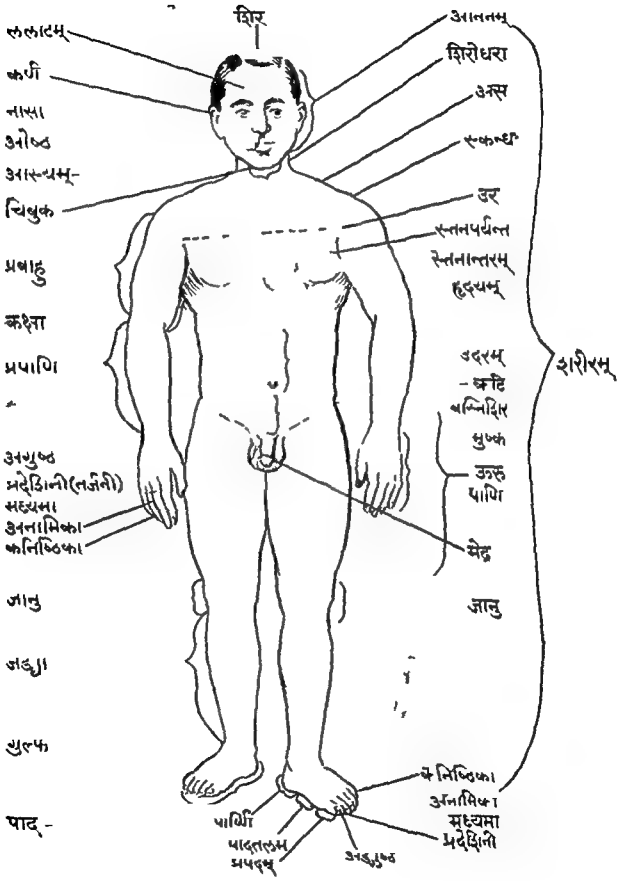
५८४-यथाऽतिह्रस्वदीर्घगौरकृष्णरोमाभारोमस्थूल-
कृश चोति ॥ ४४

४५ इष्टशरीरलक्षणम् ।

५८५-इष्ट च पुनर्मर्ह्यशरीरदर्शनवदनहनस्तनाग्र-
पृष्ठस्वरमुपचितोरुस्त्रिकटीवक्षोम्रीवातालुकुमुभयगुण-
पाणिपादचिबुककर्णललाटम्, सूक्ष्मास्थिदन्तनखां-
गुलिपर्वकेशम्, दीर्घांगुलिसाक्षिवाहूच्छ्वालोक्षितने-
त्राजिह्वम्, विस्तीर्णास्याधरोष्ठजिह्वाललाटकणपीठव-
क्षोऽल्पसेद्वीवाकेशम्, स्निग्धत्वक्चकरजनयनदशन-
स्वनम्, स्थिरेन्द्रियत्वङ्मनसकेशपार्श्वम्, गम्भीरनाभि-
सान्धिस्रवरम्, गूढजघ्नुपृष्ठवंशदन्तमूलम्, रक्ततालोष्ठ-
नखनेत्रान्तमाताग्रजिह्वाहस्तपादतलम्, कृष्णकेशभ्रू-
नेत्रपक्ष्मतारकम्, श्लेष्मशुक्रमण्डलदशनचरितमुखतचि-
त्तरक्तधललाटोदरमुखनखपादम् नीचैर्वैर्धकर्णस्तनना-
साग्रचङ्क्रमणम्, घनस्कन्धकंधरादतांगुलित्वक्सी-
हार्दम्, तनुनखमध्याजिह्वम्, वृत्तरिङ्गग्रीवानखम्, सप्त-
पृष्ठदन्तललाटोक्षितम्, तथाऽनुपूर्वपूर्वधृत्तावूरु, दाक्षि-
णावर्ता नाभिः, प्रकृष्टान्तरौ स्तनौ भ्रुवौ च, कूर्माकृतयो
नखा. पादौ च, ऋज्वास्य नासावशश्च, अनुत्पण्णे हनू
वेपथ्व, श्लक्ष्णं तालु जिह्वा च, नातिस्थूलकृशावोष्ठौ
देहबन्धश्च, सस्पन्दं हृदय शल्वौ मन्ये च, सोष्मतालु-
पादोदर निःश्वासश्च, पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च कर्णौ,
ईषत्प्रलम्बिन्यौ भ्रुवौ, वैलिनि सुश्लिष्टसन्ध्यर्धचन्द्राकृ-
तिललाटमातपत्रोपम शिरः, नैकमूला भृदव केशा,
दृढ गूढं च सिरास्थिसन्धि, प्रकृतिथुकानि वातमूत्र-

४२ पडायामेन । मुष्क°-ग ४३ पर्यन्त च-क ४४ स्कन्धे क°-ग ४५ चतुर्दशै-क ख ४६ शुक्रपृतीयाश-
कृष्ण क°-क ख ४७ °था-ह्रस्व°-ग ४८ °हाशिरोदश-क ख. ४९ °यनस्व°-क ख ५० °कशुष्क म°-क ५१ °नु
पूर्ववृ°-ग ५२ °लिम सुश्लि°-ख ५३ °ढ सि°-ग

अंगप्रत्यंगानि ।

पुरीषगुह्यानि, हसितरादितानि च चेष्टितानि, तथा
जातानुलिपमथ प्रवृत्तानुपूर्वा गुयदिष्ट शरीर
मिति । भवति चान् ॥ ४१ ॥

५८५-इत्युक्ते यथाधिव्य हीनता चेष्टा त इयति
इष्ट पुनरित्यादि-नशाति श्वरा ना पुषितानि ताव
तानि । ह्याग नमुमयगुम महदुपशित ॥ ५८५ ॥ केना
तानि सधमाणि । निह्नातानि दीर्घाणि वध पयन्
विस्तीर्णम् । केशा ता यस्यानि । रचना नानि सिग्ध्यानि ।
पाश्या तानि सिराणि कृत्तानि । श्वरा तानि गर्भाराणि ।
दन्तमूलानि गुत्तानुत्प नानि । नेया-तानि रक्तानि । पा
तता तानि ताम्राणि । तारका तानि कृष्णाणि । रिरिता
नानि गुह्यानि । पुष्प च सिनमलित ॥ ५८५ ॥ पादा
नमुमयगु । निरतरीक्ष-वमीदायम् ॥ ५८५ ॥ त नानैर्यु
इत्यर्थ । सौहार्दा तानि घनानि । जिह्वा तानि सन्नी ।
मध्य वायस्य । नन्वा-तानि कृत्तानि । इधिता त समम् ।
इधित समम् ॥ ५८५ ॥ सुनाधम् । प्रहृष्ट दूरम नर यथो ।
देहयो देह । सन्-वन्तम् । अनावापय प्रा ने प्रमन्त्रि
यो । वलितत्वाप्युक्त ॥ ५८५ ॥ मन्त्रो विधाने यस्य ।
पामानिषाठात्र । मुरिष्ठे श्वसम भी यत्र । शिर केशा न
मातप्रपमम् । केशा बहुमूला । बातापीनि प्रहृणियुक्ता
नि । इक्षितानि चेष्टिता यधि । एव लक्षणानि । एवम
न नरीकैर्द्वैयुक्त शरीरमिष्ट भवति । गगानुगति-
कम् ५८५

४६ दीर्घाण्युल्लङ्घनम् ।

५८६-उत्तरोत्तरमुक्षेत्रं गर्भाक्षयति नीरजम् ।

आयामानविज्ञानवधमान शनं शुभम् ॥

इति सवगुणोपत शरीरे नरदा ततम् ।

आयुरध्वमिष्टाश्च सप्त भावा प्रतिष्ठिता ॥ ४६ ॥

टिप्पणी-अथ चतुष्पाध्यायप्रभृत्यष्टमाध्याय वाचद-
ध्यायस्य तादात्म्यसङ्गमस्य कथम् । यथायथं नरवसु-नयामूल-
वचनानि समुचित्य सङ्गृह्यते-

अष्टमोऽध्यायः ।

(२२२) च गा ७ ५ सु गा ५ ३, ४-य, ३५
१२ (२२३) च शा १ १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४,
२५-उ १ १६, ४७ सु शा १ ८, ११, ३ ३६, ४६
(२२४) सु शा १ १६ ३ ३९ (२२५) सु शा १
२० (२२६) सु शा १ २० (२२७) सु शा १ २०
(२२८) सु गा १ २० (२२९) सु शा १ २
(२३०) च शा १ २९ (२३१) च शा ७ ७-य,
८ १० (२३२) च शा १ २७ २८ (२३३) च शा
४ १२ सु गा १ १९ (२३४) च गा ४ १२, सु
शा १ १९ (२३५) च शा ४ १२ सु शा १ १९

५८६-उत्तरोत्तरमुक्षेत्राणि युक्त वपु शुभम् । क्षयत
क्षेत्रम् । गमाधानात् प्रभृति वनमानावस्था यावत् तदुक्त
रादुत्तर नामन परिपूर्ण यत्र । गमादित-न नारतम् । व्रमण
आध्यामादिर्भवेयमानम् । इत्यन तरोक्तेन प्रकारेण सवगुणो
पते शरीरे शरत् । ततमायु प्रतिष्ठितम् । सर्व भावा
इष्टा प्रतिष्ठिता । यथाचतुष्पाध्याये ५८६

४७ मास्विराजन्मानमाना लक्षणम् ।

५८७-अनुसोक्तमर्द्धं च सुप्तं दु स च सेतम् ।

सर्वेवास्तव्यमानस्तु राजसो नय तामस ॥ ४७ ॥

७८७-य सात्विक पुष्प स यदा सुप्तमुपमुक्तं तदा
नृमेव कृत्वापमुक्ते । यदा १ दु स मुपमुक्तं तदा अर्द्ध-
इत्या । सुप्त-स्यो मेव । यदा सुप्तवान् भवतीत्यर्थ
यस्तु राजस स सुप्तवान् स्तव्यमान सेतने । दु स मपि
स्तव्यमान स्वावात्मनो देव । तामसो नैव सुप्तमुपमुक्तं ।
नापि सुप्तमुक्तम् । तत्कारण मतिथानसपि शब्दात्सुप्त
दु स न इत्यर्थ । अथवा तामसो नेवानुमेवमेव य १
सुप्तदु रो सवने । नव च स्तव्यमान सवते । अपि तु
सात्म्य सुप्त सवन । मदे यो दु स मेवम इति ५८७

४८ पुण्यापुष्टिद्वारा भावा ।

५८८-दानशीलदयालव्यमक्षययुक्ततत्त्वा ।

रसायनानि मंत्री च पुण्यापुष्टिद्विहृद्वण ॥ ४८ ॥

इति वैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सुनावाभट्टस्य कृतायथाज्ञ
सप्रहमहिताया शारीरस्थान प्रकृतिभट्टियो नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

५८८-तथा तानादको गण पुण्यापुष्टिद्विकृति ५८८

इति श्रीम महामहोपाध्यायेन्दु निररितायामष्टाङ्गमह

यह-पायाया शशिललाया सूत्रस्थान

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(२३६) १ गा ४ १२, सु शा १ १९ (२३७) च
शा ४ १२ सु शा १ १९ (२३८) च शा ३ १२
(२३९) च शा ३ १३ (२४०) १ शा ३ १४
(२४१) १ शा ३ १७ (२४२) च शा ३ १८
(२४३) १ शा ३ १९, ४ ३७-४४ सु शा ४ ८१-
८७ (२४४) च शा ३ १९, ४ ४१-५१, सु शा ४
८८-९४ (२४५) ३ १९ ४ ५२-५६ सु शा ४ ९५-
९९ (२४६) च शा १ ५६ (२४७) च शा ४ ६
६४ सु शा १ १६ (२४८) १ सु ३ १२ (२४९)
१ शा ७ ४ सु गा ४ ४ (२५१) च शा ७ ४
(२५२) च शा ७ ४ (२५३) १ गा ७ ४ (२५४)
१ शा ७ ४ (२५५) १ शा ७ ४ (२५६) च
शा ७ ४ (२५७) सु गा ४ ४ (२५८) सु शा
४ ४ (२५९) सु शा ४ ४ (२६०) सु शा ४ ४

५५ मास्विराजने नी-व स ५६ स्वास्त्यमा-क स ५७ कृत्तुण । इति व क य

शा-९

(२६१) सु गा ४४ (२६२) सु शा ४४
 (२६३) सु शा ४४ (२६४) सु गा. ४४
 (२६५) सु गा ४५, ६, ७ (२६६) सु. शा ४. ५
 (२६७) सु शा ४८ (२६८) सु शा ४. १०, ११
 (२६९) सु गा ४१२, १३ (२७०) सु गा
 ४१४, १५ (२७१) सु शा ३. ४१६, १७ (२७२) च.
 चि १५ ५६, ५७, -सं ३२, सु गा ४१८, १९, -उ
 ४० १६९ (२७३) सु गा. ४२०, २१, २२, २३, च चि
 २. ४४६-५० (२७५) च. सू ८८, गा ७. ७, सु शा
 १४ (२७६) च सू ८११, सु शा १४ (२७७)
 च सू ८१०, -शा ७७, सु गा १५ (२७८) च
 शा ७७, सु गा १४ (२७९) च शा १. २५-२६,
 सु. गा. १. ५ (२८०) च सू ८४-६, -शा ११८-२३,
 सु गा. १४ (२८१) सु. शा. ५८ (२८२) सु गा,
 ५८, ३९ (२८३) च शा ७१० (२८४) सु. शा.
 ४२५ (२८५) सु शा ४२५ (२८६) सु शा ४
 २५. (२८७) सु शा ४३१ (२८८) सु शा ४. २६,
 २७. (२८९) सु गा ५९ (२९१) च सू ३०३-
 शा ७. ८, सु शा. ४. ३१, ३२ (२९३-२९४) सु उ
 ११३-१९ (२९५) सु उ ११८ (२९६) सु शा
 ११८ (२९९) सु गा ४२८. (३००) सु गा ४
 ३१ (३०१) च सू ७९. (३०२) च शा ७९, -सू
 २९३ (३०३) सु शा ५११ (३०४) सु शा ५१२
 (३०५) सु गा ५१३ (३०६) सु. शा ५१४
 (३०७) सु गा ५१५ (३०८) सु शा ५१६.
 (३०९) सु गा ५१७. (३१०) सु शा ५१८.
 (३११) सु शा. ५१९ (३१२) सु गा ५१९.
 (३१३) सु शा ५१९ (३१४) सु शा. ५२०
 (३१५) सु शा ५२६ (३१६) सु शा ५. २६
 (३१७) सु शा ५२६ (३१८) सु शा. ५२६
 (३१९) सु गा ५२७, २८ (३२०) सु शा ५२८
 (३२१) च शा ७१४, सु शा. ५२९ (३२२) सु.
 शा ५२९ (३२३) सु गा ५२९ (३२४) सु शा.
 ५२९ (३२५) सु शा ५३०, ३१ ३२ (३२६) सु
 शा ५३३, ३४, ३५. (३२७) सु शा ५३६ (३२८)
 च गा ७१४, सु गा. ५३७ (३२९) सु शा. ५
 ३७ (३३०) सु गा ५३७ (३३१) सु शा. ५३७
 (३३२) सु शा ५३९ (३३३) सु शा ५३९, ४३,
 ४४ (३३४) सु शा ५४० (३३५) च ७१४,
 सु गा ९९ (३३६) च शा ७१४ (३३७) सु शा ९९
 (३३८) च सू. ३० २५, -वि ५४ (३३९) च वि १३.
 (३४०) च गा. ७१५ (३४१) च गा ७१५
 (३४२) च. गा ७१५ (३४३) च गा ७१५
 (३४६) सु नि १०१८ (३४७-३४८) सु सू १५
 ४१-४२, च वि ५२४ (३४९) सु सू. १५ ४०-४१
 (३५०-३५१) च. गा ७१७. (३५२) च. शा ७१८
 (३५३) च शा. ८१९

पष्ठोऽध्यायः ।

(३५४) सु शा ७१ (३५५) च सू. ३०. ८-९.
 (३५६) सु शा ७३. (३५७) सु शा. ७. २०. (३५८)
 सु. शा ७२२ (३५९) सु शा ७२० (३६०) सु
 शा ७२२ (३६१) सु शा ७२०, २२ (३६२)
 सु शा. ७२१, २२ (३६३) सु शा ७२२ (३६४)
 सु शा ७२२ (३६५) सु शा ७२२. (३६६) सु.
 शा ७२२ (३६७) सु शा. ७२२ (३६८) सु शा
 ७. २२. (३६९) सु शा. ७२२ (३७०) सु शा. ७.
 २२ (३७१) सु शा. ७. २२ (३७२) सु शा ७२२
 (३७३) सु गा ७२२ (३७४) सु गा. ७. २२. (३७५)
 सु गा. ७. २२. (३७६) सु शा ७२२ (३७७) सु
 शा. ७६ (३७८) सु शा ७. १८ (३७९) सु शा
 ७१८ (३८०) सु गा ७१८ (३८२) सु शा
 ७१८ (३८३) सु. शा ९. १ (३८४) सु शा ७३.
 (३८५) सु शा. ७४, ५ (३८६) सु. शा ७५
 (३८७) सु शा. ९४ (३८८) सु शा. ९. ५. (३८९)
 सु शा ९७ (३९०) सु शा ९. ९ (३९१) च शा.
 ७. १२ (३९२) च गा ७१२ (३९३) च वि
 ५. ५, सु गा ९. १२ (३९४) च वि ५८१, सु शा
 ९१२ (३९५) च वि ५१० (३९६) च वि ५८१
 (३९७) च वि ५२६ (३९८) च वि ५८१, सु
 शा ९१२ (३९९) च वि ५. ११. (४००) च वि
 ५८१ (४०१) च. वि ५२६ (४०२) च वि
 ५८३, सु शा ९१२ (४०३) च वि. ५१२, २६
 (४०४) च वि ५८४, सु. शा. ९१२ (४०५) च
 वि ५८४, सु शा. ९१२ (४०६) च. वि ५८४,
 सु. शा ९. १२. (४०७) च वि ५८४, सु शा. ९.
 १२ (४०८) च वि ५८४ (४०९) च वि ५८४
 (४१०) च वि ५८४, सु. शा ९१२ (४११) च.
 वि ५. ८५, सु शा ९१२. (४१२) च वि ५८६,
 सु शा ९१२ (४१३) च वि ५८ (४१४) च वि.
 ५. २३. (४१५) सु शा. ९१२. (४१६) सु शा ९
 १२. (४१७) सु गा. ९१२. (४१८) च सू ३० १२,
 सु शा ९. ३ (४१९) सु शा. ९३ (४२०) च. वि
 ५. ९ (४२१) च वि. ५. ९. (४२२) च वि ५९ (४२३)
 च चि १५, ३८, ३९ (४२४) च चि १५ ३, ४० (४२५)
 च चि १५ ३, १३, १४, १५, ३८-४०, सु सू. २१ ९, १०
 (४२६) च चि १५ ४४. (४२७) च. चि १५ ५६.
 ५७, सु सू. २१ १०, ३५ २४, २७ (४२८) च चि. १५.
 ३९ (४२९) च चि १५. ६-८ (४३०) च चि १५ ९३-
 ११ (४३१) च. चि १५ १३, १४ (४३२) च सू २८. ४,
 चि १५ १५ (४३३-४३४) च. सू. २८. ५. -चि ८३९,
 १५. २० (४३५) च सू. २८ ४. (४३६) च चि १५ ३६,
 सु सू. १४ १३, १४, १६, ४६ ५२६ (४३७) च चि १५
 १८ (४३८) च चि १५ १६, १८, सु सू. १४ ३-
 ६, १०, ११, १२, १३, १५. ५, ४६. ५२७ (४३९) च. चि

१५ १६, १७, १८ सु स १४ १०, १५ १, ४६ ५२७
(४४०) च वि १५ १६, १७, १८-सू २८४ सु स
१४ १०, १५ ५, ४६ ५२७ (४४१) ७ नि १५ १६,
१७, १८, सु स १४ १०, १५ ५ ४६ ५२७ (४४२)
च वि १५ ३६ १९-सू २८, ४, सु स १४ १०, १५
५ ४६ ५२७ (४४३) ७ नि १५ १६, १९ सु स
१४ १०, १५ ५, ४६ ५२७ (४४४) ७ वि १५ १६,
-सू १७७४, ३०७ सु स १५ ५, २१, २२, २३, २४
(४४५) ७ वि १५ १७ २८ ३-११ सु नि १५-
२० (४४६) च स २७ ३४९, ३५० २८ ३ १५
३६, ३७ (४४७) ७ नि ३५ ६ ५७ (४४८) ७
वि ६ १२, सु स ३५ २४ (४४९) च वि ६ १२,
सु स ३५ २४ (४५०) च वि ६ १२ सु स ३५
२४ (४५१) च वि ६ १२, सु स ३५ २४ (४५२)
७ वि ६ १२ सु स ३५ २४ (४५३-४५४) सु
स ३५ २६ (४५५) ७ वि ५ २५ (४५६) ७
वि ५ २३ (४५७) च वि ५ २४ (४५८) सु शा
१० १० (४५९) ७ नि १५ २०, २१ (४६०) सु
स ४६ ५२७ (४६१) सु स ३५ २५ (४६२) ७
वि १५ ४

मत्तमाऽध्याय ।

(४६३) सु गा ६ १ (४६४) ७ गा ७ १४, -नि
२६ ३ (४६५) ७ नि ९ ३, सु शा ६ ५ (४६६)
सु शा ६ २४ (४६७) सु शा ६ २४ (४६८) सु
गा ६ २४ (४६९) सु शा ६ २४ (४७०) सु शा
६ २४ (४७१) सु शा ६ २४ (४७२) सु गा ६
२४ (४७३) सु शा ६ २४ (४७४) सु शा ६ २४
(४७५) सु शा ६ २४ (४७६) सु गा ६ २४ (४७७)
सु शा ६ २४ (४७८) सु शा ६ २४ (४७९) सु
गा ६ २४ (४८०) च शा ७ ९ सु गा ६ २५
(४८१) च शा ७ ९-चि २६ ३-सू २९ ३४-सि ९
४, ६ सु शा ६ २५ (४८२) ७ गा ७ ९, -सि ९ ४, ६
सु शा ६ २५ (४८३) ७ शा ७ ९, -सि ९ ४, ६,
चि २६ ३, सु शा ६ २५ (४८४) सु गा ६ २५ (४८५)
सु शा ६ २५ (४८६) सु शा ६ २५ (४८७) सु शा
६ २५ (४८८) सु शा ६ २६ (४८९) सु शा ६
२६ (४९०) सु शा ६ २६ (४९१) सु शा ६ २६
(४९२) सु शा ६ २६ (४९३) सु शा ६ २६
(४९४) सु शा ६ २६ (४९५) च शा ७ ९, सु
शा ६ २७ (४९६) सु शा ६ २७ (४९७) च शा
७ ९-चि २६ ३, -सि ९ ४ सु शा ६ २७ (४९८)
सु शा ६ २७ (४९९) सु शा ६ २७ (५००) सु
शा ६ २७ (५०१) च स २९ ३ सु गा ६ २७
(५०२) सु शा ६ २७ (५०३) सु शा ६ २७

(५०४) सु गा ६ २७ (५०५) सु गा ६ २७
(५०६) सु शा ६ २७ (५०७) सु गा ६ २७
(५०८) सु शा ६ १९ (५०९) सु स २५ ३४ ३५
२६ १३, १४, १५ (५१०) ७ नि २६ २ (५११) सु
गा ६ ३, १५ (५१२) च गा ७ ९ सु शा ६ ७
(५१३) सु गा ६ ७ (५१४) सु शा ६ ७
(५१५) सु शा ६ ७ (५१६) सु गा १ ७
(५१७) सु शा ६ ८ (५१८) सु शा ६ ९, २३
(५१९) सु गा ६ १, ११, १६ २३ (५२०) सु शा
६ ११, १६, २३ (५२१) सु शा ६ १२, १३, १६, २३
(५२२) सु गा ६ १४, १६ (५२३) सु शा ६ १७
(५२४) सु शा ६ ३१, ३२, ३३ (५२५, २७) सु
गा ६ २८ (५२६) सु शा ६ २८ (५२७) सु
शा ६ २८ (५२८) सु गा ६ २९ (५२९) सु
गा ६ २९ (५३०) सु गा ६ ४१, ४२

अष्टमाऽध्याय ।

(५३३ ५३८) ७ वि ८ ९५ सु गा ४ ६२, १३
(५३४) ७ नि ८ ९५ सु शा ४ ७७ ७९ (५३५)
च नि २६ २९३ सु गा ४ ६३ (५३७) च १७
११७ (५३९) । शा ६ १८ (५५०) सु शा
४ ७८ (५५१) सु गा ४ ६३ (५५३) च सू १७
७४ सु स १५ २३ २६ (५५४) च वि ८ ९८
सु शा ४ ६४-६७ (५५५) ७ नि ८ ९७ सु शा
४ ६८-७१ (५५६) ७ वि ८ ९९, सु शा ४ ७२
७६ (५५७) ७ वि ८ ९९ सु शा ४ ७७ (५५८)
७ वि ८ १० सु शा ४ ७७ (५५९) च स ७
४०, (५६०) ७ स १५-६२ ६५, ७ ४१,
(५६१) ७ शा ४ ३६-१६ सु शा ४ ८१-९९
(५६२) ७ इ १५ (५६३) ७ शा ४ ३६ (५६४)
च शा ४ ३६-१६ (५६५) च वि ८ १२२ सु
स ३५ २९ (५६६) च वि ८ १२२ सु स ३५
२९ (५६७) ७ वि ८ १२२ सु स ३५ २९
(५६८) ७ वि ८ १२२ सु स ३५ २९ (५७१)
७ शा ६ २९ वि ३ ३१-३७ ८ १२२ (५७२) ७
वि ३ ३५-३७ ८ १२२ (५७३-५७४) च वि ३
३०-३१ (५७५) च स ६ ८ ११ ३६ (५७६)
च शा ६ १३ (५७७) च वि ८ १२-११४ सु
स ३५ १६ (५७८) च वि ८ ११५ (५७९) च
वि ८ ११ (५८०) च वि ८ १२, १३ (५८१)
च वि ८ ११७ सु स ३५ १२ (५८२) च वि
८ ११७ (५८३) च वि ८ ११७ सु स ३५ १४,
१५ (५८४) च स २१ ३ (५८५) सु स ३५ ४
(५८६) सु स ३५ ४-६, ७-११ (५८८) च सु
८ २९-चि, ११ ७-८

धातुपोषणक्रम परिशिष्टम् ।

(च चि अ. १५)

अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
तद्द्रवमिन्नसधात् स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥
समानेनावधृतोऽग्निर्द्वयं पवनोद्भवः ।
काले भुक्तं ससं सम्यक् पचत्यायुर्विवृद्धये ॥ ७ ॥
एव रसमलायाश्चमाशयस्थसमध स्थितः ।
पचत्यग्निर्यथा स्थाल्यासोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ ८ ॥

आयुर्वेददीपिका—मप्रति सप्राप्तस्यान्नस्याग्निना
यथा पात्रो भवति, यथा च पच्यमानमन्न
देहधात्वादित्पतामापद्यते, तदा—अन्नमित्यादि ।
मुखप्रवेशादारभ्यान्तस्य व्यापार इहोच्यते । आदान-
माहारप्रणयनं वर्गं यस्य स नया, प्रकर्षतीति नयति ।
द्रवैरिति पानीयादीनि । भिन्नसवातामेत्यवयवगोचरेत्य-
मापन्नम् । काले इति उभुष्ठाकाले । भुक्तं सममिति मात्रा-
प्रकृतादित्यमम् । समानेनावधृत इति अग्निपार्श्वस्थितेन
समानेन सधुक्षित, अथ च समानं प्राकृतत्वादौ वायो वायु-
रिव अन्नं सधुक्षणो भवति न वेपथ्यकरः, विकृतस्तु वेपथ्य
करोति, तेन वातेन विषमोऽग्निर्भवतीति चोपपन्नं भवति ।
एते च द्रवादय पाचकर्यान्ने सहाया भवन्तीत्यनेन ग्रन्थे-
नोच्यते । 'आहारपरिणामकरास्त्रिमे भावा भवन्ति
तद्यथा—उष्मा वायुः क्लेदः स्नेहः कालः समयोगश्च' (शा.
अ. ६. १४) इति । उदर्यं पाचक इत्यर्थः । 'पवनोद्भवः' इत्य-
ग्निविशेषणं केचित् पठन्ति, सम्यगिति भुक्तविशेषणं केचित् प-
ठन्ति, तदा तस्य गित्यनेन मात्रासाम्यमुच्यते । सम्यग्ग्रहणेन तु
प्रकृत्यादिसंपदुच्यते । आयुर्विवृद्धये इति शरीरेन्द्रियसत्त्वात्म-
सयोगानुवर्तनाय तद्विवृद्धये च । रसमलाय इति तादृश्ये
चतुर्थी । आशयस्थमित्यामाशयस्थम् । अधः स्थित इत्यनेन
अग्नेरूर्ध्वज्वलनस्वभावतया ऊर्ध्वस्थान्नपाके सामर्थ्यं चयति ।
अत्रार्थे यथेत्यादिना दृष्टान्तमाह ॥ ६-८ ॥

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।
मधुराद्यात् कफो भावात्फेनभूत उदीर्यते ॥ ९ ॥
परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः ।
आशयापच्यमानस्य पित्तमम्लमुदीर्यते ॥ १० ॥
पकाशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना ।
परिपिण्डितपकस्य वायुः स्यात्कटुभावतः ॥ ११ ॥

आयुर्वेददीपिका—एव स्थूलपाकक्रममभिधाय,
अवान्तरमणुपाकक्रममाह—अन्नस्येत्यादि । भुक्तमात्रस्येति
भुक्तानन्तरमेव । षड्रसस्येति प्राशस्त्येनाभिधानं, किंवा
षड्रसस्यापि प्रथमं मधुरता निरुक्ता भवतीति दर्शयति ।
प्रपाकत इति प्रथमपाकत, प्रशब्द आदिकर्मणि । मधुरश्चासौ
आद्यश्चेति मधुराद्यः, किंवा 'मधुरात् प्राक् कफोद्भवः' इति
पाठः । फेनभूत इति फेनसदृशोऽघन इत्यर्थः । परिभाते आद्य-
मधुरपाकानन्तरम् । विदग्धस्येति पकापकस्य । अम्लभावतः
इति जाताम्लस्वरूपतः । आशयादामाशयात् । च्यमानस्य
अधोभागं वायुना नीयमानस्य, अनेन च पित्तस्थानसवन्य
विदग्धाहारस्य दर्शयति । अम्लमित्यघनम् । उदीर्यते इति
पित्तमुत्पद्यते, अम्लं च पित्तमम्लभावादाहारस्य उत्पद्यत
इति युक्तमेव । पकाशयं तु प्राप्तस्येति मलरूपतया पकाशय
गतस्य । शोष्यमाणस्य वह्निनोति यद्यप्यूर्ध्वदाहकमो वह्निः,
तथाऽप्यस्याधोगतस्य वह्निना शोष्यमाणत्वं पकाशयगत-

स्याप्युपपन्नम् । यतश्चाधोगमने सम्यग्बहिर्व्यापारो नास्ति,
अतः पच्यमानस्येति पठं परित्यज्य शोष्यमाणस्येति
कृत्वा । परिपिण्डितपकस्येति परिपिण्डितरूपतया मल-
रूपतया पकस्य । वायुः स्यात् कटुभावतः इति परिपिण्डि-
तावस्फोटककटुता वायोरुत्पद्यते । एवमोद्भवः पट्टसाहार-
स्यावस्थापाको भवति । ननु यद्यत्रावस्थापाकवशात् पण्यमेव
रमाना कफादिकर्तृत्वमुच्यते, तदा 'कटुतिक्तकषायाणां
विपाकः प्रायशः कटुः' (मू. अ. २६. ५८) इत्यादिना यो
विपाक उच्यते स विरुध्यते, अवस्थापाकेनेव बाधितत्वात्,
मैव, न एवमवस्थापाकोऽयं रसस्वभाव निष्ठापाक बाधते, किंत्व-
वस्थाया स्वकार्यं करोति, तेन रसादयोऽपि स्वकार्यं कुर्वन्ति,
अवस्थापाकोऽपि स्वकार्यं कार्यं करोति, यथा मधुरातिक्ता-
दि रसज्ञे उपपुक्ते मधुरोऽपि स्वकार्यं करोति, तिक्तादयश्च
स्वकार्यं कुर्वन्ति, अथ तु विशेषः यन्मधुराद्यस्यावस्थापा-
कस्य मधुरादयः श्लेष्मजनका रमा अनुगुणा भवन्ति तदा
स बहुश्लेष्माण जनयति, यदा त्ववस्थापाको विपरितकटुका-
दिपरिगृहीतो भवति तदा स्तोकमात्रं कफं जनयति, एव पित्त-
जनकोऽवस्थापाकोऽपि वाच्यम् । 'कटुतिक्तकषायाणाम्' (सू. अ.
२६) इत्यादिनोक्तस्थिषा विपाकस्तु रसमलविवेकसमकालो
भिन्नकाल एवावस्थापाके. सममिति न विरोधः । स च भिन्न
कालोऽप्यवस्थापाककार्यदोषानुगुणतयाऽननुगुणतया वा
अवस्थापाकाहितदोषाणां वर्धनं क्षयणं वा करोतीति तस्या-
भिधानं शास्त्रे प्रयोजनवदेव । यद्यपि सर्वमन्नमवस्थाया विद-
द्यते, तथाऽपि येऽत्यर्थं विद्राहिनस्त एव विद्राहिन इत्यु-
च्यन्ते, विशेषविदाहकमृत्वात् । अन्ये त्वाहु—न पट्टसा-
दप्यत्रात् सामान्यनावस्थापाके कफाधुत्पत्तिः, किंतु पट्ट-
सादनात् प्रथमे पाके मधुरोत्थमुद्भूतो रसः स कफं जन-
यति, तथा पित्तं विद्राहावस्थायासुद्भूतादन्तरसादुत्पद्यते,
एव वायुरपि आहारकटुतावस्थाया भवतीति । अन्ये
त्वाहु यत्, नात्रस्याग्निसयोगान्मधुराद्यावस्थिकं भवति,
किंतु कफादिस्थानेषु मनुष्याणां स्वभावादेव मधुरादयो
रसास्तिष्ठन्ति, ते चार्जं स्वस्वभावो नत्वा कफादीं जनयन्ति ।
उक्तं हि तन्त्रान्तरे "मधुरो हृदयादूर्ध्वं रसः कोष्ठे व्यव-
स्थितः । ततः सर्वर्धते श्लेष्मा शरीरवर्धनं ॥ नाभीहृदय-
मध्ये च रसस्त्वम्लो व्यवस्थितः । स्वभावेन मनुष्याणां ततः
पित्तं विवर्धते ॥ अधो नाभ्यास्तु सत्त्वेकं कटुकोऽवस्थितो
रसः । प्रायः श्रेष्ठतमस्तत्र प्राणिना वर्धतेऽनिलः ॥ तस्मा-
द्विपाकस्त्रिविधो रसानां नात्र संशयः"—इति । इह तु
तन्त्रेत्यादिग्रन्थार्थालोचनया यथोक्त एव ग्रन्थार्थो न्याय्यः ।
तन्त्रान्तरे तु श्लेष्मपित्तगतमधुराम्लरसौ वर्णयन्ति, ते कफा-
द्यधिगता रसा अस्माकमपि पाकसहकारितया अनुमता एव ।
यत्तु श्लेष्मजनकाशस्यैवावस्थापाके श्लेष्मकर्तृत्वमित्युक्तं, तद-
नुमतमेव, एव यः श्लेष्मजनकोऽसौ आहारगतः स स्थान-
महिम्ना तदाहारस्य मधुरतामापाद्य श्लेष्माणं विशेषेण जन-
यतीति ब्रूमः । यत्तु, अनेनावस्थापाकेन कफपित्तयोरीरण-
मात्रं क्रियते न तु वृद्धिः, वृद्धिर्निष्ठापाके एव भवतीति
वदन्ति, तदुपपत्तिश्चून्माति, किंच, अवस्थापाकात् कफ-
पित्तयोर्वृद्धिः, तथा निष्ठापाकाच्च मलरूपतया उत्पाद इति
युक्तं पश्यामः ॥ ९-११ ॥ (चा. चि. १५. १२-१५)

आयुवेददीपिका—पाकजन्याना रसादीनामुत्पादक्रमेणाह रसादित्यादि । रसाद्रक्तं प्रसादजं, ततो रक्तान्मास प्रसादजं, मासान्मेद प्रसादजमित्यादि यावच्छुक्राद्वर्धं प्रसादज इति । प्रसादजशब्देन रसादिभ्यः प्रसादाशजान्या रक्तादयः, किष्टाशजान्यास्तु वक्ष्यमाणा कफादय इति । शुक्रात् निर्मलतया प्रसादज एव गर्भो भवति, न तु मलजन्य किञ्चित् । केचित्तु शुक्रमलतया स्मश्रूणि वदन्ति, तत्र, तन्नेऽनभिधानात् । तथा शुक्रमलं यदि स्मश्रूणि स्युस्तदा स्त्रीणामपि सशुक्रतया स्मश्रूणि भवेयुः, स्त्रियश्च सगुक्रा एव, परं तासां शुक्रगर्भास्त्वस्मक न भवतीत्यादि प्रतिपादितं प्राक् । अन्ये तु गर्भप्रसादजशब्देन नपुसकेन ओजोऽभिधत्ति । प्रसादज इत्यत्र जातशब्दो पोषण एव वर्तते, नापूर्वोत्पादे, रक्तादयो हि गर्भात्प्रभृत्येवोत्पन्ना रसादिभिर्पोष्यन्ते, तत्र च त्रिधानूत्पाद व्याख्यातारो वर्णयन्ति—तत्र रस स्वाभिपच्यमानो रक्तायाति, रक्तं मासतामित्यादि पूर्वपूर्वधातुपरिणामादुत्तरोत्तरधातुत्पादः, यथा क्षीरादधि भवति, दध्ना नवनीतं, नवनीताद्धृतं, घृताद् घृतमण्डं, इत्येक पक्षः । किंवा रस एव रक्तं प्रथमं ग्राहयति, तत्र च रक्तस्थानसवन्याद्रक्तसादृश्यमनुभवति, रक्तं च रक्तसमानेनागेन पोषयति, ततो रक्तमाह्लाग्य मासमाह्लावयति, तत्रापि मामपोषणं करोति, माससादृश्यतामनुभवति, एवमुत्तरोत्तरधातुन् रस एवाह्लावयति वर्धयति च, यथा केदारनिषिक्तं कुल्याजलं प्रत्यासन्ना केदारी तर्पयित्वा क्रमेण केदारिकान्तराणि आह्लावयति । किंवा आहाररस उत्पन्नो भिन्नैरेव मार्गे रसराशि-रादीनि समानेनाग्रेण तर्पयति, तत्र च यः प्रत्यासन्नो धातुस्तत्पोषको धातुभागस्तु शीघ्रं पुष्पाति, यस्तु विदूरो धातुस्तस्य विदूरमार्गतया चिरेण पोषणं भवति, एव भिन्नैरेव मार्गैर्धातुना पोषणं भवति, यथा खले उत्पतितानां कपौतानां भिन्नदिग्गामिना स्त्रीयस्त्रीयमार्गेणैव गच्छतां गन्धदेशस्य प्रत्यासन्नविप्रकृष्टत्वादिभेदेन शीघ्रं चिरेण च गमनं भवति, तद्वत् । इति क्षीरदधिन्याय-केदारीकुल्यान्याय-खलेकपोतन्यायात् त्रेषां धातुपोषणक्रमः । तत्रेह शब्दार्थपर्यालोचनया केदारीकुल्यान्यायः क्षीरदधिन्यायो वा सगत एव, खलेकपोतन्यायस्तु मनादुर्घटः । तस्मिन् हि पक्षे रसाद्रक्तं प्रसादजमित्यर्थव्युत्पादनं दुःशकं, प्रपञ्चितं चैतद्विविधाशितपीतीये, (सू. २८.४) तत्रैवानुसरणीयं प्रपञ्चं । ननु, विविधाशितपीतीये आहाररसाद्रसादिपुष्टिरक्ता 'पुष्यन्ति त्वाहाररसाद्रसश्चिरम्' (सू. अ. २८.४) इत्यादिना, तत्र रसक्षयं स्वीकृतम्, इह त्वेक एव रक्तपोषको रस इति कथं न विरोधः ? । मैव, तत्रापि आहाररसशब्देन आहारजप्रसादोऽभिधीयते, स च रसग्रहणगृहीत एव । यतो द्विविधो रस-स्थायी, पोषकश्चेति, तेन तत्र धातुपोषकपोष्यरसाशयोर्भेदविषयता मेद उक्ताः, इह स्थायिपोषकरसाशायकतया निर्दिष्टौ, स्थायिरसपोषकरसमागयोः स्थानभेदाध-

भावादेकत्वम् एव कृत्वा सप्तधातुकं शरीरमुच्यते । एतदपि विविधाशितपीतीये एव प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

रसात् स्तन्यं तथा रक्तमसृज. कण्ठराः शिरा ।

मांसादसा त्वचः पट् च मेदस स्नायुसन्धय ॥ १७

शिवदासव्याख्या मप्राति प्रसादजन्यता धातुनामभिधाय उपधातुनामप्याह रसादित्यादि ।

अत्रापि रसात् स्तन्यं प्रसादजमित्यादि योज्यम् । रक्तमिति स्त्रीणां रजस्य रक्तमप्युपधातुरूपम्, रसादेव रक्तं प्रसादभागजन्यमित्यर्थः । उक्तं च सुश्रुते,—“रसादेव स्त्रिया रक्तं रजसं प्रपद्यते” (मु. सू. अ. १४.६) इति । एतच्च रजोरूपं रक्तं रसजन्यमपि धातुगोणितवत् न शीघ्रं जायते, किन्तु शुक्रवन्मामेनैव । तदुक्तं सुश्रुते—“एव मामेन रसं शुक्रो भवति स्त्रीणां च आर्तवम्—” (सू. १४.४) इति । अन्ये तु—“घृतकुम्भो यथैवाग्निमाश्रितं प्रविलीयते । विमर्षत्यातं पुमां तथा स्त्रीणां समागमे—” इत्यत्र यथा आर्तवशब्देन शुक्रमुच्यते तथा स्त्रीणां च आर्तवमित्यत्रापि आर्तवशब्दः शुक्र एव वर्तते न तु रजसि, रजो हि रसाद्रक्तवत् शीघ्रमेव जायते न तु मामेन इत्याहुः । तत्र इत्यन्ये, विमर्षत्यातं वमित्यादावपि स्त्रीणामर्तव पुमां समागमे सति विमर्षनीति योजनया आर्तवशब्दस्य रजोवचनत्वेनाप्युपपत्तेः । वस्तुतस्तु आर्तवस्य रक्तरूपता यद्यपि मासादवोर्भवति तथापि तस्यार्तवरूपता गर्भाशयप्राप्त्यैव भवति, गर्भाशयप्राप्तिस्तु मासेनैव भवतीति कृत्वा मासेनार्तवं भवतीति सुश्रुतेनोक्तम् । उक्तं हि विश्वामित्रेण—“सूक्ष्मा केशप्रतीकाशा वीजरक्तवहा शिरा । गर्भाशयं पूरयन्ति मासाद्वीजाय कल्पते—” इति । तत्र वीजभूतरक्तं वीजरक्तमर्तवमित्यर्थः । असृज कण्ठरा इति स्थूललायव । मेदस स्नायुसन्धय इत्यनेन तु मेदस सूक्ष्मस्नायुपोषणमिति ज्ञेयम् । चरके हि कण्ठराशब्दः स्थूलस्नायुवाची, सुश्रुते च स्थूलशिरावाचीति ज्ञेयम् । एते च स्तन्यादयः शरीरधारका अपि उपधातुशब्देनैवोच्यन्ते, न तु धातुशब्देन, धातुशब्दप्रवृत्तेर्धारणपोषणनिमित्तत्वात् । तेन ये शरीरं धारयन्ति धातुंश्च पुष्पन्ति रसादयस्त एव मुख्यतया धातुशब्दवाच्या न स्तन्यादयः, ते हि शरीरं धारयन्त्येव न तु किञ्चित् पुष्पन्ति । उक्तं हि भोजे,—“शिरास्नायुरजस्तन्यत्वचो गतिविवर्जिता । धातुभ्यश्चोपजायन्ते तस्मात्ते उपधातवः” इति । अत्र गतिविवर्जिता इत्यनेन धात्वन्तरपोषणाया गतिर्निषेध्यते । अत एव धातुभ्यश्चोपजायन्त एव न तु परजनयन्तीत्यर्थः । यत्तु “किञ्चिदोपश्रमनं किञ्चिद्भातुप्रदूषणम्” (च. सू. १.६७) इत्यत्र धातुशब्देन दोषाणामपि ग्रहणम्, तदौघ-धातुशब्दप्रयोगाज्ज्ञेयम् । उक्तं हि,—“दोषा ह्यपि धातुसंश्लम्बन्ते—” इति । शुक्रस्याप्योऽपि पोषकतया धारणपोषणयोगोऽस्तीति धातुत्वमखण्डितमेव । ओजस्तु यद्यपि न धातुपुनाप्युपधातुपु पठितं तथापि तत् सप्तधातुसाररूपतया सप्तधात्वन्तर्गतमेवेति ज्ञेयम् । अत एव तस्यापि पृथङ्नोक्तः ॥ १७

किन्तर्हि ? आहाररस । अत एव धातुशब्दोपादानमन्यकम् ।
 भूम । धातुशब्द आधाराभिधेयत्वेनेहोपात्तो रसस्य देह-
 धारणत्व दर्शयितुम् । सवेष्टा हि धातूना यदेह-
 धारणस्वभावत्व तदाहाररसाप्यायितानामेषाम्, न
 त्वनाप्यायितानाम् । अतः स आहाररसो धातूनामा-
 धार — उद्भवस्थानम् । यथा,—लोके हेमादीनां य आधार
 प्रतिनियतो विनिष्टा मृत् स धातुसञ्ज्ञया भण्यते । इयं मृद्धे-
 मधातुरियं रजतधातुरिति । एवमाहाररसो व्यानेन विक्षि-
 प्यते, न रसाख्यो धातुः इति स्थितमेतत् । किञ्च, आहार-
 रसादेककालं सप्तसु धातुस्रोतः सु प्रवेशिताद्रसरत्कादयो धातव
 उत्पद्यन्ते, इति यद्येष एककालधातुपौषणपक्ष आश्रीयते-
 तदानीमिदं विरुध्यते—“पूर्वो धातुः परं कुर्याद्बृद्धं क्षाणं
 च तद्विधम् ।” (ह. सू. अ. ११.३५) इति । यतः सवे
 धातव आहाररसेन युगपद्व्यानविक्षिप्तेन स्वे स्वे स्रोतस्यव-
 तिष्ठमाना स्वातन्त्र्येणाहाररसाप्यायिता पुष्यन्ति, अना-
 प्यायिता क्षययान्ति । तदेव कथं पूर्वस्य धातोर्वृद्धौ परस्य
 वृद्धिः पूर्वस्य धातोः क्षये परस्य क्षयः स्यात् ? न हि कदा-
 चिद्भूते मैत्रे तृप्ते चैत्रं सुहितं स्यात् । अतः वाऽसुहितः
 स्यात् । तथा स्थूलस्य मेद एवोपचीयत इति दृष्टम् । न च
 समं कृत्वा सप्तसु धातुस्रोतः सु विनिक्षिप्ते रसे मेदसोऽधिका
 वृद्धिः कथञ्चिदुपपद्यते । क्रमपरिणामपक्षे तु स्थूलस्याहार-
 रसो रसधातुतया परिणमति । रसधातू रक्ततया, रक्तधातु-
 र्मांसतया, मांसधातुमेदस्तया परिणमति । मेदस आहारपूर्ण-
 स्य स आहाररसो मेदस्त्व प्राप्तः पुनः प्रतिस्रोतोव्यानेन
 मांसस्य विशेषवती वृद्धिः करोति, अनन्तरं रक्तस्य, अनन्तरं
 रसस्य । पुनश्च रसधातुरतिपूर्णा रक्तस्य वृद्धिं विधत्ते, रक्त-
 धातुर्मांसस्य, मांसधातुमेदसः, इत्येवमतिस्थूलस्य मेदोवद्रसा-
 दयो मासावसाना अयुपचीयन्ते । अस्यावयवस्थास्थ्यादि-
 स्रोतसा मेदसाऽऽवृत्तत्वाच्च तथोपचीयन्ते । तस्मादाहाररसेन
 मेदोभावेन परिणमता उदकपरिपूर्णाभिनवमृत्कुम्भजललव-
 स्यन्दनन्यायेनास्थावयवो धातवः केवलमाप्यायन्ते, न तु
 तथोपचीयन्ते । तथा च मुनिः (च. सू. अ. २१.४)—
 “स्थूलस्य मेद एवोपचीयते, न तथेतरे धातवः ।” इति ।
 अस्य ह्ययमर्थः—मेदसो येऽन्येऽस्थावयव शुक्रावसानास्ते न
 तथोपचीयन्ते, न पुनः पूर्वं रसादयो धातवः स्थूलस्य नोप-
 चीयन्त इति । अत एवाह मुनिः (च. सू. अ. २१.९)—
 “मेदोमासातिवृद्धत्वाच्चलस्त्रिगुदरस्तन । अयथोपचयो-
 त्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥” इति । अपि च, यदि क्रम-
 परिणामपक्षो नोपरीक्रियेत तदानीं गर्भस्य शुक्रधातुसारो-
 त्तस्य रसादयो मज्जावसाना धातवो न स्युः । कारणानु-
 विधातीनि हि कार्याणि भवन्तीत्युक्तम् । क्रमपरिणामपक्षे
 पुनः शुक्रप्रसादस्य सर्वधातुप्रसादरूपतया परिणतत्वात् स
 शुक्रप्रसादो गर्भतया परिणमस्तथारूप एव परिणमिति ।
 कारणानुरूपत्वात्कार्याणाम् । तथा च बीजकारणे वटधव-
 प्ररोहादौ सकलान्यवस्य तत्पदार्थजातानि तथारूपाण्यव्य-
 फरूपतया तान्यवतिष्ठन्ते । यानि कार्यरूपतया परिणमन्ति
 सर्वाण्यभिव्यक्तिं यान्ति काये दृश्यन्ते । ननु, क्रमपरिणाम-
 पक्षे धातोर्धात्वन्तरोत्पत्तावाश्रीयमाणाया यो यो धातुर्धात्व-

न्तरभावेन देहे परिणमति । तस्य तस्य धातोर्धात्वन्तरभावेन
 परिणतत्वादभावः प्राप्नोति पूर्वस्य पूर्वस्य । ततश्च शुक्र-
 प्रसादस्यैव देहे सद्भावः स्यात्, न रसादीनां धातूनाम् ।
 तथा चैवमाहारविनिवृत्तावापि स्त्रीगमनसामर्थ्यं स्यात्,
 शुक्रस्य विधमानत्वात् । अत्रोच्यते । अनवच्छिन्नप्रवाह-
 मन्तानक्रमेणाशाशिकतया धातूनां धात्वन्तरभावापत्तिः, न
 तुल्यकाल सर्वैरवयवैरुत्पत्तिः । इति कृत्वा यो यो धातु-
 र्धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति न तस्य तस्य धातोः पूर्व-
 स्याभावः प्राप्नोति, सर्वैरवयवैरपरिणतत्वात् । तदेव सर्वथा
 क्रमपरिणामपक्ष एवाश्रयितुं न्याय्यः । तथा चाष्टाङ्ग-
 सङ्ग्रहेऽप्यधीतम् (शा. ४.३६)—“तत्राहाररसो व्यान-
 विक्षिप्तो यथास्व सप्तसु धात्वग्निषु क्रमात्पच्यमानः स्वात्मभाव-
 प्रच्युतिसमनन्तरमेव प्राप्तः रसादिधातुमज्ञक कालवदस्वलित-
 प्रमाणो देहमूर्जायित्वा” इत्यादि । तथा चरकसंहितायां दृढ-
 बलोऽप्याह (चि. अ. १५.१४)—“रसाद्रक्तं ततो मांसं मासा-
 न्मेदस्ततोऽस्थि च । अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्रादूर्ध्वं प्रसादजं
 (च. चि. १५.२१.३५) इत्युक्तवन्तमाचार्यं शिष्यास्त्विदमचोदयत् ।
 रसाद्रक्तं विसृज्यात्कथं देहेऽभिजायते ॥ रसस्य न च रागोऽ-
 स्ति स कथं याति रक्तताम् । रसाद्रक्तात् स्थिरं मांसं कथं
 तज्जायते नृणाम् ॥ रसाद्रक्तात्तया मासान्मेदसं श्वेततां
 कथम् । श्लक्ष्णाभ्यां मासमेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु ॥
 खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तया । मज्जश्च परि-
 णामेन यदि शुक्रं प्रजायते ॥ कथं सर्वगतं शुक्रं प्रवर्तन्ति
 मनीषिणः । अथ प्रसादान्मज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥
 छिद्रं न दृश्यतेऽस्थना च तन्नि सरति वा कथम् । एवमुक्तं तु
 शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम्—तेजो रसानां सर्वेषामभ्युजानां
 यदुच्यते । पित्तोष्णं स रागेन रसो रक्तत्वमृच्छति ॥
 वाय्वग्निर्तेजसा युक्तं रक्तं मांसत्वंमृच्छति । श्लेष्माणं च
 समाश्रित्य मांसं स्नेहाभिसंयुतम् ॥ स्थिरतां प्राप्य शौण्ड्र्यं
 च मेदो देहेऽभिजायते । पृथिव्यग्न्यनिलादीनां सद्भावं
 श्लेष्माणं वृत् ॥ खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो
 नृणाम् । करोति तत्र सौषिर्धमभ्यां मध्ये समीरणं ॥ मेदसा
 र्त्तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः । तस्मान्मज्जश्च यः
 स्नेहः शुक्रं सजायते ततः ॥ वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्धं
 जायतेऽस्थिषु । तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात्कुम्भादिवोदकम् ॥
 स्रोतोभिः स्यन्दते देहात्समन्तोच्छुक्रवाहिभिः । हर्षेणोदी-
 रितं रागात्सङ्क्रुष्याच्च मनोभवात् ॥ विलीनं घृतवज्राया-
 मोष्मणा स्थानविच्युतम् । वस्तौ सम्भृत्य निर्याति
 स्थलान्निभमिवोदकम् ।” इति । तथा चरकमुनिरापे
 साक्षादाधिजगो (चि. अ. ८.३९)—“स्रोतसा च यथास्वेन
 धातुः पुष्यति धातुना ।” इति । तथा (च. सू. अ. २८.३)
 “धातवो हि धात्वाहारा प्रकृतिमनुवर्तन्ते ।” इति ।
 नम्रजिदप्याह “तत्राहाररसात्पूर्वं रसधातुर्विवर्द्धते ।
 रक्तधातू रसाच्चैव रक्ताख्यान्मांसमेव च ॥ मेदोधातुस्ततो
 मासादस्याख्यो मेदसस्तथा । मज्जाधातुस्ततोऽस्थ्याख्या-
 न्मज्जश्च शुक्राख्य एव च ॥ शुक्रात्परं च गर्भस्य सम्भवः
 परिकीर्तितः” इति । तस्मात्क्रमपरिणामपक्ष एव युक्तः ॥ ६२-६३

विकृतिविज्ञानम् ।

विकृताऽविज्ञानीयो नवमोऽध्यायः ।

(उपोद्धात)

नारिमाधानाय प्रभृत्यपवग यावन्मिन् स्थाने
निर्णीयते तदाह जीवित-चावेन प्रसार । निर्णीत तस्य
मृत्युनाम तपरिरूपरिणा निर्णीत । यन्मस्वाद्गुणानां
मध्यायारम्भ ।

१ प्रतिष्ठा ।

*** अथाता विहृता द्विषानोऽयमभ्यासः स्यात्तथा
स्याम । इति हस्माहारात्रेयाद्यो महपय ॥ १

*** अथ यादि पूर्ववत् प्राम्येयम् । विहातमरण
जमा तत्प्राप्तुर्भावि, परामना, मेहा तरगमन पश्यन् ।
नमता विनाश इति पयाया । अथवा विहृति स्वभा
वणाद घटाभाव । तत्र विनाशमपि कृत्य कृत्यमथाक. ८८

२ रिट ३।५।

५८९-स्वस्थानानातुराणां या पुराणा नहा तथा
 भिक्षाणिनामापधविषयमतीति । तपः शरीरयापिना
 नाया घनाधना इव वषमायुष क्षय मच्यताऽऽम्भा
 त्वमाधयिषयास जनयन्ति । तत्पमामता रिष्टमि
 त्याह ॥ ३

५८९-स्वस्थातुरविधानपक्ष्या सर्वेषां पुंशो देहा
तरामिलाणि समूपा दोषा प्रकृतिविषयम् अनयिता
तद्विधमित्याहुः । पञ्चानां विहृता रिष्टमित्युक्त्वा विभूता
दोषा । औपध्विषयमतीता-अमाध्या । मरुत् । रोर
व्यापिन सत् आद्युष क्षय सूर्य ताऽऽसमादिविषयित
प्राप्तं विप्रोक्तं जनयिता । तत्र वणानीना क्रमेण विहृताया
निर्दिश्यते- ९

३ प्र।श्रुता वणा ।

५९०-तत्र गार इयाम कृष्णो गां॥२॥म कृष्ण
इयाम इति 'द्वे प्रकृति-न्या । तत्रेदाश्च पञ्चगाराण्य

५९०-यच्च तावत् प्राकृता अपानवणा गौर, इषाम
हृण, गौरस्याम, कृष्णस्याम इति । पद्मगीरात्परतया
भत्ता । तत्र पद्मगौरात् गौरात् गुरगौर इत्यवमा यो गौर
भद्रा । अपित्यस्यामो स्वातुरस्यामो तमस्याम इत्यत्र
मादय इत्यामभेदो । प्रियेण यामो १ इत्याम एतस्याम
इत्यवमादयो गौरस्यामभद्रा । व-अत्र ग बोविल्लु ग,
पद्मपद्म ग इत्यवमादय कृष्णभत्ता । अन्तीकृत्तमात्र
कृष्ण इत्यवमात् ५ कृष्णस्यामभद्रा । इति प्रकृति
वर्णा ५९०

४ विष्टता वणा ।

५९१-नीलेशामताप्रहारिद्रमुक्तादयस्तु विवृत्य ४
५९२-यमाऽरुणलोहितस्ताप्रेडिमल्य । हारिता
हरितालमन । गुहुरगुणस्य आदिप्रत्यय ५९३

५७ स्वाम । स्व-क ख ५८ न गौरोगौर श्यामोऽयाम कृ णो कृष्ण इ-व ख ५९ देहप्र-ख. ग.
 ६० न म्ना यु-क ख ६१ पादिभा-ग.

५ रिष्टरूपा वणा ।

५९२-तत्र प्रकृतिविकृतियर्णा यु ॥५६॥ ॐ कदरा या
मर ॥५॥ ५

५९२-गरारे गुरीरवणे वा विमक्तो ऽकृतिविश्रुतिवर्णो
मरणाय ५०२

६ ग्लान्युप रयानाना प्रकृतिभदापोत्ताना च
भावाना दिष्टत्वं ।

५७२-एतन् ग्ला^१पुपचयसोम हृषीक्ष्यस्त्रिहाद नस्तथा
प्रकृतिभेदीयोक्ता^२ महदुपचयसुहृदमदीर्घाणि^३ सर्वपां
च त्रयोदशिविभागं प्रतिनियतानां भावानामविमित्त
ता^४ त्रयात्यमुक्तं भवति ॥ ६

५९३-येन स्वायुपरायादादि प्राप्तातामि विह-यो
 युगपच्छरीरं स्वान्निमित्तं स्रजं मरणापेक्षया ।
 तथा मत्वाद्युक्तानां शरीरप्रभृतीनामस्व ॥ ५९४ दीप
 त्वयुक्तानामेव वाग्निनामस्वभस्वः स मरणापेक्षेयमात्र
 त्वक्तं भवति ५९३

७ खादीना ५४ इतना छाया ।

५१४-छायास्तु शरीरे पश्य । तत्र सादृ-महोद्गता
काशनीलनिर्मला सखेहा नमय । वाता-वासुभ
स्मरुक्षा रता ॥ इयावा निजभा १२६५॥धि
तेजस-सुतताशनयिषु रक्षतपनीयस्त । दक्षिणा
भग्भस-वह्नेयं द्रनीलधिम । घना सुजिग्धाभुव-
द्विराभा घना गिरा खिन्ना शुद्धा इयावा श्वेता
च ॥ ७

५९४-नादिमहाभूतमय्य पञ्चछाया शरीरमभवात् ।
छाया वाति । सुषोष्मम् । सम्प्रभयसंश्लिष्टिरिव । छायाया
गन्धामभवान्गन्धधारस्य गन्धो विद्यते । कुण्डुताशनादिव
द्रव्या । तपनी । सुवणम् । तस्य संततस्वप्न । घनाश्चटो
पलक्ष्या । अथ वृषिषा । साचराभा रमणीयदीप्ति ।
सुखायम् ५९४

८ रिष्टरूपा छाया ।

५९५-तासौ वाय वा विनाशाय क्षेमाय चाति
महत् ॥ ८

१ सुतस्वरूपाच्छाया ।

५९६- शेषास्तु सुखादया ॥ ९

१० सप्त प्रभा ।

५०७-सप्त प्रभा रक्षा, पाता, पाण्डुरा, सिताऽ
सिता, श्यावा, हरिता च ॥ १०

५९७-रक्तादिना सप्तप्रकारा प्रभा । प्रभा दीप्ति ।
श्यावा नाललाहित ५९७

११ जोभना प्रभा ।

५९८-ताः स्निग्धा विकाशिन्योऽमला. शुभाः ॥ ११
५९८-स्निग्धत्वादियुक्ता. प्रभा शुभा ५९८

१२ अशुभा प्रभा ।

५९९-विपरीतास्त्वशुभाः ॥ १२

५९९-यथोक्तविपरीता रौक्ष्यादिगुणा विपरीताः ५९९

१३ प्रभाच्छाययोर्भेदक लक्षणम् ।

६००-तथोर्विशेषाः-छाया वर्णमाक्रामत्यासन्ना च लक्ष्यते पञ्चभूतात्मिका च । प्रभा तु वर्ण प्रकाशयति विप्रकृष्टालक्ष्यते तेजःप्रभवैव च ॥ १३

६००-छायाप्रभयोः आस्त्रकार स्वयं लक्षण दर्शयति-वर्णमाक्रामाति प्रतिद्वन्द्वीभूतेव वर्णस्यात्मानं प्रकाशयति निकटे च लक्ष्यते सा पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतसमुदायकार्यमा प्रभा तु केवलं तेजः प्रभवा सर्वा वर्णं प्रकाशयति विप्रकृष्टा-च्च लक्ष्यते ६००

१४ अक्षिकुमारिकादर्शनप्रयुक्त रिष्टम् ।

६०१-यस्य दृष्टौ प्रतिच्छायामयी कुमारिका न दृश्यते स परासुः ॥ १४

६०१-यस्य दर्पणादौ प्रतिच्छायाया प्रतिविम्बेऽक्षिण कुमारिका न दृश्यते स परासुर्भूतकल्पः । परागता असवो यस्येति कृत्वा ६०१

१५ विगहिता प्रतिच्छाया ।

६०२-यस्याऽऽतपादर्शादिष्वकस्मात् प्रतिच्छाया छिन्ना भिन्ना हीनाऽधिकाऽऽकुला नष्टा जिह्वाऽवाक्-शिरा विशिरा द्विशिरा विस्तृताऽन्यथा वा विकृता वा दृश्यते ॥ १५

६०२-यस्य यस्य देह इदमिदं दृश्यते स स गता-सुरिति सवन्धः । सुबोधम् । प्रतिच्छाया प्रतिविम्बम् । छिन्ना द्विधा गता । भिन्ना सच्छिद्रा । अधिका अङ्गेन स्वप्रमाणाद्वा । आकुला अपरिस्फुटावयवा । नष्टा दृष्ट्या न दृश्यते । जिह्वा मलिनेव । अधोमुख शिरो यस्या अतद्भूतस्यापि सा अवाक्शिराः । विकृता स्वप्रमाणा-द्विस्तीर्णा । अन्यथेति स्वप्रमाणात् सक्षिप्ता ६०२

१६ ललाटाश्रय रिष्टम् ।

६०३-यस्य ललाटं न स्विद्यति ॥ १६

६०३-ललाटं न स्विद्यति प्रायः अकस्मादिति स्मर्तव्यम् ६०३

१७ केशरोमाश्रय रिष्टम् ।

६०४-यस्य केशरोमान्यनभ्यक्तान्यभ्यक्तवद् दृश्यन्ते ॥ १७

१८ नयनाश्रयाणि रिष्टानि ।

६०५-नयने चातिप्रविष्टे निर्गते विस्तृते संक्षिप्ते संक्षिप्तभ्रूणी विनभ्रूणी जिह्वे विपमे विभ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलाभे कपोताभे अलातवर्णे नीलादि-

विकृतवर्णे अतिचले स्तब्धवस्ते प्रभ्रुते अत्युन्मिषिते आतिनिमिषिते ललितपद्मणी वा ॥ १८

६०५-विभ्रान्त मिव्याविषयक दर्शनं ययोस्ते विभ्रान्त-दर्शने । वस्ते मुक्तसन्धिवन्धने । स गतायुः ६०५

१९ नामिकाश्रयाणि रिष्टानि ।

६०६-नासिका वातिविधृतातिसंवृता कुटिला-स्कुटिर्ती पिटकाचिता शुष्का वा स गतायुः ॥ १९

२० ओष्ठाश्रय रिष्टम् ।

६०७-यस्याधोधरोष्ठो आत्युत्तरौष्ठश्चोर्ध्वमुर्धो वा पक्षजमृनीलो ॥ २०

२१ दन्ताश्रय रिष्टम् ।

६०८-दन्ता वातिरुक्षास्तान्त्राः श्यामौ पङ्क्तिताः पुष्पिताः सशर्करा वा सहसा वा पतन्ति ॥ २१
टिप्पणी-स गतायुरित्युपरितन्नेन सवन्धः ।

२२ जिह्वाश्रय रिष्टम् ।

६०९-जिह्वा वा जिह्वा स्तब्धा सुताऽवालता गुर्वी श्यावा भूना शुष्का विमर्षिणी कण्टकाचितेव वा ॥ २२

२३ गण्डललाटवन्वाश्रय रिष्टम् ।

६१०-यस्य गण्डललाटहनुवर्धनानि स्थानाञ्जुता-नीव स्वस्तानि ॥ २३

२४ शिरोधरापृष्ठगत रिष्टम् ।

६११-यस्य न धत्ते शिरः शिरोधरां पृष्ठं वा स्वभारम् ॥ २४

२५ हनूगत रिष्टम् ।

६१२-हनू वा पिण्डमास्थस्थम् २५

२६ मेढ्रवृण्णाश्रय रिष्टम् ।

६१३-यस्योत्सिक्तं मेढ्रमतिनिस्तृतं वा वृण्णावतो विपर्ययो वा ॥ २६

२७ मूत्राश्रय रिष्टम् ।

६१४-यस्य मूत्रमत्युष्णम् ॥ २७

२८ प्रस्तुतरक्ताश्रय रिष्टम् ।

६१५-यस्य विपदोपाद्विना खेम्यः सरोमकूपेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ॥ २८

२९ अङ्गलावगौरवगत रिष्टम् ।

६१६-यस्यानिमित्तमङ्गान्यतिलधून्यतिगुरूणि वा स्युः स मुमूर्षुः ॥ २९

६०७-६१६-यस्याध इत्यादि सुबोधम् । पुष्पिता कुसुमाचिता इव यथा निचुला पुष्पिता भवन्ति । शर्करा चूर्णम् । अत उक्ताद्विपर्ययोऽतिनिस्तृतं मेढ्रमुत्सिक्तौ वृण्णौ स मुमूर्षुरिति योज्यम् ६०७-६१६

३० स्वराश्रित रिष्टम् ।

६१७-यस्यैकोऽनेको वा स्वरो रद्भिर्दान्यक्तः क्षामो दीनो वा सहसा लक्ष्यते ॥ ३०

६३ °यने वातिप्र°-क ६४ °ता पिटकाचि°-क ख. ६५ °मा पङ्क्तिः पु°-ख. ६६ °वन्धानि स्था°-ग ६७ °द्वदो व्य°-ग

वाग्म्य रिष्टम् ३१

६१८-या वा विपक्षमुद्यति । यस्य वा वदो भूत
मृष्यमुदा २ नति ॥ ३१

३२ ३५ ॥ ३१ रिष्टम् ।

६१९-यस्या दानो तिदीर्घोऽतिदम्ब पृतिगन्धि
मुगा घषा ॥ ३२

३३ अगुणित रिष्टम् ।

६२०-यस्यादृष्ट य भावममाना न ३३ ॥ ३३

३४ गन्धवागीनगन्धमय रिष्टम् ।

६२१-यस्या योन्वाऽपि द्रुत तत्तमूनादिषु स्वभा
वान्ति ॥ ३४

३५ गन्धमय रिष्टम् ।

६२२-यस्योऽनिष्टो वा मा ३५ ॥ ३५ ॥ ३५ रिष्टम् ।

३६ यस्याऽतिदीर्घगन्धमय रिष्टम् ।

६२३-यस्य गरीर घट्वात्मीरस्याऽऽनयं दृक्काम
क्षिकादयः पयति भवन्ति वा ॥ ३६

३७ ऊर्ध्ववादिना रिष्टम् ।

६२४-यस्य मत्तता नम्रता ययेषु नैव नीतपु वा
कुमुदोऽपि नुकापति नैव मातिष्यदोऽतिममो विगा
मानो निषिध्य च ॥ ३७

३८ शरीरगन्धमयभूतयोगादिवागमय रिष्टम् ।

६२५-यस्य च वागाऽतिवागो वा गरीरे मुगममहा
भूतानां ॥ ३८

३९ वाग्मया ।

६२६-सर्वे वा का ३९ रिष्टम् । भवति चात्र ३९
६२७-३९-यस्यैवा गो वा द्याद सर्वे गन्धमय
॥ ३९ ॥ ३९ रिष्टम् । विषमुद्यति यद्वस्तुमिष्टति तत्र गन्ध
ताम्य । यस्य गरीर मृदाऽयोगान्धेरेषां नवजिन
मीरयादा भवन्ति । मुगमम भूतानामयस्मिन् गरीर
वृष्यवृद्धो न पृथिव्यामीनाम वतमय । भवति चात्रेति
तन्गरीर ॥ ३९-६२६

४० ॥ मा ३९ रिष्टम् ।

६२८-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ४० रिष्टम् ।

४१ रिष्टम् । ४१ रिष्टम् ।

६२९-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ४१ रिष्टम् ।

४२ रिष्टम् । ४२ रिष्टम् ।

६३०-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ४२ रिष्टम् ।

४३ रिष्टम् । ४३ रिष्टम् ।

६३१-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ४३ रिष्टम् ।

४४ रिष्टम् । ४४ रिष्टम् ।

६३२-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ४४ रिष्टम् ।

४५ रिष्टम् । ४५ रिष्टम् ।

४६ रिष्टम् । ४६ रिष्टम् ।

६३३-मूर्ति भुषोवा कुर्वति मीम तावत्तया नवा ।
मृष्ट्यु ॥ ४६ रिष्टम् । ४६ रिष्टम् ।

४७ रिष्टम् । ४७ रिष्टम् ।

६३४-यस्य आतानुलिप्तस्य पूर्वं उपपत्तुरो भूतम् ।
मार्जु मयगात्रपु माऽर्धमात्र न जीयति ॥

४८ रिष्टम् । ४८ रिष्टम् ।

६३५-उरस्यस्य मयेवस्य गन्धे पातिदीतता ।
मिर्गं पुरीषं गृह्णा च यथा प्रतमपय म ॥

४९ रिष्टम् । ४९ रिष्टम् ।

६३६-मृष्ट पुरीषं निष्टपुर्तं पुर्तं चापु निमज्जति ।
निष्टपुर्तं वदपुर्तं वा यस्य माया ॥ नव्यति

५० रिष्टम् । ५० रिष्टम् ।

६३७-रसस्य दुयलीभावं दानि च वल्लभया ।
रोगवृद्धिमनुवया च दृष्ट्या मरणमादिशत् ॥

५१ रिष्टम् । ५१ रिष्टम् ।

६३८-अपम्यर मात्रमात्रं प्राप्त मरणमात्मन ।
आहार चाभ्य गन्धस्य दूरत परियज्यत् ॥

५२ रिष्टम् । ५२ रिष्टम् ।

६३९-६३९-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ५२ रिष्टम् ।

५३ रिष्टम् । ५३ रिष्टम् ।

६४०-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ५३ रिष्टम् ।

५४ रिष्टम् । ५४ रिष्टम् ।

६४१-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ५४ रिष्टम् ।

५५ रिष्टम् । ५५ रिष्टम् ।

६४२-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ५५ रिष्टम् ।

५६ रिष्टम् । ५६ रिष्टम् ।

६४३-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ५६ रिष्टम् ।

५७ रिष्टम् । ५७ रिष्टम् ।

६४४-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ५७ रिष्टम् ।

५८ रिष्टम् । ५८ रिष्टम् ।

६४५-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ५८ रिष्टम् ।

५९ रिष्टम् । ५९ रिष्टम् ।

६४६-यस्याद्या विराग्या वा ॥ ५९ रिष्टम् ।

६० रिष्टम् । ६० रिष्टम् ।

विकृतेहाविज्ञानीयो दशमोऽध्यायः ।

(उपोद्धातः)

छायादीना विकृतिमुक्त्वा चेष्टादीना विकृतिपरिज्ञानार्थं मध्यायारम्भ ।

१ प्रतिज्ञा

६३९-अथातो विकृतेर्होविज्ञानीयमध्याय व्याख्या-
स्यामि । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

६३९-अथेत्यादि पूर्ववद्वाख्येयम् । ईहाया प्राधान्ये-
नात्र निदेशः ६३९

२ आकाशादिगत रिष्टम् ।

६४०-घनीभूतासिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवत् स्थितम् ॥
तेजस्यतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसच्च सत् ।
अनेत्ररोगश्चन्द्र च बहुरूपमलान्छनम् ॥
जाग्रद्वक्षसि गन्धर्वान् प्रेतानन्यांश्च तद्विधान् ।
रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥

३ अरुन्धत्याद्यनवलोकने रिष्टम् ।

६४१ सप्तर्षीणा समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
ध्रुवमाकाशगङ्गा वा न स पश्यति तां समाम् ॥

४ मेघाद्यभावेऽपि तच्छब्दश्रवणादौ रिष्टम् ।

६४२ गेघतोयौघनिर्घोषवीणापणववेणुजान् ।
शृणोत्यन्धश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥

५ कर्णनिष्पीडनस्वरश्रय रिष्टम् ।

६४३-निष्पीड्य कर्णौ गृणुयान्न यो धुकधुकास्वनम्
६ गन्धरसपङ्क्तिविपर्ययाश्रय रिष्टम् ।

६४४-तद्वद्गन्धरसस्पर्शान्नन्यते यो विपर्ययात् ॥

७ दीपगन्धानाम्राणाश्रय रिष्टम् ।

६४५-सर्वशो वा न यो यश्च दीपगन्धं न जिघ्रति ।

८ रसाश्रय रिष्टम् ।

६४६-विधिना यस्य दोषाय स्वास्थ्यायाविधिना रसा

९ अङ्गाश्रय रिष्टम् ।

६४७-यः पासुनेव कीर्णाङ्गो योऽङ्गे घात न वेत्ति वा ।

१० अकस्मादतीन्द्रियदर्शनाद्रिष्टम् ।

६४८-अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।

जानात्यतीन्द्रिय यश्च तेषां मरणमादिशेत् ॥ १०

११ निन्हा-मुख-नेत्र-मूर्धाश्रय रिष्टम् ।

६४९-जिह्वा श्यावा, मुखं पूति, सव्यमक्षि निमज्जति ।

खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ११

६४०-६४९- घनीभूत कठिनीभूतमाकाश शून्यमेवमादि-
सर्व यो विपर्यस्त पश्यति स नश्यतीति सवन्ध । लान्छन-
मिन्द्रोश्चिह्नं गरा । समा, सवत्सर । असत शब्दाच्छृणो-

ति । सतोऽपि वा न शृणोत्येवमादेन्तेषा मरणमादिशेदि-
त्यनेन सवन्ध । गन्धादीनि य स्वभावाविपर्ययाणि
मन्यते । नैव वा सर्वेण सर्वं यो मन्यते । तेन
विधिना शास्त्रोक्तेन प्रकारेण । तद्विपर्ययेणाविधिना ।
विधिपूर्वको योग पातशलादिशास्त्रदृष्टेन विधिना
मपादित । अतीन्द्रियमविपर्ययमिन्द्रियाणा स्वर्गादि ।
सुबोधम् ६४०-६४९

१२ पादघर्षणच्युतासत्वाश्रय रिष्टम् ।

६५०-निकपन्निव यः पादौ च्युतासः परिसर्पति १२

१३ हितानसेवायामपि बलश्रये रिष्टम् ।

६५१-होयते बलतः शश्वद्योऽन्नमन्नम् हित बहु १३

१४ विष्णुत्राल्पत्वबाहुत्याश्रय रिष्टम् ।

६५२-योऽस्पाजी बहुविष्णुत्रो बहाजी चात्पमूत्रविद् ।

१५ अल्पात्रागित्वेऽपि कफप्रवृत्तौ, प्रदीर्घश्वामे च रिष्टम् ।

६५३-यो वाऽल्पाशी कफेनातो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ॥

१६ श्वासनि श्वासस्पन्दाश्रय रिष्टम् ।

६५४-दीर्घमुच्छ्वस्य यो न्हस्व नि श्वस्य परिताम्भति ।

न्हस्वं च यः प्रश्वासिति व्याविद्धं स्पन्दते मृशम्

१७ प्रपाणिकाकुञ्चनपूर्वक शिरोविक्षेपे रिष्टम् ।

६५५-शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योश्चयित्वा प्रपाणिकौ ।

यो ललाटात्सूतस्वेदः श्लथसन्धानवधनः १७

१८ उत्थाप्यमानस्य मूर्च्छाया रिष्टम् ।

६५६-उत्थाप्यमानः सम्मुखो बली दुर्बलोऽपि वा ।

१९ मुहु पादप्रसारणाकुञ्चनपूर्वकसुप्तानस्वापे रिष्टम् ।

६५७-उत्तान एव स्वापिति यः पादौ विकरोति च १९

२० अयनामनाधसदस्तुजघृक्षाया रिष्टम् ।

६५८-अयनासनकुड्यादेर्योऽसदेव जिघृक्षति ॥ २०

२१ अहास्य हसनोष्ठलेहनाश्रय रिष्टम् ।

६५९-अहास्यहसी संमुखः यो लेढि दशनच्छदौ ॥ २१

२२ उत्तरोष्ठलेहनफूत्काराश्रय रिष्टम् ।

६६०-उत्तरोष्ठ परिलिहन् फूत्काराश्च करोति यः ॥ २२

२३ कृष्णपीतादिछायाभिद्रवणे रिष्टम् ।

६६१ यमभिद्रवाते छाया कृष्णा पीताऽरुणापि वा २३

२४ भिषग्भेषजादिद्रवे रिष्टम् ।

६६२-भिषग्भेषजपानाग्नगुरुमित्रद्विपश्च ये ।

वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः २४

६५० ६६२-निकपन्निवेत्यादेर्वशगा सर्व एवैत इत्यादिना

सवन्ध । सुबोधम् । परिताम्भति वैकुण्ठ याति अञ्चयित्वा

आकुञ्च्य । प्रपाणिकं कूर्परमणिवन्धान्तरम् अयनादे

पादौ विकरोति । यस्तु असदस्तु ग्रहीतुमिच्छति । अहा

स्वे वस्तुनि हमतीति तथोक्त । कृष्णादिका छाया यम
भिद्रवति यमभ्यागच्छति । स समवर्तिनो वशग । समवर्ता
वेवत्यत ६५०-६६२

२५ आवाल्याह २५ प्रस्वेदे शैत्ये च रिष्टम् ।
६६३-प्रवाल्याह २५ यस्य श्विघाति शीतलम् ।
उष्णोऽपर प्रदेशश्च शरणं तस्य देवता २५
६६३-तस्य देवता शरणं लोकातरन्यास तत्राय त
नान्यच्छरणं तस्यत्यथ ६६३

२६ अजुष्यातिष्ठानेन । नत्वादी रिष्टम् ।
६६४-योऽजुष्योतिरनेकाभो दुःखलो दुर्मना सदा २६
२७ बलिमुग्मिबलीनामभक्षणे रिष्टम् ।
६६५ त्रिं बलिभुजो यस्य प्रणीत नोपमुञ्जत २७

२८ नीर्निमित्त मयाशमादिलम् रिष्टम् ।
६६ -निर्निमित्त च यो मेधा शोभासुपचर्य त्रियम् ।
प्राप्तोत्पतो वा विश्रस्य स प्राप्तोति यमक्षयम् २८
२९ १ । १५ मया प्रकृतेन्ययावे रिष्टम् ।

६६७-गुणद्वीपमयी यस्य स्वस्थस्य याधितस्य वा ।
याययथात्व प्रकृति पन्मासात्र स जीवति २९
३० आत्तशीलाशनामहेतुः निवृत्तो रिष्टम् ।
६६८-मक्ति शील इष्टुतिभ्यामा युद्धियलमहेतुकम् ।
पदेतानि निवृत्ते ते यद्भिर्मोक्षमरिष्यत ॥ ३०

३१ सत्तवद्वतिरन्ममोहे रिष्टम् ।
६६९-सत्तवद्वतिवाक्पमोहा मासा मरिष्यत ॥ ३१
३२ केशलुञ्चनय नाया अशाने रिष्टम् ।
६७ -ननरयजानन् १०६१२ केराखुञ्चनवेदानाम् ३२
३३ कण्ठामपादते आहारस्य कण्ठामपादने रिष्टम् ।
६७१-न याति यस्य चाहार कण्ठ कण्ठामपादते ३३

३४ मृत्याना प्रातिद्वये रिष्टम् ।
६७२-प्रेत्या प्रतीपता याति प्रताकृतिरदीर्यत ३४
३५ सतत निद्रायामनिद्राया वा रिष्टम् ।
६७३-यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ३५
३६ अक्षभिवचनपुत्रो चरणस्वेदे वसुधोराकुलत्वे च रिष्टम् ।
६७४-वचनमायतेऽधूना श्विघातश्चरणा भृशम् ३६
चक्षुश्चाकुलता याति यमराय गमिष्यत ।
३७ मनोऽसौ ॥ प्रदेशे रिष्टम् ।

६७५-यै पुरा रमते नावैररतिस्तैव जीवति ॥ ३७
टिप्प (न-वचनमिति-वचनमायतेऽधूना 'रति सुत
पाठ (ग ३१ २३)
६६४ ६७५-अनुज्याति स्वप्नप्रसन्न । अन्त्याग्रो याक्षि
संचित । सदा कारण विनैवविष । बलिभुजो वायसादय ।
अतो वा मेधातिो विश्रमम् । यमक्षय यमसम । ३ । मयो
प्रकृति सवादिना । नोपमयी वातादिना । ताक्षोक्त ।
परमवधि पन्मासात् । ५० पृथग्भूता । मयत्वाद्या

मासा मरिष्यतो भवति । लुञ्चनमपनयनम् । प्रेष्टा
भुत्का । प्रतीपता प्रतिपत्त्यम् । प्रताकृति प्रतजातीय ।
उदीर्यते उच्यते । अकारणादधूना वचनमायते । पूरणयोगे
पष्टा । १२१ श्विघात । तैमावैररति सन् न जीवति । न
विघते रतियस्यासावरति ६६४-६७५

३८ पृष्णोऽपि भिषग्मर । ॥ वषयत्र चिकित्सेच ।
६७६-कथयन्न च पृष्ठोऽपि द्वु श्व मरणं भिषक् ।
गतासावधुमित्राणा न चच्छेत् चिकित्सितुम् ॥
३९ परासोभूतानुव धाक्वियावेपत्यम् ।

६७७-यमदूतापिशाचाद्ययत् परासुरपास्यते ।
प्रतिरोपधवीयाणि तन्मात्त परिव्रजयत् २९
६७६ ६७७-गतासाधुमयौव धुयो मित्रेभ्यश्च भिषग्मर ।
न कथयेत् । न च ॥ गताधु चिकित्सितुमिच्छत् । कुतश्चिकि
त्सितु नच्छेदित्याह-यद्यस्मात् परासुधमदूताभिरोपधवी
याणि प्रक्षिपाम्यते । अत परित्यजेत् । अयथा वैवो
यस्य परिहायने । तत्र द्रव्यति ६७६-६७७

४० रिष्टारिष्टविज्ञाने न कथयतम् ।
६७८-अरिष्ट नास्ति मरणं दृष्टरिष्ट च जीवितम् ।
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनपुणाय ४०
चरकस्यति वचन- (ई २५)

६७८-अरिष्टम्-रिष्टं विना नास्ति मरणम् । दृष्टे
रिष्टे जीवित नास्ति । इति पराशरायानुमते । तत्र केचि
बोद्धयति-दृष्टे रिष्टेऽपि जीवित, दृष्ट मृष्टे पि मरण
मिति तान् प्राति चरक समपयति । अरिष्ट इयादि यो
निपुणो भिषक् न भवति तस्यैतद आतिष्ठानमिति १२५ स
वचनम् ६७८

४१ रिष्टारिष्टानु सुततमम् ।
(सू २८५) सुततन तु पठ्यते ।
६७९-श्रुय हि रिष्टे मरणं द्राक्ष्यतेस्तत् किलामल ।
रसायनतपोदानतत्परैश्च निघायते ४१
६७९-सुतत पुनराह-यथापि रिष्टे ध्रुव मरण तथापि
अमले निमलैर्मात्रणै रसायनादिपरित्यज्यते मर । निघायते ६७९

४२ कृष्णाग्नेयमतेन । १२ दाना द्वैविध्यम् ।
६८०-कृष्णाग्नेया द्विधा रिष्टं स्थिरास्थिरविभेदत ।
दो राणाभपि वाहुल्याद्रिष्टाभास समुद्रवेत् ।
तदोपाणा शमे शाम्येरस्थाप्यवश्यं तु मृत्यवे ४२
६८ -कृष्णाग्नेयोऽपि द्विविध रिष्टमाह-स्थिरमस्थिर
च । दोषबाहुल्या जानमाभिरम् । तस्यामर । १२५ । दोषा
णा वातादीनाम् ६८०

४३ रिष्टविज्ञानप्रयोजनम् ।
६८१-आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञं प्रतिष्ठितम् ।
रिष्टज्ञानादतन्मात्स्यवदयं भवद्विषकं ४३

इति वैद्यपति सिंहगुप्तस्य सुनोर्वाग्भटस्य कृतावष्टाङ्ग-
सङ्ग्रहसंहितायां शारीरस्थाने विकृतेहाविज्ञानीयो

नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

६८१ रिष्टविज्ञानप्रयोजनमुच्यते । यद्यस्मादायुर्वेदफल-
मायुष्यः परिपालनं कृत्वा निरवशेषमायुश्चे जीवितपरिज्ञान-

वति भिषजि प्रतिष्ठित तस्मात्सर्वदेव परिज्ञान आदृतां
भवेदिति ६८१

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्ग-
संग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शारीरस्थाने
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विकृतव्याधिविज्ञानीय एकादशोऽध्यायः ।

(उपोद्धातः)

चेष्टादीनां स्वरूपं दर्शयित्वा व्याधीनां मारणात्मकानां
लक्षणपरिज्ञानार्थमध्यायारम्भः ।

१ प्रतिज्ञा ।

६८२-अथातो विकृतव्याधिविज्ञानार्थमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः १

२ हेत्वादिभिरतिमात्रैर्व्याधुः कवे रिष्टम् ।

६८३ सर्वैर्यथास्वं हेतुग्राह्यरूपैरतिमात्रैर्यस्य व्याधि-
रुत्पद्यते ॥ २

३ व्याधितमुसकरजरदनोदराश्रयाणि रिष्टानि ।

६८४-व्याधितस्य वा यस्याशु मुखे पिप्पल्यङ्गलेखा-
तिलकालका । करजरदनेषु वा पुष्पाण्युदरे वा नाना-
वर्णाः सिराः ॥ ३

४ चक्षुर्नासिकाश्रयाणि रिष्टानि ।

६८५-यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहो वर्त्मनासिकान्यतर-
श्रययुर्वर्त्मनसो वा ॥ ४

५ क्षुत्तृणयोर्वहुभिरप्यन्नपानैरप्यशान्तयो रिष्टानि ।

६८६-यस्य क्षीणस्य क्षुत्तृणा वा हृद्यैर्वहुभिरप्यन्न-
पानैर्न शाम्यति ॥ ५

६ मुखोत्सफेनरक्तप्लुनौ कुक्ष्युरसो शूले च रिष्टम् ।

६८७-यस्य सफेनमसृक् प्रसिच्यते । कुक्षिशूलं
च ।-उरसो वा ॥-६

७ मुखान्त्रीलोपीतलोहितश्लेष्मनिर्गमे रिष्टम् ।

६८८-यस्य श्लेष्मा नीलोपीतलोहितो बहुशश्च ॥ ७
८ ग्रीवावमर्द-जिह्वाशोष-कण्ठास्यगुदपाकल्पाणि रिष्टानि

६८९-यस्य बलवान् ग्रीवावमर्दो जिह्वाशोषः कण्ठा-
स्यगुदपाकश्च ॥ ८

९ आमाशयपरिकर्तिकातिवृष्णाशकृद्देशश्रयाणि रिष्टानि ।

६९०-यस्यामाशयोत्था परिकर्तिकातिवृष्णा शकृ-
द्देशश्च ॥ ९

१० पकाशयोत्थपरिकर्तिकातिवृष्णातिमात्रगुदग्रहाश्रयाणि
रिष्टानि ।

६९१-यस्य पकाशयोत्था परिकर्तिकातिवृष्णाति-
मात्रश्च गुदग्रहः ॥ १०

११ सज्ञानाशपूर्वकं कण्ठे धुर्धुरकगच्छे रिष्टम् ।

६९२-यस्यामपकाशयान्यतरमाश्रित्य संज्ञां च हत्वा
वायुः कण्ठे धुर्धुरकं करोति ॥ ११

टिप्पणी-धमाज्जार्जाना कोपादन्तर्गतगन्धो धुर्धुरा
गन्ध उच्यते ६९२

१२ तृष्णाभिवृद्धिश्चक्षुःशूलयो रिष्टम् ।

६९३-यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिवृद्धिर्हृदि शूलं च ॥ १२

१३ सतृष्णयोर्हिध्मातीसारयोराध्मानातीसारयोर्वा

रिष्टम् ।

६९४-तथा हिध्मारकातिसारौ वाऽऽध्मानातीसारौ
वा भृशं सतृष्णौ स परासुरिति ॥ १३

६८३-६९४-यस्य सर्वैरित्यादेः स परासुरित्यनेन सवन्धः ।
यथास्य हेत्वादिभिरतिमात्रैरिति । ज्वरो हेत्वादिभिः परि-
पूर्णस्तथा रक्तपित्तादिष्वपि वाच्यम् । क्षीणस्य सतः क्षुत्
बहुनाप्यनेन न शाम्यति । वृद्ध्या बहुना पानेन । सफेन-
मसृक् छीवनवत् मुखात् प्रसिच्यते । उरसो वा शूलमित्यनु-
वर्तते । श्लेष्मा प्रसिच्यत इत्यनेन च सवध्यते । ग्रीवावमर्द-
दिगुदपाकान्तं युगपद्वर्तते । शकृद्देशान्तं वस्तु युगपत् ।
परिकर्तिकातिमात्रगुदग्रहान्तं वस्तु युगपत् । पकाशयस्य
छेदनमिव या वेदना सा परिकर्तिका । सज्ञा हत्वा अचेतनं
कृत्वा । धुर्धुरकमव्यक्तगन्धविशेषम् ६८३-६९४

१४ तन्त्ररिति ।

६९५-भवति चात्र-॥ १४

६९५-भवति चात्रेति समुच्चये-६९५

१५ ज्वररिष्टानि ।

६९६-ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दीर्घरात्रिकः ।

सप्रलापप्रभश्चासौ । क्षीणः, शूनः, हतानलम् ॥

अक्षामं, सक्तवचनं, रक्ताक्षं, हृदि शूलनिर्गमं ।

सिशुष्कासः पूर्वाह्ने योऽपराह्नेऽपि वा भवेत् ॥

बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ।

१६ रक्तपित्तरिष्टानि ।

६९७-रक्तपित्तं, भृशं रक्तं, कृष्णमिन्द्रधनुष्प्रभम् ॥

ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ।

रोमकूपप्रविस्तृतं कण्ठास्यहृदये सजत् ॥

चाससोऽरज्जनं पृति वेगवचातिभूरि च ।

वृद्धं पाण्डु वरच्छर्दिकासराफातिसारिणम् ॥

१७ कामासतिष्ठानि ।

६९८-कासधासौ ज्वरच्छर्दिपृष्णातीसारशोकेनम् ।

१८ रानयक्ष्मरिष्ठानि ।

६९९-यस्मा पाश्चरजानाहरेच्छर्दिस्तपिनम् ॥

१९ छदिरिष्ठानि ।

७००-छर्दिर्वेगवती मृननकृद्धि सचद्रिका ।

सामविद्रूपकासधासवत्यनुपक्षिणी ॥

२ तृणारिष्ठानि ।

७०१-तृणास यरोगक्षपित यहिर्जिह्व निचेतनम् ।

२१ म तययिरिष्ठानि ।

७०२-मदीत्यपोऽतिशीतार्त्त क्षीणं तलप्रमानम् ॥

२२ अर्त्तारिष्ठानि ।

७०३-अर्त्तासि पाणिपताभिपुदमुक्ताम्यदाकिनम् ।

हृत्पाश्चादृजानाहरेच्छर्दिपायुपाक नरातुरम् ।

२३ अतीमारिष्ठानि ।

७०४-अतीसारो यकृत्पि डमासधावनमेचकं ।

तुल्यस्तलपृष्ठक्षीरवभिभजवसानम् ॥

मस्तुल्लभपीपुयवेरावारिष्ठुमाक्षिके ।

अतिरक्तसितस्त्रि धृष्टयच्छर्दिनवेदन ॥

कबुर प्रभवन् धातून् निष्पुरीपोऽयथाऽतिविद्रा

तन्तुमान्मसक्षिकाया तो राजीमाश्र द्रक्थुत

शी पायुवर्लि मुगनाल पवास्थिनालेनम् ।

अस्तर्पयिषु धलक्षीयमनेमोपवेरायने ।

रुपद्रुसस्वरच्छर्दिदाहानाह्रमाहिक ॥

२४ अमरीरिष्ठानि ।

७०५-अमरी रूनधृपण वद्धभून रजार्दितम् ।

६९६ ७ ५-ज्वर हृत्पाद सुवीथम् । गम्भीरोऽतर्वेग ।

दैवरात्रिको बहुपालमरुद । अपराके छेपकासमनिव

इत्यनेन सवध । सनन्तु रज्ज्वासासोऽरज्जनधोतल्यापि ।

वृद्ध गतवयस्क काम । रक्तपित्त यत्न । निहति, तथा

पाण्डवाद्युक्त कम । कासश्वासा ज्वरादुक्तम् । सहास

वच ५१ वतत इति मासवि तथा पूवादिमती । अनुष

क्षिणी विरभनका । अन्यन रोगण ज्वरादिना क्षपितम् ।

मचकमनेकम् । मस्तुल्लभ कपालम् ॥ ११ वेतवार कुक्षित

मासम् । कुरो वणविशेष । शाणपायुवर्लेवाद्युक्तमती

सारो निहति । शाणा पायुवलयथ यस्य तम् । मुफनाल

खस्तगुद्वधम् । सह रज्जादिभिवतत इति स तथोक्तोऽ

तिसार । प्रवाहिका-निरतामिका ६९६-७०५

२५ प्रमहरी यानि ।

७०६-मेहभृददाहपित्कामासकायातिसारिणम् ।

२६ प्रमेहपित्कारिष्ठानि ।

७०७-पित्का मर्महृष्टस्तनानुदमूर्द्धगा ॥

पर्वपादकरस्था वा मदीस्ताह प्रमेहिणम् ।

सर्वे च माससकोयदाहृष्ट ॥ ममद्वरै ॥

विसर्पमममरोधहिष्माश्रममकम् ।

२७ उ मरिष्ठानि ।

७०८-गुल्म पृथुरीणाहो घन कूर्म द्वोन्नत ।

सिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिष्माभानदजावित ।

कासपीनसहृष्टासधासातीसारशोफवान् ॥

२८ उदरारिष्ठानि ।

७०९-विष्मनसहृष्टासधासातीसारशोफवान् ।

मूर्च्छाट्यातिसारश्च जठर इति दुषलम् ॥

शूनाक्ष कुटिलोपस्थमुपक्षिप्ततुल्यचम् ।

विरचनहृत्तानाहमानाह त पुन पुन ॥

२९ पा डुरोगारिष्ठानि ।

७१०-पा डुरोग श्वयुजमान् पीताक्षिनसदृशर्नम् ॥

३ शोफरिष्ठानि ।

७११-त नादाहारचिच्छर्दिमूर्च्छाभानातिसारवान् ।

अनेकोपद्रव्ययुत पादाभ्या प्रस्तौ नरम् ।

नारी शोफो मुखाद्धि तक्षिगुह्यादु भावपि ।

राजीवित श्वरच्छर्दिचरधासातिसारिणम् ।

ज्वरातिसारौ शोफा ते श्वयुजौ तयो क्षये ।

दुर्वलस्य विशेषेण जाय तऽताय देहिन ।

श्वयुजस्य पादस्य परिवस्ते च पिण्डके ॥

सीदत सविधनी चैव त भिपक् परिवर्जयत् ।

७०६ ७११-रुटादिमिषक्त भूतो हि तामानको मासहृद

पित्का शराविनाया ममादिगा । हृत्तस्य प्राधा पाद

पृष्ठ १६ ॥ मन्दोस्ताह प्रमेहिण वता मिति । ताव पित्का

मानकोथानिभि कारणे सव विशयानपक्षया मिति ।

मर्मणा हृदयकण्ठादीना सम तता यास्तास्तयाक्ता ।

१०१५ ॥ मापि मृनमहादिभि वार । मूर्तै हिति दुर्वलत्वादि

युक्त च पुरुष इति । उपम्य मेदम् । विरेचनहृत्तानाह सत

पुन पुनरानाह त । पादाभ्या प्रथम प्रवृत्त श्वयु

पुमान् इति । सुपात्र प्रस्तौ नारा इति । न तु पुरुषम् ।

कुक्षिगुह्याभ्या प्रवृत्त उभय हा त पुरुषमपि नारीमपि ।

राजाभिन्नित श्वयुस्तथा सवन् दयादियुक्त इति ।

शोफस्था न गोपे निवृत्ते ज्वरातिसारौ । ज्वरातिसारोया

क्षय शाफ । प्वीवधा ज्वरातिनारोफो मवस्था ताप

जाय ते । दुर्वलस्य पुसो वनये ॥ ताप जाय ते । अतो

५१ ॥ ७ ६-७११

३१ मुखहस्तपादाना शोपे शोपे वा रिष्टम् ।

७१२-गानन हस्तपादौ च विरोपाधस्य शुष्यत ।

शूयेते वा विना देहात्स मामायाति पञ्चताम्री

३२ अतिशयितोदरशोफयो रिष्टम् ।

७१३-उदरी यश्च शोफी वा स्वं न पश्यति मेहनम् ।

यस्य वा जठरोन्नामात् परिधानं न तिष्ठति ॥

३३ विसर्परिष्ठानि ।

७१४-विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्च्छां भङ्गवान् ।

अमास्यशोफहृल्लासदेहसादातिसारवान् ॥

३४ कुष्ठरिष्ठानि ।

७१५-कुष्ठं विशीर्यमाणार्द्धं रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।

मन्दोश्च जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ॥

३५ वातरोगरिष्ठानि ।

७१६-वायुः सुमूर्त्तवर्चं भुञ्ज कम्पशोफरजातुरम् ।

३६ वातरक्तरीष्ठानि ।

७१७-वातास्र मोहमूर्च्छायमदास्वप्नज्वरान्वितम् ॥

शिरोग्रहाणुचिश्वाससंकोचस्फोटकोथवत् ।

३७ सद्योजीवितहरा विकाराः ।

७१८-शिरोरोगारुचिश्वासमोहविड्मेदतृड्भ्रमैः ॥

घ्नन्ति सर्वाभयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।

३८ क्षीणे आतुरे वातव्याध्यादयोऽष्टौ असाध्याः ।

७१९-वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयी ॥

गुल्मी मेही च तान्क्षीणान्विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत्

३९ त्रिपक्षायुष्कस्य रुग्णस्य लक्षणम् ।

७२०-बलमासक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥

यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षाज्ज स जीवति ।

४० वाताष्टीलारिष्ठानि ।

७२१-वाताष्टीलाऽतिसृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥

तृष्णायाऽनुपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।

७२२-७२१-यस्य देहो न तथा शुष्यति यथा हस्तपादस पञ्चता मरणाख्या मासाधाति । पञ्चभूताना पृथग्भावः पञ्चता । उदरीत्यादौ मासात्स न जीवतीत्यनुवर्तते । विसर्प इत्यादौ हन्तीति स्थितम् । तृड्वन्तमतीसारिण च कुष्ठ हन्ति । मदमूर्च्छाये वक्ष्यते । शिरोग्रहादिमत् वातास्र हन्ति । सर्वाभयाश्च ज्वरादयः शिरोरोगादिभिः कारणभूतैर्हन्ति । क्षीणस्वरधातुत्वादियुक्त वातव्याधिराक्षेपकादि । वातव्याधिना अपस्मारादिभिश्चार्तान् स्वल्पेऽपि विकारे क्षीणदेहान् सतो वर्जयेत् । सुबोधम् । तृष्णाया परि समन्तादितो व्याप्तः परीतस्तस्य मुष्णातीति वाताष्टीलेत्यनेन सवध्यते । अष्टीलेव प्रस्तरमयी वायुना वाताष्टीला ७१२-७२१

४१ सुमूर्तुलक्षणानि ।

७२२-शैथिल्य पिण्डके वायुर्नीत्वा नासा च जिह्वा ताम्

क्षीणस्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितं (१)

नाभीगुदान्तरं गत्वा वक्ष्णौ वा समाश्रयन् ।

गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ॥ (२)

मलान् वस्तिशिरोनाभि विवध्य जनयन् रुजम्

कुर्वन् वक्ष्णयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीपताम् (३)

श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवक्ष्णौ ।

वितत्य पशुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।

स्तिमितस्यातताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितं (४)

७२२-नासा जिह्वा सकुचितेव । नाभीत्यादौ वायुरिदमिदं कृत्वा सद्यो जीवितं मुष्णाति । नाभीगुदस्यान्तरं मध्यं गत्वा रजा जनयन् । अथवा वक्ष्णौ समाश्रयन् । अथवा बली क्षीणे देहस्य पायुहृदये गृहीत्वा मलादीन् विवध्य रजा जनयन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् । मला दोषाः शक्रदादयश्च । अथवा गुदवक्ष्ण गृहीत्वा पायुवक्ष्णयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीपिता च कुर्वन् । श्वासं वा जनयन् । अथवा मारुतं पार्श्वकास्थीनामग्राणि वितत्य व्याप्योरश्च गृहीत्वा स्तिमितस्यातताक्षस्य पुरुषस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ७२२

७२३ सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णामूर्च्छाबलक्षयः ।

विश्लेषणं च सन्धीना मुमूर्षोरुपजायते ॥ (५)

४२ क्लृप्तज्वररिष्टम् ।

७२४-गोसर्गो वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवते मृशम् ।

लेपज्वरोपतस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ (६)

७२३-७२४ ज्वरसतापादि सहसा मुमूर्षोरुपजायते नान्यस्य । गोसर्गो यस्मिन् काले गावो भवनान्निस्सरन्ति रात्र्यन्त इति यावत् । लेपो मुखस्थोपलेप ७२३-७२४

४३ मसूरिकारिष्टम् ।

७२५-प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।

उत्पद्यन्तु विनश्यन्ति न चिरात्स विनश्यति (७)

७२५-प्रवालगुलिका विद्रुमगुलिकास्ता इव भासन्ते । मसूरिका-मसूरिकाकृतिसघाता ७२५

४४ विस्फोटकरिष्टम् ।

७२६ मसूरविदलप्रख्यास्तथा विद्रुमसन्निभाः ।

अन्तर्वक्त्रा किणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः

७२६-मसूरविदल मसूरदलम् । अन्तर्वक्त्रा मध्यनिम्ना ।

किण करादौ त्रणग्रन्थि । विस्फोटो ग्रन्थिः ७२६

४५ सुमूर्तुलक्षणानि ।

७२७ कैमिलाक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शंखयोर्मुक्तमांसता ।

सन्नासश्चोष्णताङ्गे च यस्य तं परिवर्जयेत् (९)

७२७-अक्ष्णोः कामिलेत्यादिकं यस्य तं परिवर्जयेत् ७२७

४६ असाध्यव्रणाः ।

७२८-अकस्मादनुधावच्च विधृष्टं त्वक्समाश्रयम् ।

चन्दनोशीरमदिराकुणपष्वाङ्क्षमन्धयः ॥

शैवालकुङ्कुटशिखाकुङ्कुमालम्बोप्रभाः ।

अन्तर्दाहा निरुन्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ॥

यो वातजो न श्लेष्मिण्यस्तत्र दाहाय पित्तज
कफजा न च प्याय ममजश्च रुजे न य ॥

अचूचश्चूर्णक्रीणाभो यत्राकम्बाच्च दृश्यते ।

रूपशक्तिष्वजादीनां सर्वांस्तान् वज्रयेत् ७२८

७२८-तथा त्वयन्ममाश्रय विष्टेनास्त्रा सणा म मरमाव
मदित्यनुभावत् वितपवधत् त परिवर्जयेदिति सर्वत्र ।
चन्दनादि । या शैबलान्प्रमा अ तदाहादियुक्ता व्रणा
मा नानावर्णा । यो वातज इत्यादिना व्रणो विज्ञेय । यत्र
यस्मिन् व्रणे शक्तिष्वजस गच्छादिमयसि रूपमकलाद
दृश्यत इत्येव सर्वान् व्रणान् वज्रयेत् ७२८

४७ भगदरिणम् ।

७२९-वि भूतमास्तवह क्रमिणं च मम दरम् ॥

७२९-विडादिवह क्रमिण भगन्दर च वज्रयेत् ७२९

४८ सुमुपलक्षणानि ।

७३०-यद्यन्यं जानुना जानु पादाधुघ्न्य पातयन् ।

योऽपात्यति मुहुषमत्रमातुरो न स जीवति ॥

वन्नादि दन्तलक्षणानि तैश्च केशास्तृणानि च ।

भूमिकाष्ठेन विलिखन् ह्येष्टेन ताडयन् ॥

हृष्टरामा सा द्रुमत्र शुष्ककासी ज्वरी च य ।

मुहुहसन् मुहु क्ष्वेलन् रात्र्या पादेन हति य ।

मुहुर्निद्राणि विभ्रुनाञ्जातुरो न स जीवति ।

ऊर्ध्वश्वास गतोऽप्य । शूलोपहतपक्ष्णम् ॥

शम चानधिगच्छ त बुद्धिमान् परिचजयेत् ।

विकारा यस्य घटते प्रकृति परिह्रियते ॥

सहसा सहसा तस्य मृत्युद्वरति जीवितम् ।

यस्माद्दृष्टातुर वैद्य सपादयितुमीषधम् ।

यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जावितम् ॥

विज्ञात बहुश सिद्धि विधिवच्छायाचारितम् ।

न सिध्यत्यौषधयस्य नाम्नि तस्य चिकित्सितम्

भवेद्यस्यौषधेऽन्ते वा कल्प्यमाने विषयय ।

अकम्बाद्धर्ण्यं धादे स्वस्थोऽपि न स जीवति

निवाते से घन यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ।

आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतति घौ ॥

अतिमानममनाणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ।

७३०-य आतुरो मुहुषमत्रमपात्यपाक्षिपति । जानु

जानुना घट्टयन् पादाधुघ्न्य च पातयन् । तस्मिन् नलात्रे ।

क्ष्वेलन् याहरन् । छिद्राणि कृण्वासादीनि श्रोतासि

विभ्रुनन् । विकारा शारीरमानसा याषय । प्रकृति

स्वभाव सहसा पु ॥ १८१ स्मृतिर्यमातुरमुद्दिश्य वैद्य औषध

सपादयितुं यतमानः सन् न शक्नोति । तस्यातुरस्य

दुर्लभं जीवितम् । व्रणादिविषयोऽस्मादौषधेऽन्ते वा ।

ज्यातिरस्मि । अमत्र भाजनम् ७३०

४९ आनेयमतेन रिच्छलम् ।

७३१-यस्त्र नहसा रोगो दुर्बल परिमुञ्चति ॥

सशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्थते ।

इति वैद्यपतिरिहगुस्तस्य क्षुनोषाम्भटस्य कृतावधौ ॥

सप्रहसहिताया शारीरस्थानं विद्वत् पाधिविज्ञानयो

नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

७३१-य दुर्बल नर सहसा रोग परिमुञ्चति ।

तस्य नरस्यात्रेयो धव तरि सशयप्राप्त जीवित

मयते । सशयप्राप्तमिति क्त्वाभिजावितमपि तस्य

सभायल इति प्रदर्शनायम् ७३१

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टात्र

सप्तह पाट्याया शशिलताया शारीरस्थानं

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दूतादिविज्ञानीयो द्वादशोऽध्यायः ।

(उपोद्घातः)

दूतादिविज्ञानीयमपि आयुष इत्तापरिज्ञानायमुपयुज्यते
इति तत्त्वम यापारम्भ ।

१ प्रतिज्ञा ।

७३२-अथातो दूतादिविज्ञानीयमध्याय यास्या

स्यामि । इति हस्माद्द्वारात्रेयादयो महर्षयः ॥ १

२ अध्यायप्रयोजनम् ।

७३३-निर्दिष्ट रिष्टमातुराश्रयम् । दूतस्यापि तु जाति-

वैष-भाषा-चेष्टित-देश-काला वैष्यस्य च तत्सङ्गम

सकल्प-नस्थान-प्रयाण-प्रेषणा । अह-चारोऽप्यवसभव

स्वमद्वानानि च रोगिण शुभाशुभ सूचयति ॥ २

७३३-निर्दिष्टमित्यदिना शास्त्रकार स्वयमध्यायप्रयोजन

कथयति । दूतजात्यादयोऽपि रोगिण शुभाशुभ सूचयताति

सर्वत्र । जाति ब्राह्मणादिका । भाषा वननम् । चेष्टित

क्रिया । देश उष्णशीतादिको विकारममानासमानान्तर्ग

कालोऽपि च । वैष्यस्य च तत्त्वमे य सकल्पतादिति

दूतस्य यपदना । प्रस्थान स्ववेत्तनो नि । मनम् । अथा ।

पयि । प्रवेश आतुररन्मनि । ग्रहाणा चारो राशिगम

नम् । अप्यवसभवो वेनातुरसङ्गमे प्रथममयलेनोपतिरभूत

पूर्वस्य शुभाशुभसूच्य य ७३३

३ अनुमदूत नानम् ।

७३४-तत्राऽऽतुराद्वर्णोत्तमोऽन्यात्रम पाप ऽ पण्डो

मुण्डो जटिल स्त्री याधितोऽनेक ॥ ३

४ अशुभदूतवेधादि ।

७३५-जीर्णविवर्णमलिनछिन्नाद्वैकवसनः, पङ्क्तैल-
दिग्धो रक्तमात्यानुलेपनो विकृताङ्गरूपकर्मा खरोष्ट्र
महिषवाहनो विकृवः, श्वसन्, रुदन् ॥ ४

५ अशुभदूतस्य भाषादि ।

७३६-निष्ठुरामङ्गलाभिधायी, दूरादाह्वयमानः ॥ ५

६ अशुभदूतस्य चेष्टितम् ।

७३७-तृणलोष्टतुषाङ्गारमस्तुपसीसास्थिकेशशिरो-
ललाटनासिकास्थदन्ताजिह्वाग्रीवानखानामिकाङ्गुलि-
स्तनजठरनाभिपृष्ठकटीमेहनजङ्घाकपालपल्लोपलमु-
लशूलोपानन्मार्जनीशस्त्रवस्त्रान्तदशाकार्पासमन्त्रच्यु-
तस्त्रकाष्ठयष्टीतुलारज्जुपाशचर्मवेणुरिक्तभाजनस्नेह-
भाजनधरः पादाभ्यां भुवं मुञ्चन्, विलिखन्, गृहीत्वा
पङ्क फलमसारं वा तद्विधमन्यद्वा ॥ ६

७ दूतागमनस्याप्रगस्तौ देशकालौ ।

७३८-विकारतुल्यगुणे च देशे काले वा दूतो वैध-
मुपसर्पन्नशुभः ॥

७३४-७३८-आतुरादित्यादेर्दूतो वैधमुपसर्पन्नशुभ इति
संबन्धः । आतुरवर्णादुत्तमो वर्णो यस्य दूतस्य । यथा शूद्रस्य
ब्राह्मणादीनां त्रयाणामन्यतमो दूतः । यथा वैश्यस्य ब्राह्मण-
क्षत्रियाभ्यामन्यतरस्तथा क्षत्रियस्य ब्राह्मण इति । अन्याश्रमो
भिन्नाश्रमः । चत्वार आश्रमाः । ब्रह्मचारी गृहस्थो यति-
वर्णप्रस्थ इति । पाषाण्डा लिङ्गिनः । पण्ड कृषिः । स्त्रीदूतः ।
अनेको युगपद्बहवो दूताः । जीर्णादिवसनः । विवर्णो
विशिष्टवर्णः । विकृवो भीरुः । निष्ठुरो रूक्षः । अमङ्गलाद्य-
भिधायी दूरादाह्वयमानो वैधम् । तृणादिषूक् । अनामिका-
ङ्गुलि कनिष्ठाया पूर्वा । मार्जनी-शोधनी । मन्त्रच्युतौ तथा-
विधौ भाण्डौ । तथा काष्ठादिधरः । पादाभ्यां भुवनतत्पादीनि
मुञ्चन् । अथवा पादाभ्यां विलिखन् । अथवा पत्र फलादि
गृहीत्वा दूतो वैधमुपसर्पन्नशुभः । तद्विधमन्यत् छिन्नदुर्ग-
न्धादि ७३४-७३८

८ दूतागमने शुभाशुभो देशः ।

७३९-तद्यथा-घृतोदकादिद्रव्यसमीपस्थमतिशीतस्तद्वधः
प्रत्युपसि श्लेष्मामयेऽशुभः । पित्तामये तु शुभः ।
तथा सेतुभङ्गे छर्दिमेहातिसारादिवशुभः, सेतुवन्धे
तु शुभः ॥ ८

७३९-विकारतुल्यगुणौ देशकालौ तद्यथेत्यादिना दर्श-
यति-श्लेष्मामयेषु घृतोदकादिसमीपस्थ वैधदूत उपसर्पन्न-
शुभः । पित्तामयेषु शुभः । छर्दिदिषु सेतुभङ्गे अशुभः ।
सेतुवन्धे शुभः । देश उक्ता ७३९

९ दूतागमनेऽशुभा वेला ।

७४०-तथामध्याह्नोभयसन्ध्याधरान्निष्ठतुर्थीपष्ठानि-
वमीपर्वदिनेषु ग्रहोपरागोत्पातदर्शनभरणीकृत्तिका-
द्राश्लेषामधामूलपूर्वास्तु चाशुभः ॥ ९

७४०-तथेत्यादिना काल उच्यते-उभयसन्ध्या पूर्वा
चापरा च । नक्षत्र महारोगदेशान्तरविवक्षया । यश्च दूतः
सुप्तादिकं वैधमुपतिष्ठति त दूत वैधो नानुयायात् ७४०

१० दूतागमने अशुभ वैधचेष्टितम् ।

७४१-यश्च वैद्यं सुप्तं नक्षत्रं च भूमौ शयानमभ्यर्च्य
मुक्तकेशं दक्षिणाभिमुखं विष्णुवर्चिन्दन्तं भिन्दन्त-
मग्निपितृकार्यप्रवणमशस्तं चिन्तयन्तं कथयन्तं वोप-
तिष्ठति ॥ १०

७४१-यो वा इत्यादिभिषग्विवशेषणम् ७४१

११ दूतस्याशुभचेष्टितम् ।

७४२-यो वा दिशं याम्यां प्रतिकृताञ्जलिर्विषमैक-
पादस्थः ॥ ११

७४२-विषमो भूमावसन्ध्यान्त्यत एकपादस्तेन तिष्ठति
यः ७४२

१२ अशुभमातुरसश्रयदूतवाक्यम् ।

७४३-यस्मिन् व्याधिताश्रयं कथयति दूते भिषग-
शुभमिन्द्रियार्थमुपलक्षयेत् संकल्पयेद्वा तं च नानु-
यायात् ॥ १२

७४३-यस्मिन् व्याधिताश्रयमातुरमुद्दिश्य दूते कथयत्य-
शुभमिन्द्रियार्थं शब्दस्पर्शादिकं भिषगनुभवति वा संकल्पयति
वा त दूत नानुयायात् ७४३

१३ वैधस्य प्रयाणे रीतिः ।

७४४-अतोऽन्यथा पुनः करुणापेशलेन मनसा सौम-
नस्यवता मातापितृसमेनातुरस्यात्यन्तमारोग्यमार्शस-
मानेन प्रयातव्यम् ॥ १३

७४४-अतो यथोक्तादातुराद्वर्णोत्तम इत्यादिद्विगिताद्वैपरी-
त्ये करुणापेशलत्वादियुक्तेन भिषजा आतुरद्रष्टुं प्रयातव्यम् ।

१३ अष्टोत्तरशत मङ्गलानि ।

७४५प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दैधिमधुघृतलाजपुष्पाक्षतौ-
दुम्ब्यारश्चत्थमुक्तामणिछत्रं दूर्वाकुंरोदशकन्यापर्वजस्येन्द-
नार्ष्टोपदीक्षा नृपश्रीतिरुभद्रपीठानि, सस्थानि, मर्त्या
हयौ हंसचोपौ, वृषः, कर्करौ, दक्षिणोर्वतशंखाब्जसि-
द्धार्थकारोचनाः स्वस्तिकस्तोरणम्, कर्चिका वेणवो
वरवधूमदसिक्ताण्डो गजस्तोयलम्बोऽम्बुदः पृणकुम्भो
हरिद्रौत्रिरिन्द्रः, फलान्याद्रमसं सितं चामरं गौः
सवत्साऽङ्गनां पुत्रिणी, मातुषं वधमार्गं, संहस्रं
नराणां, प्रयुक्तानि यानानि, धन्वंन्तरिर्वाहिनो ब्राह्मणो
भूमिरभ्युद्धूता, सिद्धमन्त्र वराहश्च तोयोत्थितस्त्रिर्ण-
यन गधुसूदन-स्कन्द-पद्मासेनाः, लोकपालाः सुराः,
खं, दिशोऽग्निः, सरोसि, सर्वन्त्य, समुद्रा
मर्त्या, मारुतो, ज्योतिषं, धर्मशास्त्राणि, तीर्थानि,
कौव्य, धर्मार्थकौर्मभूतं वालखिल्योदयो, वेदवार्धय
निधिः, कौस्तुभः, कर्चिन, माणिर्भद्रः, सुमेरुः, प्रि-
यङ्गुः, प्रदीपो, वज्रामोदकौ, दितिरदितिरुन्धती

त्रैद्वि, सौवि, उर्मोकागङ्गा, शची, देवसेना, स्वधा शोतिलक्ष्मी, सरस्वत्यपत्य, क्षमा, स्वरितश दौ वपटकारे अक्षोरपु नह-घमक्रियाश्चे तदधोत्तर मङ्गलानां शत दत्तानां, स्वर्शानां, कीर्तनाच्छुभानि व्यपग्राह्यासिद्धिं दिनां त्युत्तमान् । अपि च—॥ १४

७४५-नैवस्यायस्य च दध्यादिकं मन्त्रानामष्टोत्तरशतं दशनादिभ्योऽनुमानि यथोक्तं उत्तमाभ्यमिद्धिं ददति । अक्षता यथा । स्यन्दन रथादि । अष्टापदं चतुर्दशपदकं । अक्षा पाशा । शीतरीर्षिस्त्वृक्ष । भद्रपौष्टे देवासनं चतुष्कोणम् । स्वस्तिन आकारविशेष । काचका वेणवो ये वेणवो वायुना नाद्वान्ते । वरवधूरुत्तमा स्त्रा । वधमान मङ्गलारविशेष । यानां यथाशानि प्रयुक्तानि । बोधवर्गान् धन्व तरिन्नाटित । वामनो य वक्षि । तथा माहा । वराहं चक्रं तोयमध्यादुत्थितं सन् । अमृतं शब्द एव । माहिमनो यक्षविशेष । दितिरसुरमाता । अदिति स्यमाता । देवसेना तत्पक्षा । स्वधा पितृनाम् । शांति धर्मस्य । अपत्य स्वस्य । क्षमा धर्मस्य । स्वस्तीरवयव शब्द । अपि चति समुच्चये ७४५

टिपि—अस्मिन्धने एव पाठांतराणि दृश्यन्ते—
दुवाङ्कुर—दुवाङ्कुर, अष्टपदाक्षा—अष्टपदाक्षानां, धमाय कामाश्रितम्—धमायकामाश्रितम्, ऋद्धि—मुद्धि, स्वधा—मुधा ।

१५ प्रस्थानादिषु वामा पक्षिण ।

७४६-पुत्राभ्यां पक्षिणो वामो शिवा ॥ १५

७४६-पुत्राभ्यां यो स्त्रीभ्यजना अपि पुत्र्याभिधानां पुत्र्याभ्यां यस्ते वामा शिवा शुभा प्रस्थानादिषु ७४६

१६ दक्षिणा प्राणिन ।

७४७-शिवा इनामा पिङ्गला कोकिलारुला पुष्प दरी लूकरी हृगोधिकैकशफाश्च स्त्रीनामानो दक्षिणा । शिखी चपकश्च येनाजालकपथश्च ॥ १६

७४७-शिवादयो दक्षिणा शिवा इति सर्वत्र । शिवा प्रसिद्धा । इनामा पिङ्गला । अरुला चति पक्षिविषया । पुष्प दरी गन्धमूषिका । हृगोधिका मुस्तली । एकशफा वटवादि । स्त्रीनामान् शिल्पादयश्च दक्षिणा शिवा । शिखी मयूर । चपक प्राणिविशेषस्तत्सङ्ग ७४७

१७ प्रवेशे णुपक्षि ॥ मवस्थानम् ।

७४८-प्रवेशे तु विपरीत ॥ १७

७४८-ये वामा उक्तास्तं प्रवेशं दक्षिणा शुभा ये च दक्षिणा उक्तास्तं प्रवेशे वामा ७४८

१८ प्रस्थानादिषु श्वस ॥ अयोर्वस्थानम् ।

७४९-मवत्र च दक्षिणाद्वामाभ्यामभिर्द्वि अस्यां यो ॥ १८

१९ प्रस्थानादिषु मृगविहङ्गयोर्वस्थानम् ।

७५०-विपरीतं मृगविहङ्गयो ॥ १९

९६ भा शुभा—क ख ९६ भां प्रद—क ख ९७ निखिमल्लकीकारयनगजा—क ९८ निखिमल्लकीकारयनगजा—क ख ९९ ग्राह्य—क ख १० १०७ पुत्रादि—क ख

७४९-मृगविहङ्गयाविपरान वामादक्षि । मवत्र ॥ सर्वत्र प्रस्थानादिषु ७५०

२० प्रस्थानादिषु दशनीया प्राणिन ।

७५१-सवयापि दर्शनं भद्राजचापभासनकुलानाम्

७५१-सवया सवप्रकारं पुरं पञ्चात् प्रवेशे प्रस्थाने चेत्येवमादि मद्राजानीनां दत्तानम् ७५१

२१ वातने एव प्रस्थानादिषु शिवा प्राणिन ।

७५२-शशसपात्राविगाधाजाविकसूकराणां तु कातनमिष्टम् । न दशनं विस्तं वा ॥ २१

७५२-शशदीनां कीर्तनं पयायणापि कीर्तनमेवैव । शरत् न दशनम् । दशनं विस्तं चैव नो कातामिति विपरीतं ७५२

२२ प्रस्थानादिषु नक्षत्रानयो कातनमिष्टम् ।

७५३-विपरीतमृक्षवानरयो ॥ २२

२३ प्रस्थानादिषु मवया अयोना प्राणिन ।

७५४-सर्वभाषि त्वनिष्टं सरङ्कुन्दविहङ्गाल्लूकानाम् ॥ २३

७५४-सरादीनां सर्वाणि सवमनिष्टं रानं विस्तं कीर्तनं च ७५४

२४ याधिविशेषेण छेदं भद्रं रूढं प्रवतनादिनां प्राशस्त्यम् ।

७५५-तथा मन्थ्यबुद्धादिषु बुद्धा दृष्टो युष्मोदरादिषु भेदना दोस्तीसारसपिपासादिषु रूढादोऽश्मथुं दरादिषु प्रवतनशब्द इति । एवमन्थ्येऽपि ध्वनयो योज्या ॥ २४

७५५-न रादिषु छेदनं च इष्टं । न मादिषु भेदना रूढपिपासा । वलनादिनहो न वमनवि र वनवत्त्वादीनां ग्रहणम् । एवमन्थ्ये ध्वनयो योज्या । यथा पात्राणि छून् शब्द । कास्ते क्षतशब्द । आसि छित्त । दक्षिणं स स्थित इत्यवमादि ७५५

२५ स्थिरादिनां दानां च वादिना ॥ नादानां च प्राशस्त्यम् ।

७५६-मवत्रैव च स्थिरस्यावरवदमानत्राताचलध्रुवक्षेत्रावाद्य शब्दाश्च यवादिनां वराश्च श्रद्धा ॥ २५

७५६-स्थिरादिनां दानां च वादिना ॥ ध्वनय सर्वत्र श्रद्धा ७५६

२६ चिकित्साप्रतिषेधका शब्दा ।

७५७-क्षतहतपतितानां नहारं च दमददाहदाहप्रतिषेधादौ दार्ष्टिकित्साप्रतिषेधार्थ ॥ २६

७५७-क्षतादयः प्रत्युत्प्रतिषेधाय भवति । शब्दा इति क्षतादिभिरभिप्रेक्ष्यते । तेन क्षतापनाया ॥ अपि ग्रहणम् अमा नो न प्रतिषेधशब्दा । आन्निहो न निवृत्तिमादिपयाया ॥ नह ॥ अथवा प्रतिषेध इत्ययं शब्द आदि यथा शब्दानां ते प्रतिषेधादयः प्रतिषेधप्रकारा इत्यर्थं ७५७

७६६-निनादो दृष्ट सन्तोऽपि शुभाशुभक्षितत्वं फल
मप च करोति । गोसर्गो रात्रे क्षय तस्मिन् सच फल
महाफल च । शुभश्च स्वप्न स्वप्नादनंतरं निनायानुपहतो
महत् फल ददाति मयश्च ७६६

३६ महत्फलजनक स्वप्नोपाया ।

७६७-निनाया च पुनरनुपहत प्रतीपैर्वा वचोभिर्दा
नयमनियमादिभिर्वा ॥ ३६

७६७-तथा प्रतीपेदस्वप्नप्रतिपूलेवचोभिर्नोपहत ।
अथवा स सच स्वप्नो दानादिभिर्महत् सच फल ददाति ।
यम इन्द्रियाणां विषयेभ्यः निवृत्ति । नियम सत्तृत्तम,
आदिमहणन मीमाणादानाग्रणम् ७६७

३७ उवर्जनक स्वप्न ।

७६८-तत्र य प्रेतै सह मर्द्यं पियन् शुभाऽऽकृष्यते,
स हन्यते ज्वरेण ॥ ३७

३८ रक्तपित्तजनक स्वप्न ।

७६९-यो लाक्षारक्तममश्न पश्यति या वा रक्त
देहः । यवस्यो हसन्ताया ह्रीयते स रक्तपित्तेन ॥ ३८

३९ यक्ष्मजनक स्वप्न ।

७७०-यो यास्या दिशः खरोष्ट्रमहिषवराहान्यतमेन
स यक्ष्मणा ॥ ३९

४० गु मजनक स्वप्न ।

७७१-यस्य कण्टाकिनी एता वराहालो वा हृदि
जायते स गुल्मेन ॥ ४०

४१ शिरच्छदजनक स्वप्न ।

७७२-यस्य शिरसि स शिरारागण वा शिरच्छदनेन
४२ कुष्ठजनक स्वप्न ।

७७३-यस्य नभस्या यावासिक्तस्याग्निमनश्चिप जुह्वतो
जायते पक्षा दुरसि स कुष्ठेन ॥ ४२

४३ प्रमेहजनक स्वप्न ।

७७४-यश्चण्डालै सह जेह पियति स प्रमेहे ॥ ४३

४४ उ मादजनक स्वप्न ।

७७५-या रक्षोभि सह नत्यधु निभजति स
उ मोदन् ॥ ४४

४५ अपस्माजनक स्वप्न ।

७७६-यो मत्त सोऽपस्मारण ॥ ४५

४६ नेत्रोन्नाक स्वप्न ।

७७७-यश्च द्रक्षुयथोरपराम पश्यति तस्य नेत्रोन्ना
७५ जायते ॥ ४६

४७ नेत्रविनाशनक स्वप्न ।

७७८-यस्तथा पतन तस्य नेत्राविनाश ॥ ४७

७८०-७८०-तत्रेत्यादिना स्वप्नविशेषान् दशयति-मुनो
धम् । प्रता निष्ठता भूतविशेषा यस्य हृदि कण्टकाल-
तादिक जायत स गुल्मेन ह यत इति सर्व थ । यस्य पुन
कण्टकिलादिक शिरसि जायते स शिरारोगेण ह यते ।
श्लेणे कना शिर छेदेन वरणभूतेन हन्यते । सर्वत्र

वृतायो तद्वयत इति सर्वथ्यते । उपरागो राहुच्छायवा
तयोरिति च पूर्वयो ७६८-७७८

४८ छिन्नजनक स्वप्न ।

७७९-य नाकुलीरूपवाऽभ्यवहृत्य प्रतिबुद्धरु
र्दयति ॥ ४८

७७९-नाकुली तिरकता छदयति तत्रेव यत् स्वप्ने
जग्म ७७९

४९ स्वस्यातुरयारिष्टफला स्वप्न ।

७८०-यस्य शिरसि एतादयो जायते वयासि च
निलीय ते मौल्य वा भवति, यो गुप्त्रोऽल्लकाकाय
प्रेतपिशाचरक्षोऽविडा ध्वक्षीचण्डालाद्यैर्वा परिवार्यते,
दाक्षिणाभिमुख वा क्षिया नृत्यत्राह्यते अ तावता
यिभिर्वा स्वय वा दिग्वासा याति शूयाटवा वा
कपिरथेन प्रेतै प्रयजितेवा परिध्यज्यते नम्रा वा
रक्षा मज्र धारयति, पङ्कदिग्धो हसति, नृत्यति वा,
चेरघनात् टकगृणगहने रुस्यत, पताति वा पासुप
धानाया भुवि, वल्मीकभस्मस्नानानश्रयायतनेषु वा
पङ्ककूपकलुषादिकेषु वा मज्जाति, स्त्रोतसा वा हियते,
रक्तकुसुमवना भूमि गुहाम धकाराचिता पापकमालय
सवाध जननी वा प्रविशति, मत्स्थेन वा प्रस्यते ।
इमधुकम च यो गात्रवृद्धिं विवाहं चानुभवति शैल
प्रासादाभ्याप्यतत्पराहति वा दृपपु पाण्यशास्त्रली
कोविदारकिशुकपारिभद्रकान्या वा पराजीयते,
अध्यते, छदयति विरिध्यते, हन्यति, हभते वा
हिरण्यलोहह्वयतैलपिण्याककापासानभ्याति पकाद,
पियति मय, जह वाऽभ्य यति, निभस्यते वा कुपति
पितृभि च द्रव्यकतारादीपदयतानेन दशनायनुपततो
नश्यतो वा पश्यति वक्त्र वा बाहुभूत वा विभिद्यमानं
पुरपात्र वा नभ्या कपायववासोऽमोन्यान् दण्डपाश
हस्तान् कृष्णारक्षाक्षान् क्षिय वा कृष्णशुक्लान्
दीघकेनास्तनी कालरात्रिर्लपते याधिता पञ्चताना
धुवन्ति स्वस्थास्तु जावितसद्वहमिति । भवति
चात्र-॥ ४९

७८०-एतादयो एतावन्ताता । वयासि पक्षिण ।
गन्नादिभि परिवारणम् । आभद्रविष्टौ दाक्षिणात्यजनपद
नामनी । अ तावतायेनश्च ७८०५ । वन काष्ठविशेष ।
वल्मीकादिषु वा पतति । वल्मीक पिपीळ्विस्थानम् ।
सवाध सपत्न्य । जानी माता वयो वृद्धियथा बाल्ये धौवन
बाधक वा । यूपदान् वा आरोहति । च नादीन् पततो
नश्यतो वा य पश्यति । यवमतच्छकुल्यूपपादिकं दृष्ट्वा
याधिता निश्चित पञ्चत्व प्रा नुवति । स्वस्थास्तु जीवित
सदेहमिति । भवति चात्रोत पचात्र मत् तरिति ७८

५० स्वप्नाना समाप्ति ।

७८१-मनावहाना पूर्णत्वान् श्रोतसा प्रवर्द्धमलै ।
८८५ ते दाहणा स्वप्ना विनाशान्निमुखात्माभि

१०४ यो रक्षो- अयग्रयो गुपस्तके नास्ति । १०५ ते शौच वाम-क १०६ नत्य व्याऽऽकृ-क ख
१०७ अथत, पायसादिभिर्वा क-क ख १०८ गुहापक-क

५१ शुभफलप्रद स्वप्न ।

७८२-अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव य. पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फल भवेत्

५२ प्रशस्ता स्वप्ना ।

७८३-देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान्
साधून् यशस्विनो बह्विभिर्द्धस्वच्छाजलाशयान्
कन्याः कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुतेजसः
नराशनं दीप्ततनुं समन्ताद्बुधिरोक्षितैर्भू ॥ ५३
यः पश्येल्लभते यो वा छत्रादर्शविषामिपम् ।
शुक्ला सुमनसो वस्त्रभूषणालेपन फलम् ॥
शैलप्रासादसफलवृक्षसिंहरत्नद्विपान् ।
आरोहेत् गोऽश्वयान च तरेन्नदहृदोदधीन् ५५
पूर्वोत्तरेण गगनमगम्यागमन मृतिः ।
सवाधाभिस्तृप्तिः स्पर्शास्तारकाचलभास्वताम्
रोदनं पतितोत्थान द्विपैर्तां चावमर्दनम् ।

यस्य स्यादायुरारोग्य वित्त स बहुशोऽश्नुते
७८१-७८३-मनोवहानाभित्यादि सुबोधम् । देवानित्यादिना
शुभा स्वप्ना उच्यन्ते । देवानित्यादेर्ध. पश्येदिति सवन्ध ।
तथा छत्रादीनि यो लभते शैलादीश्चारोहेत्, नद्यादीश्च
तरेत्, पूर्वोत्तरगमनादिक च यस्य स्यात्स आयुरादिकम-
श्नुते । नराशनो राक्षस । उक्षित सिंघम् । सुमनस
पुष्पाणि । हृदो गम्भीर । अगम्या सकुल्यान्त्यजातिश्च ।
मृतिर्मरणम् ७८१-७८३

५३ अप्रशस्ता स्वप्न ।

७८४-पितृदेवद्विजातीनां क्षुब्धभीतकृशात्मनाम् ।
मलिनाम्बरपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते ॥ ५८
५४ पित्रादीनां तुष्टानां दर्शनं भाषणं च स्वप्ने हितम् ।
७८५-तेषामेव तु तुष्टानां शुद्धपुष्पाम्बरात्मनाम् ।
दर्शनं शस्यते स्वप्ने तैश्च संभाषणं शुभम् ॥ ५९

५५ स्वप्नदर्शनं चिकित्सा ।

७८६-दृष्ट्वा स्वप्नान् दारुणान् शोभनान् वा
प्रातः आतः सर्पपानभिर्वर्णान् ।
हृत्वा सावित्र्या स्पर्शित्वा कान्मिलान्वा

पूतः पापेभ्यश्च्यते व्याधिभिश्च ॥ ६०

७८४-७८६-पितृप्रभृतीनां शुभानामपि कृदाद्यात्मना सता
मलिनाम्बरपुष्पधारिणा च दर्शनं नेष्यते । तेषामेव पित्रादीनां
तुष्टादिगुणानां दर्शनं शस्यत इति सवन्ध । तैरिति तुष्टादि-
गुणं पित्रादिभि ७८४-७८६

५६ आरोग्यलक्षणम् ।

७८७-मन्त्रालाचारसंपन्नेः परिवारमन्यातुरः ।

श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभृतद्रव्यमग्रह ॥ ६१

सत्त्वलक्षणमयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।

चिकित्सायामनिर्वेदेऽस्मैदारोग्यस्य लक्षणम् ६२

७८७-मन्त्रालाचारसंपन्नादिकमारोग्यलक्षणम् । प्रभृतानां
द्रव्याणां समग्रमन्योक्त । सत्त्वलक्षणानि शौचास्तिस्र्या-
दानि ७८७

५७ शरीरस्थानशब्दविवृतिः ।

७८८-इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यगुदाहृतम् ।

शरीरस्य ततः स्थानं शरीरमिदमुच्यते ॥ ६३
इति वैद्यपति सिद्धगुप्तस्य सुनोर्वाग्भटस्य कृतावध्याङ्ग-
संग्रहसहिताया शरीरस्थाने दूतादिविज्ञानीयो नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

७८८-स्थाननाम निरूप्यते । अस्मिन् स्थाने शरीरस्य
जन्मन प्रभृति मरणं यावद्यतः नान्यगुदाहृतं प्रदर्शितम् ।
अतः स्थानं शरीरमुच्यत इति ७८८

इति श्रीमहामहोपाध्यायेन्दुविरचितायामष्टाङ्ग-
संग्रहव्याख्यायां शशिलेखायां शरीरस्थाने
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ इति शरीरस्थानं समाप्तम् ॥

नवमाऽध्याय ।

टि पजी—अथ वेकृतिविज्ञानातिपात्तानामध्यायानामग्रह
शारीरस्थानमग्नाना नवमेऽध्यायः ॥—द्वादशाध्यायाना
मूलवचनानि समुच्चिरय मगृह्यते—

(११११) च ३ १ ६, ७, ८ ९ सु मू ३२ १ (५८९)
सु स ३२३ (५९०) ७ = १ १०, सु स ३० ३
(९१) च ३ १ ११ सु म ३२३ (५९२) च २
१ २, २१, २२ सु स ३२३ (५९३) ७ ३ १ १३,
१४, २३ २४ सु मू ३२ २ (५९४) च ३ ७ १ ११,
१० सु स ३१ १, २ (५९५) च ३ ७ १३ (५९६)
च ३ ७ १३ (५९७) च ३ ७ १४ (५९८) च ३
७ १५ (५९९) च ३ ७ १५ (६००) च ३ ७ १६, १७
(६०१) च ३ ७ ३ (६०२) च ३ ७ ४, ५, ६ (६०३)
७ ३ ३५ सु स ३२ ४ (६०४) च ३ ८ ९ सु स
३२ ४ (६०५) च ३ ३६ सु स ३१, १० (६०६) च ३
८ १० सु स ३१ ८ (६०७) च ३ ८ १२ सु स
३१ ५ (६०८) च ८ १३ सु म ३१ ६ (६०९) च
३ ७ २० ८ १४ सु मू ३१ ७ (६१०) ७ ३ ३५
(६११) च ३ ८ २२ (६१२) च ३ ८ २२
(६१३) च ३ ७ ३० सु स ३२ ४
(६१५) च वि ४ १७ सु स ३१ ७ (६१६)
सु स ३१ २४ (६१७) च ३ १ १८ (६१८)
सु स ३१ १५ (६१९) च ३ ३६ सु स ३० १
(६२०) च ३ ३६ (६२१) सु स ३९ ४४
(६२२) च ३ १० १३ १६ सु स ३० १०, ११, १२
(६२३) च ३ २२१, २२ (६२४) च ३ ३६
(६२५) च ३ ११ २२ (६२६) च ३ ७ २२
(६२७) च ३ १ ९, १३ सु मू ३० ४ (६२८)
च ३ ९५ (६२९) च ३ १२ ३ सु म ३२ ४
(६३०) च ३ ८ ६, ७ (६३१) च ३ १० ५ सु म
३० ४ (६३२) ७ ३ ६ ११ १० १३ (६३३) च
३ ९ १८, १९, सु स ३० ४ (६३४) च ३ ९ १२
(६३५) च ३ ९ १४ (६३६) च ३ ९ १३ (६३७)
सु स ३० ७ ८

द्वादशोऽध्याय ।

(६४०) च ३ ६ ७, ८ ११ १३, १७ सु मू ३०
१८ (६४१) च ३ ११ ५ सु मू ३० २० (६४२)
च ३ ४ १९ सु स ३० ४ ५ (६४३) च ३ ४ २०
(६४४) च ३ ४ २१ २२ २३ सु स ३ १४ ११
(६४५) सु स ३० १३, १४ (६४६) सु मू ३० ११,
१२ (६४७) सु मू ३ ८, ९ (६४८) च ३ ४ २४
(६४९) सु मू ३१ २२ ३२ ४ च ३ ५ २८ (६५०)
च ३ १२ ४ (६५१) च ३ ७ २३ (६५२) च ३
७ २१ २२ सु मू ३२ ४ (६५३) च ३ ७ २६
(६५४) च ३ ८ १५ ७ २५ (६५५) च ३ ८ २६
(६५६) च ३ ७ १९ सु स ३१ १२ (६५७)

सु स ३१ १३ (६५८) च ३ ११ १९ (६५९)
च ३ ११ २० सु मू ३० ४ (६६०) सु म ३१ १६
(६६१) सु मू ३१ ३ (६६२) च ३ ११ २१
सु मू ३० ४ (६६३) च ३ ११ ३
(६६५) च ३ ११ ४ (६६६) च ३ ११ ६
(६६७) सु म ३० ३ (६६८) च ३ ११ ७
(६६९) च ३ ११ १ (६७०) च ३ ३६ (६७१)
च ३ ८ १० ९ ११ सु स ३१ ११ (६७२) ७ ३
१२ ५९ (६७३) च ३ ११ २४ सु स ३१ १५
(६७४) सु स ३१ २३ (६७५) च ३ ११ ३ सु
मू ३१ २६ (६७६) च ३ १० ६२, ६३, ६४ (६७७)
सु स ३१ ३१, ३२ (६७८) ७ २५ सु म २८ १
(६७९) सु स २८ ५ (६८०) च ३ ७ ३५, ९ १५
(६८१) च ३ ११ २८

द्वादशोऽध्याय ।

(६८२) च ३ ५ १, सु स ३२ १ (६८३) च
३ ५ ४, ५—चि ३ ५० (६८४) च ३ १ १४, २२,
२४, २५ (६८५) ७ ३ ३५ (६८६) सु मू ३१ २८
(६८७) च ३ ९ २१ (६८८) च ३ ६ १५ (६८९)
च ३ ११ १५ (६९०) च ३ १० १५ अ (६९१)
च ३ १० १६ (६९२) च ३ १० १७, सु स २८
१६ (६९३) च ३ ११ ११ (६९४) च ३ ६ ७, ८, ९
(६९६) ७ ३ ३५ १२ ५३,—३ ६ १०, सु मू
३३ १६ (६९७) च नि २ २४, २५ २६, ७—चि ४
१७, १८, १९, २ सु मू ३३ २६ (६९८) सु मू ३१
२० (६९९) च ३ ९ ७ सु स ३३ २० (७००)
७ नि २० १९ (७०१) च नि २० १, १
सु स ४८ १५ (७०३) ७ नि १४ २६ २७
सु स ३३ १ (७०४) च नि १९ १३ सु स
४ १९, २, २१ (७०५) सु स ३३ १२ (७०६)
७ नि ४ ४८ सु नि ६ २४ (७०७) च
स १७ १०७ १०८, १०९, ११, १११ सु नि ६ २०
(७०८) च चि ५ १७, १६९ १७, १७१ सु स ३३
२१ (७०९) च ३ ९ ८ ९, १०, सु मू ३३ १४
(७१०) सु मू ३३ २३ (७११) च सु १८
१६ १७, १८—६ १८ १३ सु मू ३१ १९ (७१२) च
११ १२ (७१३) च ३ ११ २१ ३९ (७१५)
सु मू ३३ ९ (७१६) सु स ३३ ७ (७१७)
च नि २९ ३१ ३, ३३ ३४ सु नि १ ४० ५०
(७१९) च ३ ९ ८ ९, सु म ३३ ४ १ (७२०)
च ३ ० २२ (७२१) च ३ १ ६ (७२२) च ३
१ ५, ७, ८, १०, १२, १३ ११, ९ (७२३) च ३ ८ २३
(७२४) च ३ ८ २४ (७२५) च ३ ११ १४
(७२७) च ३ ७ १८ (७२८) सु म २८ १०
११, १२ १३ १४ १५ १८, १० (७२९) सु म ३३ ११
(७३०) च ३ ८ १७, १८ २० ९ १३ ६ २४ १२ ६,
७ ८, २८, २९ (७३१) च ३ ९ १५

द्वावोऽध्याय ।

(७३२, च. ३ १२९, सु. मू. २९१ (७३३) सु.
मू. २९३, ४ (७३४) च. ३ १२१६, सु. म. २९५, ६
(७३५) च. ३ १२१८, सु. म. २९६, ७, ८, १२, १४
(७३६) सु. मू. २९९ (७३७) च. ३ १२१९, २०,
सु. मू. २९११, १२, १३ (७३८) च. ३ १२१५ (७३९)
सु. मू. २९२०, २१, २२ (७४०) च. ३ १२६८, ६९.
७०, सु. मू. २९१७, १८, १९ (७४१) च. ३ १२१०,
११, १२, सु. मू. २९१५, १६, १७ (७४२) सु. मू. २९
१४ (७४३) च. ३ १२२१ (७४४) सु. मू. १०३
(७४५) च. ३ १२७१-८०, सु. मू. २९२७-३३
सु. म. २९३६ (७४७) सु. म. २९३६ (७४८)
(७४९) सु. म. २९३६ (७५०) च. ३ १०
२९, ३० (७५१) सु. म. २९३६ (७५२) सु. म.
२९३६, ३७ (७५४) च. ३ १०२९, ३० (७५५)
सु. म. २९४२, ४३ (७५६) च. ३ १०७९ सु. म.
२९३०, ३१ (७५७) च. ३ १०२६, सु. म. २९४४,

४५ (७५८) च. ३ १०२९, ३०, सु. म. २९३४, ३५
(७५९) च. ३ १०२९, ३०, सु. म. २९४७, ४८ (७६०)
च. ३ १०३३, सु. म. २९५२ (७६१) सु. म. ३२४
(७६२) सु. म. ३२४ (७६३) सु. म. ३२४, च.
३ १२३६, ३७ (७६४) च. ३ ५४३ (७६५) च.
३ ५४४ सु. मू. २९६७ (७६६) च. ३ ५४५ (७६७)
च. ३ ५४५ (७६८) च. ३ ५९ सु. म. २९६८ (७६९)
च. ३ ५१०, ११ (७७०) च. ३ ५८ (७७१) च. ३ ५.
१३ सु. मू. २९६९ (७७२) सु. म. २९६९ (७७३)
च. ३ ५१४, १५ (७७४) च. ३ ५१६, १७ (७७५)
च. ३ ५२०, २१ सु. मू. २९६८ (७७६) च. ३ ५
२०, २३ सु. म. २९६८ (७७७) च. ३ ४१४ (७७८)
च. ३ ५३५ (७७९) च. ३ ५२५ सु. म. २९७०
(७८०) च. ३ ५२७-४० (७८१) च. ३ ५४१
(७८२) च. ३ ५४६ (७८३) च. ३ १२८२-८६,
सु. मू. २९७५-८१ (७८५) च. ३ १२८४ (७८६)
सु. म. २९७१-७४ (७८७) च. ३ १०८०, ८१, ८७
(७८८) च. ३ ८६९

(९६ पणवतितमपृष्ठादपकर्ष)

उक्ता साक्षात्स्त्रियो व्यामा. पुनामन्त्राणि
सूरीभिः ।

अर्द्धव्यामेन हीनानि योपितोऽन्त्राणि निर्दिशेत् ८४

१२८-उण्डुकश्च कटी चापि त्रिक वस्तिश्च वडक्षणौ॥

कण्डराणां आरोह स्यान्मेढ्रोऽध्वा वीर्यमूत्रयोः॥

१२९-स एव गर्भस्याधान कुर्याद्गर्भाशये स्त्रिया ।

जङ्खनाभ्याकृनिर्योनिस्त्रयावर्ता सा च कीर्तिता

१३०-तस्यास्तृतीये त्वावर्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ।

वृषणौ भवत सारात्कफासृग्भासमेढसाम् ॥८७॥

१३१-वीर्यवाहिशिराधारौ तौ मतौ पौलपावहौ ।

गुदस्य नानं सर्वस्य साद्ध स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥८८॥

१३२-तत्र स्युर्वलयस्तिम्ब. जङ्खावर्तनिभास्तु ता
प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा साक्षाद्गुलमिता मता ८९

१३३-उसर्जनी तु तदध सा साक्षाद्गुलसम्मिता
तस्याध. सवरणी स्यादेकाद्गुलसमा मता ॥९०॥

अर्द्धाङ्गुलप्रमाण तु बुधैर्गुदमुख मतम् । मलोत्स-
र्गस्य मार्गोऽय पायुर्देहे विनिर्मितः ॥ ९१ ॥

१३४-पुंसः प्रोथो स्मृतौ यौ तु, तौ नितम्बौ च
योपित ।

तयो. कुकुन्दरे स्याता, सफिथनी त्वङ्गमष्टमम्
१३५-तदुपाङ्गानि च त्रयो जानुनी पिण्डिकाद्वयम् ।

जङ्घे द्वे, घुटिके, पार्णि तले, च प्रपदे तथा ।

पादावगुल्यस्तत्र दश तासा नखा दश ॥ ९३ ॥

-भावप्रकाश पृ. खं. ३

प्राणानिलस्य शरीरव्यापारः

१३६-नाभिस्थः प्राणपवन. स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ४८

कण्ठाद्दहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ।

पीत्वा चाम्बरपीयूष पुनरायाति वेगतः ॥ ४९ ॥

प्रीणयन्देहमखिल जीवयञ्जठरानलम् ।

-शाङ्गधरसहिता । प्रथम खं. अ. ५

पुण्यपत्तनस्थायुर्वेदविद्यालयप्रधानाध्यापक-पण्डितरामचन्द्रगात्रिकिञ्जवडेकरेण प्रतिस्वरूप

दृष्टिपण्या च परिष्कृत.

महामहोपाध्यायेन्दुविरचितशशिलेखाख्यव्याख्या समेतश्च

श्रीमद्वाग्मटविरचितः

अष्टाङ्गसङ्ग्रहः ।

- 2 -

सर्वभूतचिन्ताशरीरम् ।

१-अथात सवभूतसि ताशारीर यास्यास्याम ॥१॥
यथोवाच भगवान् ॥ ५ ॥ तारि ॥ २ ॥

२-सर्वभूताना कारणकारण सत्परजस्तमालक्ष
णमष्टरूपमखिलस्य जगत् समवेष्टुरित्यर्त्तं नाम ।
सदेकं यद्गुणा क्षेत्रज्ञानामधिष्ठान समुद्र इवादिशाना
भावानाम् ॥ ३ ॥

३-तस्माद् यत्तान्महापुत्रपथे तल्लिङ्गं ण्व तल्लिङ्गञ्च महत्तल्लक्षणं एवाहङ्कारव्युत्पद्यते, स त्रिविधो वकारिकस्तजसो भूतादिरिति तत्र वकारिकादहङ्कारात्तजससहायात्तल्लक्षणा येरैकादशद्रव्याव्युत्पद्यते, तद्यथा—श्रोत्रत्वक्चक्षुजङ्घामा वागपश्तापस्थपायुपादमनासीति तत्र पूर्वाणि पञ्च मुद्गी-द्राणि, इत राणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मक मन भूतादरपि तजससहायात्तल्लक्षणमेव पञ्चतन्मात्रा उत्पद्यते, तद्यथा—शब्दतन्मात्रा स्पर्शतन्मात्रा रूपतन्मात्रा रसतन्मात्रा, गन्धतन्मात्रमिति तेषां विशेषा इदं शशस्वत्पल्लवस्य वा तन्मो भूतानि योगानिहृत्तजसो यं पञ्चमेया तत्पञ्चगुर्विंशति वाक्यात् ॥ ४ ॥

४-तत्र, बुद्धीन्द्रियाणां राशेन्द्रियो विषया कर्मेन्द्रियाणां यथासङ्ख्य वचनादानानां तदभिगविहरणानि ॥ ५ ॥

५-अ-यत्त महानहङ्कार पञ्चत मात्राणि चत्वारो
मङ्गतय शेषा पाडश विकाराः ॥ ६ ॥

६-स्व स्वर्त्रेपा निपयाऽधिभूत स्यमप्यात्मम्
 अधिदैवत तु-बुद्धर्षाहा, महङ्कारस्येश्वर मनस
 श्रद्धमा, दिश श्रोतस्य, त्वचो वायु, सूर्यशस्त्रप,
 रसनस्याप, पृथिवी घ्राणस्य वाचाग्नि, इस्तयो

रिद्र , पादयाशिणु , पायामित्र , प्रजापातिरुपस्य
स्यति ॥ ६ ॥

७-तत्र सब एवाचतन उप वग, पुरुष पञ्चमि
शक्तिम कायकारणसमुच्चयैवेति यथा भवति । सत्य य
चत ये प्रधानस्य पुरुषकवल्याय प्रवृत्तिमुपदिशन्ति
क्षीरादीन्वात्र हेतुनूदाहरति ॥ ८ ॥

८-अत उच्यते प्रकृतिपुरययो साधनवधर्म
यायास्याम् । तद्यथा—उभावप्यनादी, उभाव य
न तौ, उभाव यजितौ, उभावपि नित्यौ, उभाव न
पतौ, उभौ च सवगतौ इति एकं तु प्रकृतिचेतना
त्रिगुणा वाजधर्मिणी प्रसवधर्मि यमध्यस्थधर्मिणी
वृत्ति, बहवस्तु पुरयाश्चतानां तद्गुणा अर्थाजधर्मा
णोऽप्रसवधर्माणो मध्यस्थधर्माणश्चेति ॥ ९ ॥

१-तत्र कारणानुरूप कायमिति कृत्वा सब एवते
विशेषा सत्त्वजलमामया भवति तत्त्वज्ञत्वात् ॥
यत्वाच्च तद्वशा एव पुरुषा भूतीत्युक्तं भाष्ये ॥ १०

वैद्यके तु—

स्वभावमिश्र काल य एव नियति तथा ॥

परिणाम च मन्यन्ते प्रकृति पृथुदर्शिनः ॥ ११ ॥

तन्मया रेव भूतानि तद्गुणान्येव चादिसत् ॥

तथ तल्लक्षणं कृत्स्नो भूतनामो यजन्यत ॥ ३२ ॥

तस्योपवासाऽभिहितश्चिकित्सा प्राति सवदा ॥

भूतभ्यो हि पर यस्मादास्ति चित्ता चिकित्सित

१०-यतोऽभिहित-तत्सम्भवः यसमूहा भूतादि
रुक् मातृकानि चन्द्रिया यायुर्वे व न ते, तथे
न्रियाया ॥ १४ ॥

भवति चात्र

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तु स्व स्व गृह्णाति मानवः ॥

नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यामिति स्थितिः ॥१५॥

११-न चायुर्वेदशास्त्रेपूपादिश्यन्ते सर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च असर्वगतेषु च क्षेत्रज्ञेषु नित्यपुरुषस्याप कान् हेतुनुदाहरन्ति, आयुर्वेदशास्त्रसिद्धान्तेष्वसर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च, तिर्यग्योनिमानुषदेवेषु सचरन्ति धर्माधर्मनिमित्तम्, त एतेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्माश्चेतनावन्त जायता लोहितरेतसोः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते, यतोऽभिहितं--पञ्चमहाभूत-शरीरिसमवायः पुरुष इति, स एष कर्मपुरुषाश्रितित्वा धिक्कृतः ॥ १६ ॥

१२-तस्य सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्न प्राणापानाबु-न्मेषानिमेषौ बुद्धिर्मनःसङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्वि-ज्ञानमध्यवसायो विषयोपलब्धिश्च गुणाः ॥ १७ ॥

१३-सात्त्विकास्तु-आनृशस्य संविभागरचिता तितिक्षा सत्य धर्म आस्तिक्य ज्ञानं बुद्धिर्मेधा स्मृतिर्धृतिर-नभिषङ्गश्च ॥

१४-राजसास्तु-दुःखबहुलताऽनदृशीलताऽष्टतिरह-ङ्कार आनृतिकत्वमकारण्यं दम्भो मानो हर्षः काम क्रोधश्च ॥

१५-तामसास्तु-विपादित्वं नास्तिक्यमधर्मशीलता

बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मेधस्त्वमकर्मशीलता निद्रालुत्वं चेति ॥ १८ ॥

१६-आन्तरिक्षास्तु-शब्द जन्देन्द्रिय सर्वच्छिद्रममहो विविक्तता च, ॥

१७-वायव्यास्तु-स्पर्शः स्पर्शेन्द्रिय सर्वचेष्टाममहः सर्वशरीरम्पन्दनं लघुता च,

१८-तैजसास्तु-रूप रूपेन्द्रिय वर्णः मन्तापो भ्राजि ण्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्षण्य शौर्यं च, ॥

१९-आप्यास्तु-रसो रसनोन्द्रिय सर्वद्रव्यममहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च, ॥

२०-पार्थिवास्तु-गन्धो गन्धेन्द्रिय सर्वमृत्तममहो गुरुता चेति ॥ १९ ॥

२१-तत्र सत्त्वबहुलमाकाशं, रजोबहुलो वायुः, तत्त्वजोबहुलोऽग्निः, सत्त्वतमोबहुला आपः, तमो-बहुला पृथिवीति ॥ २० ॥

श्लोको चात्र भवतः ।

२२-अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् ॥ स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥ २१ ॥

२३-अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैव तु ॥ क्षेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥ २२ ॥

इति श्रीसुश्रुतसहितायां शारीरस्थाने सर्वभूत-चिन्ताशारीरं नामाध्यायः प्रथमः ।

- २ -

गर्भोत्पत्तिः ।

२४-तत्र (तयोः स्थावरजङ्गमयोर्मध्ये) चतुर्विधो भूतग्रामः सत्त्वेदरायुजाण्डजोऽङ्गिजसंज्ञः (सु. सू. १ ३०) ।

२५-शुक्रार्तवसयोगो गर्भत्वमुपैति (च)

२६-रक्तलक्षणमार्तव गर्भकृच्च (सु. सू. १५ ७) ।

२७-तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुर्दी-रयति, ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनि-मभिप्रतिपद्यते ससृज्यते चार्तवेन, ततोऽग्नीषोमसंयो-गात् ससृज्यमानो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते (सु. शा. ३ ४) (अग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य) ।

२८-शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भ-संज्ञा भवति (च. शा. ४ ५)

२९-पुरुषस्यानुपहृतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशो-णितगर्भाशयाया यदा भवति संसर्गः ऋतुकाले, यदा चानयोस्तथैव युक्ते च संसर्गे शुक्रशोणितसंसर्गमन्तर्ग-र्भाशयगत जीवोऽवक्रामाति सत्त्वसम्प्रयोगात्तदा गर्भोऽभिनिवर्तते (च. शा. ३ ३)

३०-क्षेत्रज्ञो वेदयिता स्पृष्टा घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्ता साक्षी धाता वक्ता यः कोऽ-

सावित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैवसङ्गादक्षयोऽध्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्त्वरजस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाग्निप्रैर्य-माणः, गर्भाशयमनुप्रविश्यावतिष्ठते (सु. शा. ३ ४)

३१ तेजो यथार्कश्मीनां स्फटिकेन तिरस्कृतम् नेन्धन दृश्यते गच्छत्सत्त्वो गर्भाशयं तथा, कारणानु-विधायित्वात्कार्याणां तत्त्वभावता नानाधोऽन्याकृतीः सत्त्वो धत्तेऽतो हुतलोहवत् (अ. ह. शा. १ ३ ४)

३२-शुक्रशोणितं गर्भाशयस्यमात्मप्रकृतिविकारसं-मूर्च्छितं 'गर्भ' इत्युच्यते, त चेतनावस्थितं वायुर्वि-भजति, तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्ति, आकाशं विवर्धयति, एव विवर्धितं स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा 'शरीरम्' इति संज्ञां लभते (सु. शा. ५.३)

३३-इतरेषां (पृथिवीवायवाकाशानां) अप्यत्र भूतानां साक्षिष्यमस्यणुना विशेषेण, परस्परोपकारा-त्परस्पराणुग्रहात्परस्पराणुप्रवेशाच्च (सु. शा. ३ ३)

३४-भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मेमनोजवो देहमु-पैति देहात् (च. शा. २. ३१)

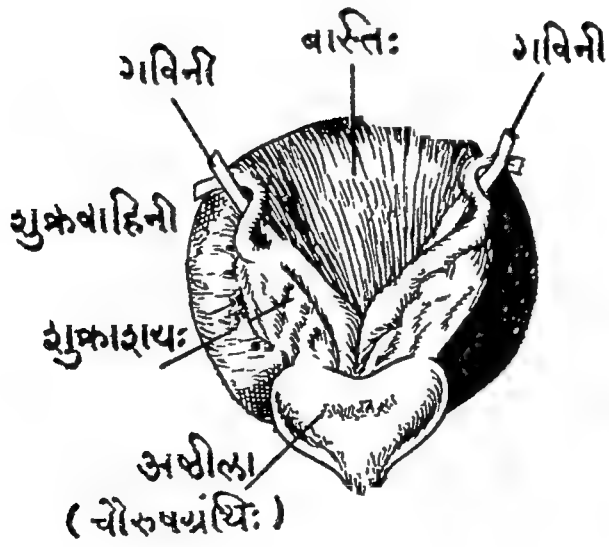
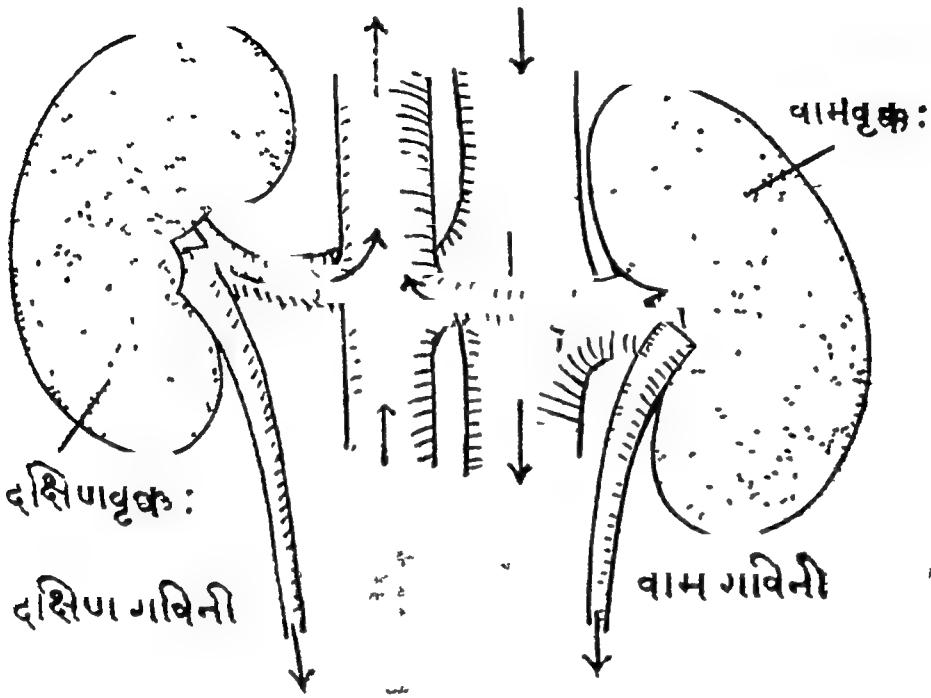

वृक्का गविन्यौ वस्तिश्च ।

शिरा

धमनी

३५-रमात्ममातापितृमभवानि ।
भूतानि विधादरा पदे च २६ ।
चत्वारि तत्रात्मा । मश्रितानि ।
स्थितन्यात्मा च चतुष तपु ।
भूतानि मातापितृमभवानि ।
रजश्च शुक्ल च चरितं गभ ।
आप्यायते शुक्लमरुक् च भूत- ।
यैस्तानि भूतानि रसाद्रधानि ।
भूतानि चत्वारि तु कम जानि ।
न्याया मदीनानि विधाति गभम् (च शा
२ ३३-३) ।
३६-एवादि रूपप्रभव प्रसिद्ध (च शा २ ३६)
२७-गभस्तु गत्यत्तरिक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकार
श्रतमाधिष्ठानभूत मवमनया युवत्या पञ्चमहाभूत

विकारसमुत्पत्त्यात्मको गभश्चतनाधात्वधिष्ठानभूत
म लस्य पष्ठा धानुष्म (च शा ४ ६)
३८-देहग्रहणोऽपि प्रवर्तमान पूनरुत्पत्त्यात्मको
पादुत, तत ममण चतुषतुगुणान् धानन् वायवाग्नि
काश्चनुर मवमापि तु मवत्यतुगुणापादानमनु
कालेन भवति (च शा ४ ८)
३९-वीजात्मकमेहाभूत सुक्ष्म मवतुगुण स
मायुशाहाररसज ममा कुर्वा विवर्धत
(अ ए शा १ २)
४०-तत्र गान् गानि देहेऽस्मिन् गान् शब्दो
विजितता
गानास्त्वन्तुगुणं वामा वल्लभप्रपतत
आप्या जिह्वा रसज्ञा घ्राणा धाम्नि पाथिन्म
(अ ए शा ३ ३ ४)

- ३ -

शारीरे केचन विशिष्टा अवयवा ।

गुदम्

४१-अमृज श्लेष्मणापि य प्रसाद परा मत ।
त पयमान पित्तन वायुश्चाप्यनुधावति ॥
ततोऽस्या ग्राणि जायत गुद यस्मिन् दहिह ॥
(सु शा ४ २६-२७)
उत्तरगुद पाथिगुद मारुत समघति (च शा ३-१२)
अथ महत् छिद्रम् (च शा ७ १०)
४२-तत्र स्थूलान्नतिषट्मथपञ्चाङ्गुल गुदमाह ।
तस्मिन् वरयस्तिन्वोऽप्यधाङ्गुलान्तरसभूता (१) प्रवा
हणी (२) त्रिमजनी (३) मवर्णी चति चतुरङ्गुल मवती
मघानियगकाङ्गुल मीरुता ॥
शालावतनिमाश्वापि वपुषुरपि सस्थिता
गजतालुनिमाश्वापि यणत मप्रकीर्तिता ।
रामान्तेभ्यो मवाप्यर्था गुदाष्ट परिकीर्तिता
प्रथमा तु गुदाष्टादङ्गुलमात्र (सु नि अ २ ५, ७)
४३-(गुदं) बहिमुत्प भोतय (सु शा ५ १०)
४४-पायु कर्मिण्यम् (च शा ७ ७)

- ० -

वस्ति

४५-अमृज श्लेष्मणापि य प्रसाद परा मत ।
त पयमान पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥
ततोऽस्यान्त्राणि जाय ते गुदं वस्तिश्च दहिह
(सु शा ४ २६, २७)
४६ वस्तिस्तु स्थूलमुत्प सवनानुक्रममावाहि
नाना नाडीना मध्ये मत्राधाराऽनुवहाना सन्वात
मायुदाधिरिवापगाना प्रतिष्ठा (च ति अ ९ ४)
४७-सर्वपा पुनभृग्रोगाणामधिष्ठानं वस्ति । स
ममत्वभिहित प्राक् (अ स शा ४८१) ॥ चाघामुलो-
ऽपि मृनवहनाडीषु सूक्ष्मसुखसहानिस्थ देन मृनाये

माधिरत नया घट्टाप्सु निमग्नमुगाऽपि पार्श्वयोऽ
मभा पूयते (अ स नि-अ ९)
४७ (अ)-नाभिद्वयक मुष्कगुवक्षणशफ्यम् ।
गकटारस्तनुवर्को मज्य वास्तिरधामुत
अत्र जाह्वरपेण मिराशानुपारिग्रह
४७ (अ)-एवालायगतान्त्र नाड्यो मप्रवहास्तु या
तपयति सदा मूत्र सरित सागर यथा
सूक्ष्मत्वाधोपर मयन्ते मुगायामा सहस्रश
नाडीभिरपनीतस्य मत्रस्यामात्राया तरात्
आगत स्वपतर्ध्व स नि स्यदन पूयत
आमुपात्त मलिहवस्त पार्श्वम्य पूयते नव ।
घटो यथा, तथा विद्धि वस्तिमूत्रेण पूयत
(सु नि ३ २१-२३)

वास्तिन्यो

४७ (ह)-यन् नात्रपु गवीन्यायद्वन्तावाधिसां त्रितम्
गवा ते मूत्र मय्यता बहिर्वालिनि सवर्कम्
एव मत्र अवयवेदस्य प्रथमकाण्डे प्रथमानुवाके
तृतीयास्तु मूत्राधप्रमह शरालाङ्गामुत्रसंश्रय ।
प्रमह्ना लभ्यते । अस्य चर्मा सायगभाप्यम्-
आत्रपु वदरा तगतपु पुरीतस्तु । अधिससम्यथानु
वाद् । यत् मत्र मथित समवास्थित रोगचरान् बहि
रनिगच्छतिरदमभूर । तथा गवी यो आग्नेभ्यो
विनिगतस्य मूत्रस्य मूत्राशयप्राप्तिसाधने पार्श्वद्वयस्य
नाड्यो गर्वाभ्यां-इत्युच्यते । तयोरपि यत् मूत्र मथि
तम् । तथा वस्तौ-धनुराकारो मूत्राशयो वस्तिरच्यत
तत्रापि यत् मूत्र मथितमस्ति । ते तव मत्रस्यानेषु
निरुद्ध तत् मूत्र एव । एवम् यथापूर्वं मुच्यता निग
च्छतु । निगमनप्रकारमेवाह सवर्कं सर्वं त मूत्रम् ।
याल अनुकरणं दोऽयम् । इति-रवात्मकं शब्द
कुर्वता बहि शरीरान् बाह्यप्रदेशे मुच्यतामिति सत्यम् ।

कुक्कुसः

४८ शोणितफेनप्रभव कुक्कुसः (सुश्रुत. शा ४ २५)
(डल्हण-हृदयलग्नस्वनामन्त्रान्.) तन् (हृदयस्य)
वामे कुक्कुसल्लोहि ।

उदानवायोराधार कुक्कुस प्रोच्यते बुधै

-शार्ङ्गधर प्रथमखण्ड अ ५ ४३

हृदयम्

४८(अ)-चतुर्थे मासि सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभाग प्रत्यक्तो
भवति । गर्भहृदयप्रत्यङ्गिभावाच्चेतनाधातुरभिव्यक्तो
भवति, कस्मात् ? तत्स्थानत्वात् । तस्माद्गर्भश्रुतुर्थ-
मास्यभिप्रायामिन्द्रियार्थेषु करोति (सु. शा ३ १८)

४९-सर्वाङ्गाभिनिर्वृत्तिर्युगपदिति धन्वतरिः तदु-
पपन्न सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तत्वादृदयादीनाम्
सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठानं च केषाचिद्वा-
वानाम् न च तस्मात्पूर्वाभिनिर्वृत्तिरेषां तस्माद्दृदय-
प्रभृतीनां सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तिः, सर्वे भावा
ह्यन्योन्यप्रतिबद्धाः, तस्माद्यथाभूतदर्शनं साधु (च.
शा ६ २१.)

५०-अपरा चास्य मातुः प्रयत्नात् हृदये, मातृहृदय
ह्यस्य तामपरामभिसङ्गवते सिराभिः स्यन्दमानाभिः
(च शा ६ २३)

स तस्य रसोबलवर्णकरः सपद्यते, स च सर्वरसवाना-
हारः स्त्रिया ह्यापन्नगर्भायास्त्रिधारसः प्रतिपद्यते-स्वश-
रीपुरद्वये, स्तन्याय, गर्भवृद्धये च । स तेनाहारेणोप-
ष्टब्धः वर्तयत्यन्तर्गतः ॥ च ६. २३

५१-हृदयं मातृजम् (सु शा. ३. ३३)

५२-हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् (च शा ७ ८)

५३-शोणितकफप्रसादजं हृदयम्, तदाश्रया हि
धमन्य प्राणवहा तस्याधो वामतः प्लोहा कुक्कुसध,
दक्षिणतो यकृतं क्लोमं च तद्बृद्धयं विशेषेण चेतना-
स्थानं, अतस्तास्मिन्समसाऽऽवृते सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ।
(सु. शा. ४. ३१)

५४-पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्
जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतश्च निमीलति ॥

(सु शा ४० ३१ ३२)

५५-दिवा प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ।

(चरक)

५६-हृदयं बुद्धेर्भवनस्य स्थानम् (सु शा ३ ३१)

५७-हृदये दश धमन्यः प्राणापानौ मनो बुद्धिश्चे-
तना महाभूतानि च नाभ्यामारा इव प्रतिष्ठितानि
बहुभिश्च तन्मलैर्ममसंज्ञकैः स्रोतोभिर्गणनामिव दिन-
करैर्यस्यासिभिर्दशरीरम् । (च सि ९ ४)

५८-अर्थे दश महामूलाः समासका महाफलाः ।

महच्चार्थश्च हृदयं पर्यायैरुच्यते बुधै ॥

पडङ्गमङ्गं विज्ञानमिन्द्रियाण्यर्थपञ्चकम् ।

आत्मा च सगुणश्चेतश्चिन्त्यश्च हृदि सश्रितम् ।

(च सू ३० ३, ४)

५९-प्रतिष्ठार्थं हि भावानामेषां हृदयमिन्द्रिये
गोपानभीनामागारकर्णिकेवार्थचिन्तकं ।
तस्योपधानान्मच्छार्थं भेदान्मरणमृच्छति ।
यद्धि तत् स्पर्शविज्ञानं धारित्तत्र सश्रितम् ।
तत् परम्योजय स्थानं तत्र चैतन्यमग्रहं ।
हृदयं महदर्थश्च तस्मादुक्तं चिकित्सकं ॥
तेन मृलेन महता महामूला मता दश ।
आञ्जोवहाः शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ।
येनोजमा वर्तयन्ति प्राणिताः सर्वदेहिना
यद्वते सर्वभूतानां जायितं नावतिष्ठति ।
यत् सारमादां गर्भस्य यत्तद्गर्भस्याद्रसः ।
भवर्तमानं हृदयं समाविशति यत् पुरा ।
यस्य नाशस्तु नाजोऽस्ति धारि यद्दृदयाश्रितम्
यच्छरीररसभेहं प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः ।
तत्फला बहुधा वा ताः फलन्तीव महाफला ॥

(च सू ३० ५-११)

६०-शिरोहृदयवभ्यादिमर्माण्यस्था च सन्धयः ।

तन्निबद्धा शिरान्नायुकण्डराद्याश्च मध्यमः

(रोगमार्गः अ) (हृदय सू १२. ४७)

६१-बुद्धिमेधाभिमानोत्साहंरामिप्रेतार्थसाधनात्मा-
धक हृदयस्य पित्तम् । (अ. सं सू २०)

क्लोमः ।

६२-उदकवहानां स्रोतसा तालु मूलं क्लोमं च ।

(च वि ५. १०)

६३-उदकवहे द्वे (स्रोतसी) तयोर्मूलं तालु क्लोमं च ।

(सु शा. ९. १०)

६४-उदकवाहिनां (स्रोतसा) तालु मूलं क्लोमं च

(अ. स शा ५)

६५-पित्ताऽनिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान्धातृश्च शोषयतः ।
रसवाहिनीश्च नाडीर्जिह्वा मूलगलतालुक्लोमश्च । संशोष्य
नृणां देहे कुरुतस्तृष्णां महाबलावेतौ ।

(च चि २२ ३, ४)

६६-प्रदुष्टानामिदं विज्ञानं जिह्वातोऽवोष्ठक्लोमशोष
पिपासा चातिप्रवृद्धां दृष्ट्वा उदकवहान्यस्य स्रोतांसि
प्रदुष्टानीति विद्यात् । (च वि. ५ १०)

६७-क्लोमजाया (विद्वह्यां) पिपासामुलशोषगल-
ग्रहा । (च सू १७ १०१)

६८-श्वासो यकृति हिक्का च पिपासा क्लोमजोऽधिका

(सु. नि ९ २२)

६९-श्वासो यकृति रोधस्तु घ्नीन्धुच्छ्वासस्य वृद्धुः ।
गलग्रहश्च क्लोमि स्यात् सर्वाङ्गप्रग्रहो हृदि ।

(अ सं. नि ११)

७०-अप्यप्रशोषी मस्ताङ्गः समृद्धपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयव शुष्कक्लोमगलानन ॥ (सु उ ४१ २१)

७१-जिह्वातालुगलक्लोमशोषे मूर्ध्नि च दापयेत् ।

(सु. उ ३९-१८२)

७०-क्षुद्रवातो यदा काष्ठान्यामपरिघटित
कटे मपघते हिक्का तदा क्षुद्रा कराति स
यत मपघते पूर्व तत प्व निवतत ।
हृदयं योम कठ च ताण्डु च ममाश्रिता ।

(च चि १७ ३४, ३७)

७३-विट्टकालेया वैगर्भे द समभिवधत ।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जनुमुलत्प्रधाविता ।

(सु उ ५० १२)

७४-उर कण्ठाक्षर कामपर्याण्यामाताया रम ।
मनो प्राण रमन् च अमस्थानानि । अत्राप्युरो गिते रण ।
(अ म सू १२ ३)

७५-यक्षरा काष्ठानि तद्यथा-नाभिश्च हृदयं च
योम च । यक्षश्च स्त्रीहा च घृषा च रन्निश्च पुरी
पाधारश्चाभातायश्च पञ्चानायात्तरुद चाधरगुदं च
क्षुद्रान्त्र उरस्युलान्त्र च वषावहन चेति ।

(च शा ७ १०)

७६-यक्षरा काष्ठानि तद्यथा-नाभिश्च हृदयं च
योम च यक्षश्च स्त्रीहा च इ० (अमसहिता शा ७)
७७-काष्ठानि स्थिता यपु हृदयं क्लोम कुपुमम् ।
यक्षरालिङ्गकु घृषी नाभिदिभान्त्रयमन्य ।

(अ ह शा ३ १०)

७८-मातृपतिचया रक्तप्रपाधारमधामुमम् ।
तस्य दक्षिणत काम यक्षपु कुपमास्थितम् ।
समानानुनन्माताद्रक्षादेहाभ्यपठितान् । किञ्चिद्
स्तिरन्मु नायने काममास्थितम् । (अणदत्त शा
३ १०)

७९-नागीपु हृदयकामनित्रङ्कारादत्त (मधय)
(सु शा ५ २६)

८०-अष्टादश कृतानानिघट्टा हृदययष्टीम
नागीपु (मधय) (अ म)

८१-क हृदयनत्रामनागीपु मण्डला (मधय)
(सु शा ५ २७)

८२-हृदये चाक्षिक् च क ह्रामि गुत् तथा ।
नेया म० सधिसु भागेध्वतपु दतिन

हृ नातुर्वेदना । (० १६१)

८३-बाह्याभिघाताद्वातादिदापभ्यश्च तत्र हृदय
मिहते कामधासत्वा क्षय नापफोमापका जिह्वा
निगमसु रताउशो रापभारो मादना पचित्तनाशा
दय ह्यु । (च मि ९७)

८४-शाणितकफप्रसादार्ज हृदय तस्याघा वामत
स्त्रीहा कुपुमश्च दक्षिणतो यक्षयोम च ।

(सु शा ४ ३१)

८५-तस्य (हृदयस्य) वामपार्श्वे स्त्रीहा कुपुसश्च
दक्षिणतो यक्ष् क्लोम च । (अ स शा २९१)

८६-यक्षहृदयपार्श्वे (पार्श्वे) च क्लोम वक्ष स्थित
ि दु । (हृत्पा शल्य ९११)

८७-तस्माद्भर्मेण जातस्य हृदयं जायतेऽप्रत ।
तत स नायते योम यक्षद वृक्षा प्रयं तथा ।
(हृत्पा ० शा ९ ३०)

८८-यानि गत्वस्य गर्भस्य मातृजानि यानि चाग्य
मातृत सभवति तान्यनु यायास्याम । तद्यथा तत्र
च लाहित च मार्मं च मदश्च नाभिश्च हृदयं च क्लोम
च यक्षश्च ५ हि । च वृक्षा च यन्निश्च पुरीपाधानं
चामातायश्च पञ्चानायात्तरुदं चाधरगुदं च क्षुद्रान्त्रं
च ग्यलान्त्रं च वषा च वषावहनं चेति मातृजानि ।
(च शा ३ १०)

८९-सैहपीतस्य म दाभ क्षीणस्यातिष्ठ रात्रं वा ।
अत्यभ्युपानाश्रयऽग्री भारत टोमिन् समिधत ।
ग्यात सु रूढमार्गेण कफशोथमूच्छित ।
वधयेता तन्वाम्य श्चस्यानादुःसायती ।
(च त्रि १३ ४३-४४)

९०-तदेतना क्लोमस्थानविचारः । ताना उरनाना
सर्वेषामपि मर्यादामनो विधाय--

“ सुगयिपराभ्य तरे ताण्डुभीप जिह्वामुल्लस्य
कन्ध्रीवार्गिकवर्तिभारो ग्व दामाभिधोऽवयव स्थित
हति ’ श्चकीय भिद्धा त कामनिर्णयात्प्र प्रयधे भूत
पूर्वा नि मा आ र्भेनाभ्यक्षा वैषर्षधानननाणा
चार्येयादियिरदभाज उपपत्तननिवामिन कषड
डर्युपाक्षा कृष्णताक्षीमहादया प्रत्यपीपदन् ।

शिर

९०-प्राणा प्राणभृता यत्र श्रिता सर्वद्रव्याणि च
यदुत्तमाहमहानानि निरम्भद्विभीयते । (उ सू १७ १२)
९१-शिरामि हृद्रियाणि हृदयानावहानि च
मोतानि सूयमिन् गभमन्य सधितानि (च मि ९४)

९२-ममाणि यास्त हृदयं शिरश्च
प्राधानभृता यृषया वदति ।
प्राणाश्रयान् तापि पीडय ता
गतादयाऽस्मृति पीडयति (चमपाणि च ति ९३)

९३-लक्ष्मकावधिपति राहृष कण्ठाशिरुदम् ।
हृदयं यस्तिनाभी च धनित सत्यो हस्तानि वै (सु शा ९)

९४-उत्तम मध शापभृता पुरपं विदु ।
महारिणस्तस्मादरागान् शीघ्रतर जयत् ।

९५-सर्वद्रव्याणि यनास्मिन् प्राणा यन च सधिता
तन तस्यात्तमागस्य रक्षायामादतो भवेत् ॥

(अ ह उ २४ ५८-५९)

नेत्रम्

९६-विद्याशङ्खजुलनाहृत्य स्वाङ्गुष्ठादरसमितम् ।
मदगुलं सवतं मार्धं भिपङ्कनयनं नुदुदम् ॥
सुवृत्त गोस्तनाकारं सवभूतगुणोद्भयम् । सु उ १ १०
म ७८ नि च सधोश्च पद ८८ नि च लोचने ।
यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च पद् च पडेय च ॥१४

९७-पक्ष्मवर्त्म श्वेतकृष्णदृष्टिनां मण्डलानि तु ।
 अनुपूर्वं तु ते मध्याश्रित्वारोऽन्त्या यथोत्तरम् ॥ १५ ॥
 ९८-दृष्टिं चात्र तथा वक्ष्ये यथा व्याहृतिभारद ॥ १२
 नेत्राधामन्निभागं तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।
 कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टि दृष्टिविशारदा ॥ १३ ॥
 ९९-पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिवर्त्मशुक्लगतोऽपरः ।
 शुक्लकृष्णगतस्त्वन्य कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ।
 ततः कनीनकगतः पष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः ॥ १६ ॥
 १००-द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि
 जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ॥ १७ ॥
 तेजो जलाश्रितं बाह्य तेष्वन्यत् पिण्णिताश्रितम् ।
 मेदस्तृतीय पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ॥ १८ ॥
 पञ्चमांशसम दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ।
 १०१-सिराणां कण्डराणां च मेदसः कालकस्य च १९
 गुणा कालात् परः श्लेष्मा बन्धनेऽक्ष्णो सिरायुतः ।

१०२-पलं भुवोऽश्रितो रक्तवातात् कृष्णं सितं जलात् ।
 आकाशादश्रुमार्गोश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे ॥
 (सु उ १ ११)
 १०३ गसूरदलमात्रा तु पञ्चभूतप्रसादजम् ।
 स्वद्योतविस्फुलिङ्गाभामिद्धां तेजोभिरन्यथै-
 आवृता पटलेनाक्ष्णोर्वाह्येन विवाराकृतिम् ।
 शितसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः
 (सु उ. ७. ३, ४)
 १०४-नेत्रयोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ भ्रुवो पुच्छान्तयोरव-
 तथोपरि भ्रुवोर्निश्चावावर्तात्तन्ध्य मेपु ए (अ ह
 शा. २, ७६)
 १०५-द्वे पादमध्ये पृथगन्निवेशे
 शिरोगते ते बहुधा च नेत्रे ।
 तानृक्ष्णोद्वर्तनलेपनाङ्गान्
 पादप्रयुक्ताञ्जनयनयन्ति (अ ह उ १६, ६५)

-४-

अष्टाङ्गशारीरम् ।

१०६-तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशालतः ।
 मस्तकादभिदीयन्ते शिष्याः । शृणुत यत्नतः ॥ ६५
 १०७-आधमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तला ।
 तस्यान्तर्मस्तुल्लङ्घ्यं च ललाटं अयुगं तथा ॥ ६६ ॥
 १०८-नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्तते द्वे कनीनिके ।
 दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी ॥ ६७ ॥
 १०९-पक्ष्माप्यपाङ्गौ, शङ्खौ, च कर्णौ तच्छकुली-
 द्वयम् ।
 पालिद्वयं, कपोलौ, च नासिका च प्रकीर्तिता
 ॥ ६८ ॥
 ११०-ओष्ठाधरौ च, सुक्लिण्यौ, मुखं, तालु, हनु-
 द्वयम् ।
 दन्ताश्च दन्तवेष्टश्च, रसना, चिबुकं गल ॥ ६९ ॥
 १११-द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यथा मूर्द्धा विधार्यते ।
 तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ मूत्रे ॥ ७० ॥
 ११२-तत्रोपरि मतौ स्कन्धौ, प्रगण्डौ भवतस्त्वधः ।
 कफोणियुग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलं तथा ॥ ७१ ॥
 ११३-मणिबन्धौ, तले, हस्तौ, तयोश्चाङ्गुलयो दश ।
 नखाश्च दश ते स्थाप्या दश च्छेद्या प्रकी-
 र्तिताः ॥ ७२ ॥
 ११४-चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ भुवे ।
 स्तनौ पुंसस्तथा नार्यौ विशेष उभयोरयम् ॥ ७३ ॥
 ११५-यौवनागमने नार्याः पविरौ भवतः स्तनौ ।
 गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ ॥ ७४ ॥
 ११६-हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् ।
 जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति ॥ ७५ ॥

११७-आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् ।
 अतस्तस्मिन्मोक्षे प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि ७६
 ११८-चेतनास्थानमुत्तमिति । अयमभिप्रायः ।
 “चेतनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सोन्द्रियः ।
 केशलोमनखाग्रामलद्रवगुणैर्विना ” ॥ ७७ ॥
 इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्था-
 नमुक्तं तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्था-
 नमिति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 ११९-कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जघुणी समुदाहृते ।
 कक्षे उभे ममाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ ७७
 १२०-उदरं पञ्चमञ्चाङ्गं पष्टं पार्श्वद्वयं मतम् ।
 सप्तद्वयं पृष्ठं तु समस्तं सप्तमं स्मृतम् ॥ ७८ ॥
 १२१-उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः ।
 शोणितजायते लीहा वामतो हृदयादधः ॥ ७९ ॥
 १२२-रक्तवाहिशिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभि-
 हृदयाद्वामतोऽधश्च कुक्षुलो रक्तफेनजः ॥ ८० ॥
 १२३-अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः ।
 तत्तु रजकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥ ८१ ॥
 १२४-अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोमं तिष्ठति ।
 जलवाहिशिरामूलं तृष्णाऽऽच्छादनकृन्मतम् ८२
 १२५-क्लोमं-तिलकम्, एतत्तु वातरक्तजम् । अत्र
 वृद्धवाग्भटोऽप्याह—
 १२६-“ रक्तादनिलसंयुक्तात्कालीयकसमुद्भवः ”
 इति (अ. सं. शा. २९०)
 १२७-गोदं शोणितयोः साराद् वृक्षयोर्युगलं भवेत् ।
 तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ॥ ८३ ॥

(९० नवतितमं पृष्ठवमलोकनीयम्)

अष्टाङ्गहृदयशरीरम् ।

पुण्यपत्तनस्थायुर्वेदविद्यालयप्रधानाध्यापक-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिञ्जवडेकरेण प्रतिसंस्कृत्य
संग्रहस्थमूलवचनप्रदर्शिन्या टिप्पण्या परिष्कृतम् ।

अष्टाङ्गराङ्गहृत्सारभूताम् अष्टाङ्गहृदयम् ।

तत्र

शारीरस्थानम् ।

गर्भावक्रान्तिः प्रथमोऽध्यायः ।

१-अथातो गर्भावक्रान्तिशारीर व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

२-शुद्धे शुक्रातवे सख. स्वकर्मक्लेशचोदितः ।

गर्भ. संपद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणं ॥ १ ॥

३-बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्त्वानुगैश्च स. ।

मातुश्चाहाररसज. क्रमात्कुक्षौ विवर्धते ॥ २ ॥

४-तेजो यथाऽर्करश्मीना स्फटिकेन तिरस्कृतम् ।

नेन्धनं दृश्यते गच्छत्सखो गर्भाशयं तथा ॥ ३ ॥

५-कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्त्वभावता ।

नानाद्योन्याकृती. सखो धत्तेऽतो हुतलोहवत् ॥ ४ ॥

६-अत एव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।

रक्तस्य स्त्री तयोः साम्ये क्लीव

७- शुक्रातवे पुनः ॥ ५ ॥

वायुना बहुशो भिन्नो यथास्वं वह्नपत्यता ।

८-विद्योनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ६ ॥

९-मासि मासि रज. स्त्रीणा रसज स्रवति ग्रहम् ।

वत्सराद्द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ७ ॥

१०-पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन सङ्गता ।

शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥ ८ ॥

वीर्यवन्तं सुत सूते ततो न्यूनाद्वयो पुन ।

रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ९ ॥

११-वातादिकुणपग्रन्थिपृथक्षीणमलाह्वयम् ।

बीजासमर्थं रेतोऽन्वम्

स्वालङ्गिर्दोषजं वदेत् ॥ १० ॥

१२-रक्तेन कुणपं श्लेष्मवाताभ्या ग्रन्थिसन्निभम् ।

पूयाभ रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्तत. ॥ ११ ॥

१३-कृच्छ्राण्येतान्ययाध्य तु त्रिदोषं मृत्रविद्प्रभम् ।

१४-कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे स्त्र्यापघम्

१५- कुणपे पुनः ॥ १२ ॥

धातकीपुष्पम्वदिरदाडिमारुनसाधितम् ।

पाययेत्सर्पिरथवा विपकमसनादिभिः ॥ १३ ॥

१६-पलायभस्माश्मभिदा ग्रन्थ्याभे

१७- पूयरेतासि ।

परुपकवटादिभ्याम्

१८- क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १४ ॥

१९-स्निग्ध चान्तं विरक्तिं च निरुद्धमनुवासितम् ।

योजयेच्छुक्रदोषातं सम्यगुत्तरवन्तिभिः ॥ १५ ॥

२०-संशुद्धो विद्प्रभे सर्पिर्हिगुसेव्याभिसाधितम् ।

पिवेत्

२१- ग्रन्थ्यातवे पाठायोपवृक्षकजं जलम् ॥ १६ ॥

२२-पेय कुणपपूयान्ने चन्दनं चक्षते तु यत् ।

२३-गुल्मरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवास्तिकम् ॥ १७ ॥

२४-शुक्रं शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहलं बहु ।

धृतमाक्षिकतलाभ सद्भोय

२५- आतव पुनः ॥ १८ ॥

लाक्षारसशशान्नाभ धातं यच्च विरज्यते ।

२६-शुद्धशुक्रातवं स्वस्य सरक्तं मिथुनं मिथ ॥ १९ ॥

स्नेहं पुसवनं. स्निग्धं शुद्धं शीलितवास्तिकम् ।

नरं विशेषात्क्षीराज्यैर्मधुरौषधसंस्कृतं ॥ २० ॥

नारी तैलेन मापैश्च पित्तले. समुपाचरेत् ।

२७-क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ॥ २१ ॥

सस्ताक्षिकुक्षि पुंस्क्रामां विद्यादुत्तमतीं स्त्रियम् ।

२८-पद्मं संकोचमायाति दिनेऽतति यथा तथा ॥ २२ ॥

टिप्पणी अथाष्टाङ्गहृदयमूलवचनानि संग्रहस्थानि प्रदर्शयाम तत्र ( ) एतच्चिह्नान्तर्गता अङ्का हृदयशारीरस्था.

तद्वहिर्भूतास्तु संग्रहशारीरस्था इति बोद्धव्यम् । सोऽयमुपक्रम समन्वयाभ्यासिनामतीवोपकाराय स्यादिति मन्ये ।

(१) ७५ (२) ७६ (३) ७६ (४) ७६ (५) ७७ (६) ७८ (७) ७९ (८) ८० (९) १०,

(१०) ३, ४, ५ (११) २३ (१२) २४ (१३) २५ (१४) २६ (१५) ३४ (१६) ३५ (१७) ३६

(१८) २२ (१९) ४० (२०) ३७ (२१) ३८ (२२) ३९ (२३) ४० (२४) ६-९ (२५) २० (२६)

२२ (२७) ४२ (२८) ४३

नतावतीति यानि सा शुक्र नात प्रतीच्छति ।
 २९-मासनोपचित रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुन ॥२३॥
 इत्यकृष्णं विमं घं च वायुर्नानिमुखादुदत् ।
 ३०-तत पुष्पेक्षणादय क न्याण्यध्यायिनी त्र्यहम् ॥२४॥
 मृजाल कारहिता दर्भसंभरशायिनी ।
 क्षरयं वायव्यं स्ताक काष्ठनाथनकप ॥२५॥
 पर्णं नारावे हस्ते वा भुज्जीत मल्लचारिणी ।
 ३१-चतुर्थेऽङ्गितत आता पुन मात्याभ्यां गुचि २६
 इच्छ ती भन्तुसदृश पुन पर्यत्युर पतिम् ।
 ३२-ननुपुद्गादरा निदा पूनास्तिभोऽत्र निदिता २७
 पकादशी च युग्मासु स्यात्पुनोऽन्यासु वन्यका ।
 ३३-उपाध्यायोऽथ पुत्रीय कुर्वात विधिवद्विधिम् ॥२८॥
 नमस्कारपरायासु उद्राया मन्त्रवर्जितम् ।
 ३४-अथ द्य पर्व सयाग स्यादपत्यं च वामत ॥२९॥
 ३५-सताऽन्याहुरपत्यार्थं दम्यत्यो सकृतिं रह ।
 ३६-दुरपत्यं कुलाकारो गोत्र जात महत्यपि ॥३०॥
 ३७-इच्छती यात्रा पुत्र तद्रूपचरिताश्च तौ ।
 चिन्तयता ननपदान्तदाचारपरिच्छदौ ॥३१॥
 ३८-कमात्ते च पुमा भर्षि क्षीरनाल्यादनातिता ।
 प्राग्दक्षिणत पादेन तस्या मौहूर्तिकान्तया ॥३२॥
 आराहत् खी तु वामन तस्य दक्षिणपाश्वत ।
 तैः मापात्तराहारा तत्र मन्त्र भवाजयेत् ॥३३॥
 ३९-आहिरसि आधुरसि सघत प्रतिष्ठासि, धाता
 त्वा वधातु विधाता त्वा वधातु प्रक्षयचमामयेति
 'महा वृद्धस्यतिभि' साम सूर्यन्याऽग्निर्ना ।
 भगोऽथ मिताय ॥ चीरं ददतु स सुतम् । इति
 ४०-सान्त्वयित्वा ततोऽन्यायं सपितृता मुनाचितौ ।
 ४१-चत्ताना तमना योपिनिष्ठेदं सुमस्यते ॥३४॥
 तथा हि चीज गृह्णाति दोषं स्वस्थानमाश्रितै ।
 ४२-लिङ्गं तु सद्योगभाया या या चीजस्य सद्ग्रह ३५
 तृतिगुत्वं स्फुरणं शुभाश्राननुय धनम् ।
 हृदयस्य वर्णं तद्वा गृह गानेर्लोमहर्षणम् ३६
 ४३-अ यत् प्रथमे मामि मताहात्कल्हरी भवत् ।
 गम पुमवनाभ्यां पूर्वं ध्यत्तं भयोजयेत् ॥ ३७
 ४४-यली पुरयकारा हि देवम यतिवतते ।
 ४ -पुष्पे पुरयक हेम राजत वाऽथवाऽऽयसम् ॥ ३८
 कृत्वाऽग्निर्ण निर्वोष्य क्षीरे तस्याङ्गलिं पियत् ।
 ४६-नारद मपामाभजीवकपममयकान् ॥३९॥
 पियेसुष्ये जले पिष्टानेकद्विजसमस्तार ।
 ४७-क्षीरेण श्वतृहतीमूल नासापुटे स्तयम् ॥ ४०
 पुत्रार्थं दक्षिण सिद्धेभ्यो दुहिष्टवाच्यया ।
 ४८-पयसा लक्ष्मणामूल पुत्रात्पादस्थितिप्रदम् ॥ ४१

नासयाऽऽस्येन वा पातं वटशृङ्गादक तथा ।
 ४९-मोषधीर्जीवनीयाश्च यात्रा तत्पयोजयेत् ॥ ४२
 ५०-उपचारं प्रियाहितैभ्यो भृत्यश्च गमयतु ।
 नवनातभृतक्षारं सदा नानामुपाचरत् ॥ ४३
 अतिव्यायवभायास भारं नावरण गुण ।
 अकालजागरस्वप्नकठिनोत्पटकासनम् ॥ ४४
 शोकनाथमयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
 उपवासाध्वतीक्षणाण्युरविष्टमि भोजनम् ४५
 रक्त निवसनं श्वश्रूपक्षा मद्यमाभियम् ।
 उत्तानदायनं यच्च स्त्रिया नच्छति तत्पजेत् ४६
 तथा रक्तभुति गुद्वि वस्तिमामासतोऽष्टमात् ।
 गमिगम अत्रेदाम कुक्षां पुष्पेन्निषयत वा ४७
 यातलैश्च भवेद्गम तु जा घेजदामन ।
 पितरौ पर ति पिङ्ग वित्री पाण्डु कफात्मभि
 'याधी'यास्या शृङ्गुपरतीष्णारपधर्जयेत् ।
 ५१-द्वितीये मामि कल्हान पुन पययवाऽऽवुदम् ४९
 पुष्पीकाया नमोत्तम्य
 ५२- तत्र वयस्य लक्षणम् ।
 क्षामता गरिमा कुक्षेभृत्पा छाद्वीरोचक ५०
 जम्भा प्रसेकं मृद्वं रीमराज्या प्रकारानम् ।
 अभ्येष्टता स्तनी पीनी मलान्यो कृष्णाचक्षुको ५१
 पादरोगा विदाहोऽग्ने श्रद्धाश्च विविधात्मिका
 ५३-मातृ । हस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ५२
 सम्यग्दे तेन गमि या नेष्ट श्रद्धाविमानम् ।
 ५४-दयमप्याहितं तस्यै हितापाहितमप्यकम् ॥ ५३
 ५५-श्रद्धाविधातादगमस्य विहृतिर्युतिरव वा ।
 ५६-यरीमवाति मार्सेऽस्य पुत्रीये गात्रपञ्चकम् ५४
 मूर्ध्ना द्वे लघियनी वाहू सर्वसूक्ष्माङ्ग म च ।
 सममेव हि मूर्ध्नाध्यानां च सुषुप्तु तयो ॥ ५५
 ५७-गमस्य नामौ मातुश्च हदि नाटी निवध्यते ।
 यया स पुष्टिमाभाति केदार ह्य कृत्यया ५६
 ५८-चतुर्थं व्यक्तताङ्गानां
 ५९- चतनायाश्च पञ्चमे ।
 ६०-पठे खरयुतिरारोमवत् व नित्यवचाम् ५७
 ६१-सर्वं सद्योऽहसंपूर्णं भावै पुष्यति सप्तमे ।
 ६२-गमं त्वीदृशिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिता ।
 कण्डू विदाह कुवन्ति गर्भिण्या किञ्चित्तानि च
 ६३-नवनीतं हित तत्र कारं मयुमधुरोपधै ।
 सिद्धसत्यपदुर्ध्वे लघु स्वादु च भोजनम् ५९
 च दनोश्चारकल्केन लिम्पदूरस्तनादस्य ।
 श्रेष्ठया वीणहरिणसारनागितयुगया ॥ ६०
 अथप्राप्तिसिद्धेन तैलनाभ्यय मदयत् ।
 पटोलनिम्बमाक्षिधासुसै सेचयेत्पुन ६१

(२९) ४४ (३०) ४५ (३१) ४६ (३२) ४८-५४ (३३) ५५ (३७) ४७ (३८) ५६ (३९) ५७
 (४०) ५८ (४१) ५९-६० (४२) ८१ (४३) ६३ (४४-४५) ५ ८ अ + + , + (४६-४८) ६२ (४९) ६३
 (५०) ६४, १२९ १३३ (५१) ८६ (५२) ८२ (५३) ९ -९१ (५४) ९२ (५५) ९३ (५६)
 ८६-८९ (५७) १०५-१०६ (५८) ९५ (५९) ९६ (६०) ९७ (६१) ९७ (६२) १४४ (६३) १४५

दार्वामधुकतोयेन भृजां च परिशीलयेत् ।
 ६४-ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥
 तेन तौ ग्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
 शिशुरोजोऽनवस्थानाजारी संशयिता भवेत् ६३
 ६५-क्षीरपेया च पेयाऽत्र सधृताऽन्वासनं धृतम् ।
 मधुरै साधितं शुद्धयै पुराणशकृतस्तथा ६४
 शुष्कमूलकलोलाम्लकपायेण प्रशस्यते ।
 शताह्वाकलितो वस्तिः सतैलधृतसैन्धव ६५

६६-तस्मिन्स्वेकाहयातेऽपि कालः सूतेरतः परम् ।
 वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ६६
 ६७-शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मासरसौदनः ।
 बहुस्नेहा यवागूर्वा पूर्वोक्तं चानुवासनम् ६७
 ६८-तत एव पितुं चास्या योनौ नित्यं निधापयेत् ।
 ६९-वातप्रपत्रभङ्गाश्मः शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ६८
 ७०-नि स्नेहाङ्गी न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ।
 ७१-प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ६९

पुत्रामदौर्हदप्रश्नरता पुंस्त्वप्रदार्शनी ।
 उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ७०
 पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्या या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
 नृत्यवादित्रगान्धर्वगान्धमाल्यप्रिया च या ७१
 ७२-क्लीब तत्संकरे तत्र मध्यं कुक्षे समुन्नतम् ।
 ७३-यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात्कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥
 ७४-प्राक् चैव नवमान्मासात्सा सूतिगृहमाश्रयेत् ।
 देशे प्रशस्ते सम्भारैः सम्पन्न साधकैऽहनि ७३
 ७५-तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिकापरिवारिता ।
 ७६-अद्यश्चःप्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्च्यता क्लमः ७४
 अघोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
 वेदनोरुदरकटीपृष्ठहृदस्तिवङ्क्षणे ७५
 योनिभेदरजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
 आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकमृतिः ॥ ७६
 ७७ अथोपस्थितगर्भां ता कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
 हस्तस्थपुत्रामफलां स्वभ्यक्तोष्णाभ्युलेचिताम् ॥
 पाययेत्सधृतां पेयां

७८ तनौ भूशयने स्थिताम् ।
 आभुग्नसष्विमुत्तानामभ्यक्ताङ्गी पुनः पुनः ७८
 अधोनाभेर्विभृदनीयात्कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम् ।
 गर्भः प्रयात्यवागोवं

७९- तल्लिङ्गं हृदिभोजतः ॥ ७९
 आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति ।
 आव्योऽभित्वरयन्त्येनां

८०- खट्वामारोपयेत्ततः ॥ ८०

अथ सपीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसारयेत् ।
 भृदु पूर्व प्रवाहेत बाढमाप्रसवाच्च सा ॥ ८१
 हर्षयेत्ता मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः ।
 ८१-प्रत्यायान्ति तथा प्राणाः सूतिक्लेशावसादिताः ॥
 ८२-धूपयेद्गर्भसङ्गे तु योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ।
 हिरण्यपुष्पोमूल च पाणिपादेन धारयेत् ८२
 सुवर्चलां विशल्या वा
 ८३- जरार्वपतनेऽपि च ॥ ८३
 कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाह्योरेनां विकम्पयेत् ८४
 कटीमाकोटयेत्पाण्यां स्फिजौ गाढं निपीडयेत् ।
 तालुकण्डं स्पृशेद्देण्या मूर्ध्नि दद्यात्सुहीपयः ८५
 भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्पपैः ।
 पृथग्द्वाभ्यां समस्तेर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ८६ ॥
 कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
 यूपेण वा कुलत्याना विल्वजेनाऽऽसवेन वा ॥ ८७
 शताह्वासर्पपाजजीशिभृतीक्ष्णकचित्रकैः ।
 सहिङ्गुगुष्ठमदनमृत्रे क्षीरे च सार्यपम् ॥ ८८ ॥
 तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्या वाऽप्यनुवासनम् ।
 शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्पपकलितः ॥ ८९ ॥
 निरुहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
 तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुः सा निर्यात्याशु तज्यात् ९०
 कुशला पाणिनाऽस्तेन हरेत्क्लृप्तनखेन वा ।
 ८४-मुक्तगर्भापरा योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ॥ ९१ ॥
 ८५ गक्कलाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
 सुचूर्णितं यवक्षार धृतेनोष्णजलेन वा ॥ ९२ ॥
 धान्याम्बु वा गुडव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ।
 ८६-अथ बालोपचारेण बाल योपिदुपाचरेत् ॥ ९३ ॥
 ८७-सूतिका क्षुद्रती तैलाद्गुताद्वा महतीं पिवेत् ।
 पञ्चकोलकिनीं मात्रामनु चोष्णं गुडोदकम् ॥ ९४
 वातघ्नौपधतोयं वा, तथा वायुर्न कुप्यति ।
 विशुष्याति च दुष्टास्त्रं द्वित्रिरात्रमथ क्रम ॥ ९५ ॥
 स्नेहायोग्या तु निःस्नेहममुमेव विधिं भजेत् ।
 पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं विवेष्टयेत् ॥ ९६ ॥
 जीर्णे स्नाता पिवेत्पेया पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ।
 अथहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गकाथेन साधिता ॥ ९७ ॥
 हिता यवागूः स्नेहाढ्या सात्पथतः पयसाऽथवा ।
 सप्तरात्रात्परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ॥ ९८ ॥
 द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ।
 ८८-यत्तेनोपचरेत्सूतां, दुःसाध्यो हि तदामयः ॥ ९९ ॥
 गर्भवृद्धिप्रसवस्कृद्दास्यत्तुतिपीडनैः ।
 ८९-एवं च मासादध्यर्धान्मुक्ताहारादियन्त्रणा ।
 गतसूताभिधाना स्यात्पुनरातवदर्शनात् ॥ १०० ॥

(६४) ९८, ९९, १००, १०१ (६५) १४६ (६६) १०२ (६७) १४६ (६८) १४७ (६९) १४९
 (७०-७२) १४७, १०८ (७३) सु शा ४, ३४ (७४) १५० (७५) १५१ (७६) १५२ (७७) १५३ (७८)
 १५४, १५७ (७९) ५६ (८०) १६० (८१) १६४ (८२) १६५ (८३) १६६ (८४) १७० (८५)
 १६७ (८६) १६९ (८७) १७० (८८) १७१-१७२ (८९) १७३

गर्भव्यापद्द्वितीयोऽध्याय ।

- १०-अथाऽसौ गर्भव्यापद् शारीर व्याख्यास्याम ।
इति हस्मादुरात्रयादयो महपय ।
११-गर्भिण्या परिहायाणां सत्रया रागतोऽपि वा ।
पुण्य दृष्टेयवा गूल वात्मा त स्निग्धशीतलम् ॥११॥
संयाम्भोजहिमक्षीरि न ककल्कान्यलपिताम् ।
धारयेद्वोनित्तम्यामादृशाम् पिबुनक्तकान् ॥२॥
१२-शतधातुघृतात्मा स्या तदम्भमयवाहयेत् ।
ससिताक्षीद्रकुमुदकमलत्पलकसरम् ॥३॥
लिह्यात् क्षीरघृत स्यादृक्क ककलेरकम् ।
पिबन्का तात्रशाल्लिकयालेदुग्धरघत्पय ॥४॥
शृतेन शालिकाकाशीद्विखलामुक्थुमि ।
पयसा रक्तनाल्यशमघातसमधुराकरम् ॥५॥
रमैवा जाह्नवै
१३-शुद्धिर्जं चाऽस्मात्तमाचरत् ।
१४-असपूर्णत्रिमासाया प्रत्या याय प्रसाधयेत् ॥ ६
आमा वय च
१५-तत्रष्ट शीत दृक्षापसहितम् ।
उपधाम्नी घनोशीरगुह्यलुधान्यका ॥७॥
दुरालमापयत्कच दनातिमिषायत् ।
व्यथिता सलिलं पान गृणधान्यादिभाजनम् ॥८॥
मुद्रादिपूरामे तु जिते अग्निादि पूययत् ।
१६-गर्भे निपातिते तीक्ष्णं मद्य सामथ्यत पियत् ॥९॥
गर्भकोष्ठविशुद्धयर्थमर्तिविस्मरणाय च ।
लघुना पञ्चमूलन दृश्या पया तत पियत् ॥१०॥
पेयाममद्यया कल्क माधिता पायकालिके ।
वित्वाविपन्नकफाय तिलाहार पत दुर्ह ॥११॥
मासतु न्यदिनान्येव पेयादि पतित श्रम ।
२ धुरजहलवणो दीपनीययुतो हित ॥१२॥
दापयानुपरिधत्तापार्थं विधिरित्ययम् ।
ओहातयन्मयश्चार्धं न्यदीपनजीवना ॥१३॥
१७-सजातसारे महति गर्भे यामिपरिमवात् ।
शुद्धिमन्त्रानुवर्ग गम काष्ठ तिष्ठति सस्तुर ॥१४॥
उपविष्टकमाहुस्तं वर्धते ता नारम् ।
१८-शोकोपवासलुसाद्यैरथवा पान्यतिलवात् ।
वाते मुद्ध दृश शु यद्रमो नागादर तु तत् ।
उदर वृद्धम न हीयते स्तुर चिरात् ॥१६॥
१९-तयोद्दृष्ट्वा तातचमधुरं न संस्कृतं ।
घृतक्षीरसंस्तुसिरामगर्भाश्च सादयेत् ॥१७॥
तैरेव च सुवृक्षाया क्षामर्ण यानवाहन ।
१००-लीना न नि स्तुरे ननगोमत्स्यात्कोरायार्हेजा

- रसा बहुघृता दया मापमूल कजा अपि ।
यालजित्वं तिलाभावात्सत्तृष पयसा पिबेत् ॥१॥
समद्यमास मधु वा कथम्यद्गं च शीलयेत् ।
हपयत्सतत चैनामव गम प्रयधते ॥२०॥
१०१-मुष्टोऽन्यथा परगणै कृच्छ्राज्जायत, नय वा ।
१०२-उदायत्तं तु गर्भिण्या स्नेहशुशुता जयत् ॥२१॥
यार्ग्यश्च यमिभिह्न्यात्सगर्भो स हि गर्भिणीम् ।
१०३-गर्भऽतिदापापचयादपथ्यैर्देवताऽपि वा ॥२२॥
शृतेऽ तरुदर शीत मन्थं ध्मातं शृना नयम् ।
गभास्पदा भ्रमस्तृष्णा दृष्टादुत्तरसन क्म २३
अरति स्तननत्रयमावर्तिनामसमुदय ।
१०४-तस्या बोल्याम्बुमिषाया पिबूया यानि प्रलेपयेत्
गुड किण्वं मलयण तथात पूरय मुहु ।
युतन क कीट तथा शास्मरतासिपिच्छना ॥२४॥
मन्त्रयोगैर्जरायुक्तमूढगर्भो न चेत्यतेत् ।
अयादृष्टवधरं वधो यदेनाशु तमाहरत् ॥२६॥
हन्मम्यज्य यानि च मा परात्मलिपिच्छना ।
हन्नेन क्षत्र्य तनैव
१०५-गार्ग्यं च विषम स्थितम् ॥२७॥
आच्छनोत्पीडमर्षीद्विषेपोरक्षेपणादिभि ।
आनुलोम्य समाकर्षयानि मत्याजवागतम् ॥२८॥
१०६-हन्मपादशिराभिर्या यानि भुम नपद्यत ।
पादन यानिमकन भुमाऽप्येन गुदं च य ॥२९॥
विष्कम्भो नाम तौ मुढौ शोखदागमहत ।
१०७-म २९६ गुलिशस्त्राभ्यां तत्र कम प्रशस्यते ॥३०॥
शुद्धिप्र हि तीक्ष्णाम् न यानायचचारयेत् ।
पूर्वं शिर वपात् नि दारयित्वा विशाधयत् ॥३१॥
कक्षोन्मालुचिबुकमदशऽयतमे तत ।
समालम्ब्य हर्दं कर्पकुशलो गर्भेनाद्बुना ॥३२॥
अभिप्रशिरस त्वक्षिपूदनाग व्योरापि ।
याहु चित्वाऽस तस्य घाताभ्यातोदरं तु ॥३३॥
विदाय कोष्ठमन्त्राणि वहिर्वांस निरस्प च ।
कटीसक्तस्य तद्वध तत्कपालानि दारयेत् ॥३४॥
यद्यद्रायुवरादहं सज्जेद्रमस्य सण्डश ।
तत्तच्छिष्टावाऽऽहृतस्यप्रक्षत्रार्थं च यत्नत ॥३५॥
१०८-गमस्य हि गतिं चित्रा करोति विगुणोऽनिल ।
तत्रानलमातेस्तन्मादवस्थापक्षमाचरेत् ॥३६॥
१०९-छि द्याद्गर्भं न जीवत मातर स हि मायेत् ।
सहात्मना, न चापह्य क्षणमप्यस्तजीवित ॥३७॥
११०-योनिमवरण नरामकः स्वासपीडिताम् ।
इत्युद्रादि हिमाद्रीं च मूढगभा परिलजेत् ॥३८॥

(१०) १७५ (११) १७६ (१२-१३) १७७-१७९ (१४) १८०-१८१ (१५) १८२ (१६)
१८३ (१७) १८४, १८५ (१८) १८६ (१९) १९१ (१००) १९६-१९७ (१०१) १८७ (१०२)
१९८-१९९ (१०३) २०१ (१०४) २०९, २११, २१२ (१०५) २१३ (१०६) २१४ (१०७) २१५
(१०८) २०२, २०३, २०४ (१०९) २०६ २०५ (११०) २०४

१११-अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववन्निष्कम् ।
 एव निर्हन्तशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥३९॥
 दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपितुं ततः ।
 योनिर्मृदुर्भवेत्तेन शूलं चास्या प्रशाम्यति ॥४०॥
 दीप्यकातिविपारास्त्राहिङ्गवेलापञ्चकोलकान् ।
 चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्ततः ॥४१॥
 कटुकातिविपापाठाशाकत्वग्घिङ्गुतेजिनीः ।
 तद्वच्च दोषस्थन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ ४२ ॥
 त्रिरात्रमेव, सप्ताह स्नेहमेव ततः पिवेत् ।
 सायं पिवेदरिष्टं च तथा सुकृतमासवम् ॥४३॥
 शिरीषककुम्भक्वाथपिचून् योनौ विनिक्षिपेत् ।
 उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ॥४४॥
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ।
 रसो दशाहं च परं लघुपथ्याऽल्पभोजना ॥४५॥
 स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ।
 ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यः सा क्रमेण सुखानि च
 ११२-बलामूलकषायस्य भागाः पट् पयसस्तथा ।
 यवकोलकुलत्थानां दशमूलस्य चैकतः ॥४७॥
 निष्काथभागो भागश्च तैलस्य तु चतुर्दशः ।
 द्विभेदादारुमज्जिष्ठाकाकोलीद्वयचन्दनैः ॥४८॥
 सारिवाकुष्ठतगरजीवकर्पभसैन्धवैः ।
 कालानुसार्याशैलेयवचागुरुनर्नवैः ॥ ४९ ॥
 अश्वगन्धावरीक्षीरशुक्लायथीवरारसैः ।
 शताह्वाशूर्पपण्यैलात्वक्पत्रैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥५०॥
 पक्कं मृद्वग्निना तैलं सर्ववातविकारजित् ।
 सूतिकाबालमर्मास्थिहतक्षीणेषु पूजितम् ॥५१॥

अङ्गविभागस्तृतीयोऽध्यायः ।

११८-अथातोऽङ्गविभागं शरीरं व्याख्यास्यामः ।
 इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 ११९-शिरोऽन्तराधिद्वौ बाहू सक्थिनीति समासतः ।
 षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ १ ॥
 १२०-शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमाद्गुणाः ।
 खानिलाग्न्यभुवान् ।
 १२१- एकगुणवृद्धयन्वयः परे ॥२॥
 १२२-तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता
 वातात्स्पर्शत्वगुच्छ्वासा वहेर्दृष्ट्युपपत्तयः ॥ ३ ॥
 आप्या जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ।
 १२३- गृह्णन् मातृज रक्तमांसमज्जगुदादिकम् ॥ ४ ॥

ज्वरगुल्मग्रहोन्मादमृत्राघातान्त्रवृद्धिजित् ।
 धन्वन्तरेराभिमतं योनिरोगक्षयापहम् ॥ ५२ ॥
 ११३-वस्तिद्वारे विपन्नायाः कुक्षिः प्रस्पन्दते यदि ।
 जन्मकाले ततः शीघ्रं पाटयित्वाऽद्वरेच्छिद्यम् ५३
 ११४-मधुकं शाकवीजं च पयस्या सुरदारं च ।
 अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥५४॥
 वृक्षादनी पयस्या च लता चोत्पलसारिवा ।
 अनन्ता सारिवा रास्त्रा पद्मा च मधुयष्टिका ॥५५॥
 बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशृङ्गत्वचो घृतम् ।
 पृश्निपर्णी वला शिगुः श्वदष्टा मधुपर्णिका ॥ ५६ ॥
 शृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कसेरु मधुकं वला ।
 सप्ततान् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ॥५७॥
 क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे लवति योजयेत् ।
 ११५ कपित्थविल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥५८॥
 मूलैः शृतं प्रयुज्जीत क्षीरं मासे तथाऽष्टमे ।
 नवमे सारिवाऽनन्तापयस्यामधुयष्टिभिः ॥ ५९ ॥
 योजयेदशमे मासि सिद्धं क्षीरं पयस्थया ।
 अथवा यष्टिमधुकनागरामरठारुभिः ॥ ६० ॥
 ११६-अवस्थितं लोहितमङ्गनाया
 वातेन गर्भे ध्रुवतेऽनभिज्ञाः ।
 गर्भाकृतित्वात्कटुकोष्णतीक्ष्णैः
 स्तुते पुनः केवल एव रक्ते ॥ ६१ ॥
 ११७-गर्भं जडा भूतहतं वदन्ति
 मूर्तेर्न दृष्टं हरणं यतस्तैः ।
 ओजोशनत्वादथवाऽन्यवस्थै-
 भूतरूपेक्ष्येत न गर्भमाता ॥ ६२ ॥

(१११) २१६ (११२) २१७ (११३) २१८ (११४) २१९ (११५) २२० (११६) १५, १६ (११७)
 १७, १८, १९ (११८) २२१ (११९) २२२ (१२०) २३२ (१२१) २३२ (१२२) २३३-२३६
 (१२३) २३८ (१२४) २३९ (१२५) २४० (१२६) २४१ (१२७) २४२ (१२८) २४३ (१२९) २४४
 (१३०) २४५ (१३१) २४७ (१३२) २४९ (१३३) २६५ (१३४) २६६

१३५- सप्त चाधारा रक्तस्थाद्य क्रमात् परे ॥ १० ॥
 कफामपित्तपक्वाना वायोमूत्रस्य च स्मृता ।
 १३६-गभाशयोऽष्टम स्त्रीणा पित्तपक्वानायान्तरे ॥ ११ ॥
 १३७-काष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयकाम पुं कुलम् ।
 यकृत्सीहोण्डुक वृक्का नाभिहिम्मा नवस्तय ॥ १२ ॥
 १३८-दश जीवितधामानि शिरोरसनव धनम् ।
 कण्ठोऽथ हृदय नाभिर्वसिष्ठ शुक्राजसौ गुदम् ॥ १३ ॥
 १३९-जालानि कण्ठराश्राङ्गे पृथक् पादरा निर्दिशेत् ।
 पद कूर्चा सप्त सीवन्त्यो मेऽभिह्वाशिरोगता ॥ १४ ॥
 राश्रेण ता परिहरेच्चतस्रो मोसरज्ज्व ।
 १४०-चतुदशास्थिसघाता , सीम ता द्विगुणा नव ॥ १५ ॥
 १४१-अष्टा शतानि पटिश्च त्रीणि हन्तनरै सह ।
 १४२-धन्वन्तरिस्तु त्रीण्याह सधोना च शतद्वयम् ॥ १६ ॥
 दशोत्तर
 १४३- सहस्रे द्वे निजगादात्रिन दन ।
 १४४-जाम्ना नवराती
 १४५- पञ्च पुसा पेसीरातानि च ॥ १७ ॥
 १४६-अधिका विशति स्त्रीणा योनिस्तनसमाश्रिता ।
 १४७-दश मूलसिरा हृत्स्थास्ता सप्त सप्ततो घपु ॥ १८ ॥
 रसात्मक वहन्योजस्तात्रिवद्ध हि चटितम् ।
 १४८-स्थूलमूला सुसूक्ष्माना पत्ररक्षामतानवत् ॥ १९ ॥
 भिद्यन्ते तास्ततः सप्त राता यासा भवन्ति तु ।
 १४९-तनूकै च राताया शत, तस्मिन् वेधयेत् ॥ २० ॥
 १५०-सिरा जाल धरा नाम तित्रश्चाभ्य तराश्रिता ।
 १५१-पोडशद्विगुणा श्रण्णा तासा द्वे द्वे तु वक्षणे २१
 द्वे द्वे कटीकतरणे शक्वेणाष्टौ स्पृशेत्तर ता ।
 १५२-पाश्वयो पोडशकामूष्वागा वज्रयतयो ॥ २२ ॥
 १५३-द्वादशद्विगुणा पृष्ठे पृष्ठवनास्य पाश्वयो ।
 द्वे द्वे तत्रोष्वागामि या न शक्वेण पराश्वरोत् ॥ २३ ॥
 १५४-पृष्ठवज्जरे तासा मेहनस्यापरि स्थिते ।
 रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे शक्वेण न स्पृशेत् ॥ २४ ॥
 १५५-चत्वारिंशदुरस्थास्ता चतुदश न वेधयेत् ।
 शतनराहिततन्मूलहृदये ॥ पृथग्द्वयम् ॥ २५ ॥
 अपस्तम्भार न्योरका तयाऽपालापयोरपि ।
 १५६-प्रीवाया पृष्ठवचासा नीले मन्य कृकाटिके ॥ २६ ॥
 विधुरे मातृकाश्चाष्टा पोडशोति परिलजेत् ।
 १५७-हन्वा पोडश तासा द्वे सन्धिव धनकमणी ॥ २७ ॥

१५८-जिह्वाया हनुवत्तासामधो द्वे रसबोधने ।
 द्वे च वाच भवार्ति यौ
 १५९- नासाया चतुरत्तरा ॥ २८ ॥
 विशतिग धवेदियौ तासामेका च तालुगाम् ।
 १६०-पट्टाश्राश्रयनयोर्निमेषोन्मेषकमणी ॥ २९ ॥
 द्वे द्वे, अपाद्धयोर्द्वे च तासा पठिति वजयेत् ।
 नासानेऽश्रिता पटिश्छाटे स्थपनीश्रिताम् ३०
 तत्रैका, द्वे तथाऽऽवर्ता, चतनश्च कचा तगा ।
 सप्तैव वजयत्तासाम्
 १६१- कर्णयो पोडशत्र तु ॥ ३१ ॥
 द्वे रा बोधने शङ्खौ सिरास्ता एव चाश्रिता ।
 द्वे शङ्खसन्धिगे तासाम्
 १६२- मूर्ध्नि द्वा रा तत्र तु ॥ ३२ ॥
 एकैका पृथगुत्क्षेपसीम ताधिपतिस्थिताम् ।
 हृत्पवेण्यानि मागार्थे मत्पञ्च वर्णिता सिरा ॥ ३३ ॥
 अवध्यास्तत्र कात्स्न्येन देहेऽष्टानवतिस्थिता ।
 सकोर्णा प्रथिता क्षुद्रा वक्रा सन्धिषु चाश्रिता
 १६३-तासा राताना सताना पादोऽर्ज्व वहते पृथक् ।
 वातपित्तकफगुह शुद्ध चैव स्थिता मला ॥ ३४ ॥
 शरीरमनु गृह्णति पीडयत्य यथा पुन ।
 १६४-तत्र श्वावाक्षणा सूक्ष्मा पूर्णरिक्ता क्षणात्सिरा
 प्रस्पदिन्यश्च वातात्म वहत
 १६५- पित्तशोणितम् ।
 स्फूर्तोऽप्या शीघ्रवाहिन्यो नीलपीता कफपुन ३७
 १६६-तौय श्लिग्धा स्थिरा शीता
 १६७- सस्पष्ट लिङ्गसङ्करे
 १६८-गुढा समस्थिता श्लिग्धरोहिण्य शुद्धशोणितम्
 १६९-धम या नाभिसंबद्धा विशतिश्चतुरत्तरा ।
 १७०-ताभि परिवृत्तो नाभिश्चक्रनाभिरिवारक ॥ ३९ ॥
 ताभिश्चोष्मधमस्थित्येव देहोऽयमनुगृह्यते ।
 १७१-स्रोतासि नासिके कर्णौ नेत्रे पाच्यस्थमहनम्
 १७२-स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिक त्रयम् ।
 १७३-जीवितायतना य न स्रोतास्याद्बुधयादरा ॥ ४१ ॥
 प्राणधातुमलाम्भोऽवाहीनि
 १७४- अहितसेवनात् ।
 तानि दुष्टानि रोगाय, विगुहानि सुप्ताय च
 १७५-स्वधातुस्समवर्गिनि वृत्तस्थूलान्य णिनि च
 स्रोतासि दीर्घाण्याकृत्या नतानसदृशानि च ॥ ४३ ॥

(१३५) २८१ (१३६) २८० (१३७) २८३ (१३८) ३०१ (१३९) ३०३-३०७ (१४०)
 ३०८-३१९ (१४१) ३११ (१४२) ३१५ (१४४) ३२१ (१४५) ३२८ (१४६) ३३२
 (१४७) ३५५ (१४८) ३५६ (१४९) ३६३ (१५०) ३६४ (१५१) ३६५ (१५२) ३५२ (१५३) ३६७
 (१५४) २८८ (१५५) ३६९ (१५) ३७० (१५७) १७१ (१५८) १७२ (१५९) ३७३ (१६०) ३७४
 (१६१) ३७५ (१६२) ३७६ (१६३) ३७७ (१६४) ३७८ (१६५) ३७९ (१६६) ३८० (१६७)
 ३८१ (१६८) ३८२ (१६९) ३८३ (१७०) ३८४-३८५ (१७१) ३९१ (१७२) ३९२ (१७३) ३९३
 (१७४) ४१४ (१७५) ४५५

१७६ आहाराश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स प्रदूषकः ॥४४॥
१७७-अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा
विभर्गतो वा गमनं स्रोतसा दुष्टिलक्षणम् ॥४५॥
१७८-बिसानामिव सूक्ष्माणि दूरं प्राविशतानि च ।
द्वाराणि स्रोतसा देहे रसो यैरुपचीयते ॥ ४६ ॥
१७९-व्यधे तु स्रोतसां मोहकम्पाष्मानवभिज्वराः ।
प्रलापशूलविष्मूत्ररोधा मरणमेव वा ॥ ४७ ॥
१८०-लोतोविद्धमतो वेधः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।
उद्धृत्य शल्य यत्नेन सद्यः क्षतविधानतः ॥४८॥

१८१-अन्नस्य पक्ता पित्तं तु पाचकाख्यं पुरेरितम् ।
दोषधातुमलादीनामूष्मेत्याग्नेयशासनम् ॥ ४९ ॥
१८२-तदधिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।
सैव धन्वन्तरिमते कला पित्तधराह्वया ॥ ५० ॥
आयुरारोग्यवीर्यैर्जोभूतधात्वग्निपुष्टये ।
स्थिता पक्षाशयद्वारि भुक्तमार्गाऽर्गलेव सा ॥५१॥
भुक्तमामाशये रुद्ध्वा सा विपाच्य नयत्यधः ।
बलवत्यबला त्वन्नमाममेव विमुञ्चति ॥ ५२ ॥
ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीबल ।
दूषितेऽन्नावतो दुष्टा ग्रहणी रोगकारिणी ॥५३॥
यदन्न देहधात्वोर्जोबलवर्णादिपोषणम् ।
तत्राग्निर्हन्तुराहारान्न ह्यपक्वाद्रसादयः ॥ ५४ ॥

१८३-अन्नं कालेऽभ्यवहृतं कोष्ठं प्राणानिलाहतम् ।
द्रवेर्विभिन्नसङ्घातं नतिं स्नेहेन मार्दवम् ॥५५॥
सन्धुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् ।
औदर्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतः ॥५६॥
१८४-आदौ पङ्क्तसम्यग्भ्रं मधुरीभूतमीरयेत् ।
फेनीभूतं कफं, यातं विदाहादम्लता ततः ॥
पित्तमामाशयात्कुर्याच्चयमानं, च्युतं पुनः ।
अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटुमारुतम् ॥ ५८ ॥

१८५-भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
पञ्चाहारगुणान्स्वान्पार्थिवार्थिवादीन्पचन्त्यनु
यथास्वं ते च पुष्पन्ति पक्त्वा भूतगुणान् पृथक्का
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान्
१८६-किट्टं सारश्च तत्पक्वमन्नं संभवति द्विधा ।
तत्राच्छं किट्टमन्नस्य मूत्रं विद्याद्भ्रं शकृत् ॥६१॥
१८७-सारस्तु सप्तभिर्भूयो यथास्वं पच्यतेऽग्निभिः ।
१८८-रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाभेदस्ततोऽस्थि च ६२
अस्थौ मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भं प्रजायते ।
कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च ६३

स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोर्जो धातूनां कृमशो मलाः ।
१८९-प्रसादकिट्टौ धातूनां पाकादेवं द्विधच्छेदतः ॥६४॥
परस्परोपसंस्तम्भाद्भातुस्नेहपरम्परा ।
१९०-केचिदाहुरहोरात्रात्पट्टहादपरं, परं ॥ ६५ ॥
मासेन याति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ।
सन्तता भोज्यधातूनां परिवृत्तिस्तु चक्रवत् ॥६६॥
वृष्यादीनि प्रभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।
प्रायः करोत्यहोरात्रात्कर्मन्यदपि भेषजम् ॥६७॥
१९१-व्यानेन रसधातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।
युगपत्सर्वतोऽजस्रं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ६८ ॥
क्षिप्यमाणं स्ववैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।
तस्मिन्विकारं कुर्वते खे वर्षमिव तोयदः
१९२-दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।
अन्नभौतिकधात्वन्निकर्मेति परिभाषितम् ॥७०॥
१९३-अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्वृणामधिपो मतः ।
तन्मृलास्ते हि तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयात्मका ७१ ॥
तस्मात्तं विधिवद्युक्तरत्नपानेन्धनैर्हितैः ।
पालयेत्प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्वलस्थितिः ७२
१९४-समः समाने स्थानस्थे विषमोऽग्निर्विमार्गगे ।
पित्ताभिमूर्च्छिते तद्विषो मन्दोऽस्मिन्कफपीडिते
१९५-समोऽग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चैवं चतुर्विधः ।
१९६-यः पचेत्सम्यगोवात्रं भुक्तं सम्यक् समस्त्वसौ ७४
१९७-विषमोऽसम्यगप्याशु सम्यग्वासोपि चिरात्पचेत् ।
१९८-तीक्ष्णो वह्निः पचेच्छीघ्रमसम्यगापि भोजनम् ७५
१९९-मन्दस्तु सम्यगप्यन्नमुपयुक्तं चिरात्पचेत् ।
कृत्वाऽऽस्थिरापाटोपान्त्रकूजनान्मानगौरवम् ७६
२००-सहजं कालजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा ।
तत्र सत्त्वशरीरोत्थं प्राकृतं सहजं बलम् ॥ ७७ ॥
वयस्कृतमृत्युत्थं च कालजं, युक्तिजं पुनः ।
विहाराहारजनितं तथोर्जस्करयोगजम् ॥ ७८ ॥
२०१-देशोऽल्पवारिद्रुनगो जाङ्गलः स्वल्परोगदः ।
आनूपो विपरीतोऽस्मात् समः साधारणः स्मृतः
२०२-गज्जमेदोवसामूत्रपित्तश्लेष्मशकृन्त्यसृक् ॥८०॥
रसो जलं च देहेऽस्मिन्नेकैकाङ्गलिवार्धितम् ।
२०३-पृथक्स्वप्नसृतं प्रोक्तमोर्जोमस्तिष्करेतसाम् ॥८१॥
२०४-द्वावजली तु स्तन्यस्य चत्वारो रजसः स्त्रियाः ॥
२०५-समधातोरिदं मानं विद्याद्द्विद्विधायवत् ॥ ८२ ॥

२०६-शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयतुषु ।
यः स्याद्वोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता ८३

(१७६) ४५६ (१७७) ४५७ (१७८) ४५८ (१७९) ४१५ (१८०) ४१६ (१८१) ४२७-४२८
(१८२) २७२ (१८३) ४२९ (१८४) ४३० (१८५) ४३१ (१८६) ४३२-४३७ (१८७) ४३५ (१८८) ४३८-
४४४, ४६० (१८९) ४३३ (१९०) ४५९ (१९१) ४३६, ४४६ (१९२) ४२३ (१९३) ४२४, ४५३ (१९४)
अ. स. सू. १४. (१९५) ४४८ (१९६) ४४९, ४५३ (१९७) ४५० (१९८) ४५१ (१९९) ४५२ (२००)
५७५ (२०१) अ. स. सू. ३४, अ. स. कल्पस्था. अ. ८. (२०२) ३४१ (२०३) ३४२-३४३

२०७-विमुत्वादाशुकेरित्वाद्रहितत्वाद् यकापनात् ।
 स्वातन्त्र्याद्गुरोरात्वाद्वोषाणां प्रबला निल ८४
 २०८-प्रायाऽत एव पवनाध्युपिता मनुष्या
 दापात्मका स्फुटितधूसरकेशाणां ।
 शीतद्विपश्चरति स्मृतिवृद्धिचक्षुः
 सोहाददृष्टिगतयोऽस्ति नहुप्रलापा ॥ ८५ ॥
 अल्पवित्तवत् जीवितनिद्रा
 सन्नसत् च लज्जजरवाच ।
 नानिका बहुभुज सविलासा
 गतिहासमृगयाकलिलाला ॥ ८६ ॥
 मधुराम्लपटुणासात्म्यकाङ्क्षा
 कृशदीर्घाकृतय सशम्भूयाता
 न दृढा न जितेन्द्रिया न चाया
 न च कातादयिता बहुप्रजा वा ॥ ८७ ॥
 नेत्राणि चेषा एरधूसराणि
 वृक्षा यचारुणि मृतोपमानि
 उन्मीलितानीव भवति सुते
 नास्तुमास्ते गगनं च याति ॥ ८८ ॥
 अध्यायमात्सराध्माता स्तेना प्रोद्धापिण्डका ।
 श्रमशालोष्ट्रगुग्गुलुकाकाङ्क्षाश्च वातिका ॥ ८९ ॥
 २०९-पित्तं वह्निवह्निजं वा यदध्मा-
 पित्तोद्भिन्नस्तीक्ष्णपृष्णावुशुक्ष ।
 गौराप्याङ्गस्ताग्रहन्ताडप्रिवक्त्र
 शरीरं मानी पित्रैकेशाऽपरामा ॥ ९० ॥
 दयित्वात्म्यविशेषनम डन
 सुचरितं शुचिराश्रितवत्सल ।
 विभवसाहसबुद्धिवलावितो
 भवति भीषु गतिर्द्विपतामपि ॥ ९१ ॥
 मध्यावी प्रशिथिलसाधिव धमासो
 नारीणामनभिमतोऽल्पशुक्रकाम ।
 आवासं पलितरङ्गनीलकान्तं
 सुदन्तेऽहं मधुरकपायतित्तशीतम् ॥ ९२ ॥
 धमद्वयी स्वेदनं पूतिगन्धि-
 भूर्युश्चारक्रीधपानासनेप्य ।
 सुप्तं पर्येत्यर्किकारापलाशान्
 दिग्दाहोक्ताविधुदकानलश्च ॥ ९३ ॥
 तनूनि पिङ्गाणि चरानि चैषा
 त वत्पक्वमाणि हिमप्रियाणि ।
 क्राधन मधेन रवेश्च भासा
 राग मजन्त्याशु विलोचनानि ॥ ९४ ॥
 मध्यायुषो मध्यवला पण्डिता कुशभीरव ।
 व्याघ्रक्षकपिमाजारयक्षान्काश्च पैतिका ॥ ९५ ॥

२१०-श्लेष्मा सोमं श्लष्मलस्तनं साम्या
 गूढजिम्बुश्लिष्टमप्यस्थिमास ।
 क्षुब्धं पृष्ठं पृष्ठं राधमरततो
 बुद्ध्या युक्तं सात्विकं सत्यसध ॥ ९६ ॥
 प्रियं दुर्गन्धं सारकाण्डशङ्ख-
 गोरोचनापन्नसुवणवण ।
 प्रलम्बग्राहं पृथुपीनवक्षा
 महाललाटो घननीलकेश ॥ ९७ ॥
 मृद्वङ्गं समसुविभक्तचारुदेहो
 बह्वोजोरितरसशुभ्रपुनश्च ॥ ९८ ॥
 धर्मात्मा वदति न निष्ठुरं च जातु
 प्रच्छन्नं वहति दृढं चिरं च धरम् ॥ ९९ ॥
 समदद्विरेदं प्रगुल्ययातो
 जलदाभोधिभृङ्गं सिंहघोष ।
 स्मृतिमानभियागवाचिनितो
 न च बाल्योऽप्यतिरोदनो न लोल ॥ १०० ॥
 तित्तं कपायं कटुकोष्णरूक्षं
 मल्पं स भृङ्गं बलवास्तथाऽपि ।
 रत्नान्तमुज्जिग्मविशालदीघं
 क्षुब्धं शुक्लं सितपद्मलक्ष ॥ १०१ ॥
 अल्पं याहारक्रोधपानाशनैह
 प्राग्यायुर्विस्ता दीर्घदर्शो वदान्य ।
 श्राद्धो गम्भीरं स्थूलरक्षं क्षमावा
 नार्यो निद्रालुर्दीघसूत्रं वृत्तज ॥ १०२ ॥
 मधुभिषग्भिस्तु मया सलज्जो
 भक्तो गुरुणा स्थिरसौहृदश्च ।
 स्वप्ने सपन्नान्सविहङ्गमाला
 स्तायासयान्पश्यति तोयटाश्च ॥ १०३ ॥
 ब्रह्मरूपं द्रव्यगुणसहितं सतिहाश्वगावृषे ॥ १०४ ॥
 २११-प्रकृतीद्वयतयोऽप्या द्व द्वयगुणादय ।
 २१२-शौचास्तिक्याग्निभिर्यव गुणगुणमयीवदत् ॥ १०५ ॥
 २१३-वयस्त्वयापोऽशाठ्यं तत्र धातुर्विप्रयाजसाम् ।
 बुद्धिरामस्ततर्मध्यं तत्राद्युद्धि परं क्षय ॥ १०६ ॥
 २१४-स्व स्व हस्तय साधं वपुः पात्रं सुखाधुषा ।
 न च ययुक्तमुद्रितं रक्षाभिनिर्गतेभिर्जी ॥ १०७ ॥
 अरामशासितस्थूलदीघत्व सविषयः ।
 २१५-सुजिग्मा मृत्वं सूक्ष्मा नैकमूला स्थिरा कृचा
 २१६-ललाटमुज्जतं श्लिष्टाङ्गमर्थं दुःखनिभम् ।
 २१७-कर्णौ नीचोन्नता पश्चात्समहातोऽस्थिमासलौ १०८
 २१८-नेत्रे व्यक्तासितसिते सुवर्द्धनपद्मणी ।
 २१९-वज्रताम्रा महाच्छ्वासा पीनजुनासिका मसा १०९

(२०४) ३४४, ३४५ (२०५) ३४७ (२०६) ५४३-५४४ (२०७) च सू. १२८ सु. नि. १५-९ (२०८)
 ५५४ (२०९) ५५५ (२१०) ५५६ (२११) ५५७, ५५८ (२१२) १६४ (२१३) ५५५-१७ (२१४)
 ५८१-५८४ (२१५-२३४) ५८५

- २२०-ओष्ठौ रक्तावनुद्धृतौ
 २२१- महत्थौ नोल्बणे हनू ।
 २२२-महदास्यं
 २२३-घना दन्ताः स्निग्धाः श्लक्षणाः सिताः समाः॥११०
 २२४-जिह्वा रक्ताऽऽयता तन्वी
 २२५- मांसलं चिबुकं महत् ।
 २२६-ग्रीवा न्हस्वा घना धृता
 २२७- स्कन्धावुन्नतपीवरी ॥ १११ ॥
 २२८-उदर दक्षिणावर्तगूढनाभि समुन्नतम् ।
 २२९-तनुरक्तोन्नतनखं स्निग्धमाताम्रमांसलम् ॥११२॥
 दीर्घाच्छिद्राङ्गुलि महत्याणिपादं प्रतिष्ठितम् ।
 २३०-गूढवंशं बृहत्पृष्ठ
 २३१- निगूढाः सन्धयो दृढाः ॥११३॥
 २३२-धीरः स्वरोऽनुनादी च

- २३३- वर्णा. स्निग्धः स्थिरप्रभः ।
 २३४-स्वभावजं स्थिरं सत्त्वमविकारि विपत्स्वपि ॥११४
 २३५-उत्तरोत्तरसुक्षेत्रं वपुर्गर्भादिनीरुजम् ।
 आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्धमानं शनैः शुभम् ॥११५
 इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।
 आयुरैश्वर्यमिथाश्च सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः॥११६
 २३६-त्वग्रक्तादीनि सत्त्वान्तान्यग्राण्यष्टौ यथोत्तरम् ।
 बलप्रमाणज्ञानार्थं साराण्युक्तानि देहिनाम् ११७
 २३७ सारैरुपेत. सर्वै. स्यात्परं गौरवसंयुत. ।
 सर्वारम्भेषु चाशावान्सहिष्णुः सन्मतिः स्थिरः
 २३८-अनुत्सेकमदैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।
 सत्त्ववांस्तप्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ११९
 २३९-दानशीलदयासत्यब्रह्मचर्यकृतज्ञताः ।
 रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गणः १२०

मर्मविभागश्चतुर्थोऽध्यायः ।

- २४०-अथाऽतो मर्मविभागं शरीरं व्याख्यास्यामः ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 २४१-सप्तोत्तरं मर्मशतम्
 २४२- तेषामेकादशादिशेत् ।
 पृथक्सक्थनोस्तथा बाह्योस्त्रीणि कोष्ठे नवोरासि १
 पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वं तु जत्रोस्त्रिशच सप्त च ।
 २४३-मध्ये पादतलस्याहुरभितो मध्यमाङ्गुलिम् २
 तलह्राम रुजया तत्र विद्धस्य पञ्चता ।
 २४४-भङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ३
 २४५-तस्योर्ध्वं षड्गुले कूर्चः पादभ्रमणकम्पकृत् ।
 २४६-गुम्फपन्धेरध. कूर्चशिर शोफरुजाकरम् ॥ ४ ॥
 २४७-जङ्घाचरणयो. सन्धौ गुल्फोरुक्स्तम्भमान्धकृत्
 २४८-जङ्घान्तरे त्विन्द्रवस्तिमरियत्यसृज. क्षयात् ५
 २४९-जङ्घोर्वो. सङ्गमे जानु खञ्जता तत्र जीवतः ।
 २५०-जानुनस्यङ्गुलादूर्ध्वमाण्यूरुस्तम्भशोफकृत् ॥६॥
 २५१-उर्वरुर्मध्ये तद्वेधात्सक्थिशोपोऽन्वसङ्क्षयात् ।
 २५२-ऊरुमूले लोहिताक्ष हन्ति पक्षमसृक्षयात् ७
 २५३-मुष्कवङ्क्षणयोर्मध्ये विटपं पण्डताकरम् ।
 २५४-इति सक्थनो-
 स्तथा बाह्यो-
 २५५- मणिबन्धोऽत्र गुल्फवत्
 कूर्परं जानुवत्कौण्य
 २५६- तयोर्विटपवत्पुन ।
 कक्षाक्षमध्ये कक्षाधृक् कुणित्व तत्र जायते ॥९॥
 २५७-स्थूलान्त्रबद्ध. सद्योऽपि विद्धातवमनो गुदः ।

- २५८-मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरल्पास्त्रमांसग. ॥१०॥
 एकाधोवदनो मध्ये कव्याः सद्यो निहन्त्यसूत्र ।
 ऋतेऽश्मरीवणाद्विद्धस्तत्राप्युभयतश्च स ॥११॥
 मूत्रन्वाव्येकतो भिन्नो म्रणो रोहेच्च यत्नत ।
 २५९-देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वसिराश्रय ॥१२॥
 नाभिः, सोऽपि हि सद्योऽपि
 २६०- द्वारमामाश्रयस्य च ।
 सत्त्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ॥१३॥
 २६१-स्तनरोहितमूलाख्ये षड्गुले स्तनयोर्वदेत् ।
 ऊर्ध्वाधोऽन्वकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयो. क्रमात्
 २६२-अपस्तम्भावुर. पार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी ।
 रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात्कासाच्च नश्यति १६
 १६३-पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ।
 अधोऽसकृत्तयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ॥ १६ ॥
 तयो. कोष्ठेऽसृजा पूर्णे नश्येद्यात्तेन पूयताम् ।
 २६४-पार्श्वयो. पृष्ठवंशस्य श्रोणीकर्णौ प्रतिष्ठिते ॥१७॥
 वंशाश्रिते स्फिजोरुर्ध्वं कटीकतरुणे स्मृते ।
 तत्र रक्तक्षयात्पाण्डुर्हीनरूपो विनश्यति ॥१८॥
 २६५-पृष्ठवंश ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयो ।
 जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥१९॥
 चेष्टाहानिरध.काये स्पर्शाज्ञानं च तद्वधात् ।
 २६६-पार्श्वान्तरनिबद्धौ यावुपरि श्रोणिकर्णयोः ॥२०॥
 आशयच्छादनौ तौ तु नितम्बौ तरुणास्थिगौ ।
 अधःशरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं तत. ॥२२॥

(२३५) ५८६ (२३६) ५७७ (२३७) ५७९ (२३८) ५८७ (२३९) ५८८ (२४०) ४६३
 (२४१) ४६४ (२४२) ४६५ (२४३) ४६६ (२४४) ४६७ (२४५) ४६८ (२४६)
 ४६९ (२४७) ४७० (२४८) ४७१ (२४९) ४७२ (२५०) ४७३ (२५१) ४७४ (२५२) ४७५ (२५३)
 ४७६ (२५४) ४७७ (२५५) ४७८ (२५६) ४७९ (२५७) ४८० (२५८) ४८१ (२५९) ४८२ (२६०)
 ४८३ (२६१) ४८४-४८५ (२६२) ४८६. (२६३) ४८७ (२६४) ४८८ (२६५) ४८९ (२६६) ४९०

२६७-पात्रा तरनिबद्धौ च मध्यं जघनपार्श्वयो ।
 तिर्यग्भुजं च निर्दिष्टौ पार्श्वसंधी तथा यथात्
 रक्तपूरीतकोष्ठस्य शरीरांतरसम्भव ।
 २६८-स्तनमूलाजंघ भागे पृष्ठवत्ताश्चये सिरि ॥ २३ ॥
 बृहत्पां, तत्र विद्वत्थ मरण रक्तसंक्षयात् ।
 २६९-बाहुमहाभिसम्यद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयो ॥ २४ ॥
 अंसयो फर के बाहुस्वापनोपौ तयोर्वध्यात् ।
 २७०-ग्रीवामुभयतः शिरा ग्रीवामुभयतः शिरा २५
 स्क वासपठिसंघातौ बाहुक्रियाद्वारौ ।
 २७१-क शिरा ग्रीवामुभयतः शिरा हनुसमाश्रिता २६
 चतस्रस्तासु नीले द्वे म ये द्वे मणौ स्मृते ।
 स्वरप्रणालावकृत्य रसाज्ञानं च तस्यधे ॥ २७ ॥
 २७२-कण्ठनाडीमुभयतो जिह्वा नासागतौ शिरा ।
 पृथक् चतस्रस्ता सद्या म तस्य मातृकाह्वया
 २७३ कृकादिके शिराग्रीवासंधी तत्र चल शिर ।
 २७४-अधस्तात्कण्ठयामिन्ने विधुरे श्रुतिद्वारिणी ॥ २९ ॥
 २७५-फणाद्युभयतो घ्राणमार्गं श्रोत्रपथानुरा ।
 अन्तर्गलरिक्तौ वेधाद्गन्धविज्ञानद्वारिणौ ॥ ३० ॥
 २७६-नत्रयानाद्यतोऽपाङ्ग भ्रुवो पुच्छा तयोर्ध ।
 तथापरि भ्रुवामिन्नावात्रतावाभ्यन्तरेषु तु ॥ ३१ ॥
 २७७-भ्रुवर्णं ललाटान्ते शङ्खौ मणौ विनाशनौ ।
 २७८-कैलासे शङ्खयारुर्ध्वमुत्क्षिप्तौ, स्थानी पुन ३२
 भ्रुवामध्ये, त्रयस्त्रय शल्ये जीवद्वन्द्वत ।
 स्वयं वा पतित पाकात्संघो नश्यति दृढते ३३
 २७९-जिह्वाक्षिनासिना श्रोत्रसंघट्टयसङ्गमे ।
 तालुन्यास्यानि चत्वारि भ्रातृता, तपु ममस्तु
 विद्वद्गुह्यकार्थेषु सधस्यजाते जीवितम् ।
 कपाले स धय पञ्च साम तासितयगध्वगा ३५
 २८० अमोन्मादमनोनाशेस्तपु विद्वदु नश्यति ।
 २८१-आतरो मस्तकस्योर्ध्वं निरामिधिसमागम ॥ ३६ ॥
 रोमाधर्ताऽधिपो नाम मम सद्या हरत्यधुन ।
 २८२-विषम स्प दन यत्र पीडित रक्तं च मम तत्र ॥ ३७ ॥
 २८३-मासास्थिजायुधमनीसिरामधिसमागम ।
 स्थानमिति च तेनाऽत्र सुतरा जीवितं स्थितम् ॥
 बाहुत्वेन तु निदश पाठव मर्मकल्पना ।
 मा ॥ यतनसामा यादक्य वा ममणा मतम् ॥ ३९ ॥
 २८४-मासजानि त्रयोऽष्टा यतलहस्तनराहिता ।
 २८५-नाड्यौ कटीकतरण नितम्बावसथा फले ॥ ४० ॥
 अत्यन्तधृष्टा
 २८६-आयममणि त्रयाविशतिराण्य ।

कूर्चकूर्चशिरोऽपाङ्गक्षिप्रोत्क्षेपासयस्तय ॥ ३१ ॥
 २८७-गुदाऽपस्तम्भविधुरश्चक्रादानी नवादिशत् ।
 मर्माणि घमनीस्थानि
 २८८-सप्तत्रिंशत्सिराध्वया ॥ ३२ ॥
 बृहत्पां भातृका नीले मन्य कक्षाधरा फणा ।
 विटपे हृदय नाभि पार्श्वसंधी म्नातरे ॥ ३३ ॥
 अपालापी स्थपयू यश्चतस्रो लोहितानि च ।
 २८९-सधो विशतिरावर्ता मणिवधा कुकु द्रो ॥ ३४ ॥
 सीम ता कूर्परा गुत्फा कृकाद्या जानुनी पति ।
 २९०-मासमम गुदाऽयेषा स्नाहि कक्षाधरा तथा ॥ ३५ ॥
 विटपो विधुराण्य च, शृङ्गाटानि भिरासु तु ।
 अपस्तम्भावपाङ्गो च घमनीस्थ न तै स्मृतम् ३६
 २९१-विटोऽज्जन्ममृत्युर्वाधो मासधावनवस्तु ।
 पाण्डुत्वमिन्द्रियाज्ञान मरण चाशु मासजे ॥ ३७ ॥
 २९२-मजावितोऽच्छो विच्छिन्नाधो रक्त
 चास्थिममणि ।
 २९३-आयामाक्षेपकस्तम्भा आवजेऽभ्यधिक रजा ४०
 यानस्यानासनास्नातिर्वन्यमयवाऽतव ।
 २९४-रक्त सिरा दफनोर्ध्वं घमनीस्थे निचतम् ॥ ४१ ॥
 २९५-सिरामम यधे सा ममजन्म बह्वृत्तमवत् ।
 तत्क्षयात्तद्भ्रमन्नासमोहहिम्नामिर तत् ॥ ४२ ॥
 २९६-वस्तु नृकरिवाकणि रुद्धे च कुणिपञ्जता ।
 बलक्षेपाक्षय शोष पर्वशोफश्च सन्धिज ॥ ४३ ॥
 २९७-नाभिनाड्यौ साधिपापानहन्ताऽकरोस्तय ।
 अष्टौ च मातृका सद्यो निम्नन्येकाऽविशति ४२
 सप्ताह परमस्तेषां कालं कालम्य कपणे ।
 २९८-त्रयस्त्रिंशदपस्तम्भतलहृत्पाश्वसंधय ॥ ४३ ॥
 कर्णीतरणसीम तस्तनमूले प्रथस्तय ।
 क्षिप्रापालापबृहतीनितम्बस्वनराहिता ॥ ४४ ॥
 कालांतराणह्रा मासमासार्धजीविता ।
 २९९-उत्क्षेपा स्थानी त्रीणि निरासमानि तत्र हि ५१
 वायुमांसवसामज्जमस्तुल्लङ्घानि शोषयन् ।
 राल्यापाय विनिगच्छन् श्वासात्कासाद्य ह यत्नून्
 ३००-पणावपाङ्गौ विधुरे नीले मये कृकादिके ।
 असालफलकावतविटपावाकुपु द्रो ॥ ५० ॥
 सजानुलोहिताक्षणि कक्षाधरकूर्चकूर्परा ।
 वेकल्पमिति चत्वारि चत्वारिंशच्च कुवते ॥ ५१ ॥
 हरति तान्यपि प्राणान् कदाचिदभिघातत ।
 ३०१-अष्टौ कूचशिरोऽपस्तम्भमणि धा रजाकरा ॥ ५२ ॥

(२६७) ४९१ (२६८) ४९२ (२६९) ४९३ (२७०) ४९४ (२७१) ४९५ (२७२) ४९६ (२७३)
 ४९८ (२७४) ४९८ (२७५) ४९९ (२७६) ५००, ५०२ (२७७) ५०१ (२७८) ५ ३ ५०४ (२७९) ५०६
 (२८०) ५ ५ (२८१) ५०७ (२८२) ५०८ (२८३) ५११ (२८४) ५१२ (२८५) ५१५ (२८६) ५१४
 (२८७) + + + (२८८) ५१३ (२८९) ५१६ (२९०) + + + (२९१) ४६६ ४७१ ४८०, ४८५ (२९२)
 ४८८ ४९०, ४९३ ५ १ (२९३) ४८७ ४८८ ४८९, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६ ४९९, ५ ३ (२९४) + + +
 (२९५) ४७४ ४७५, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८७, ४९१, ४९२, ४९५ ४९६ ४९९, ५ ३, ५०४, ५ ६ (२९६) ४७ ४७८,
 ४७९, ४८०, ४८९, ४९०, १ २, १०५, ५०७ (२९७) ५१८ (२९८) ५१९ (२९९) ५२० (३००) ५२१ (३०१) ५२२

- ३०२-तेषां विटपक्ष्माद्यगुर्व्य कूर्चसिरांसि च ।
द्वादशाङ्गुलमानानि
३०३-द्व्यङ्गुले मणिवन्धने ॥६०॥
गुल्फौ च स्तनमूले च
३०४-त्र्यङ्गुलं जानुकूर्परम् ।
३०५-अपानवस्तिहृत्प्रामिनीलाः सीमन्तमातृकाः ॥६१॥
कूर्चशृङ्गाटमन्याश्च त्रिंशदेकेन वर्जिता ।
आत्मपाणितलोन्मानाः
३०६-शेषाण्यर्धाङ्गुलं वदेत् ॥६२॥
पञ्चाशत्पट् च मर्माणि
३०७-तिलव्रीहिसमान्यपि ।
३०८-दृष्टानि मर्माण्यन्येषाम्
चतुर्धोकाः सिरास्तु या.६३
तर्पयन्ति वपुः कृत्स्नं ता मर्माण्याश्रितास्ततः ।

- तत्क्षतात्क्षतजात्यर्थप्रवृत्तेर्धातुसङ्क्षये ॥६४॥
वृद्धश्चलो रुजस्तीव्रा. प्रतनोति समीरयन् ।
तेजस्तदुद्धृतं धत्ते तृष्णाशोपमदभ्रमान् ॥६५॥
स्विन्नमस्तश्च्यतनुं हरत्येन ततोऽन्तकः ।
३०९-वर्धयेत्सन्धितो गात्रं मर्मण्याभिहते द्रुतम् ॥६६॥
छेदनात्सन्धिदेगस्य सङ्कुचन्ति सिरा ह्यतः ।
जीवितं प्राणिना तत्र रक्ते तिष्ठति तिष्ठति ॥६७॥
३१०-सुविक्षतोऽप्यतो जीवेदमर्मणि न मर्मणि ।
प्राणघातिनि जीवेत्तु कश्चिद्वैद्यगुणेन चेत् ॥६८॥
असमप्राभिघाताच्च सोऽपि वैकल्यमश्नुते ।
तस्मात्क्षारविपागन्यादीन् यत्नान्मर्मसु वर्जयेत् ६९
३११-मर्माभिघात स्वत्पोऽपि प्रायशो बाधतेतराम् ।
रोगा मर्माश्रितास्तद्वत्प्रक्रान्ता यत्नतोऽपि च ७०

विकृतिविज्ञानीयः पञ्चमोऽध्यायः ।

- ३१२-अथाऽतो विकृतिविज्ञानीयं शारीरं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
३१३-पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदय ।
यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥१॥
३१४-अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥२॥
३१५-केचित्तु तद्विधेयाहुः स्थाय्यस्थायिविभेदतः ।
दोषाणामपि बाहुल्यादिप्रभासः समुद्भवत् ॥३॥
स दोषाणां शमे शाम्येत्स्थाय्यवश्यं तु मृत्यवे ।
३१६-रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥४॥
अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥५॥
३१७-केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याऽभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।
३१८-यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥६॥
जिह्वो विस्तृतसङ्क्षिप्ते सङ्क्षिप्तविनतशृङ्गी ।
उद्भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलोपमे ॥७॥
कपोताभे अलाताभे जुते लुलितपक्ष्मणी ।
३१९-नासिकाऽत्यर्थविवृता संवृता पिटिकाचिता ॥८॥
उच्छ्रान्ता स्फुटिता म्लाना
३२०-यस्याष्टौ यात्यधोऽधर ।
ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यातां वा पक्षजम्बूनिभावुभौ ॥९॥
३२१-दन्ता सशर्करा स्यावास्ताम्रा पुष्पितपङ्किता ।
सहस्रैव पतेयुर्वा
३२२-जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥१०॥
शृङ्गो शुष्का गुरु स्यावा लिप्ता सुप्ता सकण्टका ।
३२३-शिर शिरोधरा बोद्धुं पृष्ठं वा भारमात्मन ॥११॥

- ३२४-हनू वा पिण्डमास्यस्थं शक्नुवन्ति न यस्य च ।
३२५-यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरुण्यतिलधूनि वा ॥१२॥
३२६-विषदोषाद्विना यस्य खेम्यो रक्तं प्रवर्तते ।
३२७-उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनि सृतौ ॥१३॥
अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्
३२८-सर्वे ते कालचोदिताः ।
३२९-यस्याऽपूर्वाः सिरालेखा बालेन्द्राकृतयोऽपि वा १४
ललाटे वस्तिशीर्षे वा पण्मासान्न स जीवति ।
पद्मिनीपत्रवत्तोयं शरीरे यस्य देहिनः ॥१५॥
प्लवते प्लवमानस्य पण्मासं तस्य जीवितम् ।
३३०-हरिताभा सिरा यस्य रोमकृपाश्च संवृताः ॥१६॥
सोऽभिलाभिलापी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ।
३३१-यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ॥१७॥
सखेहं मूर्ध्नि धूमो वा, मासान्तं तस्य जीवितम्
३३२-गूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवा १८
मृत्युं स्वस्थस्य पङ्कजात्त्रिरात्रादातुरस्य तु ।
३३३-जिह्वा श्यावा मुखं पूति सन्यमक्षि निमज्जति १९
खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ।
३३४-यस्य स्नातानुलिसस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् २०
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।
३३५-अकस्माद्युगपद्गात्रे वर्णौ प्राकृतवैकृतौ ॥२१॥
तथैवोपचयगलानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।
३३६-यस्य स्फुट्युरङ्गुल्योऽनाकृष्टा न स जीवति २२
३३७-क्षवकासादिषु तथा यस्याऽपूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।
३३८-दृष्टो दीर्घोऽति वोच्छ्वासः पूति सुरभिरेव वारं २३
३३९-आप्लुतानाप्लुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।

(३०२) ५२७ (३०३) ५२८ (३०४) ५२९ (३०५) ५३० (३०६) ५३१ (३०७)
५३५ (३०८) ३७७, ४१८, ४१५ (३०९) ५२५ (३११) ५३८ (३१२) ५८८ अ (३१३) च.
३२३, (३१४) ६७८ (३१५) ६८० (३१६) ५८९, ५९०, ५९१, ५९२ (३१७) ६०४ (३१८) ६०५ (३१९)
६०६ (३२०) ६०७ (३२१) ६०८ (३२२) ६०९ (३२३) ६११ (३२४) ६१२ (३२५) ६१६ (३२६) ६१५
(३२७) ६१३ (३२८) ६२६ (३२९) ६२७ (३३०) ६२८ (३३१) ६२९ (३३२) ६३० (३३३) ६४९
(३३४) ६३१ (३३५) ५९२-५९३ (३३६) ६२० (३३७) ६२१ (३३८) ६१९ (३३९) ६२२

उष्णोऽपर. प्रदेशश्च शरण तस्य देवताः ।
 ३८३-योऽणुज्योतिरनेकाग्रो दुःखाग्रो दुर्भानाः सदा ॥६२
 ३८४-बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुजते ।
 ३८५-निर्निमित्तं च यो मेघां शोभापुपचय श्रियम् ६३
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रगं स प्राप्नोति यमक्षयम् ।
 ३८६-गुणदोषमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥६४
 आत्यन्ध्यात् प्रकृतिः पण्मासान्न स जीवति ।
 ३८७-भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ६५
 पठेतानि निवर्तन्ते पद्मभेमासैर्मरिष्यत* ।
 ३८८-मत्तवद्वृत्तिवाक्स्पमोहा मासान्मारिष्यतः ॥६६॥
 ३८९-नश्यत्यजानन् पडर्हात्केशलुञ्चनवेदनम् ।
 ३९०-न याति यस्य चाहार* कण्ठं कण्ठामयादते ॥ ६७
 ३९१-प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ।
 ३९२-यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ६८
 ३९३-वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणौ भृशम् ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यत* ॥६९॥
 ३९४-यै. पुरा रमते भावैररतिस्तैर्न जीवति ।
 ३९५-सहसा जायते यस्य विकारः सर्वलक्षण ॥७०॥
 निवर्तते वा सहसा सहसा स विनश्यति ।
 ३९६-ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दर्धरात्रिक. ७१
 सप्रलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलम् ।
 अक्षाम सक्तवचनं रक्ताक्ष हृदि शूलिनम् ॥ ७२
 सशुष्ककास पूर्वाह्ने योऽपराह्णेऽपि वा भवेत् ।
 बलमासविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ॥ ७३
 ३९७-रक्तपित्तं भृगं रक्त कृष्णमिन्द्रधनुः प्रभम् ।
 ताम्रहारिद्रहरितं रूप रक्तं प्रदर्शयेत् ॥७४॥
 रोमकूपप्रविस्तृत कण्ठास्थहृदये सजत् ।
 वाससो रञ्जन पूति वेगवच्चातिभूरि च ॥७५॥
 वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिंकासशोफातिसारिणम् ।
 ३९८-कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिर्तृष्णातीसारशोफिनम् ॥७६
 ३९९-यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्दस्तपिनम् ।
 ४००-छर्दिर्वेगवती मूत्राकृद्गन्धिः सचन्द्रिका ॥७७॥
 सान्निचिद्रूपकासश्वासवत्यनुपाङ्गिणी ।
 ४०१-तृष्णाऽन्यरोगक्षपित बहिर्जिह्व विचेतनम् ॥७८॥
 ४०२-मदालययोऽतिशीतार्तं क्षीण तैलप्रभाननम् ।
 ४०३-अर्शांसि पाणिपत्राभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ॥७९
 हृत्पार्श्वार्द्धरुजाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ।
 ४०४-अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ॥८०॥

तुल्यस्तैलधृतक्षीरदधिमज्जवसामवैः ।
 मस्तुल्लङ्घनमपीष्यवेसवाराभ्युमाक्षिकैः ॥८१॥
 अतिरक्तासितस्निग्धपूथच्छवनवेदनः ।
 कर्तुर प्रन्ववन् धातुन् निपुरीपोऽथवाऽतिविद् ॥
 तन्तुमान् मक्षिकाकान्तो राजीमांश्चन्द्रकैर्युतः ।
 शीर्णपायुवालं मुक्तनालं पर्वास्थिशूलिनम् ॥८३
 त्वस्तपायुं बलक्षीणमन्नमेवोपवेद्येत् ।
 सप्तदश्वसज्वरच्छर्दिदाहानाहप्रवाहिकः ॥८४॥
 ४०५-अश्मरी अनवृण पद्धमूत्रं रजार्दितम् ।
 ४०६-मेहस्तृड्दाहपिटिकाभांसकोथातिसारिणम् ॥८५॥
 ४०७-पिटिका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्धगाः ।
 पर्वपादकरस्था वा मन्दोत्साहं प्रमोहिणम् ॥८६॥
 सर्वं च मांसलङ्घेत्तदाहृत्पृष्णामदज्वरैः ।
 विसर्पमर्मसंरोधहिष्माश्वासभ्रमकृमैः ॥८७॥
 ४०८-गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।
 सिरानद्धो ज्वरच्छर्दिहिष्माभ्मानरुजान्वितः ॥८८
 कासपीनसहलासश्वासातीसारशोफवान् ।
 ४०९-विण्मूत्रसङ्ग्रहश्वासशोफहिष्माज्वरभ्रमैः ॥८९॥
 मूर्च्छाच्छर्दितिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
 शृणाक्षं कुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचम् ॥९०॥
 विरेचनहतानाहमानह्यन्तं पुनः पुनः ।
 ४१०-पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनम् ॥९१
 ४११-तन्द्रादाहारश्चिच्छर्दिमूर्च्छाभ्मानातिसारवान् ।
 अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ॥९२॥
 नारी शोफो मुखान्दन्ति कुक्षिगुह्यादु भावपि ।
 राजीचित् त्वच्छर्दिज्वरश्वासातिसारिणम् ॥९३
 ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयो क्षयै ।
 दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिन ॥९४॥
 श्वयथुर्यस्य पादस्थ परिवस्ते च पिण्डके ।
 सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ९५
 ४१२-आननं हस्तपादं च विशेषाद्यस्य शुष्यत ।
 शूयते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ९६
 ४१३-विसर्पः कासवैषण्यज्वरमूर्च्छाङ्गिभङ्गवान् ।
 अमास्यशोपहलासदेहसादातिसारवान् ॥९७॥
 ४१४-कुष्ठं विशीर्यमाणान्नं रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।
 मन्दान्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारणम् ९८
 ४१५-वायुः सुप्तत्वचं भुभं कम्पशोफरुजातुरम् ।
 ४१६-पाताच्च मोहमूर्च्छायमदास्वभज्वरान्वितम् ॥ ९९

(३८३) ६६४ (३८४) ६६५. (३८५) ६६६ (३८६) ६६७ (३८७) ६६८ (३८८) ६६९
 (३८९) ६७०. (३९०) ६७१, (३९१) ६७२. (३९२) ६७३ (३९३) ६७४, (३९४) ६७५, (३९५)
 ७३०, ७३१ (३९६) ६९६, (३९७) ६९७ (३९८) ६९८ (३९९) ६९९ (४००) ७०० (४०१) ७०१
 (४०२) ७०२ (४०३) ७०३. (४०४) ७०४. (४०५) ७०५ (४०६) ७०६ (४०७) ७०७ (४०८)
 ७०८. (४०९) ७०९. (४१०) ७१०. (४११) ७११. (४१२) ७१२. (४१३) ७१३ (४१४) ७१५.
 (४१५) ७१६ (४१६) ७१७.

शिरोमहारचिन्तासङ्काचस्फोटकोयवत् ।
 ४१७-शिरोरोगान्चिन्तासमोहविषभेदतृष्णम् ॥१००॥
 मति सवामया क्षीणस्वरयातुबलागलम् ।
 ४१८-वातयाधिरप्यमारी कृष्णान्त्युदरी क्षयी ॥१०१॥
 गुत्मी मेही च तान् क्षीणान् विकारैऽप्यपि
 वर्जयेत् ।
 ४१९-बलमासक्षयस्तीव्रा रागवृद्धिररोचक ॥१०२॥
 यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षाञ्च स जीवति ।
 ४२०-वाताघ्नीलाऽतिसृष्टा तिष्ठतीदारणा हृदि १०३
 कृष्णयाऽनुपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ।
 ४२१-शथित्यपिण्डिक वायुर्नीत्वा नासा च जिह्वाताम्
 क्षीणस्यायम्य मन्ये वा सद्यो मुष्णाति जीवितम्
 नाभी गुदान्तर गत्वा वृक्षणा वा समाश्रयन् ॥
 गृहीत्वा पायुहृदये क्षीणदेहस्य वा बली ।
 मलान् वस्तिशिरो नाभि विषद्वज्जनयन् रजम्
 कुर्वन् वृक्षणयो शूल कृष्णा भित्तपुरीषताम् ।
 श्वास वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुणवृक्षणम् ॥
 वितत्य पञ्चकाग्राणि गृहीत्वारश्च भास्वत ।
 भित्तमितस्यातताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥
 ४२२-नहसा वरसत्पापलृप्ता सूच्या बलक्षय ।
 विक्षेपण च स घनीना मुमुर्षोरप्यजायते ॥१०५॥
 ४२३-नासर्गे वदनाद्यस्य स्वेद प्रचयते भृशम् ।
 लप वरोपतमस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥१०६॥
 ४२४-प्रवालगुलिकाभासा यस्य गात्रे मसुरिका ।
 उत्पद्याद्यु विनश्यति न चिरात्स विनश्यति ॥१०७॥
 ४२५-मसुरिविदलनर्यास्तथा विदुमसुरिभा ।
 अतवक्त्रा किणामाश्च विस्फोटा देहनाशना ॥
 ४२६-कामलाऽक्ष्णामुख पूर्णं शङ्खयोमुपमासता ।
 सन्नासश्चोष्णताऽङ्गं च यस्य त परिव्रजयत् ॥१०८॥
 ४२७-अकस्मादनुधावच्च विघृष्ट त्वनसमायमम् ।
 यो वातजो न रालाय स्यात् दाहाय पित्तज ॥
 कफजो न च पूषाय ममजश्च रज न य ।
 अचूणश्चण्णीर्णो यत्राऽकस्माच्च दृश्यते ॥१०९॥
 रूप शक्तिव्यजादीना सर्वोस्ता वजयथ गान् ।

४२८-विभूमाभारतवहं कृमिण च भग द्रम् ॥११६॥
 ४२९-घटयन् जानुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।
 याऽप्यास्यति मुहुर्वचनमातुरो न स जीवति ॥११७॥
 दतेभिर्द्वजस्त्राणि तैश्च केशातृणानि च ।
 भूमि काष्ठन विलिखन् लाष्ट लाष्टन ताडयन् ॥
 हृष्टरोमा सा प्रभूना शुष्ककाली वरी च य ।
 मुहुर्हसन् मुहु द्रवड्यन् रात्र्या पादन हति य ॥
 मुहुश्छिद्राणि विमृशतातुरो न स जीवति ।
 मृत्यवे सहसाऽस्तस्य तिलक यद्गपिष्ठव ॥१२०॥
 मुखे, दन्तनखे पुष्पं, जठरे विविधा सिरा ।
 ऊर्ध्वश्वास गताप्याण शूलापहतवक्षणम् ॥१२१॥
 शम चाऽनघिताच्छ त बुद्धिमान् परिव्रजयत् ।
 विकारा यस्य वधत प्रकृति परिहीयत ॥१२२॥
 सहसा सहसा तस्य मृत्युहरति जीवितम् ।
 यमुद्दिश्यातुर घैश्च सम्पादयितुमौपधम् ॥१२३॥
 यतमानो न शक्नोति दुर्लभ तस्य जीवितम् ।
 विज्ञात बहश्च सिद्ध विधिवचावधारितम् ॥१२४॥
 न स्थिर्यस्यौपध यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ।
 भवेद्यस्यौपधऽत्रे वा कल्प्यमान विषय ॥१२५॥
 अकस्माद्गर्णगन्धादे स्वस्थोऽपि न स जीवति ।
 निवात से चन यस्य ज्योतिश्चाधुपशाम्यति ॥१२६॥
 आतुरस्य गृहे यस्य भिद्य ते वा पतन्ति वा ।
 अतिमात्रममराणि दुर्लभ तस्य जीवितम् ॥१२७॥
 ४३०-य नर सहसा रोगा दुबल परिमुञ्चति ।
 सनाथनासमात्रेयो जीवित तस्य भयत ॥१२८॥
 ४३१-कथयत्रैव पृष्ठाऽपि द्वात्रय मरण भिषक् ।
 गतासोऽयं पुमिग्राणा न चच्छेत् चिकित्सितम् ॥
 ४३२-यमदत्तपिताचार्यैरपराधुरोपास्यते ।
 मन्त्रिगणपथवीयाणि तस्मात्त परिवर्जयेत् ॥१३०॥
 ४३३-आयुर्वेदकल कृत्स्न यदायुश्चे प्रतिष्ठितम् ।
 रिष्टशानादतस्तस्मात्सर्वद्वय भवेन्नपक् ॥१३१॥
 ४३४-मरण प्राणिना दृष्टमायु पुण्योभयक्षयात् ।
 तयोरेष्यक्षयात् दृष्ट विपमापरिहारिणाम् ॥१३२॥

दृतादिविज्ञानीय षष्ठोऽध्याय ।

४२-अथाऽस्ता दृतादिविज्ञानीय शारीर याव्या
 स्याम । इति हस्मादुरात्रेयादयो महयथ ॥
 ४३६-पात्रे डाम्रमय रीना सवर्णा कर्मसिद्धये ।
 ४३७-त एव विपरीता सुदृता कर्मविपत्तये ॥११॥
 दीन मतिं हुत त्रस्त रूक्षामङ्गलवादिनम् ।

शशिणि दण्डिन षण्ड मुञ्जमर्धुं जटाधरम् ॥२॥
 अमङ्गलार्ह्यं कुरवमाणं मलिन शिखम् ।
 अनेक याधित यद्ग रत्नभाल्यालुपेनम् ॥३॥
 तैलपङ्कजित् जीणविच ॥४॥ कवाससम् ।
 खराधूमहिपारुढ काष्ठलोष्टादिमादिनम् ॥५॥

(४१७) ७१८ (४१८) ७१९ (४१९) ७२० (४२०) ७२१ (४२१) ७२२ (४२२) ७२३
 (४२३) ७२४ (४२४) ७२५ (४२५) ७२६ (४२६) ७२७ (४२७) ७२८ (४२८) ७२९
 (४२९) ७३० च इ र १४ (४३०) ७३१ (४३१) ६०६ (४३२) ६०७ (४३३) ६०८ (४३४) * * *
 (४३५) ७३२ (४३६) — (४३७) ७३४-७३८

नानुगच्छेद्भिषग्दूतमाह्वयन्तं च दूरतः ।
 ४३८-अशस्ताचिन्तावचने नष्टे छिन्दति भिन्दति ॥५॥
 जुह्वने पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
 सुते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयते तथा ॥६॥
 वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ।
 ४३९-विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ॥७॥
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ।
 ४४०-सृशन्तो नाभिनासास्थकेशरोमनखद्विजान् ॥८॥
 गुह्यपृष्ठस्तनग्रीवाजठरानामिकाङ्गुलीः ।
 कार्पासबुससीसास्थिकपालमुशलोपलम् ॥९॥
 मार्जनीशूर्पचैलान्तभस्माङ्गारदशातुषान् ।
 रज्जूपानतुलापाशमन्यद्वा भक्षयिष्युतम् ॥१०॥
 तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मरिष्यताम् ।
 ४४१-तथाऽर्घरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पूर्ववासरे ॥ ११
 पष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेऽद्यादिषु ।
 भरणीकृत्तिकाऽऽश्लेषापूर्वाऽऽर्द्राऽपैत्र्यनैर्ऋते ॥१२॥
 ४४२-यस्मिंश्च दूते श्रुतिं वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
 पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्विषक् ॥१३॥
 तद्यथा विकलः प्रेतः प्रेतालङ्कार एव वा ।
 छिन्न दग्ध विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा १४
 रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौण्ठिको महान् ।
 स्पर्शो वा विपुलः क्रूरो यद्वाऽन्यदपि तादृशम् ॥
 तत्सर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
 दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥१६॥
 ४४३-हाहाक्रन्दितमुक्नुधमाकुण्ठं स्वलनं क्षुत्तम् ।
 ४४४-वस्त्रातपत्रपादत्रयसनं व्यसनीक्षणम् ॥१७॥
 चैत्यध्वजानां पात्राणां पूर्णानां च निमज्जनम् ।
 हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपासुभिः ॥१८॥
 पथच्छेदोऽहिमार्जारगोघासरत्नानरैः ।
 ४४५-दीप्तां प्रति दिशं वाचं क्रूराणां मृगपक्षिणाम् १९
 कृष्णधान्यगुडोदश्लिष्वणसवचर्मणाम् ।
 सर्षपाणां वसतैलवृणपङ्केधनस्य च ॥२०॥
 क्लीबक्रूरशपाकानां जालवागुरयोऽपि ।
 छर्दितस्य पुरीषस्य पूतिदुर्दर्शनस्य च ॥२१॥
 निःसारस्य व्यवायस्य कार्पासादेररेरपि ।
 शयनासनयानानामुत्तानानां तु दर्शनम् ॥२२॥
 न्युज्जानामितरेषां च पात्रादीनामशोभनम् ।
 ४४६-पुंसंज्ञा पक्षिणो वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभा
 प्रदक्षिणं खगमृगा यान्तो, नैवं श्वजम्बुकाः ।
 ४४७-अयुग्माश्च मृगाः शस्ताः,

४४८- शस्ता नित्यं च दर्शने ॥ २४ ॥
 चापभासभरद्वाजनकुलच्छागवर्हिणः ।
 ४४९-अशुभं सर्वथोलकविडालसरठेक्षणम् ॥२५॥
 ४५०-प्रशस्ताः कीर्तने कोलगोधाहिशशजाहकाः ।
 न दर्शने न विरुते, वानरक्षीवतोऽन्यथा ॥२६॥
 ४५१-धनुरैर्दं च लालाटमशुभं, शुभमन्यतः ।
 अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ॥
 ४५२-दध्यक्षतादि निर्गच्छदक्ष्यमाणं च मङ्गलम् ।
 वैद्यो मरिष्यतां वेधं प्रविशन्नेव पश्यति ॥२८॥
 दूताद्यसाधु दृष्ट्वैवं त्यजेदार्तम्
 ४५३ अतोऽन्यथा ।
 करुणाशुद्धसन्तानो यत्नतस्तमुपाचरेत् ॥२९॥
 ४५४-दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियङ्गुमधुसर्पिषाम् ।
 यावकाज्जनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥३०॥
 दूर्वादमत्स्यमांसानां लाजानां फलभक्षयोः ।
 रत्नेभ्योऽर्णकुम्भानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥३१॥
 नरस्य वर्धमानस्य देवतानां नृपस्य च ।
 शुक्लानां सुमनोवालयामराभ्ररवाजिनाम् ॥३२॥
 शङ्खलाधुद्विजोष्णीपतोरणस्वस्तिकस्य च ।
 भूमेः समुद्रतायाश्च वह्नेः प्रज्वलितस्य च ॥३३॥
 मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
 नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवाया स्त्रिया अपि ॥
 जीवज्जीवकसारङ्गसारसप्रियवादिनाम् ।
 हंसानां शतपत्राणां बद्धस्यैकपशोस्तथा ।
 रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥३५॥
 गन्धः सुसुरभिर्वर्णः सुशुक्लो मधुरो रसः ।
 गोपतेरनुकूलस्य स्वरस्तद्गन्धवामपि ॥३६॥
 मृगपक्षिनराणां च शोभिना शोभना गिरः ।
 छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ॥३७॥
 भेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनि स्वनाः ।
 वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ॥३८॥
 पथि वेधमप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ।
 ४५५-इत्युक्तं दूतशकुनं,
 स्वमानूर्ध्वं प्रचक्षते ॥३९॥
 ४५६-स्वप्ने मधु सह प्रेतैर्यः पिबन् कृष्यते शुना ।
 स मर्त्यो मृत्युना शीघ्रं ज्वररूपेण नीयते ॥४०॥
 ४५७-रक्तमाल्यवपुर्वस्त्रो यो हसन् ह्रियते स्त्रिया ।
 सोऽन्मपितेन
 ४५८- महिषश्चवराहोऽङ्गार्दभैः ॥४१॥

(४३८) ७४१. (४३९) ७३८. (४४०) ७३७. (४४१) ७४०. (४४२) ७४३.
 (४४३) ७५७. (४४४) च. इ. १२, २७, २८. (४४५) ७५८, ७५९. (४४६) ७४६, ७४७,
 ७५०, ७४९. (४४७)—(४४८) ७५१ (४४९) ७५४ (४५०) ७५२, ७५३, (४५१) च. इ. १२.९ (४५२)
 ७६०. (४५३) ७४४. (४५४) ७४५. च. इ. १२. ७१-८०. (४५६) ७६८. (४५७) ७६९ (४५८) ७७०.

य प्रयाति दिश याम्या मरण तस्य यक्ष्मणा ।
 ४५९-रता कण्टकिनी वरास्ताला वा हृदि जायते ४२
 यस्य तस्याशु पुनः
 ४६०- यस्य वह्निमनचिपम् ।
 जुह्वतो घृतसिक्तस्य नम्रस्थोरसि जायत ॥४३॥
 पथं स नरेत्कुष्ठम्
 ४६१- चण्डालं सह यः पिबेत् ।
 स्नेह बहुविध स्वप्न स भ्रमेण नश्यति ॥४४॥
 ४६२-उन्मादेन जले मज्जया नत्यन् राक्षसे मह ।
 ४६३-अपम्मारो या मर्त्या नत्यन् प्रेतेन नीयते ॥४५॥
 ४६४-यानं रुरोद्भूमाजारकपिशार्दूलसूकरै ।
 यस्य प्रेतं शृणोत्येवा स मृत्योर्वर्तते मुखे ॥४६॥
 ४६५-अपूपराकुलीजग्वा विबुद्धमद्विध वमन् ।
 न जीवति
 ४६६- अक्षिरागाय सूर्ये दुग्मणेक्षणम् ४७
 ४६७-सूयाच द्रमसा पातदशन दग्धिनारानम् ।
 ४६८-मर्ति वरास्तादीना सम्भवा वयसा तथा ॥४८॥
 निराला सुता काकगृध्राच परिवारणम् ।
 तथा प्रेतपिशाचक्षीद्रविडा भ्रगवाशन ॥४९॥
 सङ्गा वनलताविराट्कण्टकसङ्घट ।
 श्वभ्रश्मशानरानपतन पाशुभस्मनो ॥५०॥
 मज्जन जल्पकादौ शीघ्रेण श्रोतला हति ।
 नृत्यवादित्रगीतानि रत्नलवणधारणम् ॥५१॥
 व्योक्तवृद्धिरभ्यङ्गा विवाह इमधुकम च ।
 पकाश्रमहमघाश प्रच्छदनविरचन ॥५२॥
 हिर पलोहयालाभ कलिवधपराजयौ ।
 उपानयुगानाराश्व प्रपात पादचमणौ ॥५३॥
 हर्षो भृश प्रकुपिते पितृभिक्षाभक्षनम् ।
 प्रदीपनहनक्षनद तदवनचक्षुषाम् ॥५४॥
 पतन घा विनाशा वा भग्न पवतस्तन च ।
 कानने रत्नकुसुम पापकमनिवेशन ॥५५॥
 चिता धकारसम्बन्धे जल या च प्रवेशनम् ।
 पात नामादनीलादमत्स्यन प्रसन तथा ॥५६॥
 कापाणिनामसौम्याना नम्राना दण्डधारिणाम् ।
 रक्षाक्षणा च कृष्णाना दर्शन जातु नश्यते ॥५७॥

कृष्णा पापाननाचारा दीर्घकेरानपमनी ।
 विरागमात्यवसना स्वम कालनिशा मता ॥ ५८
 ४६९-मनोवहाना पृणत्वात्वातसा नवलमले ।
 ४७०-ते दारणा स्वप्ना रागीययाति पञ्चताम् ५९
 अरोग सशय प्राप्य कश्चिदेव विमुच्यते ।
 ४७०-दृष्ट श्रुताऽनुभूतश्च प्राथित कल्पितस्तथा ॥६०॥
 भाविका श्लोपजश्चेति स्वप्न सप्तविधो मत ।
 ४७१-ते वाधा नि फल पञ्च यथास्वनष्टतिष्ठिवा ६१
 विस्मृतो दीघ हस्तोऽति
 ४७२- एवरात्र चिरात्फलम् ॥६२॥
 दृष्ट करोति तुच्छ च गोसगा तदहमहम् ॥६३॥
 ४७३-निद्रया वाऽनुपहत प्रतीपवचनस्तथा ।
 ४७४-याति पापाऽल्पफलता दानहामजपादिभि ६४
 ४७५-अकल्याणमपि स्वप्न दृष्ट्वा तत्रैव य पुन ।
 पश्येत्सौम्य शुभ तस्य शुभमव फल भवेत् ॥६५॥
 ४७६-देवान् द्विजान् गोशृपमान् जीवत सुहृदो नृपान्
 साधून् यथास्विनो वह्निभिश्च स्वशत्रून् जलाशयान्
 कथा कुमारकान् गौरान् शुकवल्गु सुतोजन ।
 नरानान दीप्ततनु सम ताहधिराक्षितम् ॥६७॥
 य पश्येत्क्षत यो वा छत्रादशविषामिपम् ।
 शुक्रा सुमनसा वज्रमभेध्यालेपन फलम् ॥६८॥
 नालप्रालादसफल वृक्षासिहनरद्विषान् ।
 आरोहेद्वाऽभ्ययान च, तरेद्वा हृदोदधीन् ॥ ९॥
 पूवात्तरण गमनमभ्ययागमन मृतम् ।
 सम्प्रधात्रे स्तिर्देवै पितृभिक्षाभिन्नदनम् ७९
 रोदन पातितात्थ्यान द्विपता चावमर्दनम् ।
 यस्य स्यान्पुरारोग्य वित्त बहु च साऽनुते ७९
 ४७७-मन्त्राचारमपत्र परिवारस्तथाऽऽतुर ।
 श्रमधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद दसहग्रह ॥७८॥
 सर्वलक्षणसयोगा भक्तिन्यद्विजातिपु ।
 चिकित्सायामनिर्वेदमन्त्रारोग्यस्य लक्षणम् ॥७९॥
 ४७८-इत्यत्र ज मरण यत् सम्प्रगुदाहृतम् ।
 शरीरस्य तत् स्थान शारीरमिदमुच्यते ॥७९॥

अष्टाङ्गहृदयमहिताया शारीरस्थान समासम्

(आदिता ग्रथसप्त्या ५ / ॥)

(४१९) ७७१ (४६०) ७७२ (४६१) ७७४ (४६२) ७७५ (४६३) ७७६ (४६४) (४६५)
 ७७६ (४६६) ७७७ (४६७) ७७८ (४६८) ७८० सु सु २९ ५५, ५८ (४६९) ७८१ (४७०) ७८४
 (४७१) ७८५ (४७२) ७८६ (४७३) ७८७ (४७४) ७८८ (४७५) ७८९ (४७६) ७८३ (४७७) ७८७
 (४७८) ७८८

इ रिके टक नि

पंचिं टि ट ट ट नि

२५ पुरुषः

१ अव्यक्तम्

२ महान्

३ अहंकारः

वैकारिक
(तैजससहाय)

१४ एकादशेन्द्रियाणि
(पंच बुद्धीन्द्रियाणि उभयात्मकं मनः) पंच कर्मेन्द्रियाणि

१ श्रोत्रम् २ त्वक् ३ चक्षु ४ जिह्वा ५ घ्राणम्
विषया --शब्दः स्पर्श रूपम् रसः गंध

१ वाक् २ हस्तः ३ उपस्थम् ४ पायुः ५ पादः

विषया. --वचनम् आदानम् विसर्गः विहरणम्

भूतादि
(तैजससहाय)
१९ पंच तन्मात्राणि

१ शब्दतन्मात्रम् २ स्पर्शतन्मात्रम् ३ रूपतन्मात्रम् ४ रसतन्मात्रम् ५ गन्धतन्मात्रम्
२० आकाश २१ अनिलः २२ अनल २३ जलम् २४ उर्वी

त्वचा विभागाः

तस्य खत्वेवप्रवृत्तस्य (भूतात्माधिष्ठितस्य) त्वच सु शा
शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य क्षीरस्यैव
सन्तानिका सप्त त्वचो भवन्ति ।

संख्या	नाम	कार्यम्	प्रमाणम्	अधिष्ठानम्
प्रथमा	अरभासिनी	सर्ववर्णानवभासय ति पचविधा छाया च प्रकाशयति	ब्राह्मणदश भागप्रमाणा	सि मयभक्तका
द्वितीया	लाहिता		ग्राहिषोडशभाग प्रमाणा	तिलफलरस्य-छेद्यगानि
तृतीया	श्वेता		ग्राहिद्वादशभाग प्रमाणा	चमदलम् अजगता मशक
चतुर्थी	ताम्रा		ग्राहैरष्टभाग प्रमाणा	विविधम्लिसासुठानि
पचमी	वेदिना		ग्राहिपचभाग प्रमाणा	कुष्ठविषपा
षष्ठी	रोहिणी		ग्राहिप्रमाणा	प्रथि अपचा अनुदम् स्नापदम् गलगण्डम्
सप्तमा	मानधरा		ग्राहिद्वयप्रमाणा	मगन्दर विग्रथि अश

कला* [सप्त] (सु गा अ ४ ५ २३)

धात्याशयात्तरमयादा

संख्या	नाम	आधिष्ठानम्	कार्यम्
प्रथमा	मासधरा	मासम्	यस्यासरास्ना अधमनालोतमाप्रतानाभवान्त तस्या शाणित वसपतश्च सिरासु यदलोहा श्रमवति
द्वितीया	रक्तधरा	मासस्यअभ्यतरत	
तृतीया	मदाधरा	उत्तरमण्वस्थिषु	
चतुर्थी	श्लेष्मधरा	मयसधिषु	स्नहाभ्यक्त यथा ह्यक्ष चक्षे साधु नवतत मधय माधु वतने सस्त्रिग रे मणा तथा या अत गोप मल माभावभजत बहस्त मतात् काष्ठ च तथाऽन्त्राणि समात्रिता (मा) उ दुषस्य विभजत मलम् ।
पचमी	पुरापधरा	प्रकाशयस्या	या चतुर्वचमशपानमुपमुक्कामाशयात् प्र यत पकाश गोपस्थित धारयाति [पाकाधम्]
षष्ठी	पित्तधरा	प्रकाशयमध्यस्थ	यथा पयसा सापेस्तु गृहस्थो रसा यथा शरासु तथाऽशुक विद्यात्
सप्तमा	कुक्षधरा	मयशराख्यापिना	

अस्थिरांख्याविवरणम् १

आस्थिनामानि	संग्रहे	चरके	सुश्रुते	प्रत्यक्षभारिरे
नखानि	२०	२०	न गणितानि	न गणितानि
अंगुल्यस्थीनि	६०	६०	६०	५६
अंगुलिशलाका	२०	२०	{ तलास्थीनि २०	२०
अंगुलिशलाकाबन्धने	४	अधिष्ठानानि ४	{ कूर्च- २०	पादकूर्चपु १४
अंगुलिशलाकाकूर्चास्थीनि	८		{ गुल्फयो २०	हस्तकूर्चपु १६ = ३०
गुल्फास्थीनि	४	४		
मणिबन्धास्थीनि	४	२	२	
पाण्ड्यस्थीनि	२	२	२	
मणिबन्धौ	२			
		जानुकपालिके २		—
जघास्थीनि	४	४	४	४
प्रकोष्ठास्थीनि	४	अरत्न्यस्थानि ४	४	४
जान्वास्थिनी	२	२	२	२
कूर्परौ	२		२	
उर्वास्थिनी	२	२	२	२
प्रगण्डास्थिनी	२	बाह्यास्थिनी २	२	२
एवम् शालास्थीनि	१४०	१२८	१२०	१२०
पर्शुका	२४	२४	२४	२४
पर्शुकास्थालकानि	२४	२४	२४	
पर्शुकास्थालकार्बुदानि	२४	२४	२४	
पृष्ठ	३०	४५	३०	कशेरुका २४
उरसि	८	१४	८	उर फलकम् १
भगास्थि	१	१	१	
त्रिकास्थि	१		१	१
नितंबास्थिनी	२	श्रोणिफलके २	२	२
अक्षकास्थिनी	२	२		२
असास्थिना	२			
अंसफलकास्थिनी	२	२	२	२
गुदास्थि			१	१
				कण्ठास्थि १
एवमन्तराधौ-	१२०	१३८	११७	५८

अस्थिसंख्याविवरणम् २

अस्थिनामानि	संज्ञे	चरके	सुश्रुते	प्रत्यक्षशरीरे
नावायाम्	१३	१५	९	पृष्ठवशे
कठनाड्याम्	४	—	४	गणितानि
हनुबन्धने	३	—	३	ऊर्ध्वहनु
दन्ता	३०	३०	३	—
दन्तजलूखलानि	३०	३०	नगणितानि	—
नामायाम्	३	१	३	३
शिरसि	६	शिरःस्थालानि ४	—	शिरःस्थालानि ४
गण्डास्थिना	३	१	—	३
कर्णास्थिनी	१	—	—	—
शङ्खास्थिना	—	—	—	—
जनु	१	१	—	—
तालु	१	—	१	३
हृत्स्थि	—	१	—	१
ललाटास्थि	—	१	—	—
				जतुकास्थि १
				यमरास्थि १
				नासाग्रिका १
				नासाग्रिका १
				अश्रुपाठे ३
				कवल १ शिरःस्थान ३३
एवम् शिरःस्थानानि	१००	९४	८३	३३
पञ्च शरीरेऽस्थि	—	३६०	४००	४००
संख्या--	३६०	—	—	—

* केचन पद्मस्थानानि कर्णान्तरास्थान्यन्तर्भाव्य २०६ संख्यामस्थानानि नुवत ।

अस्थिरांधयः २१०

(दशोत्तरे द्वेशते)

संधिसंस्थास्थिरा	चेष्टावन्त	
(१) शाखासु = ६८	०	६८
(२) कोष्ठ = ५९	५९	३
(३) मूर्धनि = ८३	७३	१०
२१० = १२९	१२९	८१
अस्थिसधिविस्तारवर्णनम्—		
(१) शाखासु (६८)	एकस्मीन् सविध्र एकैकस्या पादागुल्या ३×४ = १२ अंगुष्ठे = २ गुल्फं जानुनि वक्षणे = ३ १ १ १ १७ एव तिस्रपु शाखासु १७ × ४ = ६८	सधिसंस्था ६८
२) अन्तराग्रौ (५९)	कटिकपालेष = ३ पृष्ठवशे = २४ पार्श्वयोः = २४ उरसि = ८ ५९ = ५९	
३) मूर्धनि (८३)	ग्रीवायाम् = ८ कंठनाड्याम् = ३ हृदययकृत्कोमनाडीषु कंठनाडी निबद्धा = १८ = दंतभूलेषु = ३२ काकलनासामूर्वेषु = ३ १ १ १ गड कर्ण शंख वर्त्म-नेत्र हनुसधिषु १२ २ २ २ २ २ २ श्रुगोरुपारेष्ठात् = २ शिर कपालेषु = ५ ८३ = ८३	८३ २१०
२१०		

स्नायूनां नवशतानि [९००]

१ शाखासु- ६००	एकीस्मिन् सविश्व एतेषां पादागुल्याम् X -३० तत्कृच्छुफेषु १०X३-३० त्रयायाम् -३० जानुनि -१० ऊरो -१० वक्षणे -४० १००X४-४००	स्नायुसंख्या ६००
२ कोष्ठे- २३०	वक्ष्याम्-६० पृष्ठ-८० पाश्या -६० उरसि-३० २३०	३०
३ ग्रीवा प्रत्यूष्म-७०	ग्रीवायाम्-३० मूर्ध्नि-३४ ७०	७० ९००
९००		

द्विविधा स्नायव

१ बाह्या

२ आभ्यन्तरा

चतुर्विधा स्नायवः

१ प्रतानवत्य

२ वृत्ता

३ पृथ्वी

सुषिरा

शाखासु ।

सर्वसधिषु ।

पाश्यारसि ।

पृष्ठे शिरसि ।

आमपत्राशयात्तेषु, यस्ती

स्नायुकर्म

एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावत् सन्धयः स्मृता

स्नायुभिर्विद्युत्तेन भास्यन्ति नरा ॥

पेशीनां पञ्चशतानि [५००]

(मांसावयवसंघातः परस्परं विभक्तः 'पेशी' इत्युच्यते)

(१) शाखासु ४००	(३) ग्रीवां प्रत्यूर्ध्वम् = ३४	पेशीसंख्या
एकस्मिन् स कि १- एकैकस्या पादागुल्याम् $३ \times ५ = १५$ प्रपदे - १० पादोभारं कूर्चसन्निविष्टा - १० गुल्फ-तलयो - १० ५ ५ गुल्फजान्वन्तरे - २० जानुनि - ५ ऊरौ - २० वक्षणे - १० १०० $\times$ ४ ४००	ग्रीवायाम् - ४ हन्वो - ८ काकलकगलयो - २ १ १ तालुनि - २ जिह्वायाम् - १ ओष्ठयो - २ नासायाम् - २ नेत्रयो - २ गण्डयो - ४ कर्णयो - २ ललाटे - ४ शिरसि - १ ३४	३४ ५००
(२) कोष्ठे ६६	स्त्रीणां तु विंशतिराधिकाः	
पायौ - १ मेढ्रे - १ सेवन्ग्राम् - ३ वृषणयो - २ स्फिचो ५ + ५ = १० वस्तिशिरमि - २ उदरे - ५ नाभ्याम् - १ पृष्ठोर्ध्वसन्निविष्टादीर्घा ५ + ५ = १० पार्श्वयो - ६ वक्षसि - १० अन्नकासां प्रतिसमन्तात् - ७ हृदयामाशययो - २ यकृतप्लीहोण्डुकेषु - ६ ६६	स्तनयो ५ $\times$ २ = १० अपत्यपथे - ४ गर्भन्दिच्छसंश्रिता - ३ शुक्रार्तवप्रवेशिन्य - ३ २०	

पेशीनां स्थानवशात् नानास्वरूपत्वम् [प्रकाराः]

१ बहुला	७ ह्रस्वा
२ पेलवा	८ दीर्घा
३ स्थूलाः	९ स्थिराः
४ अणव	१० भृदव
५ पृथव	११ श्लेष्णा
६ दृता	१२ रुक्कशा

सन्ध्यास्थिसिरा-
स्नायुप्रच्छादका

पेशीकर्म ।

सिरास्नायवस्थिपर्वाणि सन्धयश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभिः सन्धतान्यत्र वलवन्ति भवन्त्यत ॥

सिरासख्याविवरणम् (सुश्रुतात्)

[सिरासंख्या-७००]

मूलसिरा-४०

|

वातवाहिन्य

१०

(अरुणा)

पित्तवाहिन्य

१०

(उष्णा नाग)

कफवाहिन्य

१०

(शीता गौय म्बिरा)

रक्तवाहिन्य

१०

(नाट्यण्णशीतला रोहिण्य)

वातसंनगता

१७५

पित्तसंनगता

१७

कफसंनगता

१७

रक्त (यक्ष्मग्रहा) स्थानगता

१७५

घातघाहिन्य सिरा १७०

एकस्मिन् स्तम्भे

X४=१००

१००

काष्ठ —

श्रीण्याम्-गुदमेलाश्रित

८

पार्श्वयो द्व द्व

८

पृष्ठ पद्

८

उदरे पद्

८

वन्धसि दग

१०

जन्तुण ऊर्ध्वम्

ग्रीवायाम्

१८

कणयो

८

जि हायाम्

८

नामिकायाम्

८

नत्रयो

८

१७

एवम् पित्तकफरक्ताहिनिरासु बोद्धव्यम्=३००

विशेष पित्तवाहियु-कणयो ० नेत्रयो १०

सिराः सप्तशतानि (७००)

	व्यधनीया सिरा	अव्यधनीया सिरा	मिरासंख्या
(१) शाखागता	३८४	१६	४००
(२) अन्तराधिगता	१०४	३२	१३६
(३) मूर्धगता	११४	५०	१६४
	६०२	९८	७००

व्यधनीयाव्यधनीयसिराणां विस्तारवर्णनम्

सिरासंख्या [७००]	अव्यधनीयसिरासंख्या [९८]
(१) शाखागता एकस्या सविश्र शतं सिरा $१०० \times ४ = ४००$	जालन्धरा १ ऊर्वोसंज्ञे २ लोहिताक्षसंज्ञा १ $४ \times ४ = १६$
(२) अन्तराधिगता श्रोण्याम् ३२ [गुदमेढ्राश्रया]	वक्षण्यायो [विटपयो] ४ कटीकतक्षणयो ४ ८
पार्श्वगता १६	पार्श्वयो तयोरुर्ध्वगाम् एकैका १ पार्श्वसंधिसंज्ञान् [मर्मणि] १ २
पृष्ठगता २४	पृष्ठवशमुभयत द्वे द्वे २ ऊर्ध्वगामिन्यौ २ ४
उदरगता २४	मेढ्रस्योपरि रोमराजीमुभयतो २ द्वे द्वे २ ४
वक्षगता ४० १३६	हृदय द्वे = २ स्तनमूलयो = ४ स्तनरोहितयो = ४ अपस्तम्भयो = २ अपालापयोः = २ १४

३) मृधगता —			
प्रायगता	४	गात्र ० मन्य = ४	
		मातृगा = ८	
		दृष्टादिगा = ०	
		सिधुगा =	१६
दुग्गता	१६	मधिगवधिन्या =	
सिद्धगता	१६	रगवदिनी =	
		वैश्वप्रसातन्या =	८
नागागता	८	मपरादय =	
		तातुति = १	३
नश्रगता	८	नश्रप निमयाद्य जगत् = ८	
सप्त नगाप्रगता		४ ॥ तातुगा ॥ पत स्थानि = ३	
		४ १	१३
वगता	१६	वगतादिया गगमाधम = ८	
विरोगता	१	उ तया गगन्ता ३ धियात = ८	
	१६८	१	
	७००		१८

स्रोतोविवरणकोष्ठकम् ।

क्रम	नाम	मूलम् (प्रभवस्थानम्)	द्रष्टुहेतु	दुष्टिलक्षणम्	दुष्टस्रोतसि चिकित्सा	विद्वलक्षणम्	विद्व- चिकित्सा
१	प्राणवहानि (सुश्रु) प्राणवहे द्वे	हृदय " रसवाहिन्यो धमन्य	धातुक्षयरोक्ष्यपिपासाधुब्बाया- मवेगधारणादांनि	अतिमृष्ट, प्रतिबद्ध, अतृप्य, मभीष्टण वा सशब्दशूलमूर्च्छा- मनम्	श्लेष्मिकीचत् कफवातप्रमुष्ण, वातानुलेमन भेषज पानमन्न वा (श्यासवत् क्रिया)	क्रोशन-विनमन- मोहन-भ्रमणवेपना- नि मरण वा	
२	उदकवहानि (सुश्रु.) उदकवहे द्वे	तालु कोम	आम-भय-पानात्यया-अति- शुष्कान्नसर्वनवृण्णग्रहोष्ण्या- दीनि-	अतिवृष्णा-मुसल-ज्वहा-तात्त्वौष्ठ फठशोष कर्णक्ष्वेलनतमोदर्शनेच	गतपित्तघ्नो विधि बाह्यान्त शीता क्रिया जमनशोधनम् (तृष्णोपशमनी क्रिया)	पिपासा, सद्योमरण- च	
३	अन्नवहानि (सुश्रु) अन्नवहे द्वे	आमाशय वामपार्श्वम् -- अन्नवाहिन्य धमन्य	अकालेऽहितातिमात्रस्य च भोजन पाकस्य वैगुण्यम्	अनन्नाभिलषणमरोचकाविपाका छर्दिश्च	लघन, लघनपाचन, शोधन वा च वि ३४८ आमप्रदोषिकी चिकित्सा	आध्मान शूलान्न- द्वेषौ, छर्दि पिप- पा, आन्ध्यम्, मरण	
४	रसवहानि (सुश्रु) रसवहे द्वे	हृदयम् -- रसवाहिन्यो धमन्य	गुरुशीतानिस्निग्धस्याशनम्, अचिन्त्यचितन च	अनन्नाभिलाषाराशचैरस्यारस- ज्ञताह्लासगौरवतद्रासाभमर्द ज्वरस्तम पांडुत्वस्तोरोष्ठ क्लै व्यसादकृशागताग्निनाशादीनि	लघनमौषधम्	शोष क्रोशन-विन- मन-मोहनभ्रमण- वेपनानि मरण वा	
५	रक्तवहानि (सुश्रु) रक्तवहे द्वे	यकृत -- यकृतप्लीहानौ रक्तवाहिन्यो धमन्य	विदाह्यन्नपानानिसिग्धोष्ण- द्रवाणि आतपानलौ च एतेषा सेवनम्	रूष्टविसर्पिडकारकपित्तम- वृद्धरगुदमेढ्रास्यपाकप्लीहगुल्म- वदधिनीलिकाकामलाव्यग- पिण्डतिलकालकददुर्चर्मदलश्वित्र पामाकोठासिमडलादीनि च. सू अ २८, २४	विरिक उपवास शोणितस्नाव प्रतिमार्गहरणादि	श्यावाङ्गताज्वरदाह पाण्डुताशोणिता- गमरक्तेनत्रता	
६	मासवहानि (सुश्रु) मासवहे द्वे	रन्नायु -- रन्नायुत्वच रक्तवहा धमन्य- पश्च	स्थूलानि गुरूणि अभिष्यदादि च भोज्यानि-मुक्त्वादिवास्वा- पश्च	अधिमाम्सावृद्ध-कील नालशालूक सशुद्धिर्वमनादिभि गुण्डिका-पूतिमासालजी-गण्ड- रात्रिकर्माणि गण्डमालोपजिह्विका	शलक्षा-श्वयथु सिराग्रयथ मरण च		

प्रत्याख्यायोपचरेत् ।

उद्धृतशल्य तु क्षताविधानेनोपचरेत्

प्रत्याख्यायिष्येते ।

सद्यतशल्य तु सताविधानेनोपचरेत् ।

७	नगवहानि (मग्न) मद्रवह अभिवहानि	शुक्रो — मृगी वृकौ	वपादनम् (मास) — वृकौ	अथायामद्विवास्वप्नमध्यतिथि शृणवाक्यतिसवनानि	मासवहस्यतोदुष्टिष्युणानि नया च चलोस्फुरदरस्तनत्व अयथोपचरोस्वेदो, स्वेद अन्न पानानि रुक्षोष्णतद्विग वस्य ग ध शिशिराद्रता शय्यासन रुक्षोष्णद्वतानि च स्वसुखं, रति वक्षानत्रजि हा श्रवणोपदेह घनाद्रता केथेन स्वातिवादि शोतोम्रियत्व गल नाकुशोप आस्ये माधुय कर गददाह मूत्रे पिपाळिकानाम मिषावन च (च सू २१)	गुरु अपतण च मध्वादिवात स्वेदगाम, स्निग्धा गता ताकुशोप म्थूल शोषता पिपासा च
८	नगवहानि	मेद	जघनम्	यायाम अतिस्नाभ अक्षा मतिविद्वनम् वातलाना सेव न च	अध्वस्थिद तद तास्तिमदचूल विवणता, कशलोमनखदगश्च प्रा	पञ्चकमणि विद्यत तिक्रमो रहितक्षारसपिबस्तय
९	नगवहानि	अस्थानि	मध्य	उत्प्रेषण, अस्त्राभि यन् अभि घात प्रपीटनम् विरुद्वसन च रक्षण, स्थूलमूलाना पवजानाम रुपा दशनम्	तर्पणा रक्त, त्रम मृच्छा, तमनो रक्षण, स्थूलमूलाना पवजानाम रुपा दशनम्	स्वाङ्गुतिक्रमण, काल मायया वयय व्यायामश्च
१०	गुक्वहानि (सु१) गुक्वह द	हृयणी — स्तनो	शेफ — शृण्वी	अवात्यनिमग्न गुक्वग- निग्रह अतिमेयुष, शाल्वारा तिक्रमोणि च	उ य अहण, रागिह्वितापायु वरूपप्रनोपतिवा गभामभव गभपात गभलावो वा अपल गवाधा च	द्विचिता चिरीत शुक्रप्रसङ्ग शुक्रता च
११	(सु२) आनववह द	गभाशय	आतववहिय धम्य		(च १ च ३० २२८)	व ध्यात्, मधुनास वृष्णुत्, आतवना शक्ष
१२	मूत्रवहानि (सु३) मूत्रवह द	भारत	वक्षणी मेन्म्	मूत्रवेगुक्त्य उदकभक्ष्यवर्जिता मवनम्, मूत्रनिग्रह, क्षणित्व क्रान्त्य च	अतिसृष्टमतिपद कुपितम पात्य ममक्षिण वा बहलसचूल मूत्रणम अ सु चि १३	आनद्विवास्तता मूत्रनिर्वाप स्त ध मेद्वता च
१३	गदवहानि (सु४) गरीपवह द	यकाशय	सचूलम् गुदम् मुन्म्	व्याविधारणायशनाजोपाय्यश नानि अम्रदावत्य काश्य च	क्रूणेणात्य सचूलातद्वम तत्रायितमोते बहु चापदशन	आनहो दुगायता प्रथिता यता च
१४	स्ववहानि	मद	रामदृषा	आयामातिमत्तापयताणा- रुमसनानि क्रोथिशोकभयानि च	अस्वदनमतिस्वदनम् पारुष्य मोने रक्ष्यताहस्य परिगहा मेहयय	

मर्मविवरणं कोष्ठकम् ।

क्रमिक	ममनाम	मर्मसं.	मर्माणां प्रकारा					स्थानम्	विशेषः
	(१) सद्यःप्राण-हराणि-१९		मस्तकम्	सिरासम्	क्षेत्रम्	क्षेत्रम्	क्षेत्रम्		
१	गुदम्	१						स्थूलात्रप्रतिबद्धम्	वातवर्चोनिरसनम्
२	वास्त (मूत्राशय)	१		*				कृत्वा अभ्यन्तरत	अल्पमासयोगेन धनुर्वेक एकद्वारोऽधोमुख
३	नाभि	१						पक्वामाशयमध्ये	
४	हृदयम्	१		*				कोष्ठवक्षसो स्तनयोश्च मध्ये	सत्त्वरजस्तमावेष्टानमामा- नयद्वारम्
५	मातृका	८						प्रोवायामुभयत	
६	शंखी	२						ध्रुवो पुच्छान्तयारुपयैनुकर्ण ललाटे	
७	शृगाटकान	४						जिह्वावाणाश्रितोत्रतपेणीना सिराणा तालुनि मंनिपात	
८	आवेधात (रोमावर्त)	१						अन्तमेस्तक सवाध्वं सिरामन्धीना सगम	
(२) कालान्तर प्राणहराणि ३०									
९	तलहृदयाने	४	*					पादकरतलमध्य मध्यमाङ्गु- ल्यभिमुखेन	तत्र । वक्षस्य रुजया मरणम्
१०	क्षिप्राणि	४						अङ्गुष्ठोत्थयोर्मध्ये	तत्राऽऽक्षपक्वेन मरणम्
११	इन्द्रवस्तय	४						पार्श्वमाणवन्धप्रसृति जघा- प्रपाणिमध्ये	शोणितक्षयान्मरणम्
१२	स्तनमूले	०						वक्षसि स्तनयारवस्ताङ्गु- लमभयत	रूपपूर्णकोष्ठस्य मरणम्
१३	स्तनरोहिते	२						वक्षसि स्तनचूचुक्रयोरुर्ध्व- ङ्गुलमभयत	शोणितपूर्णकोष्ठस्य मरणम्
१४	अपस्तम्भौ	०						वक्षसि उभयतो द्व वातवह- नाज्यौ	शोणितपूर्णकोष्ठतया कास श्वासाभ्या च मरणम् (वात- पूर्णकोष्ठतया इति सुश्रुत
१५	अपालापौ	०						असपार्श्वान्तरयोर्मध्ये किञ्चित् पार्श्वभागे	पूयत्वमापनेन रक्तेन मरणम्
१६	कटकितरुण	२						पृष्ठवंशस्य द्वयो पार्श्वयो विद्यमाने प्रतिश्रोणिकर्णाव- स्थितौ	शोणितक्षयात्पाङ्गुविवर्णो हीनरूपश्च म्रियते
१७	नितम्बौ	२						पृष्ठवंशस्य द्वयो पार्श्वयो श्रोणीकर्णयोरुपरि पार्श्वान्तर- प्रतिबद्धौ पक्वशयस्याच्छा- दने	अथ काये शोफ दोषैर्बल्यं मर- णम् च (अध काये शोष इति सुश्रुत)
१८	पार्श्वसन्वा	२						जघनपार्श्वयोर्मध्ये तिर्यग्ूर्ध्व- च	शोणितपूर्णकोष्ठतया मरणम्

सर्माविवरणकोष्ठकम् ।

श. क्र.	सर्मानाम	सर्माणा प्रकारा						स्थानम्	विशेष
		म. म.	स. म.	स. म.	स. म.	स. म.	स. म.		
१९	उद्वेगो	२						गृध्रवशस्योभयत स्तनभूत	गोणितातिप्रवृत्तिनिमित्तरूप
२०	पामन्ता	५					*	शरसि तियगुध्व च कपालाना	उन्मादभ्रमाचतनाभ्रमरणम्
२१	(३) विशल्य झानि ३	३						सखयोरुपरि केशान्ते	(भ्रमशब्दस्य भय शब्द प्राह मुधत)
२२	उद्वेगो	१						अवोर्मध्य	पशवो जावति पाकाद्वा
२३	स्थपनी	१						निप्रस्थोपरि ह्यङ्गुले	स्वय पतित शल्ये जावति
२४	विकलत्व कराणि ४४	४					*	उभयत	उद्वेगस्यो न जीवत्
२५	कूर्चा	४							उत्प्रेषवत्
२६	जानना	३					*	अघोर्वासन्धाने	हस्तपादयो भ्रमणवेपने
२७	कूर्परी	२					*	प्रपाणिप्रबाहुसगमे	सञ्चता
२८	भाषय	४				*		गानुर्परयोः सगुलादूर्ध्वमु	कणिता
२९	ऊ र्य	४						भयत	शोफामिदुद्धि स्तब्धसकिय
३०	रोहिताभाणि	४			*			ऊरुबाहोर्मध्ये	ग्राहता च
३१	विटपा	३						ऊरुबाहोर्मध्ये	रक्षयात्
३२	रक्षावरौ	३						ऊरुबाहोर्मध्ये व रणस्कन्ध	सकियप्रबाहुशाप
३३	कुन्दरा	३						सन्ध्योरवस्तात्	रक्षयात् पक्षाघाते
३४	असी	३			*			वक्षस्योपपणयोर्मध्ये	[सकिय(प्रबाहु) शोप स्याधिक मभ्रते]
३५	असफत्रकौ	३				*		वक्षस्योपपणयोर्मध्ये	वाणश्चभ्रमपशुता वा
३६	नाले	३			*			रक्षाक्षमध्ये	कुणिता
३७	मये	३			*			पार्श्वयोर्जघनबहिर्भागे पष्ठवश	स्पशाज्ञानमथ काये वेष्टा
३८	विकान्ठिके	३						मुभयत	नाशय
३९	विबुरे	३			*			प्राभावाहृशिरोमध्ये अमपीठ	स्तब्धग्राहता
४०	फणा	२				*		स्कन्धवधनौ ।	ग्राहतापशोषौ
								पष्ठवशमुभयतो बाहुभूलसबद्धे	मूकता स्वरवृत्त्य रमाग्रा
								कठनाडामुभयत	हिता वा
								कठनाडीमुभयत	नालावत्
							*	शिरोनावयो सधान	चलमूधता
						*		कर्णपष्ठयोरध सधिते	बाधिर्यम्
								घ्राणमागमुभयत ओन्नमार्ग	गन्धाज्ञानम्
								प्रतिबद्धौ अभ्यन्तरत	

मर्मविवरणकोष्ठकम् ।

क्र.	मर्मनाम	मर्मप्रकाराः	स्थानम्	विशेषः
क्र.		मर्मप्रकाराः		
३९	अपाङ्गौ	२	श्रुवो पुच्छान्तथारवाऽध्या- वाद्यत	आन्ध्यम दृष्टशपघातो वा
४०	आवता	२	भुवारुपारानभ्रया गुल्फमाणवन्धसन्ध्योरध	अपाङ्गवत् रुजाशार्फा
४१	रुजाकराणि ८	४		
	कूर्चशिरासि	४		
४२	गुल्फो	२	पादजघयो सन्धाने	कम्पन्धसक्थिता पण्डता वा
४३	मणिवधा	२	करप्रपाण्यो सन्धाने	कुणिता

धमन्यः पतुर्विंशतिः (सु. गा. ९. ४-९)

(नाभिप्रभवाः)

ऊर्ध्वगा १०	अधोगामिन्य १०	तिर्यगा ८
हृदयमभिप्रपन्ना त्रिधा जायन्ते ताः त्रिंशत्	पित्ताशयमभिप्रपन्ना आमपक्काशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते ता त्रिंशत्	एकैका शतवा सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्त्वसत्येय। तासां मुखानि रोमकूपप्रतिबद्धानि यैः स्येद अभिवहन्ति रमं चाभितर्पय- न्त्यन्तर्वाहिश्च तैरेव चाम्यद्गपरि- पेकावगाहालेपनीर्याप्यन्त गरीरम- भिप्रतिपद्यन्ते त्वाचि विपक्वानि तैरेव च स्पर्शं सुखमसुखं वा गृह्णाति. तास्त्वैताश्चतराणां धमन्यः सप्तविंशतिः
वातवहे २	वातवहे २	२
पित्तवहे २	पित्तवहे २	२
कफवहे २	कफवहे २	२
शोणितवहे २	शोणितवहे २	२
रसवहे २	रसवहे २	२
शब्दवहे २	अन्नवाहिन्या [अन्नाश्रिते]	२
रूपवहे २	तोयवहे २	२
रसवहे २	मूत्रवहे २	२
गन्धवहे २	[मूत्रवास्तिमभिप्रपन्ने]	
द्राभ्या भाषते २	शुक्रवहे २	
द्राभ्या घोषं करोति २	[शुक्रप्रादुर्भावाय]	२
द्राभ्या स्वपिति २	शुक्रवहे २	
द्राभ्या प्रतिबुध्यते २	[विसर्गाय] २	
द्वे अश्रुवाहिण्यौ २	वर्चोनिर्गम्यौ	
द्वे स्तन्य स्त्रियावहत २	[स्थूलात्रप्रतिबद्धे] २	
ते एवं शुक्रं नरस्य स्तनाभ्या अभिवहत ३०	द्वे तिर्यग्गाणां धमनीनां स्वेदं अर्पयन्ति ३०	ते एव रक्तमभिवहतौ [वि- सृजतश्च] नारीणामार्तवसंज्ञ

इष्टशरीरप्रमाणम्

(प्रमाण पुनः स्थाङ्गुलैः)

अङ्गानि अन्तराधि सविथ-त्राहु-शिरासि । तदवयवा-प्रत्यङ्गानि-

अन्तःप्रत्यङ्गानि	आयाम	विस्तार	पारणाह	उत्तेध
१ शिरोऽधोदेशिन्यो				
२ मध्यमा	प्रमाणानुसङ्गिना			
३ अनामिका	मध्यमा			
४ कनिष्ठिका	अनामिका			
५ प्रपदम्	४	५ [३]		
६ शान्तलम्	४	५		
७ शार्ङ्गि	४	४		
८ गुल्फ [मध्यम्] सु			१४	
९ पथामध्यम्			१४ [१६] सु	
[इत्यस्ति सु]				
१० पाद [मध्यम्] सु	१८	[२] च	[१४] म	४
११ जघा [मध्यम्] सु	१८		[१] च [१४] म	
१२ ऊरु	१८		३० [३२] म	
१३ पादु [मध्यम्] सु	४		[१६] च [१४] म	
१४ मूक		१ म	८	
१५ मेलम्	इत्यन्त्यायम् (४) मु उ = नायहानम्		८	
१६ योनि		[१] च म ४	८	४
१७ कटी		१८ [१८] म		
१८ शक्तिशिर	१० [मूलात् नाभिप्रदेश यावत्]			
१९ उदरम्	१	[१] च		
२० पाश्व	१	१०		
२१ त्रिकम्				१
२२ गृहम्				१८
२३ स्तनान्तरम्	१	[१] च		
२४ स्तनपयन्त				
२५ उर	४	[१८] म		१
२६ हृदयम्				
२७ क-धौ	८			
२८ क-धौ	८			
२९ अमौ				

२८ प्रवाहुः	१६			
२९ प्रपाणिः	१५			
३० (माणिवन्धः सु.)			१२	
(प्रकोष्ठः सु.)			१२	
३१ पाणिः	१२[१०]च.			
३२ मध्यमागुलि	५			
३३ प्रदेशिनी	४ ^१ / _२			
३४ अनामिका	४ ^१ / _२			
३५ कनिष्ठिका	३ ^१ / _२			
३६ अंगुष्ठः	३ ^१ / _२			
३७ शिरोधरा			२२	४
(ग्रीवोच्छ्रायः सु.)			[२०] सु.	[१] सु.
३८ आननम्			२४	१२
३९ आस्थम्	५			
(वदनान्तरम् सु.)	[४] सु			
४० (चिबुकम्	४	[२] सु.		
(दशनः सु.)		[०] सु		
४१ ओष्ठः	४			
४२ नासा	४			
४३ हृदयन्तरम्	४	[२] सु *		
(अक्षिमध्य च.)				
४४ र्ण. [कर्णमूलम्] सु .	४	[०] सु		
४५ ललाटम्	४			
४६ नासापुटम्				
[नासापुटभाग सु]		[२] सु		
४७ नेत्रम्	२	अङ्गुष्ठोदरम्		
४८ कृष्णम्			शुक्रात्रु	
[तारका] सु.			द्विवप्रमाण सु	
४९ दृष्टिः			कृष्णाश्वमाशा	
			मसूरदलमात्रा	
५० शिर			३२	६
५१ सर्वशरीरम्	८४			

५१ [आयामाविस्तारसमम्] च. सार्धत्रिहस्त प्रमाणशरीरत्वम्—चक्र पादाग्रावस्थितस्योर्ध्वबाहो पुरुषस्य दैर्घ्यम् पुरुषायाम गु

विशेषः (सुश्रुते) [१] जानूपरिष्ठाच्च द्वार्त्रिंशदङ्गुलमेवम् ५०
 मेहननान्तरम् १२
 नाभिहृदयान्तरम् १२
 हृदयग्रीवान्तरम् १२
 अंसपीठकूर्परान्तरम् १६
 माणिवन्धकूर्परान्तरम् १६
 अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिन्यन्तरम् ५
 श्रवणापार्श्वान्तरम् ५
 केशान्तमस्तकान्तरम् ११
 मस्तकादवडुकेशान्तः १०
 कर्णावद्वन्तरम् १४
 स्त्रीश्रोणिः (पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा) २४
 हस्तः २४
 भुजः ३२,
 (हस्त-) तलमूढ (आयामः); ४ विस्तारः

इष्टशरीरलक्षणम्

महान्ति शरीर-दर्शन-वदन - हनु-स्तनाग्रं पृष्ठ-स्वराणि
उपचितानि—ऊरु-रिफक्-कटि-वक्षसः प्रीवा-

तालकानि

महदुपाचेतम्—पाणि-पाद-चिबुक-कर्ण-ललाटानि
सूक्ष्माणि—अस्थि-दन्त-नख-गुल्फि-केशाः ।

दीर्घाणि—अगुलि-सन्धिय - बाहु-ध्वांस-क्षित-नेत्र-
जिह्वा ।

विस्तीर्णानि—आस्याधरोष्ठ-जिह्वा-ललाट-कर्ण-
पीठ-वक्षांसि ।

अल्पानि—मेढ-प्रीवा-केशाः ।

स्निग्धानि—त्वक्-कच-करज-नयन-द-शन-स्वनाः ।

स्थिराणि (दृढानि)—इन्द्रिय-त्वच-नख-केश-
पार्श्वानि ।

गम्भीराणि—नाभि-सन्धि-स्वराः ।

गूढानि—जत्र-पृष्ठवक्ष-दन्तमूलानि ।

रक्तानि—तात्त्वोष्ठ-नख-नेत्राणि ।

आताम्राणि—जिह्वा-हस्त-पादतलानि ।

कृष्णानि—केश-धू-नेत्रपद्म-तारकाः ।

शुक्लानि—गुरु-दल-दशन-चरितानि ।

उन्नतानि—चित्त-स्कन्ध-व-धरा-ललाटोदर-मुख-
नख-पादाः ।

नीचै (लघु)—कर्ण-स्तन-नासाग्र-वक्षस-गानि

धनानि—स्कन्धक-धरा-दन्तागुलि-त्वक्-सौहार्दानि ।

तनूनि—नख-मध्य-जिह्वा ।

घृत्तानि—रिफक्-प्रीवा-नखानि ।

समानि—पृष्ठ-दन्त-ललाटेक्षितानि ।

अनुपूर्वपूर्वघृत्तौ—ऊरुः ।

दक्षिणावर्ता—नाभिः ।

अक्रान्तरौ—स्तनौ, भ्रुवौ च ।

कूर्माकृतय—नखाः पादौ च ।

अनुवर्णौ—हनु-वेष्यः ।

रश्मणौ—तालु-जिह्वा च ।

नातिस्थूलकशौ—ओष्ठौ, देह्य-वक्षः ।

सस्पन्दम्—हृदय-शरीरं मन्ये च ।

सोष्माण—तालुपादोदरानि श्वासाः ।

पृष्ठतोऽवनतौ रोमशौ च—कर्णौ ।

इष्यप्रलम्बिन्यौ—गुर्वौ ।

बलिर्न सुश्लिष्टसन्ध्यर्धचन्द्राकृति—ललाटम् ।

आतपत्रोपमम्—शिरः ।

नेरुमूला मृदव—केशाः ।

दृढं गूढं च—सिरस्थिसाधिः ।

प्रकृतिधुकानि—वातभूतपुराणगुथानि हसित

रुदितानि चेष्टितानि तथा स्नातागुलिसमय -

नम्रतागुपूर्वाश्च नृपः ।

पुण्यपत्तनस्यायुर्वेदविद्यालयप्रधानाध्यापक-पण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकेअवडेकरेण प्रतिसंस्कृत

दृष्टिपण्या च परिष्कृत.

महामहोपाध्यायेन्दुविरचितशशिलेखाख्यव्याख्यया समेतश्च

श्रीमद्भागवतविरचितः

अष्टाङ्गराङ्गहः ।

शारीरस्थानस्य सूत्रसूची

सूत्रम्	सूत्राङ्कः पृष्ठम्	सूत्रम्	सूत्राङ्कः पृष्ठम्
अ		अतिक्षवति तु रक्ते	१७८-२५
अथात पुनिकाभायम्	१-३	अदृष्टशोणिता तु	१७९-२६
अथ रसल पुमानेक-	२-३	असप्तत्रिमासाया	१८०-२६
अतिप्रसंगेनानुतादृतौ	११-४	अथ विशेषेण	१९२-२७
अथ उद्धृतावमरोगम्	२२-५	अथोत्तानाया व्याभुम्भ-	२१२-३०
अथाष्टम्या दशम्या	४९-८	अथ क्षियमाथास्य	२१५-३०
अथोपाध्याय पुनीय	५५-८	अथापतन्तीमपरा	२१६-३०
अविरुद्धे ध्रुव दैवे	७१-११	अथा तोऽङ्गविभाग शारीर	२२१-३५
अथातो गर्भावकान्तिम्	७५-१२	अथ बलातैलमुपदेक्ष्याम	२१७-३०
अथ नार्या सद्यो दत्त-	८१-१३	अन्ये सप्त त्वच	२५६-३७
अन्ये तु पुनिकाभायम्	९१-१४	अतीन्द्रिय तु मन	२८०-३९
अष्टमे गर्भस्थ मातृतो-	९८-१५	अष्टौ प्रविश्याम्	३१८-४१
अन्ये पुनराहु	१००-१५	अर्धोजलि उक्तस्य	३४२-४३
अजातस्य सा तादृश-	१०५-१६	अथात सिराविभाग	३५३-४४
अनेन सात्म्यजानाम्	१२८-१८	अधोगमा पक्षायस्या	३८९-४७
अत्र च दृष्टिभाग-	१२९-१८	अन्यानि च घ्राणि	३९२-४७
अथातो गर्भापचरणीय	१३७-२०	अन्नमाहिनामाभास्य	४०२-४७
अष्टमे क्षारयरागू	१४६-२१	आस्थान्ना जयन	४०७-४८
अनेन प्रथमसाधारण्य	१४८-२१	अन्ये त्वन्यत्वम्	४१९-४८
अथैनामुपस्थित-	१५३-२२	अपरे पुनराहु	४२०-४८
अथास्य दधात्	१५५-२२	अन्ये पुनराचक्षते	४२८-४९
अन्ये तु सुमलेनो-	१५८-२२	अथाज्विमच्छ	४३७-५०
अथ परिग्रतगर्भा	१६-२२	अस्त सारो मज्जा	४४२-५०
अथा तु वामकण	१६१-२२	अन्ये तु वणयन्ति	४४७-५१
अथ प्रसूताया न चद-	१६६-२३	अमिस्तु बलभेदेन	४४८-५१
अथ सूतिका बलातैलेन	१७-२४	अतिप्रगतिं सङ्गो वा	४५७-५१
अत एव च सूतिकाया	१७२-२५	अथातो ममविभाग	४६३-५२
अथातो ममोपापद	१७५-२५	अथैकैकस्मिन्	४६६-५३
		अथुष्टाज्वयो	४६७-५३

सू.	सू.	पृ.	सू.	सू.	पृ.
अल्पमासशोणित	४८१-५३		५, गुप्सु दृष्टार्तवो द्वादश-	४१-७	
अंसकूटयोरध	४८७-५४				
अध पार्श्वान्तर-	४९१-५४				
अपि च मरणकारित्वा-	५१०-५६		उ-ऊ		
अन्ये त्वाहु मासादीना	५२३-५७		ऊनपचविंशतिवर्षेण	५-४	
अन्ये वदन्ति प्रतिनियत-	५२४-५७		उदायतो हि ममुपेक्षित	१९९-२८	
अपरे पुनस्त्रापि हेतुम्	५२५-५७		उभयवह्नोंऽग्निः	२२७-३५	
अन्ये पुनराहु	५३२-५८		उदकवाहिना तान्	३९८-४७	
अमर्मविद्धोऽपि च छेद-	५४०-५८		उद्वृत्तगन्धम	४१७-४८	
अथात प्रकृतिभेदयिं	५४२-५९		उत्तरान्तरगनुप्रवेशे	४३५-५०	
अथ स्वदोषगुणा-	५५४-६०		ऊरुमये ऊर्वा	४७४-५३	
अन्ये पुनराहु	५६९-६२		ऊर्व्याम्नूर्ध्वमवो	४७५-५३	
अपि च न मुयेदेहमात्र-	५७८-६३		उभयत्रो रस	४८६-५४	
अनुत्सेकमदन्य च	५८७-६५		उर्वालोहिनात्य	५१३-५६	
अथातो विकृतागविज्ञानीयम्	५८८-७५		उत्तरेषां स्वर्णा च	५२०-५६	
अपरस्वरं भाषमाणं	६३५-७७		ऊर्ध्वं कूर्चागिरासि विटपं	५२७-५७	
अथातो विकृतेहाविज्ञानीयम्	६३९-७८		उभयलक्षणमरे तु	५५७-६१	
अन्तरेण तपस्तीव्रम्	६४८-७८		उत्तरोत्तरमुक्षेत्र	५८६-६५	
अहस्यहासी	६५९-७८		उरस्युमा मयेधस्य	६३२-७७	
अरिष्टं नास्ति मरणं	६७८-७९		ऊर्ध्वभाग गतोष्माणं	६३६-७७	
अथातो विकृतव्यावि-	६८२-८०		उत्थायमान मस्मुचेत्	६५६-७८	
अर्शासि पाणिपत्राभि-	७०३-८१		उत्तान एव स्त्रपिति	६५७-७८	
अतीसारो यकृत्पिण्ड-	७०४-८१		उत्तरोष्ठं परिलिहन्	६६०-७८	
अकस्मादनुवावच्च	७२८-८२		उदरा यत्र शोफा	७१३-८२	
अथातो दूतादि-	७३२-८३				
अतोऽन्यथा पुन	७४४-८४				
अकल्याणमपि	७८२-८८				
आ					
आर्तवं पुन शशरुधिर-	२०-५		एफादशोत्रयोदशयोस्तु	५४-८	
आर्तवमपि शुक्रवदोषै	२५-६		एव गर्भस्य जन्म	९९-१५	
आमान्वये चोर्ध्वमपि	१८१-२६		एव जठरस्यो गर्भ	१०७-१६	
आमगर्भे तु पतिते	१८३-२६		एवमेव पुंसो यदा	१२३-१८	
आग्नेयानि दर्शनं रूपं	२३५-३५		एवं हि गर्भगृह्णित-	१७१-२५	
आम्भसानि रसनं रस	२३६-३६		एव सात्यर्धमास-	१७३-२५	
आत्मजानि नानायाणिपु	२४०-३६		एवमश्रुक्षा तीक्ष्ण	१९५-२८	
आहारश्च विहारश्च	४५६-५१		एकैका मेढ्रगमेवन्यो	३३०-४२	
आयुर्वेदफलं कृत्स्नं	६८१-७९		एवं च पक्वादाहात्	४३२-४९	
आननं हस्तपादौ च	७१२-८१		एवं च कृत्वाऽञ्जमया	४४६-५०	
आतुरस्य वक्रानुव-	७६१-८६		एवं वर्षशतमायुष	५७१-६२	
			एतेन ग्लान्युपचय-	५९३-७५	
इ					
इत्यनात्ययिके	१३४-१९		क		
इत्याद्यं मासमादाय	१७४-२५		कदाचिद्वा गर्भ इव	१५-५	
इत्येवं भूतात्मकं	२४७-३६		कर्मान्ते च पुमान् मासं	५६-९	
इत्येवं परिसंख्याता	३३९-४३		क्रमेण तु व्यक्तगर्भाया	८२-१३	
इति सर्वावयवश	३५३-४४		कफे त्वानुपोदक-	१९४-२८	
इष्टं च पुनर्महाशरीर-	५८५-६४		कपित्थविल्ववृहती	२२०-३१	
इत्यत्र जन्ममरणं यत्.	७८८-८८		कर्णयो पौडश	३७५-४५	
			कफ पित्तं मल खेपु	४६०-५२	
			कंठनाडीभुभयतश्च	४९५-५४	

सू	सू	सू	सू
क। पृष्ठयोरध	४९८-५५	घनीभूतमिवाकाश	६४०-७८
कटीकतक्षणातितम्बास-	५१५-५६	घ यन् जानुना जानु	७३०-८३
कलायनमाणा स्तन-	५३४-५८	घ्राणमार्गमुभयत	४९९-५५
कफप्रकृतिस्तुद्वन्द्व	५७६-६०	घा	
कथयेत् च पृष्ठोऽपि	६७६-७९	च	
कृष्णात्रेयो द्विभारिष्ठ	६८०-७९	चतुर्थऽद्वन्द्वमुद्वर्तिता	४६-८
कार्याणां च कारणानु	७७-१०	चतुर्थऽद्वन्द्वप्रत्यङ्गविभाग	९५-१४
कासश्वासो ज्वरच्छर्दि	६९८-८१	चतुर्थऽन्तमाननवनति	१४१-२०
कामिलाक्ष्णोर्मुस पूर्ण	७०७-८२	चतुर्थी सर्ववृद्धा	२५३-३७
कुणपरेतसि धातुः	१४-७	चतुर्थी ताम्रा नाम	२६१-३७
कुणपपूर्यातवे चदन	३९-७	चतुर्थी क्लेष्मधरा	२७०-३८
कुष्ठ विशीर्यमाणग	७१५-८२	चतस्रो माससञ्चय	३०६-४०
कूर्चजानुकूर्चरूप्युर्वा	५०१-५७	चतुर्दशस्थिसधाता	३०८-४०
कूर्चशिरोमुत्पमणि	५०७-५७	चतुर्विंशति पशुका	३१२-४१
कूर्वा गुदो वस्तिर्नाभि	५३०-५८	चत्वारिंशत् कथ्याम्	३२३-४२
के		चतुःपञ्चाधिक	३६१-४५
केचिदाहुःहोषानात्	४५९-५०	चतुर्विंशति पृष्ठे	३१७-४५
केतुशानिःपहुभि	७६२-८६	चतुर्विंशतिदरे	३६८-४५
को		चत्वारिंशद्वक्षसि	३६९-४५
कोष्ठवक्षसो स्तन	४८३-५४	चतुर्विंशतिर्गवायाम्	३७०-४५
ग		चतुर्विंशतिर्नासायाम्	३७३-४५
गन्धितसि पापागमेदा	३५-७	छ	
गते पुराणे रजसि निवेऽव	७६-१०	छर्दिर्वगती मूत्र	७००-८१
गर्भस्तु मातु पृष्ठाभिमुखो ल	१०३-१५	छा	
गर्भसमानयोगक्षेमा	१२९-१८	छायास्तु शरारे पञ्च	५९४-७५
गर्भसग योनि	१६५-२३	ज	
हृद्दारशयनासन	७६३-८६	जरायुशेष त्रैर्ध्वमसृक्	८४-१३
गी		जरायुणा मुने छत्रे	१३५-२०
नीवाललाहृद्दय	६६३-७८	जघोवा सन्धाने	४७२-५३
प्राबाबाहुशिरोमध्ये	४९४-५४	ज्वरो निहति बलवान्	६९६-८०
प्राबाबासुमयत	४९६-५४	जा	
गु		जाताश्चैव न स्यव तो	७२-११
उ फमधेरध	४६९-५३	जानुनस्य जालादूर्ध्व	४७३-५३
उ० फमणिच वजानु	५१६-५६	जानुना कूर्परे च चत्वारि	५२९-५८
उ२ नास्तिनाभिहृद्दय	५१८-५६	जि	
गुल्फौ मणिच-वी स्तन	५२८-५७	जिहाघ्राणाभिश्चोत्र	५०६-५५
गुणदोषमयी यस्य	६६७-७८	जिहा वा जि हा स्तब्धा	६०८-७६
गुल्म प्रयुपराणाहो	७०८-८१	जि हा श्यावा मुख पूति	६४९-७८
गो		जी	
गोसर्ग वदनायस्य	७२४-८०	जीणविव मलिनाछिन्ना	७३५-८४
गौ		त	
गौय स्निधा स्थिरा	३८०-४६	तस्यां षोडशपर्याया	३-४
घ		तदा हि तौ प्राप्तवाया	४-८
धृतक्षारादिनेत्यासु	६९-११	तत्राऽऽहारस्य सम्यक्	६-४
		तत्तु क्षार इव सर्पिरित्तु	७-४
		तत् सौम्य स्निग्ध गुरु	९-४

सू.	सू. पृ.	सू.	सू. पृ.
तथा रक्षमेव च स्त्रीणां	१०-४	तथया प्रागुपवासं	१८२-२६
तत्साधने रक्षपित्त	१२-४	तत्र यस्या कदाचित्	१८५-२७
ताद्धि ब्रह्ममानमन्त	१४-५	तत्र वातेनोपविष्ट	१८८-२७
तदेव कदाचिदार्तव	१६-५	तयोर्जातनाय	१९१-२७
ततो विपरीतैर्यदृच्छया	१७-५	तत्र श्येनोक्तोद्य	१९७-२८
तत्र ननु रुक्षं फेनिलं	२४-६	तस्मात्तत्सगे मृत्य	२००-२९
तत्राद्यास्त्रीच्छृङ्कर्तव	२६-६	तस्मादीश्वरमापृच्छय	२११-२९
तथा ग्रन्थार्तवे पाठा	३८-७	तत्र मन्त्रिभ्यामागत	२१३-३०
तत पुष्पदर्शने प्रथमदिवसात्	४५-८	तत्र मत्त्ववटुलमाकाशं	२२५-३५
तदा हि यादृशमेव पश्यति	४७-८	तमोवहुला भू	२२९-३५
ततः स्नानात् पुनरपि	४८-८	तत्राकाशजानि	२३३-३५
तत्र शुग्मासु रात्रिषु	५२-८	तत्र मत्त्वं मनस्त	२४६-३६
तत्र सत्र प्रयुज्जीत	५७-९	तस्य पुन प्रविभाग	२४८-३७
तत परस्परं सामभि	५८-९	तत्रामृज पच्यमानस्य	२४९-३७
तत्राऽस्याशिता ध्रुविता	५९-९	त्वन्प्रभाटादत्र	२५०-३७
तथया लक्ष्मणावटगृग	६२-१	तृतीया मिध्मकिलाना	२५३-३७
ततः प्रजास्थापनारण्या	६३-१०		
तत्र शुके शुक्ले	६६-१०		
तत एव च शुक्रस्य	७८-१२	तत्राऽऽहारसो	४३६-५०
तस्याश्च रजोवाहिना	८३-१३	तत्र समो य स	४४९-५१
तत्र प्रथमे मासे कललं	८६-१३	तत्र प्रवरेण सात्मेन	४५४-५१
तथया क्लृप्तं भीरुत्वम्	८८-१४	तत्र चतुर्थत्वारिणत्	४६५-५२
तदा चाऽस्यवेदना प्रव्य	८९-१४	तत्पुनमागिसिरास्तावास्थिसन्धि	५११-५६
तस्मात्प्रसवप्रतिषेधार्थ	१०२-१५	तथया तलहृदयेन्द्र	५१२-५६
तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्ते	१०१-१५	तलहृदयस्त्रिप्रेद्र मं	५१९-५६
तत्र स्थितश्च गर्भो मातरि	१०४-१५	तयान्ये तिलप्रमाणान्य	५३५-५८
ततो व्यक्तभिवदग	१०५-१५	तत्र शुकार्तवगर्भाशय	५४४-५९
तत्र या दाक्षिण पादं	१०८-१६	तस्मात्तन्मयतया	५४५-५९
तत्र संस्कारा वाजीकरा	११३-१७	तस्या त्ववस्थाया	५४६-५९
तथा वायुवत् पित्तमपि	१२६-१८	तथा च केचिदाहु	५४७-५९
तत्रमे गर्भापधातकरा	१३१-१९	तत्र प्राकृता मत्ताविधा	५४८-५९
तथा देवतारक्षो	१३२-१९	तद्वदोजाऽपि पर	५५३-६०
तस्मात् प्रजासपद	१३३-१९	तत्राद्यस्त्रयो नित्या	५५९-६१
तृतीये तदेव सर्पि	१४०-२०	तस्माद्विपरीतगुणेन विधिना	५६०-६१
तस्मिन्स्तु गर्भस्य	१४४-२०	तथा पुन पुंसः प्रकृतय	५६२-६१
तत्र कालोदकेन	१४५-२०	तद्वृद्धिकरास्त्वमे	५७६-६३
तत्रानुकूलेषु नक्षत्रा	१५१-२१	तथा साराण्यष्टौ	५७७-६३
तत्रासन्नप्रसवाया	१५२-२१	तत्र सर्वे सारैरुपेतो	५७९-६३
तत सुरक्षार्पिभचर्म	१५४-२२	तद्विपरीतस्त्वसार	५८०-६३
तस्य लक्षणं विमुच्य	१५६-२२	तदायामविस्तारसमं	५८२-६३
तत न सम्यक् दाक्ष्य	१५९-२२	तत्र यथोक्तपरिमाण	५८३-६४
तथापराऽनुशिष्यात्	१६२-२३	तथाऽतिह्रस्वदीर्घ	५८४-६४
तस्यास्तु प्रवाहमाणायाम	१६४-२३	तत्र गौर श्याम कृष्णो	५९०-७५
तस्याश्चेत्स्वस्थानतः	१६८-२४	तत्र प्रकृतिविकृतिवर्णौ	५९२-७५
तद्वच्चान्यतमा	१६९-२४	तयोर्विशेषा छायावर्ण	६००-७६
तथयासहस्रधौतेन	१७७-२५	तद्वद्वन्धरसम्पर्शान्	६४४-७८
		तथा द्विभारक्तातिसारौ	६९४-८०

सू	सू	सू	सू
तृष्णाऽन्यरोगक्षपित	७०१-८१	तत्र य प्रेतै सह	७६८-८७
तन्नादाहारविच्छर्दि	७११-८१	ता	
तत्राऽऽतुषादृष्टोत्तम	७३४-८३	तासा यथास्त तुर्यांश्च	३७७-४६
तृणलोष्टतुषागार	७३७-८४	ताभिश्च नामिदं न नाभिरेव	३८५-४६
तद्यथा घृतोदकादि	७३९-८४	ताभि कायोऽयमायाम	३८४-४६६
तथा मध्याह्नोभय	७४०-८४	तासा खलु धमनाना	३८७-४
तत्र प्रथमा मासिनी	२५८-३०	तासां भूषणं	३८८-४६
तृतीया श्वेता नाम	२६०-३७	तानि घातुभय	३९५-४७
तृताया मेदोधरा नाम	२६९-३८	तान्यामभयाति	३९९-४९
तत्र समानेनाध्माय	२८४-३९	ताभ्यां च सारभलाभ्यां	४३३-४५
तथा कफरक्ताहिना	२९२-३९	तासा वायव्या विनाशाय	५९५-७६
तच्च वैद्युतवत्	२९८-४०	ता स्निग्धा त्रिकाशिन्योऽम	५९८-७६
तद्वत् सामन्ता ते तु	३०९-४०	तासूतरोत्तरमाधुरारोग्ये	५९-८
तत्रैकस्मिन् सक्थिन्	३११-४०	तामसान्यशान	२४५-३
तथा यज्जर्जरारोपु	३१३-४१	तासामुत्तरधरा चाया	२५१-३७
तत्रैकस्मिन् सक्थिन् पादागुलै	३१६-४१	तां चात्वासाया तर	२६६-३८
नय कटिक्पात्रेषु	३१७-४१	तासा प्रथमा मासधरा	२६७-३८
तत्रैकस्मिन् सक्थिन्	३२०-४२	तान्यपि च वयनो	२७९-३९
तत्र शालासु सक्थिन्	३२५-४२	तानि साधन्ति	२८९-३९
तत्रैकस्मिन् सक्थिन् पादागुल्यां	३२९-४२	तानि जानुनिर्त बसगण्ड	३१४-४१
तस्माद्यस्य चाहुरस्य	३४१-४३	तासामभ्यन्तराधरते द्वे	३३३-४३
तथया मासर्णादिम	३४८-४४	ताभिर्हि शरीरे	३३४-४३
तदेतद्गममेदेन	३५०-४४	तावन्ति च केश	३३६-४३
तत्र पोडशा व्यधनाया	३५८-४५	तासां हि मुखानि	३२७-४३
तत्र द्वात्रिंशत्	३६०-४५	तावदेव मास्ति कमाजश्च	३४३-४३
तत्रापि पचाशत्	३६२-४५	तस्यु ह्युल्लभ्युल्ल	३५६-४५
तत्र न विध्येज्जालधराम्	३६४-४५	तासां चतुर्वशताशा	३५७-४५
तत्र स्यावाश्या	३७८-४६	तासामेकस्मिन्	३६३-४५
तस्यां नाभ्यां	३८६-४६	ती	
तत्राऽपराधन्त स्त्रो	३९३-४७	त्रिविधस्तु सप्ता भवति	२०८-२९
तत्र ना नाहिना	३९४-४७	त्राणि षष्ठ्याऽधिकान्य	३१०-४०
ततोऽतिष्ठ	३९६-४८	तिर्यग्नाभि यश्च त	३९०-४७
तत्र श्वासवत	३९७-४७	ताक्षोऽसम्यगप्यु	४५१-५३
ततोऽतिष्ठ ॥ मुल	४००-४७	तेषु सर्वेष्वपि विपरीतेऽत्रिय	२०४-२९
तत्र तृष्णोत्तमोपधम्	४११-४७	तेषामप्रतिघातवत्त्वं	२३०-३५
तस्मात्तोताविद्ध	४१६-४८	तेषु सप्तसु प्रतिबद्धानि	२८३-३९
तत्र स्रोतसामेव	४१८-४८	तेष्वपि च नरे	२९३-३९
तस्मात्तन्निमित्तायायु	४२४-४८	तेषामाद्यानि सप्त	३०२-४०
तस्मात्तन्निमित्तान्येव	४२५-४९	तेषुगुलिगुल्फजानु	३१९-४१
तथाऽज्जमपि तितेन	४२६-४९	तेषां सयोगाविभाग	३५१-४४
तत्र पित्तविशेष	४२७-४९	तेषां दुष्टौ सर्वम्	४०३-४८४
तत्तु सर्वरसमपि	४३०-४९	तेषां दूषण विविध	४१४-४८
तत्रैव विक्रिञ्च आह्रा	४३१-४९	ते चावकाशा प्रकुपिता	४२१-४८
तथा ग्रथ्ययुदादिषु	७५५-८५	तेषां सबधामेव	४२२-४८
तनाथ पचविधो	७६५-८६	ते च प्रायशो दुष्यन्ति	४२३-४८

सू.	सू. पृ.	सू.	सू. पृ.
ते शरीरधारणात्	५४९-५९	ध्रुवं हि रिष्टे मरणं	६७९-७९
ते कालादिवशेन	५५२-६०	न च न्युब्जा पार्श्वगता	६०-९
तेष्वपि स्तन्याहारो भ	५६६-६२	नवमे तु तत् एवा	१४७-२१
तेषा यथोक्तैः प्रकृति	५७३-६३	न चेदेवं परिवर्तते	१५७-२२
तेषामेव तु तुष्टाना	७४५-८८	न तु क्षणमप्युपेक्षेत	२०५-२९
तेषु मातृजानि	२३८-३६	न त्वत् कष्टतममस्ति	२१०-२९
तं तु गर्भं कदाचित्	२०२-२९	नव स्नायुशतानि	३२१-४१
द		नयने चातिप्रविष्टे	६०५-७६
दश प्राणायतनानि	३०१-४०	नश्यत्यजानन् षडहात्	६७०-७९
दशोत्तरं शतद्वय	३१५-४१	न याति यस्य चाहार	६७१-७९
दशग्रीवायाम्	३३१-४२	निर्दिष्ट रिष्टमातुराश्रयम्	७३३-८३
प्रवास्तु यत्तदति	३४०-४३	नासिका वाऽतिविष्टता	६०६-७६
दश मूर्लसिराः	३५५-४४	नि	
दन्ता वाऽतिरूक्षा	६०८-७६	निपातादेव गृह्णाति	७०-११
दर्शनं च तृणपलल	७५९-८६	निष्पीडय कर्णौ शृणुयात्	६४३-७८
दृष्ट्वा स्वप्नान्	७८६-८८	निकषन्निव यः पादौ	६५०-७८
द्वात्रिंशत् श्रोण्याम्	३६५-४५	निर्निमित्तं च यो मेधां	६६६-७९
द्वादश मूर्धनि	३७६-४५	निष्ठुरामगलाभिधायी	७३६-८४
दानशीलदयासत्य	५८८-६५	निद्रया च पुनरनुपहत	७६७-८७
दि		नी	
द्वितीये मधुरौषध	१३९-२०	नीलपीतासिता	३७९-४६
द्वितीयाऽसृक्धरा	२५२-३७	नीलश्यामताम्रहारिद्र	५९१-७५
द्वितीया लोहिनी नाम	२५९-३७	ने	
द्वितीया रक्तधरा नाम	२६८-३८	नेत्राश्रितुं तु तेजो	२९७-४०
दी		प	
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं	६५४-७८	पञ्च संकोचमायाति	४३-७
दीप्ताया च दिशि	७५८-८६	पञ्चम्या सप्तम्या नवम्या	५०-८
दे		पञ्चमे मनः प्रतिलुद्धतरं	९६-१४
द्वे द्वे मन्यावदुनेत्रैश्च	३२४-४२	प्रथमे मासि गर्भिणी	१३८-२०
देवान् द्विजान्गोवृषभान्	७८३-८८	प्रथमे क्षीरसर्पि	१४२-२०
दै		प्रजाताया चेद्गुस्ति	१६७-२४
दैवताचारशौचादिरता	७३-११	पञ्चमी पुनरलजी	२५५-३७
दो		पञ्चमी वेदिनी नाम	२६२-३७
दोषा धातवो मलाश्च	२७४-३८	पञ्चमी पुरीषधरा	२५१-३८
दोषाख्यानां विकृताना	५५०-५९	पञ्च बुद्धीन्द्रियाधि	२४७-३८
दोषवच्च गुणैरपि	५६१-६१	पञ्च कर्मेन्द्रियाणि	२७८-३९
दौ		पक्ष्मवर्त्म-शुक्ल	२९४-३९
दौहदविमानाद्धि वायु	९३-१४	पञ्चपेशी शतानि	३२८-४२
ध		पक्वामाशयमध्ये	४८२-५४
धमन्यस्तु चतुर्विंशति	३८३-४६	पृष्ठवंशमुभयत	४८८-५४
धा		पृष्ठवंशमुभयतो बाहु	४९३-५५
धान्वन्तरीया पुन	३४९-४४	पञ्चसंध्यः शिरसि	५०५-५५४

सू	सू. पृ	सू	सू. पृ
प्रमाण पुन स्वाङ्गुले प्रवालमुलिकाभासा प्रस्थानगमनप्रवेशेषु प्रवेशे तु विपरीता प्रवेशे चानुरगृहात्	५८१-६४ ७०५-८० ७४१-८४ ७४८-८५ ७६०-८६	भवन्ति चान् भवन्ति चान् मक्षि शाल सृष्टि भवति चान्	६८-११ ५३६-५८ ६६८-७८ ६९५-८०
पा		भि	
प्रार्थनाया च तात्राया प्राक् चैवास्यानवमा पार्थिवानि घ्राण गन्ध पादजघयो संधाने पार्थिवप्रसृतिद्वादश पाश्वर्योर्जघनबहिर्भागे पांडुराग श्वयधुमान्	९०-१४ १५०-२१ २३७-३६ ४७ - ३ ४७१-५३ ४८९-५४ ७१०-८१	भिषक् भेषजपानाज भूतानामेव च दृष्टा भ्रुवो पुच्छातयोरध भ्रुवो पुच्छानयोरोपर्य भ्रुवोरपरि निम्नयोरावता भ्रुवोमध्ये स्थपनी	६६०-७८ २०४-३५ ५००-५५ ५०१-५५ ५०२-५५ ५०४-५५
पि		म	
पित्तजे काकोलाद्वय पित्तन ताभ्रहरित पित्ते मधुकविदारी पितृजाति स्त्रियराणि पित्तप्रकृतिरूप पित्तनामर्महृत्पृष्ठ पितृदेवाजानानां	३० ७ १८९ २७ १९३ २७ २३९ ३६ ५५७-६० ७ ७-८१ ७८४-८८	मधुक शाकपाज च महातु मयेन्यश्च मज्जावहाना पवाणि मज्जत्तु सार पुक मदस्तु सम्मगप्यु मन्तनाभ्यन्तर उपरिष्टा मर्मव्याप्तपि देहे ममाभिघात स्वल्पोऽपि मध्यमपि त्रिविध यौवन मत्तनातिबाधः मदालयाऽतिशातात मसुरविदः स्त्रिया मनावहाना पूर्णत्वात् मग आचारसपन्न	२१९-३१ २०३-३५ ४०९-४८ ४४३-५० ४५०-५१ ५०७-५५ ५३७-५८ ५३८-५८ ५६७-६० ६६९-७९ ७००-८१ ७२६-८० ७८१-८७ ७८७-८८
पु		मा	
पुनरेतसि परपशादि पुनश्चैतां मासादुपेयात् पुनश्च त्र्यया पुनश्च पञ्चधा भिद्यन्ते पुनश्चान्निधतायुश्च पुनश्चान्निधतायुश्च पुनश्चान्निधतायुश्च	३६-७ ६ -१० ७१७-५६ ७ ६-७८ ७४१ ५८ ७४६ ८	मातेनोपचित रक्त मातृज ह्यस्य हृदयं मासास्तः फलसारा मासास्तः फलमेद प्रमा मासादिना स्नावानि मांसस्य सारो मेद	४४-८ ९०-१४ २९९-४० ३००-४० ४०६-४८ ४४० -५०
पृ		मू	
पूर्वरात्रेऽल्प चिरात् प्रेष्या प्रतापता पैतिके काउल्लुश्चदम्भा बस्तिद्वारे विपशया बधन गुणास्तु बलमाप त्रिविध भवति बलि बलिभुजो यस्य बलमाम तयस्ताव	७६६-८६ ६७ ७७९ २९ ६ २१८-३१ २९५-४० ७७१-६३ ६६७-७९ ७००-८०	मूत्रपुरापरेतानि मूत्रगर्भस्य ह्यु जरायु मूत्रवाहिना बन्ति मूर्ध्नि भ्रूवावोर्बन्ति मूत्र पुराण निष्ठयुत	३७-७ २०९-२९ ४११-४८ ६३०-७७ ६३३-७७
वा		मे	
वाहनापि च ज्वाला वात्य वृद्धि प्रमा मेधा विल्वरूपार्सीफफणा	८५३-८१ ५७०-६० १४९-२१	मेदोवाहिना वृक्षौ मेदस्य सारोऽस्ति मेधतायोनिर्धाप	४०७-४८ ४४१-५० ६४२-८७
वि			

सु.	सू. पृ.	सु	सू. पृ.
यस्मात्संभवत्योजसो	१८-५	यस्य च योगोतिऽयोगो	६२५-७७
यदि च दृष्टमपि	१९-५	यस्थान्योन्योपि	६२१-७७
यथा च बालस्य जीर्णस्य	२१-५	यस्थापूर्वा सिरालेखा	६२७-७७
यदि त्वाहारानुरोधात्	५३-८	यस्य गोमयचूर्णमं	६२९-७७
यथास्व च गर्भस्य	८७-१३	यस्य स्नातानुलिप्तस्य	६३१-७७
यदा तून्मार्गगो वातोऽग	१०९-१६	यस्य रज्ज्विच्छाया	६३८-७७
यदा स्त्रीपुंसयो	११०-१६	य पासुनेव कीर्णाङ्गो	६४७-७८
यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था	१११-१६	यमभिद्रवति च्छायाकृष्णा	६६१-७८
यदा तु कात्स्न्येन	११२-१७	यस्य निद्रा भवेन्नित्या	६७३-७९
यदाऽल्पवीजोऽल्पबल	११४-१७	यमदूतापिशाचायै	६७७-७९
यदा पुनरुभावपि	११५-१७	यस्य शुण्यतो नेत्रोपदेह	६८५-८०
यदा पूतियोन्या	११६-१७	यस्य क्षीणस्य ध्रुतृष्णा	६८६-८०
यदा त्वीर्ष्याभिभूतौ	११७-१७	यस्य सफेनमसृक्	६८७-८०
यदा पुरुषस्य गर्भस्य	११८-१७	यस्य श्लेष्मा नेत्रपीत	६८८-८०
यदा तु स्त्रिया	११९-१७	यस्य बलवान् ग्रीवा	६८९-८०
यदा ह्यस्या शोणितारुथे	१२०-१७	यस्यामाशयोत्या	६९०-८०
यदा तस्यावयवस्तदा	१२१-१८	यस्य पक्वाशयोत्या	६९१-८९
यदा पुन सोऽवयव	१२२-१८	यस्यामपक्वाशयान्य	६९२-८०
यदा च लब्धगर्भा	१२५-१८	यस्य क्षीणस्य तृष्णा	६९३-८०
यथा यथा च गर्भो	१३०-१९	यस्मापार्थरुजानाह	६९९-८१
यस्या पुनर्भ्रति जातसारि	१८४-२६	यन्नरं सहसा रोग	७३१-८३
यदा तु प्रतिमास	१८६-२७	यश्च वैद्यं सुप्तं नमं च	७४१-८४
यस्या पुनर्वातोप	१९६-२८	यस्मिन् व्याधाताश्रयं	७४३-८४
यस्या पुनरुदावर्त	१९८-२८	यस्य कटाकिनी लता	७७१-८७
यस्या पुनरतिमात्र	२००-२८	यस्य शिरसि स	७७२-८७
यस्त्वाभुन्नमध्य पाणिपाद	२१४-३०	यस्य नम्रस्याज्याव	७७३-८७
यस्तु धात्वाशयातरेषु	२६५-३८	यश्चण्डालै सह	७७४-८७
यश्च स्नावानि वा	३२७-४२	यश्चन्द्रसूर्ययोरुपरागं	७७७-८७
यस्य दृष्टौ प्रतिच्छाया	६०१-७६	यतस्तथो पतनं तस्य	७७८-८७
यस्याऽऽतपादर्शादि	६०२-७६	य शङ्कुलीरपूपान्वा	७७९-८७
यस्य ललाटं न	६०३-७६	यस्य शिरसि लताद्यो	७८०-८७
यस्य केशरोमानि	६०४-७६	या	
यस्याधधरोष्ठा	६०७-७६	व्याधितस्य वा यस्याशु	६८४-८०
यस्य न धत्ते शिर शिरो	६११-७६	यै	
यस्योत्सिक्तं मेढ्रमति	६१३-७६	यै पुरारभते भावै	६७५-७९
यस्य मूत्रमत्युष्ण	६१४-७६	यो	
यस्य विषदोषा	६१५-७६	योषितोऽपि स्रवत्येव	७४-११
यस्थानिमित्तमगा	६१६-७६	यो वा विवक्षुर्मुह्यति	६१८-७७
यस्यैकोऽनेको वा	६१७-७६	यो जातशोतपिटक	६३७-७७
यस्योच्छ्वासोऽति	६१९-७७	योऽल्पशो बहुविण्मूत्र	६५२-७८
यस्यागुल्य आयम्य	६२०-७७	योऽल्पाशी बहुविण्मूत्रो	६५३-७८
यस्यैष्टोऽनिष्टो वा	६२२-७७	योऽणुज्योतिरनेकाग्र	६६४-९८
यस्य शरीर वैरस्या	६२३-७७	योऽवादिश याम्ना	७४२-८४
यस्य सततोष्म	६२४-७७	यो लाक्षारक्ताभमंवरं	७७०-८७
		यो रक्षोभि सह	७७५-८७
		यो मत सोऽप	७७६-८७
		यो याम्या दि	७७०-७६

सू	सू	सू	सू
र	र	श्री	श्री
रजो बहुलो वायु	२३६-३७	विपरीतात्त्वगुमा	५३९-५८
रसजानि कृत्स्नस्य	२८२-३६	विधिना यस्य दोषाय	५९९-७१
रक्तफेनात् फुफुसम्	८७-३९	विण्मूलसमृद्धिश्चास	७०९-८१
रक्तकिटात्	८६-३९	विमर्ष कासवैषण्य	७१४-८
रक्तमेदप्रसादात्	७८७-३९	विण्मूलमाक्षतवद्	७९८-८७
रक्तमांसप्रसादात्	७८८-३९	विकारतुल्यजो च	७३८-८८
रक्तस्यानिलयोगात्	९०-३९	विपरीत भृगुविहगयो	७७०-८
रसवाहिनां हृदय	८०४-४८	विपरीतमृशवानरयो	७३-८
रक्तवाहिना	४०७-४८	श्री	
रसस्य सारो रक्त	४३८-५०	श्रीदि नमा ज्ञानि निप्राणि	३३-८
रक्तस्य सारे मांस	४३९-५०	ये	
रक्तापित मृश रक्त	६९७-८०	यष्टास्तु गमादभिनि	७७१-७९
रा	रा	श	श
राजसानि दुश्नचारता	४४-३६	शनै शनैश्च पूर्व	१६३-३
ल	ल	सम्प्रदायपरस	७३३-३५
लब्धगर्भा चैनां विदित्वा	६१-९	यष्टादिना	४१३-४८
लब्धदर्शित्वा तु	९४-१४	यष्टायोगपरिकेशान्त	५०३-५
लम्पणसक्रे समर्ग	३८१-६६	यष्टासर्पाजातविगो	७३-८७
व	व	शा	शा
व्यधेतु स्रोतसां	४१७-६८	शातेऽन्ना भ्रियते	४६३-५३
वन्म जटुपयामध्ये	४७६-३	शि	शि
वयाजिविध बाल	५६५-६२	शिराग्रीवयो सधान	४९७-५५
वृद्ध तु वा वत् क्षीयमाण	५६८-६३	शिरो विक्षिपते	६५५-७८
वर्ष वर्ष क्षय याति	७४-६३	शिरोयोगारुचिश्चास	७१८-८३
वयनमापूर्यतऽधूनां	६७४-७८	शिरास्यामाप्येकला	७४७-८१
वा	वा	शु	शु
वातकफावृतमार्गाणां	१३-१	शुभार्तवाऽनिलेन रण्डशा	७९-१०
वातपित्तश्लेष्मजुः	२-७	शुद्धसत्त्वजानि शाच	२४३-३६
वातिकं शुक्रदीपे वसुन	८-६	शुक्रवाहिना स्तना	४१०-४८
वातजे पुष्पदीप	३१-६	शुभय सारभोज	४४४-५७
वायवायानि स्पर्शन	३४-१५	शो	शो
वायु पुनरमेपाहारस्य	४४७-५०	श्लेष्मा तु कुष्ठफिला	१३७-१८
वातवर्ग निरसन	४८०-५२	श्लेष्मणामधुरास्य	१९०-२७
वायु सुप्तत्वच भ्रम	७१६-८	श्लेष्मा तु पर	२९६-४०
वातास्र मोहमूर्च्छाय	७१७-८३	शेषाणि यष्टपचाशदगुल	५३१-५८
वातव्याधिरपम्मारि	७१९-८३	शेषास्तु सुयोदय	५९६-७५
वाताद्योलाऽनिसृद्धा	७३१-८३	शै	शै
वि	वि	शै	शै
विहृते विद्योन्वाकृतीनां	८-१	शैष्मिके पापाणभेदा	३०-६
विहृदे तु गम स्तब्ध	७०१-२८	शैष्मिके कुटजकटुः	३३-७
विशेषतश्च श्रोत्रादि	७३१-३५	शैथिल्ये पाण्डके वायु	७३३-८२
विषमोऽसम्बन्ध	४५०-५१	शो	शो
विमानामिव मूत्राणि	४५८-५१	श्राणिकर्णयोरुपर्या	४९०-५४
विशेषतस्तु-गुल्फो	४७८-५३	प	प
विश्ववचु-कटपक्ष	४७९-५३	पष्टे केशरोमनखा	९७-१५
२		पष्टे तदेवमधुरोपध	१४३-२०

सू.	सू. पृ.	सू.	सू. पृ.
षष्ठी तु प्राणधरा	२५५-३७	सर्वशो वा नयो यश्च	६४५-७८
षष्ठी रोहिणी नाम	२६३-३७	सर्वैर्यथास्वं हेतु	६८३-८०
षष्ठी पित्तधरा नाम	२७२-३८	सहसा ज्वरसंताप	७२३-८२
षट् कूर्चा हस्तपाद	३०५-४०	सर्वत्र च दक्षिणाद्वाम	७४९-८५
षट् त्रिंशत् शत	३५९-४५	सर्वथापि दर्शनं	७५१-८५
षट् पंचाशन्नेत्रयो	३७४-४५	सर्वमपि त्वनिष्ठं	७५४-८५
		सर्वत्रैव च स्थिरस्थावर	७५६-८५
		स्वप्नस्तु स्वयमन्येन	७६४-८६
षोडश कण्डरा तासा	३०३-४०		
षोडश जालानि तेषा	३०४-४०	सा	
षोडश पार्श्वयो	३६६-४५	सात्म्यजान्यायुरारोग्य	२४१-३६
षोडश जिह्वायाम्	३७२-४५	स्नायुपेशिसिरात्रि	३२०-४१
		स्नायवन्वर्नैर्हि	३२६-४२
		सामान्यलक्षणं पुनर्मर्माणा	५०८-५५
		सामान्येनैव च	५०९-५५
सर्वेषु च शुक्रार्तवदोषेषु	४०-७		
सत्त्वविशेषकराणि	६७-१०	सि	
स्तनाश्रयमेव च कफोऽपि	८५-१३	सिराधमनीमुखाना	३३५-४३
समासतस्तु त्रिविवा	२०३-२९	सी	
सचेतनश्च गर्भ	२०६-२९	स्त्री हि मूलमपत्याना	१३५-२०
सकलमपि शरीरभंग	२२२-३५	स्त्री चेदापन्नगर्भा	१७६-२५
सत्त्वतमो बहुल	२२८-३५	स्त्रीणा पित्तपक्वाशय	२८२-३९
सप्तमी मासधरा	२६४-३८	स्त्रीणा तु विंशति	३३२-४२
सप्तमी पित्तधरा नाम	२७३-३८	स्त्रीणा रजसो	३४४-४४
सप्ताशया क्रमाद्	२८१-३९		
सप्तसीवन्य ता पंच	३०७ ४०	से	
स्तन्यस्य द्वौ	३४५-४४	स्वेदवाहिना मेदो	४१३-४८
समवातो । परिमाण	३४७-४४	सो	
सर्व एव त्ववयवा	३५०-४४	स्नातासि पुनरमंख्ये	३३८-४३
समागूढा स्निग्धा	३८२-४६	स्नोतासि पुंसानव	३९१-४७
स खलु विधिवत्	४२९-४९	स्नोतोभ्यश्च ययावि	४३४-५०
स्वधातुसमवर्णानि	४५५-५१		
सम समाने स्थानस्ये	४६१-५२	सौ	
सप्तोत्तरं मर्मशतम्	४६४-५२	सौम्यावृत्तिवचन	६४-१०
सक्थिवदबाह्वो	४७७-५३	ह	
स्तनयोरधस्तात्	४८४-५४	हर्षोदीरितं तु संघट्टनेन	८-४
स्तनचूचुक्रयोरुर्ध्वं	४८५-५४	हृदयं पुन श्लेष्मरक्त	२९१-३९
स्तनमूलयोरार्जवेनो	४९२-५४	हन्वो षोडश तासा	३७१-४५
सप्त प्रकृतयो दोषै	५४३-५९	हन्वापिण्डमास्थस्थम्	६१०-७६
सर्वेष्वपि च देहे सन्निहितेषु	५५१-५९	हरिताभा सिरा यस्य	६२८-७७
सर्वगुणसमुदित	५५८-६१		
सत्वादीना च तरतम	५६३-६२	ही	
सत्वायसंख्यमेदावेशाच्च	५६४-६२	हीयते बलत शश्च	६५१-७८
सन्ति पुन कर्मविशेषादू	५७२-६३	क्ष	
स्वस्थानामातुराणा वा	५८९-७५	क्षतहतपतिताक्रोश	७५७-८५
सप्त प्रभारका, पीता	५९७-७५	क्षामप्रसन्नवदना	४२-७
सर्वे तै कालपक्षेवा इति	६२५-७७	क्षि	
स्वरस्य दुर्वलीभावं	६३४-७७	क्षिप्रस्योपरि	४६८-५३
सप्तर्षेणा समीपस्था	६४१-७८	क्षिप्रकूर्चकूर्चशिरो	५१४-५६

पारिभाषिकशब्दसंग्रहः ।

(अत्र सर्वत्र शारीरसूत्राङ्का एव निदिष्टा)

अ

अय १२८ १३० ३३० ४३९,
५५६, ६९६ ७०९, ७००
अक्षर ३१० ३०३
अक्षि ४, १३० १३४ १५,
२७७ ३४९ ४४० ४४३
५७० ५८५, ७१
अक्षिकूट २१
अभि ११८ २१७ ४०३,
४०७ ४४५ ५६७, ७१५
अङ्ग १६०
अङ्गम् ९७, ०६ ० २ ३
३७० ५ ५ ५५४, ६१६
६०४ ७०३ ७१४ ७१५
७ ७ ७८०
अङ्गुलदलप्रमाणम् (मर्म) ५३१
अङ्गुलि ३११, ४५७ ३१९,
५८५ ६०, ७३७
अङ्गुलिशङ्खम् १५
अङ्गुष्ठ ३१५ ४६७ ५८१,
अङ्गुष्ठोदरम् ५८१
अङ्गैकदेश ५९
अङ्गि ५५४
अक्षरम् ४३७
अतान्द्रियम् २८०
अधरौष्ठ ५८५ ६०७
अभिपति ५१६
अध काया ४९०
अनलम् ६९६ ७१८
अनिल ७९ २९० ४३०
अनिलरक्तम् ३७७
अंतरिम २७०, ४०९
अनामिका ५८१ ५३७
अनुपारतार्तवदर्शना ५०
अंतराधि २००, ३१० ३१५
२० ३०४ २५९ ४६५
अन्तरूष्मा ४०८
अत शरार ९३
अक्षर ३३८ (टा)
अपक्षिहि (स्रोत) ४००
अपक्षिणम् २१०
अपक्षिपथ २००, २१३

अपरा १०५, १ ७, १६६
१९ २१६
अपस्तम् ३६९ ४८६ ५१३
अप्राज्ञ २९४ ३७४, ५०१
अपान २४०
अपालाप ४८७, ५१३
अम्भस छाया ५९६
अमर्मविद्धम् ५४०
अवकाश (स्रोत) ८ १
अवट्ट ३२४
अवयव ११९, १ १, १००
१०३, १०४ ३५० ४३१
६०४
अस २१३ २१ ३१६, ३०३
३३० ४९६, ५०१ ५८१
६५० ६९९, ७०७
असक्त ४८७
असपाठम् ३१९ ४९६
असफल ३१ ४९३ ५१५
५०१, ९७
असृक् ८६ २३६, ४९, ७८१
२९३ २९९ ५०५ ६८७
असुधरा (कला) ५०
अनुदम् ८६ ३१०
अश्रु ३८८, ६०४
अस्थि ९७, २३९ २४८, २३७,
३०९ ३१४ ३२६ ४८८,
५८६ ७३७
अस्थिमर्म ५१५
अस्थिसपात २४८
अस्थिसधि २४८
अस्थिभारम् ५७७
अलम् ७ ०

आ

आञ्जनम् १३
आणि ४७३ ५ १
आतुर ५८९
आत्मा ७८१
आननम् ५८१ ७१
आनम् १० २१५ ३८
२७१ २७०, २०३ ३०५
आमगर्म १८१ १८३ १९१
१९३

आमाशय २३८ ७० ३३०,
४० ४०९, ४३०, ४८०
६९० ६९०
आमाशयद्वारम् ४८३
आर्तिवम् ५ १० १६ २०,
० २४ ४०, ५, ६९,
७९, ७८, ७९ ८१ १७३,
१८ १८६ ३३३, ३८९
४४ ५४५
आवी १५० १५६ २०१
आवत ३३३, ५००, ५१६
५०१
आवर्तक ६३०
आशय २५ ६६
आशयान्छादनम् ४९
आसेक ११४
आम्यम् १९० ४४० ५८१
६१ ५८९, ६९७ ७०३
७३७
आहार ३४१
आहारम् ८५ १ ५, १३०,
४३६ ५५१
४
इन्द्रगस्ति ४७१ ५१
इन्द्रियम् ५, ८६, ३१ ४०
२४१ २४८ २९१, ५६७
५६८ ५७० ५८५
इन्द्र्यारति (क्लीयसज्ञा)

उ

उदरम् ३४ ३४९ ३९३
उदरवरा (त्वर) २५१
उदरवाहि (स्रोत) ३९८
उदरम् १६ १५०, १५६
१६६ १६७ १७० १९७
२१५ ३३० ३६८ ५८१
उ ७५ ७१ ३१०
उत्पत्तनम् २१०
उत्पत्तनम् १०
उत्क्षेप २७६ ५ ३ ५००
५३४
उत्तरोष्ठ २०७ ६६
उद्वल ३१३, ३१९
उपविलकम् १८५, १८८, १९३

उपस्थम् २७८, ७०९

उपशुष्कम् १८६, १८८, १९३

उर २१५, ३१२, ३१७, ३२३,
६३१, ६३२, ७७३ ६८७, ,
७२२

ऊष्मा २३५, २४८, ६३६

ऊरु १९७, ३११, ३२२, ३२५,
४७२, ४७४, ५५६, ५८१,
५८५

ऊरुमूलम् ४७५

ऊर्ध्वम् (शरीरम्) ३१०,
३१५, ३२०, ३६०

ऊर्ध्वमुर ६१८

ऊर्वा ४७४, ४७५, ५१३, ५२१,
५२७, ५५६

ऋ

ऋजुकरणम् २१०

ऋतु ५, ४१, ४३

ऋतुमती ४२

ओ

ओजस् १८, ९८, ९९, २१७,
२४१, ३०१, ३४३, ३५५,
४२४, ४४४, ५५३, ५५६ओष्ठ ३२४, ३३१, ५५५,
५८१, ५८५

क

कक्ष्या २१५, ३०८, ३१९,
४७९, ५२१, ५८१

कक्षाधर ४७९, ५२७, ५८५

कटि १५२, १५५, १८८,
१९७, २१२, ३२३, ४८१,
५८१, ५८५, ७३७

कटिकपालम् ३१७

कटीकतरुण ३६५, ४८८, ५१५
कण्ठम् १३२, १३६, १६६,
३०१, ३१९कण्ठनाडी ३१३, ३१९, ४९५,
६३८, ६७१, ६८९, ६९२,
६९७

कनीन (सन्धि) २९४

कण्ठरा २९५, ३०३, ३२५,
४३९

कनिष्ठिका ५८१

कन्धरा ५८५

कपालम् २६९, ३१४, ७३७

कपोल ८४

कफ १३, ८५, १३६, १९४,
२८१, २९२, ४३०, ४३८,

४८४, ६५३, ७०८

कफप्रकृति ५५६

कफरक्तम् ३८०

कर ३०३, ७०३

करजम् ५८५

कर्ण २, १६१, १८८, २७७,
२९८, ३१३, ३१४, ३३१,
३७५, ३९१, ४४०, ५८१,
५८५, ६४३

कर्णद्वेलनम् ४००

कर्णपीठम् ५८५

कर्माणि ४२८

कमेन्द्रियम् २४८, २७८

कललम् ८६

कला २४८, २६५, २६६,

कलायप्रमाणम् (मर्म) ५३४

कलेवरम् ३५३

कोकलम् ३३१

काकलक ३१८

काय ५६८

काया ३८४

काल ७३८

कालपक्ष ६२६

कालान्तरप्राणहरम् (मर्म) ५१९

कालीयम् २९०

किक्कि १४४

किटम् ४३२, ४३६, ४४०, ४४२

कुक्षुन्दर ४८९, ५१६, ५२१

कुक्षि ५, ४२, ८२, १०८, १४८,

१५२, १८५, १८६, १८८,

१८९, २१८, ६८७, ७११

कुणपगन्धिरैत २३, ३४

कुणपार्तवम् २५, ३९

कूर्च २४८, ३०५, ३११, ३२२,
३२९, ४६८, ५२१, ५३०कूर्चशिर ४६९, ५१४, ५२२,
५२७कूर्परम् ३०८, ३१९, ४७८,
५२१, ५२९

कृकाटिका ३७०, ४९७, ५२१,

कृष्ण (वर्ण) ५९०

कृष्णमण्डलम् २९३

कृष्णश्याम ५९०

केश २, ९७, १२६, १८७,
२३७, २४८, २३६, २३९,
४४२, ५५४, ५८५, ६०४,
६७०, ७३०, ७३७, ७८०

केशान्त ३७४

केशोत्पत्ति १४४

कोर ३१९

कोष्ठ २७१, ४२९, ४४५, ४८३,
४८४, ४८५, ४८६

कोष्ठान्तम् २८३

क्रुड १७१, १८३, २३६, २३८,
२६५, ३१८, ३१९, ३९८

क्रुन्धम् ८८

क्रोम २९१

क्षिप्रम् ४६७, ४८८, ५१५,
५१९, ५३३

क्षोणरेतम् २३

क्षेत्रम् ५७६, ५८६

ख

ख ५९४, ६१५

ग

गल ३३१

गण्ड २१५, ३१३, ३१४, ३१८,
३३१, ६१०

गन्धवेर्णिनी (गिरा) ३७३

गर्भ ७०

गर्भकोष्ठम् १०, १०३, १८३

गर्भवन्ध २००

गर्भमार्ग ७६, १४७, ३३३

गर्भव्याक्ति ७१

गर्भव्यापत् १७५

गर्भस्य कृष्णत्वम् ६६

गर्भस्य गौरत्वम् ६६

गर्भस्य शामत्वम् २१५

गर्भशङ्कु २१५

गर्भशङ्खा २००, ३३३

गर्भशल्यम् २०५

गर्भमज्जः २०७, २०८

गर्भसंस्वानम् २०३

गर्भावकान्तिः ७५

गर्भाशयः ४१, ६०, ७६, ८८,
११९, १२०, १२५, १४७,
२१०, २३८, २८२, ५४४

गर्भोदकम् १५२

गान्धम् ८२, ५३९, ५५५, ५५६,
६३१, ७२५, ७८०

गुणः ५७६

गुदम् २३८, ३०१, ३१९,
३६६ ४८०, ५१२, ५१७,
५३०, ६८९, ६९१, ७०३,
७०७

गुदवली ३३०

गुल्फ ३०४, ३०८ ३१६,
३१९ ३२०, २ ६, ४७०
४७८ ५१६, ५२१, ८
५८१ ५८५

गुल्फाधि ४६९

गौर ५९०

गौरश्याम ५९०

प्रस्थित ३५

प्रस्थातवम् २०, ३८

ग्रहणी २७

ग्रावा ३ ३ ३० ३१४,

३१८, ३१९ ३ ४ ३३१

३७० ४९४, ४९८ ५८७

६६३ ६८९, ७३७

घन ८६

घ्राणम् २३७, २७५, ३१४,

४९९ ५०६

च

चक्षु ६६४

चरण ३०३ ६७४

चिद्युक्तम् १ ५८१ ८७

चूचुक ८४

चैतना २ ३ ४०, २९१

छेदनम् १०

छाया ५९४ ६०० ६३८

६६१

छिद्रम् ४००

ज

जघनम् ०८ १ ४ ८

४८९, ४९१

जघनकपालम् २१५

जङ्घा ३११ ३०० ३०९ ४७

४७१ ४७० ५८१ ७३७

जठरम् १ ७ ६३ ७ ९

७१३ ७३७

जनु ३१३ ३०४ ५८

जरा २६७

जरायु ८३ ८४ १३६ १४८

२०९

जानू ३११ ३१४ ३१९

३२० ३२९ ४७०, ४७३

४७८ ५१६ ५०१ ५ ९

५८१ ७३०

जाल ३०४

जालन्धरा ३६४

जिह्वा २७७ ३०७ ३०४ ३७

८ ५०६, ५५५, ५८५ ६०९

६४९, ६८८, ७०१ ७३७

जिह्वावन्धनम् ३०१

जावितायतनम् ३९३

त

तनु ३ ६

तम ९

तम प्रकृति ६१

तलहृदयम् ४६६ १० ११९

तन्त्रम् ३१४

तामस २४५, ५८७

ताम्रा (त्वक्) ६१

ताम्र (वर्ण) ५९१

तारका ८५

तालु १६६, १ ३१४

३३१ ३७३, ३९८, ५८५

तिलप्रमाणम् (मम) ५३५

तुलसीवर्णा ३१९

तृणमुली १०३

तेज १०८, ३५, ९७

तेजसच्छाया १९४

त्रिक् ३०८, ३१० ५८१

त्वक् १ ६, १३० १४४

१८०, १८९ २३८ ४८

२४९, २५०, २५७ ३३७

३४० ४०६, ४४०, ४४३

५ ९ ५७०, ५७७, ५८७

७१६, ७०८

व्यगुलम् (मम) ५ ९

द

दन्त ८६ १०७, ३१३ ३०४

५५४ ५८, ६०८, ७३०

७७३

दन्तमूलम् ३१८ ५८

दशन १८७ ३१४, ५८७, ६५९

दर्शनम् २३५ २७७

दार्ढ्यगुलि ५८७

दृष्टि २९४ ५८१ ६ १

दृष्टार्तवम् ४१

दृष्टिभाग १०८

दृष्ट्यंतरम् ८१

द्वेष ७३८

देह २१६ २४७ ४२१ ४३५

४४६ ५०९ ५३७, ५४७

५५१, ५७० ५६६, ५७८

५९०, ६०२ ६८५ ७१४

७२० ७२४

देहबन्ध ५८७

देहबन्ध २९५ (टी)

देहोष्मा २८४

दोष ६०, ११९ १४४, १८३

१८४ ००, २४८, २७

४, ७४, ३७७, ४२

४०८ ५४३, १४४ ५४६

५५० ५५४ ५६०, ५६१

७६४

दोहद ९१ ९४

दोहदविमानम् ९३

दोहदिनी ९०

द्वन्द्वप्रकृति ५५९

द्विरेता ११

द्व्यगुलम् (मर्म) ५ ८

ध

धमनि ४४ १ ५, २४८

२६७ ३३५, ३८३, ३८७

३८९ ४ ४ ४१८ ४९७

५५४

धातु १८३, २४८ २६५, २६६,

३९४ ४०० ४०७, ४३३

४३४ ४३५ ४३६ ५४८

५६७ ५६८ ७ ४ ७१८

धातुसार २६५

धातुष्मा २६५ (टी)

धातुमि ४२५, ४३६

ध्वज ११५

ध्वजबन्ध ११६

ध्वजोच्छाय ११४

न

नखम् २, ९७ १०६ १८९,

२३७ २३९, ३११ ३१४

४४२, ५५४, ५५५, ५८५

७१ ७३०, ७३७

नपुंसक ५४

नयनम् ५१५ ६०५

नागोदरम् १८६

नाडा ३१८ ३१९ ४२० ४८६

नाभि १६६, १७७, २००,

२३८ ३०१, ३३०, ३८५

४८० ५३०, ७ ३, ७२२

७३७

नाभिनाडी १०५

नाभ्याश्रयानाडा १३०

नाभ १६८

नासा २ ३१३ ३१८, ३३१,

३७३ ३७४, ४४०, ५८१

७२२

नासाधुदम् ६२, ३९१, ५८१,

नासिका २७७, ६०६ ६८५,
७३७

नितम्ब ३१२, ३१४, ३१९,
४९०, ५१९

निष्ठ्यूतम् ६३३

नीला ४९५, ५२१, ५३०

नीलिश्याम ५९१

नेत्रम् ८२ १८९, १९०, २२२
२९३, २९७, ३१८, ३१९,
३७१, ३७३, ३७४, ५५४,
५८१, ५८५, ६८५

नैऋतभाग १००

न्युब्जा ६०, १४६, १९८

प

पक्काशय १०५, २७१, २७२,
२८१, ३२५, ३३३, ३८९,
४१२, ४३०, ४८२, ६९१

६९२

पक्ष ४७५

पक्ष्म २९४, ५८५, ६०५

पंचेन्द्रियाणि २८०

पटलम् २९४

पयः १०५, १०८

पयोधर ४२, ८४

परमाणु ३५०

परासु ६०१

परिघ २१३

पर्वम् २५६, ४०९, ५८५, ७०७,

पशुका ३१२

पशुकाग्रम् ७२२

पाचकपित्तम् ४२७

पाद ८२, १०८, १६०, १६५,
१९०, २१४, २२२, २७८,
३०५, ३१२, ४६८, ४७०,
५२४, ५२५, ५८१, ५८५,
६५०, ७०७, ७११, ७१२,
७३०, ७३७

पादतल ३२२, ३२९, ४६६,
५५५, ५८५

पादनखम् ३११

पादशलाका ३११

पादाङ्गुलि ३१६, ३२२, ३२६,
पायु २१४, २७८, ३७१,
७०४, ७२२

पार्श्वम् ६०, १०३, १४८,
१५५, १७६, १९७, २१३,
२७३, ३१४, ३१७, ३२३,
३२५, ३३०, ३६६, ४८७,

४८९, ४९०, ४९१, ५८१,
५८५, ६९९, ७०३

पार्श्वसन्धि ३६६, ४९१, ५१९

पाणि ६३, १६६, २१०, २१४,
२२२, २७८, ५२४, ५२५,
५५५, ५८१, ५८५, ७०३

पाणितल ५८१

पाणितलसम्मितम् (मर्म) ५३०

पाङ्गुराप्रभा ५९७

पार्णि १६६, ३११, ४७१,
५८१

पिण्डिक ५५४, ७११, ७२२

पित्तम् ३२, १२६, १८४, १९३,
२३५, ३४१, ३७७, ४२६,
४२७, ४३०, ४३९, ५६७,
६२८, ७२८

पित्ततेज २७२

पित्तधरा (कला) २७२

पित्तरक्तम् ३७९

पित्तिरेतस् २३

पित्तप्रकृति ५५५

पित्ताशय २८१, ३३३

पीडनम् २१०

पीताप्रभा ५९७

पुत्रीयविधि ५९

पुरीषम् १४८, १५१, ३४०,
५८५ ६३२, ६३३, ७०४,
७२२

पुसवनम् ६१, ७१

पुष्पदर्शनम् ४५, ४८, १७६,
१८०, १८४

पुष्पदोष ३१

पुरीषधरा (कला) २७१

पुंस्त्ववाही स्रोतस् १११

पूतिप्रजा १२१, १२३

पूतियोनि ११६

पूयरेतस् २३, ३६

पूयार्तवम् २५, ३९

पृष्ठम् १०३, १४८, १५४,
१५५, १६६, १८८, १९७,
३०३, ३१२, ३१४, ३२३,
३६७, ५८१, ५८५, ६११,
७०७, ७३७

पृष्ठवंश ३०६, ३१७, ३१९,
३६७, ४४८, ४८९, ४९२,
४९३, ५८५

पेशी ८६, २४८, ३०६, ३२०,
३२९, ३३३

प्रकृति ८६, १०७, ५४३,
५४४, ५४८, ५५१, ५५९,
५६१, ५८५, ६६७, ७६५

प्रकृतिभेदीयः ५४२

प्रकृतिवर्ण ५९०, ५९२

प्रतर ३१९

प्रतानवान्ति ३२५

प्रतिच्छाया ६०१

प्रत्यङ्गम् ३५५

प्रदेशिनी ५८१

प्रपदम् ३२९, ५८१

प्रपाणि ४७८, (टा) ५८१

प्रवाहु ४७८, (टा) ५८१,

प्रभा ५७०, ५९७, ६००

प्रसाद ४३५

प्राकृत ५४८, ५५१

प्राकृतदोष ५४७

प्राग्रूपम् ६८३

प्राण १६४, २४०, २८६,
३९३, ४२९, ५०१

प्राणधरा २५६

प्राणवहस्रोतस् ३९४

प्राप्तवैर्य ४

श्रीहा २००, २१०, २३८,
२६८, २९१, ३१९

फ

फण ४९९, ५१३, ५२१

फलवर्तिः १५१

फुफ्फुसः २८५, २९१

व

वन्धनम् २९५, ६५५

वलम् ११४, ११६, ३१४, ५५४,
५५५, ५५६, ५६२, ५७५,
५७६, ५७७, ५७८, ५७९,
६९६

वस्ति १५२, १७६, ३०१,
३२३, ४११, ४८१, ५१४,
५३०

वस्तिद्वारम् २१८, २७३

वस्तिमूर्धा १६७

वस्तिशिर् १५६, ३३०, ६२७
७२२

वाहू ८५, १०८, २१३, २१५,
२२२, ३११, ४५६, ४७७,
४९३, ४९४, ५८५, ७८०

बाहुमूलम् ४९३

बीजम् २३, २५, ६०, ७०
८१ ११०, ११४, ११९,
१२० १२३ १२४ ५७२

बीजमाग ८८
बीजांश १२०
बुद्धि २४०, २४२, २४८,
२७५ २८०

बुद्धि ४९
भ

भगम् ३१९
भा २३५
भाव ८७ ३३९ ५६०, ५८६
भाभिना ० ८
भूचक्षाया ५९४
भूताग्र ४०
भेदनम् १०

२ २१८ ५००, ५८५, ६३०
म

मज्जा ६, ७, २३८ ४१०
४४० ४४०

मज्जावह (स्रोत) ४०९
मज्जासार ५७७

माणवन्ध ३०४ ३०८ ३१९
६७८, ५१२ ५२१ ७२८

मण्डलम् १९४ ३१९
मण्डलानम् १

मध्यमम् (क्षारम्) २१४ ५८१
मयमाह्युलि ४६६ १८१

मन ८७, ४० ८०, ७७०
७८१

मनीनहस्रोत ७८१
मन्या ३ ४, ४९५, ४९

७३० ५८५
मर्म ४८ ३, ७०, ४६३

४६४ ४६५ ७१, ७८
५२४ ७७५ ७३५ ७३७,
५८ ७ ७ ७ ८

ममन्धम् ७ ७
ममापधात ७३९

मल ४८ ७१ ४०८
४३० ४३३ ४३५, ४३६

४३८ ४३९ ४४० ४४३
४४४, ५ १ ६२०, ७२०

७८१
मन्ताकम् ७०७

मस्तिष्क २६९ ३३३
मस्तुल्य २६९

महाभूताभि ४३१

महाभूताभि ५८५
महाभूताभि ३२५

महाभूताभि ३१४
मातृका ४९६ ११३, ३०

मास्त १०७ १४६ ५६८
७२०, ७२९

माग १४८ ४२०
मासि ९६, २३८, २६७, २६८,

२६४, ९९ ३१४, ३४८,
४३९ ४४० ४८१ ५११

७०३, ५७६, ७८८ ६३४
१९६ ७०८ ७०७ ७२०,
७२७

मासवरा ५४ ० ७
मासवरा ३०६

माससार ७७७
मुमूष ५५० ६१

मुक्त ७, ३०३ ४१०, ५८१,
७००

मुलम् १०८ १३६ ३३
२२७ २७१, २७४, ६२

६०९ ६४६ ७११, ७२७
मुलशोध ४००

मू ११४
मृगर्ग ०, ०९

मूत्रम् १४८, १ १, १८८,
२३६, ३४० ४१५ ४३७,

५८५, ६१४, ६३३ ६५,
७ ० ७ ९, ७२८, ७३०

मूनयय ३७१
मूनयुर्ध्वरत २, ३७

मूनपुरापातवम् ७
मूनमाग ७३

मूनशय २८१
मूधा १९६ ३०१ ३०४, ३३१

३७६ १०९ ६३० ६४९
७ ७

मूलम् ३५५ ८ २, ४८४,
४९० ५२८

मूलसिरा ३५५
मैदम् ३०५ ३०३, ३६६,

५८१, ६१३
मेन्सावनी ३२०

मेद २३८ २५५ ९४, ३४१
३६८ ४४० ४४१

मेदशब्द २८७
मेदसार ७७७

मेदोघरा ५६९

मेधा २४१, २४३, ५७०
मेहनम् ३०७, ७१३, ७४७

य
यष्टु २००, २०९ २३८

२६८ २८० २९१, ३१८,
३१९, ४०५, ७०४

योनि ३१, १३, ४०, ४३
८० ८१ ११८ १४७

१६०, १६५ १६६ १६८,
१७७, १८४ ०४, १०,

१, २१६, ११६, ३१४,
३३५, ३३३

योनिगध ११६
यानिमुखम् ४४, १६३, १७६

यानिरोम ८०
र

रक्तम् १०, १७ ४४ ६०,
८३, १०८, १३३, १७१,

१७८, १८९, २३८, २५०,
८८, १९०, ३०१, ३६१,

३७७ ३७८ ३८२, ४३६
४३८ ४३९, ४७५ ४८७,

५ १, ५४०, ६१५ ६९७
रक्तधरा ६८

रक्तधरा २९
रक्तप्रवाद २८७

रक्तयोनि ११
रक्तवाहिना ४०६

रक्तसार ७७७
रक्तप्रभा ७९७

रज १, ३४४
रज प्रवृत्ति ५६१

रजोवाहिनी ८३
रज्जु ४८

रस ९९, १०५, १०६, १०४,
१८४, १९१ २४० २ ७,

३४१, ३८८, ४३०, ४३८
४८६, ५१३

रसज २४
रसलम् २७५

रसवहस्रोत १८९, ४०४
रसवहानादी १८४

रसवेदिनी ३७०
रसहारिणी (धमनि) ९० ९८

राजसि २४४ ५८७
रिष्टम् ५८९, ६७८ ७७९,

६८ ६८१, ७३२
रिचक्षाया ५९५

रुचक ३१४
 रुधिरम् ३४०, ४१५
 रूपम् ६८३
 रेत २३
 रोमः २१, ९७, ४४०, ४४२,
 ६०४, ५५४, ७३०
 रोमकूप ६१५, १०५, ३४०,
 ४१३, ६२८, ६९७
 रोमराजि १०८, ३६८
 रोमावर्त ५०७
 रोहिणी २६३
 ल
 ललाटम् १०३, ३३१, ३७४,
 ५००, ५५६, ५८१, ५८५,
 ६०३, ६१०, ६२७, ६५५,
 ६६३, ७३०
 लसिका ३४०, ४३८
 लीनगर्भ १९६
 लोम २४८, ३३६
 लोहित ५१३, ५२१
 लोहिता २५९
 लोहिताक्षम् ४७५
 व
 वक्रध्वज २१५
 वक्ष ३३०, ३६९, ४८३, ५८५
 वक्त्रम् ६७४, ७३०, ७८०
 वङ्क्षणम् १५२, १९७, ३०८,
 ३१४, ३१६, ३२२, ३६५,
 ४११, ४७५, ४७६, ६३६,
 ७२२, ७३०
 वङ्क्षणसन्धि ४७५
 वदन ५८५, ७२४
 वन्ध्या १२०, १२३
 वर्चस् ३८९, ४७९
 वर्ण १०८, २३५, ४२४, ५९२
 वर्त्म ८३, २४३, २९४, ३१८,
 ६८५
 वर्त्मलंस ६८५
 वसा २३६, ४४०
 वाक् २७८, ६६९
 वात १३, १५, ६०, १११,
 १२८, १५१, १८८, १९२,
 १९६, १९८, ३१५, ४८०,
 ५४७, ५८५, ७२८
 वातच्छाया ५९४
 वातप्रकृति ५५४
 वातरक्तम् ३७८
 वातवहानाडौ ४८६

वातषण्ड ११८
 वातरेतस् २३
 वाश्वाशय २८१
 वार्ता १२२
 वातार्तवम् २५
 वातेन्द्रियम् १११
 वामपार्श्व २९१, ४०२
 वायव्याछाया ५९५
 वायसतुण्ड ३१९
 वायु ३७, ४४, ११८, १२५,
 १२४, १३६, १४६, १४८,
 १७०, १८४, २०२, ३४८,
 ३५१, ४३१, ४४५, ५२५,
 ६९२
 विकार ७३८
 विकृतयोनि ८०
 विकृतव्याधि ६८२
 विकृताङ्गम् ५८८
 विकृति ८६, १०७, ११९,
 १२३, १२४, ५४६, ५५०
 ५९१
 विकृतिवर्ण ५९२
 विट् १४६, ४४३, ५५४, ६५२,
 ७०४, ७०९, ७२९
 विट्पम् ४७६, ४७९, ५१४
 ५२१, ५२७
 विधुरम् ३७०, ४९८, ५२१
 वियोनि ८०
 विवृतमार्ग १४६
 विवरम् २००
 विशल्यघ्नानि ५२०
 वीर्य ५६७
 वृक् ५०७
 वृत्तम् ३२५
 वृषणम् ११८, ३००, ३३०,
 ४७६, ६१३
 वेदिनी २६२
 वैकल्यकरम् ५२१
 वैकृत ५५१
 वैकृतदोष ५४७
 व्यधनीयम् ३५९
 व्यान ४३६
 व्यावर्तनम् २१०
 व्रीहिप्रमाणम् (मर्म) ५३३
 श
 शकृत् १८८, ३४१, ४१२,
 ४३७, ६९०, ७००

शब्द १८८, ३१३, ३१४,
 ३७४, ५०१, ५१५, ५८५,
 ७२७
 शंखनाभि ३३३
 शंखावर्त ३१९
 शब्दवाहिनी ३७५
 शरीरम् ७, १८, ८७, १२५,
 २७२, २७३, ३३४, ३३९,
 ३४९, ४३५, ५४८, ५४९,
 ५७६, ५७९, ५८१, ५८५,
 ५९४, ६२३, ६२७, ६२५,
 ७८८
 शरीरगतम् ३४०
 शरीरगुण ४३३
 शरीरधातु १७१
 शरीरविशेष ५६३
 शल्यम् २०९
 शाखा ३१०, ३१४, ३२०,
 ३२५, ३५७, ४६५
 शरीरम् १, ७५, ७८८
 शिरोधरा ५८१, ६११
 शिर ६३, ८६, २०८, २१३,
 २१४, २१५, २२२, २६९,
 २९७, ३०७, ३१३, ३१४,
 ४९४, ५०५, ५८१, ६११,
 ६५५, ७१७, ७७२, ७८०
 शिर कपालम् २१५, ३१८
 शीताङ्गम् ४३७
 शुद्धरक्तम् ३७७
 शुक्लम् ५, ६, १४, २१, २२,
 २५, २८, ४०, ४३, ५३,
 ६०, ६६, ७४, ७६, ७८,
 ७९, १११, ११३, ११४,
 १२३, १३२, २३६, २३९,
 ३०१, ३४२, ३८२, ३८८,
 ३८९, ४१०, ४४३, ४४४,
 ४७६, ५४५, ५४५, ५५५,
 ५५६, ५७०, ५७७, ६३३
 शुक्लदोष २५, २८
 शुक्लधरा (कला) ७, २७३
 शुक्लानुबन्ध ८१
 शुक्लरक्तम् ३८२
 शुक्लवाहिनी ४१०
 शुक्लसार ४४४, ५७७
 शुक्ल ५९१
 शुक्लमण्डलम् २९३, ५८५
 शुक्लवर्त्म २४३

शगावकम् २१९, १३ ११८,
५३०
शोणितम् ९९, ११९ १ ०,
२००, ८८, ८३, ४७१,
४८१, ४८५, ४८६, ४८८,
४९१ ४९, ६ ६

श्मश्रु १०६ ३२६
श्याम ७९०
धृति ५७
श्रोणि ४, १०२ १७२,
३६५ ४९०
श्रोणिकर्णम् ४८८
श्रोत्रम् ३१ ३, २७
३१९, ५०२
श्रोत्रमार्ग ४९९
शावाप्रभा ७९७
श्लेष्मधरा ७०
श्लेष्मा ३२, ८०, १ ७ १८४
१९० २ २७० ९१
९३ २९६, ६१, ३७७,
५६६ ५६८ ६८८ ६९६,
७३९
श्वेता २०७
षण्ड ११८

स

सक्थि ८६ १५४ १५५
२१०, २१३ २२२, ३११
३१५ ३१६ ३२१ ३२९
३६३, ४७०, ४७३ ४७७
५८७ ७११

सङ्ख्याचिन्ता १ ३
सङ्घात २०८
सत्त्वम् ६७ १२४ २ ७ ८,
४६, ७६१ ७६३ ७६
७८७

सत्य प्राणहरम् ५२३ ८
सत्त्वसार ५७७
सत्त्वप्रकृति ६१
सत्त्वजम् ४३
सन्धानम् ४७० ४७, ६११
साधि २२४, २७ २९४
९०, २ ७ ३ ६ २७१
७ ७२७ ५ ४, ५६८,
७८७ ७२३

साधिव-ध ५१ ६
समदोषप्रकृति ५५८
समान २८४ ४२९
समर्गप्रकृति ५७

सस्त्रावाप्य ११०
सर्वागम् ७ ८६
सारम् १ ४
सामुद्र ३१९
सार १८, १८४, ४३०,
४३३ ४३८, ४३९, ४४
४४ ४४३, ४४४ ४२८
५७७, ५७९ ५८०

सिन्धुप्राण ५ ८
सिरो ३९ ६८, ६७ २२८,
९५ ३०६, २१६, ३ ०,
३२६ ३३४ ३५४ ३,
४३९ ४९६ ५०६ ५११
७ ८७ २ ८, ८८६,
७०८

सिरामम् ७१३
सामन्त ४८ ३०९ २७२,
७ ५३०
सावनी ४८ ३०७ ३ ०
सुदीर्घायु ३०१
सस्मास्थि ५८

मृता ७७
स्मृति ३४८
सोम ५२१
सौगन्धिक ११६
स्फन्ध ४९६, ५८१, १८
स्फन्ध-धनम् ४९४
स्तन ७ ८, १ १०८,
३३, ३८८, ३९०, ४१०,
४८३, ४८४, १८१, ७ ७,
७३७, ७८०

स्तनद्रुम ४८
स्तनपर्यन्तम् ८१
स्तनमूलम् ४८४, ५ ८, ४९
स्तनरोहितम् ४८१ ७१०, ३६
स्तनाग्रम् ५८५
स्तनांतरम् ५८१
स्तनोष्ठ ८४
स्तनम् ५६६
स्त्रीयापत् १
स्थपनी ४७४, ५०४, ५१३,
७ ०

स्वालय ३१
स्थूलमल १ ३
स्थूलान्त्रम् ३८९ ४१०, ४८०
स्थूलास्थि २६९
स्नायु ९७, २३९, ४८,
६५, २६७, ३ ४, ३१४,

३ ०, २ ५, ३३४, ५११
स्नायुबाधनी ३२६
स्नायुमर्म ७१४
स्नेह ४४३
स्पर्शनम् २३४, ७१
स्निग्ध १ ०, १२६, २१३,
२२०, ५८५
स्मश्रु ४८
स्मृति ४०, ४२
स्त्राव ४०६
स्रोत ८३, ११०, १९,
३३, ४८, १७, ९१,
३२८, २७१, ४११, ४ ३
४३४, ४३५, ७८०
स्रोतोमुखम् ११
स्वस्थ ५८९
स्वाशुलोमितम् ५ ७
स्वेद ३६, ३२७, ३६०
३८९, ५०९, ५५५ १५
७ ६

ह

हनु ३१८, ३१९, ३२४, ३३१,
३७१, ५८५, ६१, ६१
हनुबन्धनम् ३१३
हरिनाप्रभा ५९७
हस्त १६५, १९०, १२,
१४, ३०५, ७१, ७८०
हस्ततलम् ५८
हारिद्र ५९१
हृदयम् ८१, ९० १०७, १ ७
१३८ १४६ १ १५५,
१८८ १८९ ८३ ९१
३०१, ३१८ ३३०, ३५५,
३८७ ४८३ ५३० ५३९
५१३, ५८१, ६२३, ६२९
६९२, ६९६ ६९७, ७०३,
७ ७, ७ १, ७२

हृदयावश ८
हेतु ६८३